CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अथ श्रीमद्भागवताद्यपद्यव्याख्याशतकंप्रारभ्यते ।

सब हक़ यन्त्राधिकारीने स्वाधीन रक्खा है ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

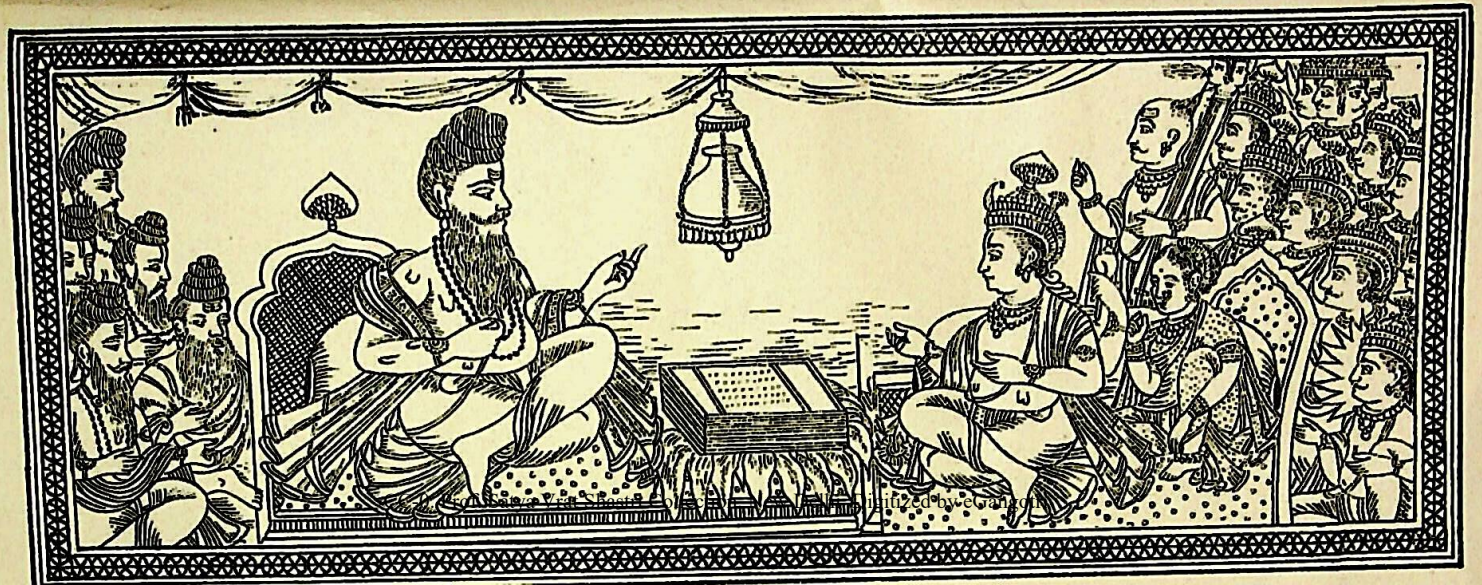

Digitized by eGangotri

अथ भागवताद्यपद्यव्याख्यानुक्रमणिका ।

विषयाः	प०	पृष्ठ०
मंगलाचरणम्.	१	१
उपोद्घातः.	"	१
१ गणेशपक्षः	३	२
२ स्वरस्वतीपक्षः	४	२
३ सूर्यपक्षः	५	१
४ शिवपक्षः	६	१
५ गुरुपक्षः	८	१
६ ब्राह्मणपक्षः....	९	२
७ कर्मपक्षः	१०	२
८ सत्संगपक्षः	११	२
९ गंगाप्रवाहपक्षः	१२	२
१० तपःपक्षः	१४	१
११ ॐकारपक्षः	"	२
१२ नारदपक्षः	१५	२
१३ रामचंद्रपक्षः	१६	२
१४ कृष्णचंद्रपक्षः	१७	१
१५ धन्वंतरिपक्षः	१८	१
१६ नृसिंहपक्षः	१९	१
१७ मत्स्यावतारपक्षः	"	२
१८ कूर्मावतारपक्षः	२०	१
१९ वामनपक्षः	२०	२
२० वराहपक्षः	"	"
२१ परशुरामपक्षः	२१	२
२२ संकर्षणपक्षः	२२	२
२३ बुद्धपक्षः	२२	१
२४ कल्किपक्षः	२४	१

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

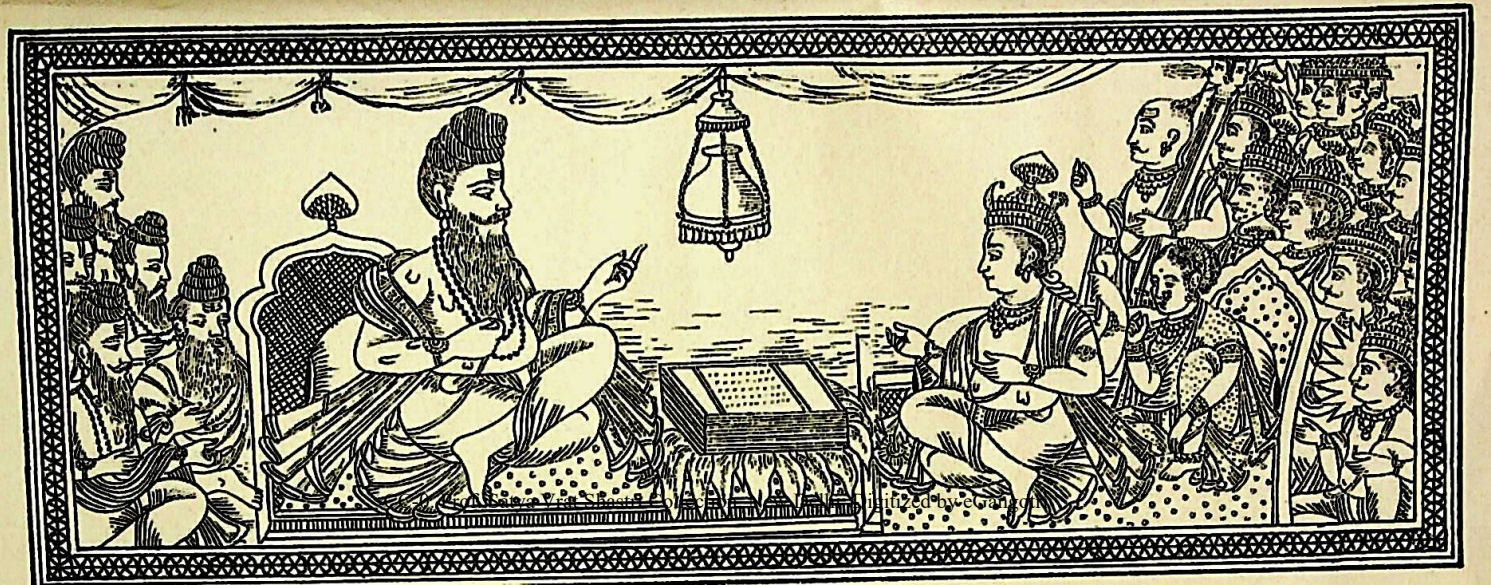

Digitized by Google

अथ भागवताद्यपद्यव्याख्यानुक्रमणिका ।

विषयाः	प०	पृष्ठ०
मंगलाचरणम्.	१	१
उपोद्घातः.	”	१
१ गणेशपक्षः	३	२
२ स्वरस्वतीपक्षः	४	२
३ सूर्यपक्षः	५	१
४ शिवपक्षः	६	१
५ गुरुपक्षः	८	१
६ ब्राह्मणपक्षः....	९	२
७ कर्मपक्षः	१०	२
८ सत्संगपक्षः	११	२
९ गंगाप्रवाहपक्षः	१२	२
१० तपःपक्षः	१४	१
११ ॐकारपक्षः	”	२
१२ नारदपक्षः	१५	२
१३ रामचंद्रपक्षः	१६	२
१४ कृष्णचंद्रपक्षः	१७	१
१५ धन्वंतरिपक्षः	१८	१
१६ नृसिंहपक्षः	१९	१
१७ मत्स्यावतारपक्षः	”	२
१८ कूर्मावतारपक्षः	२०	१
१९ वामनपक्षः	२०	२
२० वराहपक्षः	”	”
२१ परशुरामपक्षः	२१	२
२२ संकर्षणपक्षः	२२	२
२३ बुद्धपक्षः	२२	१
२४ कल्किपक्षः	२४	१

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विषयाः	प०	पृष्ठ	विषयाः	प०	पृष्ठ०
२५ हयग्रीवपक्षः	२५	१	४० दुर्गापक्षः	३७	१
२६ दत्तात्रेयपक्षः	२५	२	४१ श्रीभागवतपक्षः	”	२
२७ कपिलपक्षः	२६	१	४२ व्यासपक्षः	५९	१
२८ सनकादिपक्षः	२६	२	४३ शुकपक्षः	५९	२
२९ गोवर्द्धनपक्षः	२७	१	४४ ऋषभदेवपक्षः	६०	१
३० श्रीराधापक्षः	२८	१	४५ पृथुपक्षः	६०	२
३१ वृन्दावनपक्षः	२९	१	४६ ध्रुवपक्षः	६१	१
३२ हरिनामपक्षः	३०	१	४७ नरनारायणपक्षः	६१	२
३३ वायुपक्षः	३१	२	४८ हंसावतारपक्षः	६२	१
३४ इन्द्रपक्षः	३२	१	४९ यमुनाप्रवाहपक्षः	”	२
३५ वरुणपक्षः	”	२	५० पुष्करतीर्थपक्षः	६३	१
३६ धर्मराजपक्षः	३३	१	५१ प्रयागराजपक्षः	”	२
३७ कुबेरपक्षः	३५	१	५२ कुरुक्षेत्रपक्षः	६४	१
३८ अग्निपक्षः	३५	२	५३ मायाक्षेत्रपक्षः	”	२
३९ विष्णुशिवाभेदपक्षः	३६	१	५४ अयोध्याक्षेत्रपक्षः	६५	१

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विषयाः	प०	पृष्ठ०
५५ काशीक्षेत्रपक्षः	६५	२
५६ द्वारिकाक्षेत्रपक्षः	६७	१
५७ गोपीचन्दनपक्षः	६७	२
५८ ऊर्ध्वपुंड्रपक्षः	६९	२
५९ काशीक्षेत्रपक्षः	७०	२
६० अवंतिकापक्षः	"	"
६१ पुरुषोत्तमक्षेत्रपक्षः	७१	१
६२ भगवन्नैवेद्यपक्षः	७२	१
६३ विष्णुचरणामृतपक्षः....	"	२
६४ तुलसीतरुपक्षः	७३	२
६५ शालिग्रामपक्षः	७६	२
६६ केदाराभिन्नबदरिकाक्षेत्रपक्षः	७९	१
६७ सेतुपक्षः	"	२
६८ समुद्रपक्षः	८०	१
६९ काश्मीरमण्डलपक्षः....	८१	१

विषयाः	प०	पृष्ठ०
७० भारतखण्डपक्षः	८१	१
७१ कालपक्षः....	८२	१
७२ मनःस्थैर्यपक्षः	८३	१
७३ हिरण्यगर्भपक्षः	"	२
७४ कार्तिकेयपक्षः	८४	१
७५ जननीजनकपक्षः	८५	१
७६ प्रद्युम्नपक्षः	८५	२
७७ अनिरुद्धपक्षः	८६	१
७८ अर्जुनपक्षः	८६	२
७९ उद्धवपक्षः	८७	१
८० हनूमत्पक्षः	८७	२
८१ गरुडपक्षः	८८	१
८२ सुदर्शनपक्षः	९०	१
८३ श्रीलक्ष्मीपक्षः	९०	२
८४ अष्टादशाक्षरश्रीगोपालमनुपक्षः	९१	१

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विषयाः	प०	पृष्ठ०
८५ श्रीगीतापक्षः	९२	२
८६ वेदपक्षः	९३	१
८७ गायत्रीपक्षः	९४	१
८८ गवांकुलस्यपक्षः	९८	१
८९ रुद्राक्षपक्षः	९९	१
९० पंचाक्षरमंत्रपक्षः	१००	२
९१ शिवलिंगपक्षः	१०१	२
९२ विभूतिधारणपक्षः	१०२	२
९३ बिल्ववृक्षपक्षः	१०४	१
९४ स्वयंपाकपक्षः	१०५	२
९५ नवग्रहपक्षः	१०८	१
९६ एकादशीतिथिपक्षः	११०	१
९७ तर्कशास्त्रपक्षः	११४	२
९८ पुष्यनक्षत्रपक्षः	१२४	२
९९ कलियुगपक्षः	१२५	१
१०० संन्यासाश्रमपक्षः	१२६	२
इतिप्रथमश्लोकव्याख्याशतकम्		
द्वितीयश्लोकव्याख्या.		
१ ब्राह्मणपक्षः	१३४	१
२ भक्तियोगपक्षः	१३५	१
तृतीयश्लोकव्याख्या	१३७	२

इत्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

॥ ॐ स्वस्ति ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ हेरम्बंगिरिजापतिंचगिरिजांस्कन्दंगुरुंभारतीं श्रीभानुंपितरंनिजंचजननींविद्यागुरून्
सर्वतः ॥ नत्वाश्रीवृषभानुजाप्रियतमंकृष्णंवृतंवल्लवैः कालिंदीविपिनेविहारानिरतंवन्द्यांहिवृंदारकैः ॥ १ ॥ श्रीमत्सद्गुरुपाद
पद्ममकरंदास्वादभृंगाकृतिर्विप्रोगौडकुलोद्भवोहरिरतोवंशीधरोलब्धवाक् ॥ कुर्वेभागवताद्यपद्यविषयेव्याख्याशतंमोददं सुज्ञा-
नांपठतांचबोधजनकंसर्वागमानांपरम् ॥ २ ॥ गणेशोभारतीभानुःशंकरस्तत्प्रियातथा ॥ तपःसज्जनसंगश्चगुरुरोंकारएवच ॥
कर्ममत्स्यौचकमठौनारदश्रीनृसिंहकौ ॥ धन्वंतरीरामकृष्णौश्रीगंगाब्राह्मणस्तथा ॥ वाराहोवामनश्चैवपर्शुरामबलौतथा ॥
बुद्धःकल्किहयग्रीवौदत्तः कपिलएवच ॥ सनकाद्यागवांशैलःश्रीराधाकीर्तिनंदिनी ॥ वृंदावनंहरेर्नामवार्ष्विद्रवरुणास्तथा ॥
धर्मराजःकुबेरश्चवह्निविष्णुशिवौतथा ॥ श्रीमद्भागवतव्यासौश्रीशुकःपृथुरेवच ॥ ऋषभध्रुवौततःप्रोक्तौनरनारायणस्तथा ॥
हंसोथयमुनाचैवश्रीपुष्करप्रयागकौ ॥ कुरुक्षेत्रंतथामायाक्षेत्रंसाकेतकंतथा ॥ वाराणसीद्वारिकाचगोपीचंदनमेव च ॥ ऊर्द्ध
पुंड्रंतथाकांच्यवंतिकाक्षेत्रमेवच ॥ जगन्नाथोथनैवेद्यंविष्णुतीर्थंतुलस्यथ ॥ शालिग्रामोथबदरीसेतुराब्धिस्तथैवच ॥ काश्मी-
रंभारतंखंडंकालश्चमनसःस्थितिः ॥ हिरण्यगर्भःसेनानीर्जननीजनकस्तथा ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चफाल्गुनश्चोद्धवस्तथा ॥ हनु-
मान्गरुडश्चैवसुदर्शनमथोरमा ॥ अष्टादशाक्षरोगीतावेदोगायत्रिकातथा ॥ गवांकुलंचरुद्राक्षपंचाक्षरकमंत्रकौ ॥ शिवलिंगं
भस्मधृतिर्विल्ववृक्षःस्वयंपाचिः ॥ नवग्रहाहरेर्धस्त्रस्तर्कशास्त्रंचपुष्यभम् ॥ कलिस्तुर्याश्रमश्चैवशतंचैतेप्रकीर्तिताः ॥ एषां प
क्षेयोजनामेकृतागुरुप्रसादतः ॥ श्रीमद्भागवतस्याद्यश्लोकस्यसुधियोभृशम् ॥ वक्ष्यामोयोजनाहेतून्विचार्यानिजयाधिया ॥
पौर्वापर्यविचारोत्रनकार्योहिमनीषिभिः ॥ सर्वविघ्नविघ्नाताथंगणनाथस्यपूजनम् ॥ कार्यारंभगणेशश्चपूजनीयःप्रयत्नतः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इत्युक्तेर्गणेशध्यानम् ॥ सरस्वत्याःप्रसादेन सर्वं ज्ञानंप्रजायते ॥ इतिज्ञानहेतुत्वेनतद्ध्यानम् ॥ सर्वांधकारशमनोभास्करोविश्व-
पूजितः ॥ इतिसर्वांधकारशमकत्वेनहृदयांधकारमपिनाशयतीतितद्ध्यानामिति ॥ यद्वाआरोग्यंभास्करादिच्छेदितिहेतोरापित-
द्ध्यानम् ॥ श्रीशंकरस्यापिसर्वकल्याणहेतुत्वाच्छिवरूपाज्ज्ञानमर्हतीत्यार्योक्तेश्चज्ञानहेतुत्वात्तद्ध्यानामिति ॥ विद्यासुशास्त्रेषु
विवेकदीपेष्वाद्येषुवाक्येषुचकात्वदन्याइतिमार्कंडेयोक्तेःसर्वविद्याहेतुत्वात्तद्ध्यानमिति ॥ सृजामितपसाविश्वमितिभगवदुक्ते
स्तपसःपरपुमर्थकारणत्वात्तद्ध्यानमिति ॥ सत्संगतिःकथयकिंनकरोतिपुंसामितिहरिभर्तृक्तेस्तद्ध्यानमिति ॥ हरौरुष्टेगुरु-
स्त्रातागुरौरुष्टेनकश्चन ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनगुरुमेवप्रसादयेदितिस्मृतेस्तद्ध्यानमिति ॥ ओङ्कारस्यसर्ववाङ्मयकारणत्वेन
ध्यानमिति ॥ कर्मणैवाखिलंफलमित्युक्तेः कर्मैवध्येयमिति ॥ मत्स्यावतारेणापिहयग्रीवदैत्यहतवेदानयनंहरिणाकृतंतद्बहोह-
तिश्चकृतातस्तद्ध्यानमप्यत्रोपयोग्यमेव ॥ कूर्मरूपस्यापिहरेर्मंदरधृतिपूर्वकममृतोत्पादनंकारितम् ॥ श्रीमद्भागवतस्यापिपरमा
मृतरूपत्वात्तदारब्धौतद्ध्यानंयुक्तमेवेति ॥ श्रीनारदेनैवव्यासशोकापनोदनंकृतमतस्तद्ध्यानामिति ॥ निजजनावनार्थंकर्तुम
शक्यमपिकरोतिहरिरतएवहरिणानिजभृत्यभाषणरक्षणार्थंश्रीनृसिंहविग्रहोंगीकृतस्तद्ध्यानंतुसर्वथाकार्यमेव । धन्वंतरेःस्मृतेरेव
सर्वार्तिशमकत्वान्ममाप्यंतरार्तिर्नश्यात्वितिहोतोस्तद्ध्यानामिति ॥ श्रीरामेणतुसमुद्रेसेतुःकृतस्तत्कृपयाहमपिसंसारसमुद्रेसेतुभू-
तंश्रीमद्भागतंकरोमीतितत्सिद्ध्यैतद्ध्यानंन्याय्यमेव ॥ श्रीकृष्णस्यत्वत्रप्रतिपाद्यत्वात्तद्ध्यानंकार्यमेव ॥ श्रीगंगायथात्रिलोकीं
पुनातितथामत्तआविर्भूतंश्रीमद्भागवतंत्रिलोकींश्रोतृवक्तृपृच्छकान्वापुनात्वितितद्ध्यानामिति ॥ ब्राह्मणानां सर्वामररूपत्वाद्ब्रा-
ह्मणार्चनेसर्वार्चनमितितद्ध्यानम् ॥ श्रीवाराहेणसर्वाधारभूतपृथिव्युद्धारः सर्वापद्रवकारीदैत्यश्चहतस्तद्ध्यानेनममाप्युपद्रवो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

माभूदितियुक्तंतद्ध्यानम् ॥ श्रीवामनेननिजजनावनार्थंकपटरूपंधृत्वादैत्यानिरस्तास्तद्ध्यानेनममाप्यबोधदेत्योहतोभवत्विति न्याय्यंतद्ध्यानम् ॥ श्रीपरशुरामेणभूयोभूयोदुष्टक्षत्रंनाशयित्वाधर्मोवितस्तद्ध्यानंममापिभूयोभूयोग्रंथनिर्मितावालस्यादिकंना शयत्वितियोग्यंतद्ध्यानम् ॥ श्रीबलदेवस्यशेषावतारत्वेन सर्पाधीशत्वाद्ग्रंथनिर्माणावसरे ममसर्पादिविषधरसत्त्वभीतिर्माभू- दिति तद्ध्यानम् ॥ बुद्धरूपेणहरिर्वेदाद्दैत्यान्प्रच्याव्यनिजभक्तेभ्योदेवेभ्यस्तन्मार्गंददावतोममापिसवेदार्थबोधयत्वितितद्ध्या नम् ॥ कल्किस्तुकलिदोषंनाशयत्यतोममापिकलिसंबंधोमाभूदितितद्ध्यानम् ॥ हयग्रीवस्यनिःश्वासतोब्रह्मयज्ञेवे दाविर्भावोभूदितिहेतोर्ममापिवेदार्थावबोधोभवत्वितितद्ध्यानम् ॥ श्रीदत्तात्रेयस्तुज्ञानिशिरोमणिरभूत्तद्ध्यानेन ममापि रचनाज्ञानं स्यादिति ॥ कपिलस्मृतेः सांख्ये बुद्धिरप्रतिहतास्त्विति तद्ध्यानमिति सनकादिस्मृतेः का- मादिपीडानश्यत्वितितद्ध्यानंतेषांनैष्ठिकत्वात् ॥ गोवर्द्धनेनतुव्रजरक्षाकृतातस्यरक्षावत्स्वभावत्वान्मामापिसरक्षात्वितिहेतोस्त द्ध्यानम् ॥ श्रीराधायास्तुश्रीकृष्णस्यापिवशकर्त्रीत्वेनसर्वोत्कर्षवत्त्वान्ममापिसोत्कर्षंददात्वितितद्ध्यानम् ॥ वृन्दावनस्यतुसा क्षाच्छ्रीकृष्णस्यनित्यालयत्वान्ममापितद्भवत्वितितद्ध्यानम् ॥ कलौतुहरिनामैवसर्वार्थसाधकत्वाद्ध्येयमितितद्ध्यानम् ॥ वायोस्सर्वाधारत्वेन सर्वजीवनहेतुत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ इन्द्रस्यसर्वदेवाधिपत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ वरुणस्यसर्वजीवनहेतुजलाधीशत्वा द्ध्येयत्वम् ॥ धर्मराजस्तुसर्वशास्तासर्वेषांकर्मफलदाताचेतिध्येयः ॥ सर्वनिधीशत्वात्कुबेरस्यापितथात्वम् ॥ वह्नेःसर्वदेवमुख त्वाद्ध्येयत्वम् ॥ विष्णुशिवयोरभेदबुद्धेर्मोक्षहेतुत्वादभेदरूपेणतयोर्ध्यानंनित्यायमेव ॥ श्रीमद्भागवतस्यश्रीकृष्णवाङ्मय मूर्तित्वात्सर्ववेदसारत्वाच्चध्येयत्वम् ॥ व्यासस्तुसाक्षान्नारायणएवातस्तद्ध्यानंकार्यमेव ॥ श्रीशुकस्यैतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

द्ध्येयतास्त्येव ॥ पृथोरादिराजत्वेनसर्वमर्यादास्थापकत्वात्पूज्यत्वंस्यादेव ॥ ऋषभदेवस्यमोक्षहेतुपारमहंस्याश्रमप्रदर्शकत्वा
द्ध्यानविषयतास्तीति ॥ ध्रुवस्यतुसर्वोत्कृष्टपदस्थत्वात्सर्वदास्थायित्वाच्चतथात्वम् ॥ नरनारायणयोस्तुकामक्रोधादिजेतृत्वे-
नध्येयतास्त्येव ॥ हंसावतारस्यतुब्रह्मणोपिमोहनिरासकत्वेनगुरुत्वादर्च्यत्वम् ॥ यमुनायास्तुश्रीकृष्णकेलिस्थानत्वेनतटि
नीषुमुख्यत्वाद्ध्येयता ॥ पुष्करस्यसर्वतीर्थगुरुत्वाद्ब्रह्मोनेत्रत्वाच्चार्च्यतास्त्येव ॥ प्रयागस्यतुतीर्थराजत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ कुरुक्षे
त्रस्यतुत्रिधामुक्तिहेतुत्वेनध्येयत्वम् ॥ मायाक्षेत्रस्यतुमोक्षहेतुत्वाच्छ्रीगंगायांमुख्यस्थलत्वाच्चध्येयता ॥ श्रीसाकेतापरपर्या
यायोध्याक्षेत्रस्यश्रीरामाविर्भावभूमित्वाद्ब्रह्मप्रियसरय्वधिकरणत्वाच्चसर्वदाध्येयत्वमेव ॥ श्रीकाश्यामरणादेवमोक्षदातृत्वेनध्ये
यताश्रीविश्वेशनिवासभूतत्वाद्वा ॥ श्रीद्वारिकायाः श्रीकृष्णराजधानीत्वेनसपरिकरस्यभगवतोनिवासभूमित्वात्तथात्वम् ॥ गोपी
चंदनधृतेः पापिनोपिमोक्षंयांतीतिध्येयमेवतत् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रस्यसर्वकर्मसुधार्यत्वेनकर्मपूर्तिकरत्वाद्भगवत्प्रियत्वाच्चध्येयता ॥
कांचीद्वयस्यापिसप्तपुर्य्यंतर्गतत्वेनमुक्तिदत्त्वाद्ध्येयत्वम्॥ अवंतिकायाअपिश्रीकृष्णविद्याध्ययननगरत्वेनमोक्षहेतुत्वादर्च्यता ॥
श्रीजगन्नाथस्तुकलौसाक्षाद्देवप्रसिद्धस्सर्ववांछितप्रदश्चातोध्येयएवसः ॥ श्रीविष्णुनैवेद्यस्यत्वाखिलपापहरत्वेनभक्ष्यत्वाद्ध्ये
यत्वम् ॥ श्रीविष्णुचरणोदकस्यनिखिलतीर्थरूपत्वादर्च्यतास्ति ॥ श्रीतुलसींविनादत्तमप्यन्नादिहरिर्नगृह्णात्यतस्तस्याहरिवल्ल
भात्वेनध्येयतास्त्येव ॥ शालिग्रामेसर्वदाविष्णोराविर्भावाद्ध्येयतैव ॥ वदरीक्षेत्रस्याधुनापिसाक्षान्नरनारायणस्थितिमत्त्वाद्ध्ये
यत्वम् ॥ सेतुदर्शनस्यब्रह्महत्यानिवर्तकत्वेनरामेश्वराधिकरणत्वाद्वा ध्यानयोग्यता ॥ समुद्रस्यतुसर्वतीर्थरूपत्वाद्रक्षआदि
भ्योलोकरक्षकत्वाच्चध्येयता ॥ काश्मीरमंडलस्यवाग्देवतायाः सर्वदास्थितत्वादाविर्भावभूमित्वाद्वाध्येयता ॥ भारत

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

खंडस्यतुपुण्यक्षेत्रत्वेनध्येयता ॥ कालस्यसर्ववशित्वाद्ध्येयता ॥ परोहियोगोमनसः समाधिरितिभगवदुक्तेर्मनःस्थितेःसर्वा
र्थसाधकत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ ब्रह्मणस्तुसर्वजगदुत्पादकत्वेनध्यानगोचरता ॥ कार्तिकेयस्यापिप्रज्ञावर्द्धकत्वाद्देवसेनापतित्वाद्वाच्य
तास्त्येव ॥ जननीजनकयोस्तुचतुर्वर्गसाधनदेहदातृपालकत्वात्सर्वामररूपत्वाद्वाध्यानयोग्यता ॥ श्रीप्रद्युम्नस्यकामावतारत्वे
नाखिलबलिभ्योबलवत्तरत्वाद्ध्यानविषयता ॥ अनिरुद्धस्यापिचतुर्व्यूहांतर्गतत्वेनभगवद्रूपतयाध्येयता ॥ अर्जुनस्यतुश्री
कृष्णस्यातीववल्लभत्वात्पूज्यतैव ॥ उद्धवस्यश्रीकृष्णमंत्रिषुप्रवरत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ हनुमतोऽतिबलवत्तरत्वेनतद्ध्यानंममापि
बलंकरोत्वितिध्येयत्वम् ॥ गरुडस्यतुभगवद्यानत्वादमृतनेतृत्वाच्चार्चनयोग्यता ॥ सुदर्शनस्यभगवदायुधेषुमुख्यत्वाद्ध्येयत्व
म् ॥ श्रीलक्ष्म्यास्तुकटाक्षपातेनसर्वसंपद्धेतुत्वाद्ध्यानयोग्यता ॥ अष्टादशाक्षरस्यसर्वमंत्रराजत्वाच्छ्रीकृष्णस्वरूपत्वाच्चतथा
त्वम् ॥ श्रीगीतायाःसर्वोपनिषत्सारत्वात्साक्षाच्छ्रीमुखोक्तित्वाच्चध्येयता ॥ वेदोनारायणःसाक्षादित्युक्तेःसर्वपुरुषार्थोपायाद्बो
धकत्वाद्ध्यानगोचरता ॥ अस्यपुराणस्यगायत्र्यर्थभूतत्वात्तद्ध्यानमुचितमेव ॥ गवांकुलस्यसर्वदेवदैत्यनरादिपालकत्वाद्ध्येय
त्वम् ॥ रुद्राक्षस्यहरवल्लभत्वात्सर्वदेवमनुजेष्वभ्यर्हितत्वाच्चध्यानगोचरता ॥ पञ्चाक्षरमंत्रस्यतूपदेशंविनापिश्रेयोहेतुत्वा
द्दर्लभता ॥ शिवलिंगस्यसर्वपुरुषार्थजनकत्वेनध्येयता ॥ भस्मधृतेस्तुशिवपूजनोपयोगित्वात्तथात्वम् ॥ बिल्वस्य
साक्षाच्छ्रीनिवासभूमित्वेनामृतोद्भूतत्वेनचध्यानविषयता ॥ स्वयं पाकस्य सर्वाचारेषु मुख्यत्वाद्ब्राह्मण्यापादकत्वाच्चध्येय
ता ॥ नवग्रहाणांजगत्सुखदुःखहेतुत्वात्तद्ध्यानेनममदुःखंमाभूदितितद्ध्यानम् ॥ हरिवासरस्यसर्वव्रतेषुमुख्यत्वेन
सर्वथाकार्यत्वाद्ध्येयत्वम् ॥ तर्कशास्त्रस्यवादिवृंदमर्दकत्वेनतद्ध्यानान्मान्निर्मितशास्त्रेकाश्चिद्वादंनकुर्यादितितद्ध्यानम् ॥

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

पुष्यःपरकृतंहंतिनतुपुष्यकृतंपरइत्युक्तेःसर्वकार्यसाधकत्वात्तस्यर्क्षेपुप्रधानत्वाद्ध्यानम् ॥ दुर्जनंप्रथमंवंदेदितिन्यायेन कलियुगस्यसर्वसुबुद्धिहरत्वात्तन्मेमाभूदितिभद्रचानम् ॥ संन्यासस्यतुमोक्षोपयोग्याश्रमत्वादेवतद्भद्रचानामिति ॥ अत्रपौर्वापर्यविचारो नकार्योबहुव्याख्यानेतात्पर्यत्वात्संगतिविचारस्याप्यत्रचिंतानकार्या ॥ बह्वर्थेसंगतिर्वाक्येनैवालोच्यामनीषिभिःइत्यभियुक्तोक्तेः ॥ अथगणेशपक्षः ॥ नत्वालंबोदरंदेवंव्याख्याभागवतस्याहि ॥ आद्यश्लोकस्यविशदापक्षे गाणपतेकृता ॥ १ ॥ कार्यारंभेगणेशश्चपूजनीयः प्रयत्नतःइतिमनासिनिधायव्यासःश्रीमद्भागवतारंभरूपकार्यादौगणेशंप्रणमति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ ॥ ॥ ॥

जन्माद्यस्ययतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट् तेनेब्रह्महृदाय
आदिकवयेमुह्यन्तियत्सूरयः ॥ तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्र
त्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि ॥ १ ॥

वयंतंगणेशंब्रह्महृदाब्रह्मदृष्ट्याआदौधीमहि ॥ आदीत्यव्ययमादावित्यर्थे ॥ मनासिदधिहृच्छब्दोवागीशेनप्रकीर्तितइत्यनेकार्थचिंतामणिः ॥ गणेशस्यब्रह्मरूपतात्वथर्वशिरस्युक्ता । त्वंप्रत्यक्षंब्रह्मासि त्वंज्ञानमयोविज्ञानमयोसि । सर्वंजगदिदंत्वत्तो जायते । सर्वंजगदिदंत्वत्तस्तिष्ठति । सर्वंजगदिदंत्वयिलयमेष्यतीतिश्रुतेः ॥ यतोयस्माद्गणेशात्स्वराडिंद्रःअर्थेषुसमुद्रोद्भूतकामधेन्वादिपदार्थेष्वाद्यस्यसमुद्रमंथनादिकारणस्यामृतस्यजन्मादिर्भाविकमन्वयात् जनेः प्रादुर्भावार्थकत्वाज्जन्मशब्दआवि

Digitized by Google

रर्थकः ॥ स्वराण्नमुचिसूदनइत्यमरः ॥ यद्वास्वराट् युधिष्ठिरोयतो गणेशादाद्यस्यसर्वादिकारणस्यश्रीकृष्णस्यजन्माविर्भा-
वमन्वयात्प्राप ॥ अनुपूर्वोयाप्रापणेततोलङ् ॥ युधिष्ठिरेणवनस्थेनापद्भस्तेनकस्याचिदपेरुपदेशाद्गणेशार्चनंकृतंततःश्रीकृ-
ष्णप्राप्तिस्ततश्चापत्त्यभावएतच्चभविष्येस्फुटम्॥ सामंतेशश्चक्रवर्तीस्वराट्सम्राण्महाधिपइतिधराणिः॥ समुद्रमथनारंभेगणेशार्च-
नंकृतंततएवगिरिपातादिनासुरासुरविनाशोगिरेरधोगत्यादिरूपश्चोपद्रवोभूत् ॥ ततोविष्णुनागणेशार्चनंकारयित्वामथनमा-
रंभितम् ॥ विलोक्यविघ्नेशविधिंतदाच्युतइत्यादिनाष्टमस्कंधेवक्ष्यति ॥ अनाराध्यगणाधीशंनहिकिंचित्प्रसिध्यतीतिभाविष्येऽ-
पि ॥ ततोमृतादिप्राप । यन्निमित्तंयत्क्रियतेतद्देवतस्यहेतुः यथास्वर्गकामोयजेतेत्यादौस्वर्गकामएवयजनेहेतुस्तथामृतमेवात्रा
ब्धिमथनेकारणमितिपूर्वोक्तमनुसंधेयम् ॥ कीदृशःस्वराट्इतरतःसकाशादभिज्ञः । इःकामेकामनायांचेत्यनेकार्थोक्तेः इंका-
मंतरातिजयतीतीतरोविष्णुस्तस्मादितरतः ॥ तस्यनित्यंब्रह्मचर्यदत्त्वादितरत्वम् ॥ तदुक्तंजैमिनीये ॥ यद्यहंब्रह्मचर्येणनभ-
ग्नोभूतलेतदा ॥ तेनमेसुकृतेनाद्यपार्थस्यायातु वैशिरः ॥ यैर्नीतंतेपतंत्वद्यभिन्नशीर्षाममाज्ञया इति ॥ किंच दुर्वासोदर्शना-
र्थिनीभिर्गोपीभिरप्येतद्यमुनातरणावसरे ॥ कृष्णाज्ञयैतद्ब्रह्मचर्यमनुभूतंयमुनामार्गदानेनहेतुनेति गोपालतापिन्याम् ॥ गर्गसंहि-
तायांचैतत्स्पष्टतरम् ॥ तथावक्ष्यत्यपिश्रीदशमेआत्मन्यवरुद्धसौरतइति ॥ तथाचेतरतोविष्णोरभिज्ञःप्राप्तशिक्षः ॥ तच्छि-
क्षाचलोभःकार्योनवोजातुकामंरोपस्तुवस्तुषु इत्यादिनाष्टमस्कन्धेप्रकटीभविष्यति ॥ यद्वार्थेषुइतरतःइतादूरीभूतारातिःप्रीति
र्यस्यसतथासमासांतोत्रडः ॥ तस्मिन्बलिःस्पृहांचक्रेनेन्द्रईश्वराशिक्षया ॥ इत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् ॥ युधिष्ठिरपक्षेइतरतःशत्रो
रभिज्ञस्त्रस्तः ॥ इतरोरिपुर्नीचान्यशिवविष्णुगुहेषुचइतिसर्वार्थचिंतामणौ । ज्ञात्रासप्यनेकार्थत्वाद्धातूनाम् ॥ यत्कोर्थः यंसू

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रयोमुह्यंतिध्यायन्तिमुहवैचित्ये ॥ इहचित्यतेसंज्ञायनेनेतिचित्तंध्यानंविशेषेणचित्तंविचित्तंतस्यभावोवैचित्त्यमित्यर्थान्मुहि-
ध्यानार्थोभवतीति ॥ पादांबुजध्यानवशेनयस्यविघ्नांधकाराविलयंप्रयांतीतिजातकाभरणोक्तेः ॥ कस्मैकवयेकवित्वाय भाव-
प्रधानोनिर्देशः ॥ यत्रयस्मिन्गणेशेध्यातेसतीतिशेषः ॥ त्रयाणांशोकमोहविघ्नानांसर्गःस्थितिर्मृषा ॥ सृष्टौस्थितौचसंहारे
सर्गोऽध्यायेथनिश्चये इतिकोशास्थितावापिसर्गोस्ति शोकइष्टविनाशजंदुःखम् । मोहोऽज्ञानम् विघ्नस्तुकार्योत्पत्तिप्रतिबंधकउप-
द्रवः॥कथं यथातेजोवारिमृदांविनिमयोव्यत्यासोमृषेतिदृष्टांतः ॥ किंभूते यत्रतेने तेत्वंकरित्वंनयतिप्राप्नोतितच्छिरोधारणेनेति
तेनस्तस्मिंस्तेने ॥ डोत्रकर्मणिनयतेः । अत्रापिभावप्रधानोनिर्देशः ॥ तेकरीस्मृतइतिसौभरिप्रोक्तनाममालायांगजमुखइत्यर्थः
कीदृशंतंस्वेनान्यत्रविद्यमानेनधाम्नातेजसापरंसर्वोत्कृष्टम् । आदिपूज्यत्वात्सर्वदेवपराभवकर्तृत्वाच्च ॥ आदिपूज्यत्वंतुसर्वत्र
प्रसिद्धमेव ॥ सर्वदेवपराभवकर्तृत्वंशिवपुराणेस्पष्टम् । पुनःकीदृशंसत्यंब्रह्मरूपत्वात् ॥ पुनःसदानित्यंनिरस्तोपास्तःकुह
कोविघ्नसमूहःस्तवपाठकानांयेनसतथा ॥ सर्वेविघ्नाःशमंयांतिगणेशस्तवपाठतः ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः॥ इतिगणेशपक्षः ॥ १ ॥
॥*॥ ॥*॥ ॥ अथसरस्वतीपक्षः ॥ ॥ वयंतत्सारस्वतंधामहृदाधीमहि ॥ तत्किंयस्यान्वयात्संबंधात्स्वराट्दरिद्रो
प्यभिज्ञईश्वरोभवति ॥ वंशानुगतिसंबंधेपदानांयोजनेतथा ॥ पदार्थसंगतौप्राप्तौ संसारेसेवनेऽन्वयः ॥ इतिमहीदेवः ॥ स्वरा
डिवनिपानखनित्रमिंद्रइत्यत्रस्वराट्पदंदरिद्रपरंवक्ष्यति ॥ अभितोज्ञापयतिनियोजयतिसर्वानित्यभिज्ञः । ज्ञानियोगेऽतोडः ।
सरस्वतीप्रसादादाप्तविद्यःसर्वान्स्वेस्वेकर्त्तव्ये नियोजयतीतितंपृष्ट्वसर्वेस्वंस्वंकार्यमारभंतइतिभावः ॥ यद्वाऽभिज्ञोनारदःस्वराट्
स्वरमटतिजानातीतिस्वराट्स्वरज्ञानवानभूदित्यर्थः । एतच्चगणेसंहितादावतिस्पष्टम् ॥ यत्सारस्वतधामआदिकवयेबृहस्पतये

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दिषुत्यजेत् ॥ इतिस्मृतेः । आद्यस्येतिअदभक्षणेऽस्मात्यत् । तेजोवीरमृदांविनिमयोदेहोयतोयस्यस्मरणेनयथाकोर्थोऽरु
ग्भवतिस्मृतमात्रार्तिनाशनइतिवक्ष्यमाणत्वात् । यश्चकवयेकवित्वायकल्पत्वायारोग्यत्वायेतियावत् । कंसुखंवातियस्मिन्काले
सकविरारोग्यावस्थारूपःकालः । कविरितिभावप्रधानोनिर्देशः । अत्रवार्तेर्डरौणादिकः । ब्रह्मकोर्थोवेदमर्थादायुर्वेदंतेनेवि
स्तारितवान् ॥ आयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोकइतिद्वितीयेवक्ष्यमाणत्वात् । तस्यायुर्वेदस्याष्टावंगानि । तदुक्तंनीलकंठेन
कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ अष्टावंगानितस्याहुश्चिकित्सायेषुसंश्रिता ॥इति तस्यायुर्वेदस्यकायचिकित्साबाल
चिकित्साग्रहोभूतप्रेतादिऊर्ध्वांगंशिरोनेत्रादिशल्यंशस्त्रघातादिदंष्ट्रास्थावरजंगमात्मकंविषंतेषांचिकित्साजरारसायनादिना ।
जरायादूरीकरणंवृषोवाजीकरणतंत्रमित्यर्थः ॥ कथंभूतंब्रह्मइतरतःइतरेभ्यःशास्त्रेभ्यःस्वराट्शरीरारोग्यजनकेत्वेनेहलोकेचम
त्कारजनकम्॥ सर्वेलोकाआयुर्वेदविदग्रेदैन्यमाश्रित्यवर्त्ततेसामंताइवसार्वभौमाग्रेऽतस्स्वराडितिसमुचितंविशेषणम् । पुनःपरंसर्वो
त्कृष्टंधर्मार्थकाममोक्षाणांशरीरंसाधनंमतम् ॥ तच्छुद्धिर्जायतेयेनतच्छास्त्रंहिपरंमहत् ॥ इत्यातंकहरणोक्तेः ॥ किंश्च क्वचिद्वा
नंकचिन्मानंकचिद्रोगःक्वचिद्यशः ॥ चिकित्सयाप्रजायेतचिकित्सानास्तिनिष्फला ॥ इतिभिषक्कल्पलतोक्तेः किंभूतंधन्वंतरिं
सत्यंभगवद्रूपत्वात् भगवद्रूपत्वंतुहर्यवतारेषुतस्यगणितत्वात् । यश्चपुनःअर्थेषुरोगंहारिविश्वौषधादिपदार्थेष्वभिज्ञःएतद्द्रव्यममु
करोगहारीतिज्ञानवान् । यस्मिन्नायुर्वेदे सूरयोज्ञातान्यशास्त्राअपिमुह्यंति सिंहीत्वचमुपाहरेदित्याद्यसिंहस्याःशार्दूलभार्यायास्त्व
चमुपरितनचर्मोपाहरेदित्याद्यथकल्पनयामुह्यंति ।किंश्चतत्रब्राह्मीरसंक्षिपेदितिवीक्ष्यब्राह्मीतुभारतीभाषेतिकोशाद्ब्राह्मीसरस्वती
तद्रूपंपुस्तकमतस्तज्जलेनाप्लाव्यतद्रसंक्षिपेदित्येवंमोहमाप्नुवंतीतिभावः । पुस्तकंभारतीरूपंनचतस्मात्परंस्मृतम् ॥ इतियंथांत-

CC-0 Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तथाहिप्रपंचोमिथ्यादृश्यत्वात्जन्यत्वाद्घटादिवत्।यन्नैवंतन्नैवंयथात्मेत्यनुमानम्।आदावन्तेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा ॥ इति स्मृतिः।नेहनानास्तिकिञ्चनेतिश्रुतिश्च।किंभूतंकृष्णंस्वेनालौकिकेनधाम्नागोवर्धनोद्धरणदावानलपानादिरूपतेजसानिरस्तं कुहकं मनुष्यनाट्यप्रदर्शनरूपंयेनसतथातं।नह्येतन्मनुष्येणकर्तुंशक्यतेविनेश्वरामितिभावः ।पुनःसत्यंपरमसत्यंसत्यस्यसत्यामित्युक्तेः । पुनः परंपरिपूर्णतमंपूर्णावताराणामाधारभूतंलयस्थानत्वात् ॥ तदुक्तंगर्गसंहितायाम् । ककारःकमलाकांतऋकारोरामइत्यपि ॥ पकारःषड्गुणपतिःश्वेतद्वीपनिवासकृत् ॥ णकरोनारसिंहोयमकारोह्यक्षरोग्निभुक् ॥ विसर्गौचतथाह्येतौनरनारायणावृषी ॥संप्रलीनश्चषट्पूर्णायस्मिञ्छब्देमहात्मनि॥परिपूर्णतमेसाक्षात्तेनकृष्णःप्रकीर्तितः ॥कमलाकांतादीनांमूर्तिव्यूहानांकृष्णेलयोदृश्यते गोलोकगतैर्देवैरितितद्वृत्तंतुविस्तरभियेहनोक्तम् । षण्णांपूर्णत्वमपिगोलोकखंडेउक्तम् । पूर्णोनृसिंहोरामश्चश्वेतद्वीपाधिपो हरिः ॥ वैकुण्ठोपितथायज्ञोनरनारायणःस्मृतः । परिपूर्णतमःसस्याद्यस्मिन्नेतेलयंययुः ॥ इति । एतादृशस्तुश्रीकृष्णएवन चान्य इत्यलमतिप्रयासेन ॥ इति कृष्णचन्द्रपक्षः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथधन्वंतरिपक्षः ॥ श्रोतॄणांसुखप्राप्त्यर्थंवक्तुश्चादौस्तुवेहरिं ॥ धन्वंतरिंमहारोगनाशकंस्मृतिमात्रतः ॥ वयंतंधन्वंतरिंसदा हृदाधीमहियस्मिन्ध्यातेसतित्रयाणांवातापित्तश्लेष्मणांसर्गोज्वरादिरूपोमृषाऽसत्योभवति नश्यतीतिभावः । धन्वंतरिस्मृतौ सत्यंनश्यन्तिविविधारुजः ॥ इत्यादिपुराणात् । धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिनाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंतीत्यग्रेवक्ष्य माणत्वात् । यश्चपुनःआद्यस्यात्तुंयोग्यस्ययज्ञीयभागस्यजन्माविर्भावमन्वयात्यज्ञेचभागममृतायुरवावरुंधइत्युक्तेः । धन्वंत रिश्चभगवानायुर्वेदद्दगिज्यभाक् ॥ इत्युक्तेश्चधन्वंतरितः पूर्वंचिकित्सकेभ्योयागभागोनासीदिति । भिषजंगणकंचैवद्विजंश्राद्धा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तगुणेऽनंतेगुणतोगुणविग्रहः ॥ यदासीत्ततएवाद्यःस्वयंभूःसमभूदजइत्यत्रब्रह्मण्याद्यशब्दप्रयोगदर्शनादाद्योब्रह्मार्थकइतिपक्षेवक्ष्य
तिहरिर्दक्षंप्रति । पुनस्तंकंयतोन्वयात्सेवनात्स्वराट्दरिद्रःसुदामाअर्थेपुलौकिकपदार्थेषुइतरतोभूत् । इताप्राप्तारतिःक्रीडायेनस
तथा ॥ अत्रसमासांतोडः । स्वराडिवनिपानखानित्रमिद्रइत्यत्रस्वराट्शब्दोदरिद्रार्थकोदृष्टोतोत्रापिबोध्यः । तद्वक्ष्यतिश्रीदशमे
सएव नूनंबतैतन्ममदुर्भगस्यशश्वद्दरिद्रस्यसमृद्धिहेतुः ॥ महाविभूतेरवलोकतोन्योनैवोपपद्येतयदूत्तमस्येति । यद्वाइतरतोगते
च्छःतदुक्तंश्रीदशमे विषयान्जाययात्यक्ष्यन्बुभुजेनातिलंपट इत्यादिना ॥ कीदृशःस्वराट्अभिज्ञःसर्वशास्त्रार्थकुशलःश्रीकृष्णे
नसहकृताध्ययनत्वात् । तदुक्तंतेनैव किमस्माभिरनिर्वृत्तंदेवदेवजगद्गुरो ॥ भवतासत्यकामेनयेषांवासोगुरावभूत् ॥ इतियः
कृष्णःकवयेर्जुनायादिसनातनंब्रह्मगीतारूपंतेने केस्वर्गेवातिगच्छतिनिवातकवचादिवधेनदेवत्राणार्थमितिकविः । वागतिगन्धन
योरतोडिरौणादिकः ॥ तयोःपष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तेपितुःपिता ॥ जघानस्वर्गतोराजन्नेकइंद्रप्रियंकरः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् ।
यस्मिन्कृष्णेसूरयोब्रह्मादयोपिमुह्यंति ।ब्रह्ममोहस्तुदशमेइतीरेशेतर्क्योनिजमहिमनिस्वप्रमितिकेपरत्राजातोतन्निरसनमुखब्रह्मकमि
तौ ॥ अनीशेपिद्रष्टुंकिमिदमितिवामुह्यतिसतिचछादाजोज्ञात्वासपदिपरमोजाजवनिकाम् ॥ इत्यादिनास्फुटीभविष्यति । यत्रश्री
कृष्णेतेजोवारिमृदांविनिमयोविकृतिरूपोदेहोमृषैव । त्रिवृत्करणश्रुतेस्त्रिभिरापिकेषांचिन्मतेदेहादिरुत्पद्यतेऽतोत्रत्रयाणांग्रहणंन
विरुध्यतेऽयंशरीरीतिव्यवहारस्तस्मिन्मायाकल्पितएव माययोपात्तविग्रहमितिभीष्मोपाख्यानोक्तेः परब्रह्मत्वात्तस्य । तद्वक्ष्यति
श्रीदशमे कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनाम्॥जगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमायया ॥ इतिशरीरंवावसंतमित्यादिश्रुतेश्चा-
त्मनोऽशरीरत्वप्रसिद्धेः । यथात्रिसर्गःत्रिगुणकार्यःप्रपञ्चोमृषेतिदृष्टांतार्थः ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वंत्वनुमानश्रुतिस्मृतिभिःसाध्यतएव

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विचित्रकेतूपाख्यानेवक्ष्यमाणत्वाच्च । दानव्रततपोभिश्चतीर्थसेवनयाजनैः ॥ नरकोनभवत्येवहरेराराधनात्तथा ॥ इति
वाक्याच्च । तस्मान्नरकात्स्वान्भक्तान्राजयतिनयतिवैकुंठमितिस्व राट् । कृष्णकृष्णेतिकृष्णेतियोमांस्मरतिनित्यशः ॥
जलंभित्त्वायथापद्मंनरकादुद्धराम्यहम् ॥ इतितदुक्तेः ॥ रामकृष्णयोरवतारतोभेदोपिवास्तवाभेदात्कृष्णोक्तीरामोक्तिरेव
यएवरामश्चसएवकृष्णइतिचिरंजीवभट्टैर्विद्वन्मनोरंजिन्यामुक्तत्वात् ॥ यश्चकवयेनिपुणायलक्ष्मणायआदिसनातनंब्रह्मज्ञानंरा-
मगीतारूपंतेनेप्रकाशितवान्तथाह्यध्यात्मरामायणोत्तरकांडे त्वं शुद्धबोधोसिहिसर्वदेहिनामात्मास्यधीशोसिनिराकृतिःस्वयम् ॥
इत्यादिरूपंलक्ष्मणवाक्यंतश्रुवा ॥ आदौस्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाःकृत्वेत्यादिनातंबोधितवान् । यद्यस्मिन्ज्ञानेतद्बोधक-
शास्त्रेसूरयोप्यधीतशास्त्राअपिमुह्यंतितेषामपिभ्रमबाहुल्यान्नात्मसाक्षात्कारोजायते । कीदृशंतंस्वेननिजेनासाधारणेनधाम्ना
सत्तास्फूर्तिरूपेणसदासत्यंपरमार्थभूतंनिरस्तात्यक्ताकुर्भूमिर्यैस्तेनिरस्तकवस्तैर्ह्रियतेप्राप्यतइतिनिरस्तकुहः । प्रापणार्था-
द्धरतेर्डः । सएवनिरस्तकुहकः स्वार्थकः । तंनिरस्तकुहकं ग्रामाद्वनंक्षितिभुजोपियर्युयदर्थाइत्यग्रवक्ष्यति । पुनःतेजोवारि-
मृदांयथायोग्यंपरंप्रकाशकंदेहादीनांप्रकाशस्यात्माधीनत्वात् । नहिजडंचैतन्यमंतरेणप्रकाशते ॥ यत्सत्तयासर्वमिदंप्रकाशते
इत्यादिवचनात् । कथंभूतावयंविनिमयःविगतोभगवतोन्योनिमिराश्रयोयेषांते तथाभगवदाश्रयाइत्यर्थः । निमीराजाआश्र-
यश्चेतिकोशात् ॥ इतिरामपक्षः ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथकृष्णपक्षः॥ सर्वावताराणांश्रीकृष्णस्याधिष्ठानत्वेनास्मिञ्छास्त्रेप्रतिपाद्यत्वेनचतस्येतिहेतोरादौतंव्यासोध्यायति॥जन्मा
द्यस्येति ॥ वयंसदाहृदामनसातंश्रीकृष्णचंद्रंधीमहि ॥ तंकंयतोयस्यान्वयाद्वंशादाद्यस्यब्रह्मणोविधेर्जन्माभूदितिशेषः । मय्यनं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

द्वांसोपितात्पर्यावधारणासमर्थाःसंतोमुह्यन्तिव्याकुलीभवंति । गुरूपदेशंविनायथाब्रह्मनज्ञायतेतथेदमपीतिबोध्यम् । गुरुमत-
एवबोधश्रवणात् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ आचार्यवान्पुरुषोवेदेति । कीदृशंभागवतंसत्यंसत्यस्वरूपब्रह्माभिन्नत्वात् । श्रीमद्भागवते
शास्त्रेश्रीकृष्णेपरमात्मनि ॥ अंतरंयेप्रपश्यंतितेनराब्रह्मघातिनः ॥ इतिपाद्मोक्तेर्भेददर्शनस्यानर्थजनकत्वश्रुतेरेवेत्यलम् ॥ इति
नारदपक्षः ॥ १२ ॥ अथरामपक्षः ॥ श्रीरामंसच्चिदानंदंयोगिध्येयांघ्रिपंकजम् ॥ वंदेस्वाज्ञाननुत्यर्थंसदाबोधप्रलब्धये ॥ १ ॥
सर्वावतारेषुरामएवसमुद्रमुल्लंघ्यसीतारूपांश्रियमवापातस्तद्वद्यानेनप्रारीप्सितग्रंथरूपाब्धिमुल्लंघ्यचित्तशांतिरूपां श्रियमवाप्स्या
मीत्थंमनासिनिधाय व्यासोरामस्मरणरूपंमंगलमाचरति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंरामंहृदामनसाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांरावण
कुंभकर्णेंद्रजितांसर्गोनिश्चयोरामंमारयामोरामोवाऽस्मान्मारयिष्यतीत्येवंरूपोऽमृषासत्योमृषावा ॥ यद्वायत्रत्रयाणांपित्राज्ञापा
लनशिवधनुरामर्दनाब्धिसेतुकरणानांसर्गोनिश्चयोऽमृषेति । किंचयोरामःजन्माद्यस्ययतोर्थेष्वाभिज्ञः जन्मनआदिकारणमज्ञान-
मस्यतिनाशयतीतिजन्माद्यस्यम् अज्ञानेनैवकर्मक्रियतेज्ञानिनोलोकसंग्रहमंतरातदप्रतिपादनात् । कर्मणाचजन्मादिभवत्यतोऽज्ञा-
नमेवजन्मादिहेतुः । तथाचजन्माद्यस्यंज्ञानंतस्मैयततेप्रयततइतिजन्माद्यस्ययत्तस्यतथातस्यवेदस्यार्थेष्वाभिधेयेषुकर्मादीनुपसर्ज-
नीकृत्यब्रह्मप्रतिपादनपरेषुयज्ञेनदानेन तपसानाशकेनेत्यादिरूपवाक्यार्थेषुअभिज्ञःसर्वतोज्ञानवान् ततएवतस्याविर्भावश्रुतेः । ऋचः
सामानिजज्ञिरेइतिश्रुतेर्वेदाभ्यासेनैवज्ञानमुत्पद्यतेऽतोवेदस्यैवयत्नोलोकबोधे । तदुक्तंज्ञानमुत्पद्यतेपुंसोनिगमाभ्यसनाद्ध्रुवम् ॥
ज्ञानेनतीर्यतेनित्यंसंसृतेः कारणंतमः ॥ इत्यादिपुराणात् ॥ चपुनःयोरामःअन्वयादितरतः स्वराट् अन्वयःपुत्रस्तदादयो-
दानतीर्थतपआदयस्तैस्तीर्यतइत्यन्वयादितरः नरकः अपुत्रस्यगतिर्नास्तीतिस्मृतेः । अंजस्तरेमभवताप्रजदुस्तरंयद्ध्वान्तमिति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्वयंभयमितिस्मृतेश्च । तद्भयंतुसर्वेषांनतस्यकस्यचिद्भयमस्तीतिभावः । तंजानातीत्यभिज्ञःकृतकृष्णसाक्षात्कारइत्यर्थः । आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ॥ इतितदुक्तेः । चपुनःयोनारदःस्वराट्स्वरंस्वररूपंब्रह्माटातिजानातीतिस्वराट् । विशेषतोभ्यस्तसंगीतशास्त्रत्वात्तस्य । अटगतौगत्यर्थानां ज्ञानार्थतापि । ज्ञानगमनप्राप्तिभेदेनगतिपदस्यार्थत्रयपरत्वात् । स्वरस्यब्रह्मतातु स्वरब्रह्मविभूषितां ॥ स्वरब्रह्मणिनिर्भातहृषीकेशपदांबुजे ॥ इत्याद्युक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । स्वरलक्षणंतुसंगीतरत्नाकरे । श्रुत्यनंतरभावीयःस्निग्धोनुरणनात्मकः ॥ स्वरोरंजयति श्रोतुश्चित्तंसस्वरउच्यते ॥ इति । श्रुतिस्तुस्वरारंभकःशब्दविशेषः । तदुक्तं प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयतेहृस्वमात्रतः ॥ साश्रुतिःसंपरिज्ञेयेति । किंच श्रुतिभ्यस्तुस्वराःषड्जर्षभगांधारमध्यमाः ॥ पंचमोधैवतश्चाथनिषादइतिसप्तते ॥ इति । एषांस्वरूपंविस्तरभियेह नोक्तम् । यत्रयस्मिन्नारदेत्रयाणांभक्तिज्ञानवैराग्याणांसर्गो निश्चयोऽमृषासत्यः । येनकरतलीकृतामलकवद्भक्तेःपरमात्मन्यनुरागरूपायाज्ञानस्यजीवब्रह्मणोरैक्यरूपस्यवैराग्यस्यचात्रह्मलोकभोगारुचिरूपस्यचस्वरूपंनिश्चितम् । भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चयाथात्म्यंचास्यवैहरेः ॥ इति सप्तमेयुधिष्ठिरंप्रतितदुक्तेरेवावसीयत इति । तेजोवारिमृदामाविनिमयःस्वाभाविकंरूपंयथासत्यंतथेतिदृष्टांतार्थः । वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमिति श्रुतेः । किंभूतंनारदं स्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणपरंसर्वोत्कृष्टंपरंपालकंवेतिपिपर्त्तिपालयतिज्ञानोपदेशेनसंसाराद्रक्षत्यज्ञानितिपरस्तमितिनिरुक्तेःपूपालनपूरणयोरतोऽप्रत्ययः । पुनःसदानिरस्तकुहकंसतांकर्ममार्गेप्रवर्तमानानांप्राचीनबर्हिषादीनामासमंतान्निरस्तंदूरीकृतंकुहकंकर्मकरणजक्लेशोऽध्यात्मश्रावणेनेतितथा । एतच्चपुरंजनोपाख्यानादस्पष्टम् । योनारदआदिकवयेमह्यंब्रह्मतद्रूपंभागवताख्यंपुराणंतेनेप्रकाशितवान् । इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ इतितदुक्तेः । यद्यस्मिन्भागवतेसूरयोवि-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्सायामदंतश्चौरादिकोयंकाचिदनदंताप्यतएववृद्धिरत्र । सईश्वरोमेकुरुतान्मनोरथमितितृतीयेवक्ष्यमाणत्वात् । वारिर्नाब्रह्माणिछी
वंनीरेस्त्रीगजबंधने ॥ इतिकोशसर्वस्वात् । म्रदतिप्रलयेमर्दयतिसर्वमितिमृद्रुद्रः । म्रदमर्दनेकर्तरिक्विप्संप्रसारणंचनिपातनात् ।
तेषांतिजोवारिमृदांविष्णुब्रह्मरुद्राणांयथायथावत्विनिमयःयओंकारोबोधकःविशेषेणनितरांमय्यतेऽनेनेतिविनिमयः । मयगता
वतोच् । यद्यप्योंकारस्तिसृभिर्मात्राभिर्गुणादीनापिबोधयति । तथापिविशेषतोब्रह्मादीनामेवबोधकःतदुक्तंनारदीये । मात्रास्ति
स्रःसमाख्याताब्रह्मविष्ण्वीशदेवताः ॥ अकारोब्रह्मणोरूपमुकारोविष्णुरूपकम् ॥ मकारोरुद्ररूपंस्यादर्द्धमात्रापरात्मिका ॥
इति । किंभूतं स्वेननिजेनधाम्नाप्रकाशेनसत्यंपरम् । सच्छब्देनपृथिव्यप्तेजांसित्यच्छब्देनवाय्वाकाशाविति । सच्चत्यच्चाभवदिति
श्रुतेः । सत्यंसत्यशब्दोपलक्षितंब्रह्मांडंपिपर्त्तिप्रकाशयतीतिसत्यंपरम् । अत्रापिपर्त्तिप्रकाशनेतुधातूनामनेकार्थत्वात् । ॐकारएवे
दंसर्वंप्रकाशितवानितिश्रुतेः। पुनःनिर्गतोस्तोनाशोयेषांतेनिरस्ताअमरास्तान्कोहयतिविस्मापयतीतिनिरस्तकुहकस्तम् ॥ देवाअ
पितदुपासनाफलंविचार्यविस्मयमाप्नवंत्यहोॐकारमाहात्म्यमितिकथयंतीतिभावः ॥ इत्योंकारपक्षः ॥ ११ ॥ ॥*॥ ॥*॥

अथनारदपक्षः ॥ सर्वेषामवताराणामोंकारार्थत्वाविशेषेपिप्रथमंव्यासोनिजोपदेष्टृत्वान्नारदंध्यायति ॥ वयंतंनारदंहृदामनसा
धीमहि । तंकं यतोयस्यान्वयात्संगादाद्यस्यसर्वादिकारणभूतब्रह्मज्ञानस्यजन्माभूत् ॥ प्रह्लाददक्षात्मजध्रुवप्रचेतआदीनामिति
शेषः । एतच्चाग्रे चतुर्थादिस्कंधेषुस्पष्टीभविष्यति । ब्रह्मणआद्यत्वात्तज्ज्ञानस्याप्याद्यत्वंज्ञानज्ञेययोर्भेदऔपचारिकएवनपरमार्थ-
तइति । किंचयोनारदोऽर्थेष्विन्द्रियार्थपुइतरतःइतादूरीभूतागतियस्यसइतरतः। नैष्ठिकत्वाद्विषयाभिलाषरहितइत्यर्थः । च पुनः
योनारदोऽभिज्ञः नाबभत्यन्यतइत्यभिःकृष्णः । जिभाभयेऽतऔणादिकोडिः । भीषास्माद्वातःपवतेइत्यादिश्रुतेः । यद्भिमेति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

त्कारोपयोगिषुभक्त्यादिषुवाऽभिज्ञःसाक्षात्कारवान्भवति । गंगातीरेसदावासात्सर्वाभिज्ञोभवेत्स्फुटम् ॥ इत्युक्तेः । यश्च प्रवाहः अमुहीमोहनिवर्तकःकुतोऽन्वयात्सेवनतः । कुतोमोहःप्रभवतिगंगासेवनतोनृणाम् ॥ इत्यादिपुराणात् ॥ इतिगंगापक्षः ॥ ९ ॥

श्रीगंगातीरस्यतपोभूमित्वात्तदग्रेतपःपक्षेश्लोकान्वयमाह ॥ वयंतत्तपःसदाधीमहियत्तस्तपसःस्वराट्श्रीविष्णुरपिअस्यविश्वस्य जन्मादिअन्वयाचकार । सृजामितपसाविश्वंग्रसामितपसापुनः । बिभर्मितपसाविश्वमितिवक्ष्यमाणत्वात् । किंभूतःस्वराट् इतरतइतरानभक्तान्अर्थेषुविषयादिषुअभिज्ञोनियोजकः । अभितोज्ञापयतिनियोजयतीत्यभिज्ञः । ज्ञानियोगेचुरादिः । एष एवासाधुकर्मकारयतीतिश्रुतेः । भक्तांस्तुनतथेत्यर्थतोज्ञायते । तद्भक्तास्तुभगवतादीयमानमपिमोक्षादिनगृह्णंतीतिनैकात्मतां मेस्पृहयतिकेचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः ॥ येन्योन्यतोभागवताःप्रज्यसभाजयंतेममपौरुषाणि ॥ इति । एतेनभक्तिर्निष्फलेतिनशंक्यम् । तैर्दर्शनीयावयवैरुदाराविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥ हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोगतिमण्वप्रियुंक्ते ॥ इति । यत्तपःकवयेब्रह्मणेपिआदिसनातनंब्रह्मज्ञानंतेने । तपसोनंतरब्रह्माज्ञानंलेभेसनातनम् ॥ इत्युक्तेः । ज्ञातोसिसेद्यसुचिरादितितदुक्तेश्च । किंचएवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुध्यतुष्टात् ॥ तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः॥ इतिवक्ष्यमाणत्वाच्च । यद्यस्मिंस्तपसिसूरयोपिमुह्यंतिकाठिनतरंतपःकर्तुमशक्यमित्यादिरूपमोहमाप्नुवन्तीतिभावः॥ यस्मिंस्तपसित्रिसर्गःत्रयाणामंतःकरणशुद्धिपारलौकिकानंदैहिकयशसांसर्गोनिश्चयोऽमृषासत्योभवति। तदुक्तंतपसामनसःशुद्धिः परत्रतपसासुखम् ॥ तपसालभ्यतेकीर्तिःकिंवक्ष्येतपसःपरम् ॥ इतिसंहितायाम् । यथातेजोवारिमृदामावेनिमयआत्माऽमृषा सत्यस्तथेतिसत्यत्वमात्रेदृष्टांतः । कीदृशंतपःब्रह्मणःपरमेश्वरस्यहृद्धृदयम् । तथाचवक्ष्यतिभगवानेव तपोमेहृदयंब्रह्मन्निति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

डालभांडस्थंगंगांभःसर्वदाशुचि ॥ भुक्त्वावायादिवाऽभुक्त्वारात्रौवायादिवादिवा ॥ नकालनियमःकश्चिद्गंगांप्राप्यसरिद्वराम् ॥
इति । यश्चप्रवाहःयथायथावत्तेजोवारिमृदांविनिमयःतेजःप्रतापंवांतिगच्छंतीतितेजोवादेवाः अरीन्म्रदंतिचूर्णयंतिसेवकानामित्य
रिमृदः । मृदमर्दनेऽतऔणादिकःक्विप्संप्रसारणश्च । तेचतथातेषांपुनस्तथा । देवास्तेजस्विनोमताइतिपूर्वनिरुक्तौस्वजनार्त्ति
दजंतुहराश्चसुराइतिपरनिरुक्तौमानमभियुक्तोक्तम् । विनिमयःप्रशस्तनिवासस्थानम् । विशेषेणनयतिमनोयत्रसविनिरावसथः।
डिप्रत्ययोत्रणीप्रापणेऽतःकर्त्तर्यौणादिकः । विनिःपुमानावसथइतिकोशात् । प्रशस्तोविनिर्विनिमयः प्राशस्त्येमयट् । किंभू
तंसदासत्यंब्रह्मरूपत्वात् । पुण्येब्रह्मस्वरूपेहरिचरणरजोहारिणिस्वर्गमार्गे इतिशंकरोक्तेः । यःप्रवाहःसूरयःसुष्ठुरयोवेगोयस्यस
तथा । निपातनादुपसर्गस्यदीर्घः । यद्वासूतेउत्पादयतिधर्मदर्शनादिकर्तॄणामितिसूःसचासौरयःसूरयः । सूरंसूर्यंयातिप्रापय
तिस्वसंगिनामितिवासूरयः । जाह्नव्याःसर्वदासेवीसंप्राप्यरविमंडलम् ॥ ततोब्रह्मपुरंयातिनभूयोभुविजायते ॥ इतिसंहि
तोक्तेः । चपुनःयःप्रवाहःइतरतइतरेषांपापजीवानांसर्पादीनामपितीरस्थानांजन्मात्जन्मनिवर्तकः । कृष्णरूपप्रापकत्वात् ।
तदुक्तमाभियुक्तैः कदाचिन्नागारिःसुरतटिनिवीथीषुविचरन्समाकृष्यव्यालंसकलमगिलत्कंचनबिलात् । चतुर्बाहुर्भूत्वातदुपरि
लसत्पीतवसनोगतोविष्णोर्लोकंतवजननितीरस्यमहिमा ॥ इति । एतदभिप्रेत्यैववाल्मीकिनाप्युक्तं त्वत्तीरेतरुकोटरांतरग
तोगंगेविहंगोवरंत्वत्तीरेनरकांतकारिणिवरंमत्स्योथवाकच्छपः ॥ नैवान्यत्रमदांधसिंधुरघटासंघट्टघंटारणत्कारत्रस्तसमस्तवैरिवनि
तालब्धस्तुतिर्भूपतिः ॥ इति । यश्चप्रवाहआदिकवयंब्रह्मणआनंदतन ॥ वैकुंठादागतनारगांगदृष्ट्वाचतुर्मुखः ॥ आनंदंपरमंलेभे
अहोभाग्यंनृणामिह ॥ इतिगंगामाहात्म्ये । यस्यप्रवाहस्यांतिसमीपेस्थितोजनअर्थेष्वलौकिकस्वर्गीयादिपदार्थेषुआत्मसाक्षा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्तेपांहोहर्षायेनतथातम्। अत्रसमासांतःकः ।-ततःसप्तर्षयस्तत्प्रभावाभिज्ञाइत्यारभ्यमुक्तिमिवागतांमुमुक्षवइवसबहुमानमद्यापि
जटाजूटैरुद्वहंतीतिवक्ष्यतिपंचमे ॥ यःस्वराट्अनन्यसाधारणः । तदुक्तं त्रैलोक्येयानितीर्थानिपुण्यक्षेत्राणियानिच ॥ सर्वत्र
सर्वधर्माश्चसर्वेयज्ञाःसदक्षिणाः ॥ तपांसिकृच्छ्ररूपाणिश्रुतिःसांगाचतुर्विधा ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चदेवतानांगणास्तथा ॥ पुरु
षार्थाश्चसर्वेवैशक्तयोविविधास्तथा ॥ गंगायांसर्वएवैतेसूक्ष्मरूपेणसंस्थिताः ॥ सुस्नातःसर्वतीर्थेषुसर्वक्रतुषुदीक्षितः ॥ चीर्णसर्व
व्रतःसोपियस्तुगंगांनिषेवते ॥ तपांसितेनतप्तानिसर्वदानप्रदश्चसः ॥ सप्राप्तयोगनियमोयस्तुगंगांनिषेवते ॥ सर्ववर्णाश्रमे
भ्यश्चवेदविद्भ्यश्चवैतथा ॥ शास्त्रार्थपारगेभ्यश्चगंगास्नायीविशिष्यते ॥ मनोवाक्कायजैर्दोषैर्दुष्टोबहुविधैरपि ॥ वीक्ष्यगंगामवेत्पू
तःपुरुषोनात्रसंशयः ॥ कृतेसर्वाणितीर्थानित्रेतायांपुष्करंपरम् ॥ द्वापरेतुकुरुक्षेत्रंकलौगंगैवकेवलम् ॥ योदेहपातनंयावद्गंगाती
रंनमुंचति॥सहिवेदांतविद्योगीब्रह्मचर्यव्रतीसदा॥कलौकलुषचित्तानांपापद्रव्यरतात्मनाम्॥विधिहीनाक्रियाणांचगतिर्गंगांविनानहि
अलक्ष्मीःकालकर्णीचदुःस्वप्नोदुर्विचिंतनम् ॥ गंगेतिजपमानानामंगंनोपाविशंतिहि॥यज्ञदानतपोयोगजपाःसनियमायमाः ॥गङ्गा
सेवासहस्रांशंनलभंतेकलौक्वचित् ॥किमष्टांगेनयोगेनाकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥वासएवहिगंगायाजलंज्ञानस्यकारणम् ॥ अपिदूरस्थि
तस्यापिगंगामाहात्म्यवेदिनः ॥ अयोग्यस्यापिगोविंदोगंगाभक्त्याप्रसीदति ॥ पुराणांतरे-गंगागंगेतियोब्रूयाद्योजनानांशतैरपि ॥
मुच्यतेसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छति ॥ इदंब्रह्माइदंविष्णुरिदंसाक्षात्परोहरिः ॥ एतद्ब्रह्मनिराकरंकेवलंजाह्नवीजलम् ॥
इति । ब्रह्मांडे द्रष्टाजान्मशतंपापंपीताजान्मशतद्वयम् ॥ स्नाताजान्मसहस्राणिहंतिगंगाकलौयुगे ॥ चिरपर्युषितंवापिशूद्रस्पृष्ट
मथापिवा ॥ जाह्नव्याःस्नानदानादौपुनात्यंबुनसंशयः ॥ इति । हेमाद्रिः तटस्थमुद्धृतंवापिशीतमुष्णमथापिवा ॥ अपिचां

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भवेज्जनस्यतद्यच्युतसत्समागमः ॥ सत्संगमोयर्हितदैवसद्गतौपरावरेशेत्वयिजायतेमतिः ॥ इति । परपुण्यप्राप्यत्वाद्वापरम् ॥ तदुक्तं गंगेवाघविनाशिनीजनमनःसंतोषसच्चंद्रिकातीक्ष्णांशोरुचिरप्रभेवजगदज्ञानांधकारापहा ॥ छायेवातुरतापनाशनकरी स्वर्धेनुवत्कामदापुण्यैरेवाहिलभ्यतेसुकृतिभिःकैरेवसत्संगतिः ॥ इति । पुनःकिंभूतांनिरस्तोऽपास्तःकुहकोऽविवेकलक्षणोयेनतं अविवेकःपरःशत्रुः सत्संगेनैवशाम्यतीत्युक्तेः ॥ इतिसत्संगपक्षः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सत्संगादेवतीर्थयात्रादौरुचिरुत्पद्यतेऽतस्सर्वतीर्थोत्तमंश्रीगंगाप्रवाहंध्यायति ॥ गंगायाःसेवनंराजन्नंतःक्लेशंहरेद्ध्रुवम् ॥ इत्युक्तेरंतःक्लेशनाशकत्वाद्वातंध्यायातिव्यासः ॥ जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंश्रीगंगाप्रवाहंसदाधीमहि तंकंयत्रत्रयाणांस्वर्गमर्त्यपातालोकानांसर्गोनिर्मोक्षोमुक्तिरमृषा । सर्गःस्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः । मंदाकिनीस्वर्गलोकमधोभोगवतीतथा । भागीरथीमर्त्यलोकंतमसोमोचयिष्यति ॥ इतिगंगामाहात्म्ये ॥ किंभूतंस्वतएवेनःस्वेनोनकेनचित्कृतः । स्यादिनःस्वामिसूर्ययोरितिकोशात्स्वेनःकृष्णस्तस्यसर्ववाशित्वात् । तदुक्तं ससुरासुरगंधर्वसयक्षोरगराक्षसम् ॥ जगद्वशेवर्ततेदंकृष्णस्यसचराचरम् ॥ इति । तस्यधाम्नाधामत्वेनस्वरूपत्वेनपरंसर्वतीर्थोत्तमम् । नगंगासदृशंतीर्थंस्वयमेवद्रुतोहरिः ॥ इतिगंगामाहात्म्ये । कृष्णरूपतातुगंगायाःस्वजलेङ्गत्यागिनांकृष्णस्वरूपकर्त्रीत्वात् । तदुक्तंकालिदासेन । इदंहिगांगंत्यजतामिहांगंपुनर्नचांगंयदिवापिचांगम् ॥ करेरथांगंशयनेभुजंगंयानेविहंगंचरणेचगांगम् ॥ इति । श्रीगंगाद्रवरूपेणत्रैलोक्यंव्याप्यातिष्ठति ॥ इतिसंमोहनतंत्रेपि । यथागंगारूपेणहरिर्द्रुतस्तथागंगसंहितामथुरांखंडेस्फुटः । स्वेनस्यत्यत्रार्थत्वात्पंचम्यालुक् । यद्वास्वेनानिजेनधाम्नाऽधिकरणेनश्रीकृष्णेनपरंआधाराधेययोरभेदोपचारात् । वन्ह्यंगारवत् । पुनर्निरस्तकुहकंनिरस्ताकुभूमियैर्ऋषिभिस्तेनिरस्तकव-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

हात्म्ये चप्रसिद्धतरम्॥जातेजगतिवाल्मीकेकविरित्यभवत्पदम्॥कवीइतिततोव्यासेकवयस्त्वयिदंडिनि॥इति प्रबंधोक्तिरादिकविर्वा
ल्मीकिरेवेति यद्यस्मिंस्तत्त्वेसूरयोपिमुह्यंति । यद्वायद्येपुधर्मादिपुसूरयोमुह्यंति धर्मार्थकाममोक्षाश्चइतिवर्गचतुष्टयम्॥दुःशकंज्ञा
नमेतस्यतत्रमुह्यंतिसूरयः॥इतिवाक्यात्।तत्त्वेसूरिमोहस्त्वेकादशेसनकादिप्रश्नेब्रह्मणोमोहदर्शनादवसीयतएव॥तद्वृत्तंविस्तरभियेह
नोक्तं।यत्रसत्संगेसतित्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गोमृषा कामसर्गः।कामकारणमेवेहशोकमोहाशमस्यहि ॥ निर्लज्जतानिर्भयता
कामेनक्रियतेक्षणात् ॥ इतिसंहितोक्तेः शोकादिरूपः । यद्वाधर्मकर्तनादिरूपः ॥ तदुक्तं । योधर्मद्रुमकर्तनायकठिनः स्फीतः
कुठारःकृतोयश्चार्थोचयशुष्कदारुदहनेविश्वांतवैश्वानरः॥ योयंमुक्तिमृगीविहिंसनविधौशार्दूलवत्क्रीडतितेनालंमदनेनवैकुरुतरे
कृष्णेसतृष्णंमनः ॥ इतिग्रंथांतरोक्तेःक्रोधसर्गस्तु दुर्वोधादिरूपस्तदुक्तंदुर्वोधमूलमधिकंलघुतैकमूलंशूलंनिजस्याशिरसःपरिपी
डनेन ॥ दुर्दैवकेनवतकेनकृतःकिलैपरोपज्वरोजडधियः स्वकृतोहिदोषः ॥ इति । लोभसर्गस्तुदृष्टश्रुतपदार्थपुतृष्णाधिक्यमिदंमे
भूयादिदंमेभूयाहित्येवंरूपः॥ अयंत्रिसर्गस्सत्संगेननश्यतीति । तदुक्तंयश्चेहश्रूयतेलोकेप्रपञ्चः क्रोधकामयोः ॥ लोभस्यचसहीये
तसत्संगेसतिनिश्चितम् ॥ कथंमृषाभवतियथातेजोवारिमृदांविनिमयोयथार्थज्ञानेनेतिभावः ॥ किंभूतंसत्संगंसत्यंसत्यस्वरूपंब्रह्म
वशीकरणशीलत्वात् ॥ तच्चैकादशेवक्ष्यतिनरोधयतिमांसांख्यंनयोगोधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्त्तंनदक्षिणा ॥
यथावरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमाम् ॥ सत्संगेनहिदैतेयायातुधानाःखगामृगाः ॥ इत्यारभ्यसंत्सगान्मामुपागताइत्यंतेन ॥
पुनःपरमुत्कृष्टमन्येपांतदपेक्षयानिकृष्टत्वात् । तद्वक्ष्यतितुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् ॥,भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमु
ताशिषः ॥ इति ॥ किंच संसारांतेभवनशीलत्वाद्भगवद्भक्तिजनकत्वाद्वापरम् । तदुक्तंश्रीदशमेमुचुकुंदेन भवापवर्गोभ्रमतोयदा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एतत्संसृचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ॥ यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ॥ आमयोयेनभूतानाजायतयश्चसुव्रत ॥
तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकित्सितम् ॥ एवंनृणांक्रियायोगाःसवर्सेसृतिहेतवः ॥ तएवात्मविनाशायकल्पंतेकाल्पिताःपरेइति ॥
॥ इतिकर्मपक्षः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कर्मवशादेवसत्संगोभवतीतिसत्संगपक्षमाह ॥ वयंतंसत्संगंहृदाधीमहि ॥तंकंयतोयस्यसत्संगस्यान्वयात्प्राप्तेःआद्यस्यवेदप्रोक्त
ज्ञानस्यइतरतोलौकिकज्ञानस्यचजन्मभवति ॥ इति । आद्योवेदश्चनिगमःश्रुतिःसर्वार्थसंभवः ॥ स्वयंभूश्चहरिप्राणोह्यनादिर्ब्रह्म
ब्राह्मणौ ॥ द्विजाध्येयाआदिशास्त्रंद्विजत्वापादकोगुरुरितिबह्वर्थोचितामणौ । वेदस्याद्यत्वात्तत्प्रतिपादितज्ञानस्यसुतरामाद्यत्व
मिति । लौकिकंवैदिकंचार्थज्ञानंसत्संगतोनृणामित्यभियुक्तोक्तेः । सत्संगएवसर्वबोधहेतुरितिभावः । संसारेसेवनेन्वयइतिमही
देवः ॥ चपुनःयतःसत्संगादर्थेषुधर्मादिसदुक्तश्रुत्यर्थेष्वभिज्ञोभवति । सर्वेषामर्थज्ञानानांबोधःसत्संगतोभवेत् ॥ इतिस्मरणात् ।
यःसत्संगःस्वेनैवराजतेधीजाड्यापाकरणमानप्रदानादिष्वितिस्वराट् । तदुक्तंभर्तृहरिणा जाड्यंधियोहरतिसिंचतिवाचिसत्यं
मानोन्नतिंदिशतिपापमपाकरोति ॥ चेतःप्रसादयतिदिक्षुतनोतिकीर्तिंसत्संगतिःकथयकिंनकरोतिपुंसाम् ॥ इति । यश्चसत्संगः
आदिकवयेवाल्मीकयेब्रह्मतत्त्वंतेने । वाल्मीकेस्तुप्राग्भवेसप्तर्षीणांसंगोवेनेजातस्तैश्चविपरीतंरामोतितत्त्वंतस्मैप्रोक्तामित्यध्यात्म
रामायणेप्रसिद्धम्। भृगुगोत्रोत्पन्नसुमतिशर्मणः पुत्रोहिपितृशर्मास्वपितृभ्यांदुर्भिक्षेवनांतरंगतोदस्युभिर्मिलितोभूयसाकालेननष्ट
गोत्रादिस्मृतिर्दस्युधर्मासप्तर्षिहननेप्रवृत्तस्तैर्बोधितस्तद्धर्मत्यक्त्वाजपतिष्ठोभूत्तत्रतच्छरीरेवल्मीकोभूत्पुनः कदाचित्तत्रागतेस्त
द्ध्वनिंश्रुत्वासप्तर्षिभिस्तानिष्कास्यवाल्मीकिनाम्नाहूतस्तद्वरेणवाल्मीकीयाख्यंकाव्यंचकारतेस्कांदीयावंतीखंडेवाल्मीकेश्वरमा-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गोभवतितद्वत्वापशुपक्ष्यादिर्भवतियथामंडूकाजलेवानराश्चवृक्षाद्वृक्षेपुष्पवनंकुर्वंतितथाजीवोयोनौयोनाविति ॥ किञ्चयतः येन कर्मणैवांतःकरणशुद्धिद्वाराऽर्थेपुतत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थेष्वभिज्ञो ज्ञानवान्सन्स्वराट्परमात्मैवभवति । सर्वंवाक्यंसावधारण मितिन्यायादेवकारोत्रबोध्यः । चशब्दोयतइत्यस्यपौनःपुन्यद्योतनार्थः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः । स्वराडेवभवतिस्वेनेंद्रि याद्यनपेक्षत्वेनराजतेप्रकाशतइति ॥ तथाचस्वप्रकाशोभवति । चक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्यश्रोत्रमित्यादिश्रुतेः ॥ किंचयत्कर्मकवये जीवायादिसनातनमर्थादनेकजन्मसंभवंब्रह्मज्ञानंतेनेगर्भइतिशेषः । एतत्तृतीयस्कंधेस्फुटीभविष्यति । काव्यकर्त्रसुराचार्यजीव देवगुरुष्वपि ॥ विवेकिनिजलचरेकविर्ब्रह्मनिरामयोः ॥ इतिव्याडिः ॥ यद्यस्मिन्कर्मणिसूरयःकवयोपिमुह्यंति । किंकर्मकिम र्मैतिकवयोप्यत्रमोहिताः ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः । वक्ष्यत्यप्येकादशे कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः ॥ वेदस्यचेश्वरात्मत्वा त्तत्रमुह्यन्तिसूरयः ॥ इति । यत्रयस्मिन्कर्मणिसतित्रयाणांब्रह्मविष्णुरुद्राणांसर्गःकार्यविशेषउत्पत्तिस्थितिलयरूपोऽमृषा सत्यः । यतःकर्मणिसत्येवोत्पद्यतेस्थीयतेलीयतेचातस्तत्सत्तायामेवतत्सत्तेति । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोव्यत्यासोऽ सदप्यधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयते । तथायमपितेजसोविनिमयोरविकरजालेवारिबुद्धिःवारिमृदोर्विनिमयस्तुमयकृतसदसिदुर्यो धनेनानुभूतः । तच्चभारतेसभापर्वणिस्फुटम्॥ किंभूतंकर्म सत्यंकार्यदर्शनात्॥ कार्यंसद्बुद्धेरतोपःपुनःकिंभूतंस्वेननिजेनधाम्ना श्रयेणभगवतापरंशुद्धम् । कर्मणांतस्मिन्समर्पणात्सएवाश्रयः ॥ एतच्च यद्ददासियदश्नासीत्यादिनाभगवतैवार्जुनायोपदिष्टम् । शुद्धिरपिकर्मणोभगवत्यर्पणादेव । कर्मशुद्धिर्मदर्पणमित्येकादशेश्रीमुखोक्तेः । अतएवनिरस्तकुहकामितिहेतुगर्भितंविशेषणम् ॥ निरस्तोदूरीभूतःकुहकोबंधप्रदत्वसामर्थ्यलक्षणोयस्यतत्तथा । पूर्वंबंधप्रदमपिब्रह्मणिसमर्पितंकर्मबन्धनाशकंभवति । तद्वक्ष्यति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

श्रवणाद्दर्शनाद्वापिमहापातकिनोपिवः ॥ शुध्येरन्नंत्यजाश्चापिकिमुसंभाषणादिभिः ॥ इतिमार्कंडेयं शिवो द्वादशेवक्ष्यति । पुनः
सत्यंसत्यस्वरूपंमोक्षोपयोगित्वात् । भूत्वाद्विजवरत्वंवैमामुपैष्यसिकेवलम् ॥ इतिमुचुकुन्दंप्रतिश्रीमुखोक्तेः । त्रैवर्ग्यार्थोयतो
नित्यंकृतांतभयसंयुते॥ इत्यादिवाक्यैर्मोक्षस्यैवसत्यतावसीयते । पुनःपरंसर्वदेवोपास्यत्वादुत्कृष्टतमम् । ब्राह्मणाःसाधवःशांतानिः
संगाभूतवत्सलाः ॥ एकांतभक्ताअस्मासुनिर्वैराःसमदर्शिनः ॥ सलोकालोकपालास्तान्वंदंत्यर्चंत्युपासते ॥ अहंचभगवान्ब्रह्मा
स्वयंचहरिरीश्वरः ॥ किञ्चविप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्नमस्येशिरसासकृत् ॥ इतिरुक्मिण्युपाख्यानेश्रीकृष्णः । समत्परोहंद्विजदेव-
देवइतिपश्चमेकृष्णः । ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलमेविभो ॥ इतिसनकादीन्प्रतिविष्णुः । नन्वस्यब्राह्मणाराजन्कृष्णस्यपर-
मात्मनः ॥ पुनन्तःपादरजसात्रिलोकींदैवतंमहत् ॥ इतियुधिष्ठिरंनारदः । अन्यान्यपिबहूनिवाक्यानिसर्वत्रेतिहासपुराणादौ
संति । किञ्चब्रह्मब्राह्मणआत्मनेतिश्रुतिरपिब्राह्मणमहत्त्वंप्रतिपादयति ॥ इतिब्राह्मणपक्षः ॥ ६ ॥ ॥ ॥
अथकर्मकर्तृनिरूपणानंतरंकर्मपक्षेश्लोकंयोजयति । अथयत्कर्मवशादनेकप्रबन्धरचनांकुर्वाणोऽद्यापिसंतोषपदंनागतोहंनिखिलज
गन्नाटनपटुतरंतत्कर्मशास्त्रारंभेस्तौमि जन्माद्यस्येति । वयंतत्कर्महृदामनसासदाधीमहि । पद्येतत्पदादर्शनेपियत्पददर्शनात्तल्लाभो
यत्तदोर्नित्यसंबन्धत्वात् । तदुक्तं यत्पदन्तत्पदादेवह्युपतिष्ठेतसर्वदा ॥ तत्पदंयत्पदादेवतेसदैवान्वितेमिथः ॥ इति । तत्किं ।
यतःकर्मणोस्यपुरुषस्यजन्मादि ।तदुक्तंकर्मणाजायतेजंतुःकर्मणैवहिलीयते। इति। किंभूतस्यास्य अनुअनुअयतेप्राप्नोतिजीवा
नित्यन्वयःसंसारःसचासावादिश्चेत्यन्वयादिस्तस्मिन्ननादिसंसारेसतिभुवनंकरोतीत्यन्वयादितस्तस्यतथा । इहपष्ठ्यर्थेतसिः
" सर्वविभक्तिभ्यस्तसिः "इतिपाणिन्यनुशासनात् । संसारेसेवनेन्वयइतिकोशः पूर्वमुक्तएव । भुवनंचमनुष्योभूत्वाकचित्तरं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ह्मणाः प्रिय ॥ इतिस्कादादः । किञ्च नतमव्यच्युततचमिदामण्वापेचक्षत ॥ इति द्वादशाशिवोमार्कंडेयप्रातिवक्ष्यति । सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः ॥ किञ्च यस्संघःब्रह्महृदायःब्रह्मणोवेदस्यहृदमिप्रायमासमंतादयतेजानातीतिब्रह्म हृदायः । ब्रह्मज्ञानेतथावेदेइतिविश्वः । स्वांतेस्तेनेहरौरम्येऽभिप्रायेचहृदुच्यते ॥ इतिधरणिः । अयतेःपचाद्यच् । रहस्यंनैगमं विप्राजानंत्येवनचेतराः ॥ तदर्थस्यविमर्शेतुयतोलग्नादिवानिशम् ॥ इत्याभियुक्तोक्तेः । यस्मिन्वेदेसूरयोब्रह्मादयोपिमुह्यंतिय-थावत्तत्तात्पर्यंनजानंति । वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयः ॥ इत्येकादशेवक्ष्यमाणत्वात् । किंचशब्दब्रह्म सुदुर्बोधंप्राणें-द्रियमनोमयम् ॥ अनन्तपारमक्षोभ्यंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ॥ इत्यारभ्यभावदध्यायसमाप्तिवेदस्यदुर्ज्ञेयतैवोद्भवायोक्तेति । कस्मै आदिकवयेसनातनकवित्वायगद्यपद्यरचनालाभायेतियावत् । निर्देशोत्रभावमयः ॥ ब्राह्मणसेवनेनकवित्वलाभस्तु मोक्षकवित्वं चलभेद्विजार्चयाभोगान्यशःपुत्रधनादिसौख्यम् ॥ विप्रार्चनादेवभवंतिदोहिनामतःसदार्च्यानृपतेद्विजोत्तमाः ॥ इत्यादिपुराणा-दवसीयते । यद्वायास्मिन् विप्रसंघेसूरयःशास्त्राभ्यासेनकथंचिद्विद्वांसोप्यन्येनास्तिककापालिकादयोमुह्यंतिशास्त्रेश्रूयमाणंविप्र-महत्त्वप्रतिपादकवाक्यजातमव्यक्तरूपिणोविष्णोःस्वरूपंब्राह्मणाभुवि ॥ इति नब्राह्मणान्मेदयितंरूपमेतच्चतुर्भुजम् ॥ इतिच । इयंब्राह्मणनौराजन्विपरीताभवार्णवे ॥ तरंत्यधोगतायस्यांमज्जंत्युपरिवर्तिनः ॥ इतिच । मज्जंश्चसर्वतीर्थानिपूजयन् सर्वदेवताः ॥ पठंश्चसर्वशास्त्राणिनाविप्रःपूज्यतांव्रजेत् ॥ असंयतोद्विजः पूज्योनचशूद्रोजितेंद्रियः ॥ कोदुष्टांगांपरित्यज्यदु-ह्याच्छीलवतींखरीम् ॥ इत्याद्यनेकत्रपठितमर्थवादत्वेनमन्यंतइत्यर्थः । किंभूतंस्वेनासाधारणेनधाम्नातपआदिजन्येनतेजसा निरस्तंकुहकंदर्शनादिकर्तॄणांपापादियेनतम् । धामस्याद्गृहतेजसोरिति । कुहकःकपटेपापेदुःखेऽज्ञानेऽशुभद्वयोरितिचविश्वः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शासनात् । तस्य जन्माद्यस्य ज्ञानस्य तद्रूपस्य ब्रह्मणो वातत्प्रतिपादकशास्त्रस्त्वाभिज्ञोज्ञाताभवतिज्ञानीभवतीति भावः ।
पुमानितिशेषः । नहि ज्ञानिनो जन्मादिरूपः संसारो भवति तस्य तु भगवद्रूपतैव जायते । ज्ञानीत्वात्मैव मेमतम् ॥
इतिश्रमिखोक्तेः । ब्राह्मणसेवयाज्ञानंलभते । इहप्रमाणंतु पुमांल्लभेतानातिवेलमात्मनः प्रसीदतोत्यंतशमंस्वतःस्वयम् ॥
यन्नित्यसंबंधनिषेवेयतिपृथूक्तिरेव । यश्चसद्यइतरतइतरेषुक्षत्रियादिषुस्वराट्स्वयमेवराजतइत्यर्थः । इहसप्तम्यर्थेतसिः ।
नतुक्षत्रियादिकृतप्रकाशः । क्षत्रियादयस्तुब्राह्मणानुकंपयैवराजंते । स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वंवस्तेस्वं ददाति च ॥ त
स्यैवानुग्रहेणान्येभुंजतेक्षत्रियादयः ॥ इतिमनुस्मृतेः । चतुर्थेपृथूक्तेश्च । यश्चब्राह्मणसंघःतेजोवारिमृदांकोर्थःत्रिवृत्करणश्रुतेरे-
तन्निर्मितब्रह्मांडस्यविनिरचनांयथायथावत्तेनेविस्तारितवान् । विनिःस्याद्रचनायांस्त्रीप्रापकेनागुरौहरौ ॥ इतिकौशिकः । कार
णेकार्यप्रयोगस्तुगोभिः श्रिणीतमत्सरमितिवद्बोध्यम् । विवृतंचैतदधिकरणमालादौ । प्रमाणंचात्र यैरिदंतपसासृष्टमितिनवमेवा-
क्यम् । यश्चसंघोर्थेषुधर्मार्थकाममोक्षेषुअयःशुभावहः अयःशुभावहोविधिरित्यमरः । विप्राधर्मप्रदालोकेतएवार्थप्रदामताः ॥
कामदामोक्षदादेवसर्वपूज्याः शुभावहाः ॥ इत्यादिपुराणात् । यत्रत्रयाणांसंध्याविधीनांसर्गःकरणममृषासत्यःत्रिकालंसंध्यावंद-
नकर्तृत्वात् । दशधेनुसमाःसंध्याविप्रास्तिस्र उपासते ॥ इतिवात्स्योक्तेः । यद्वात्रयाणांब्रह्माविष्णुरुद्राणांसर्गःस्थितिरमृषा ।
ब्रह्माविष्णुरहंदेवितिष्ठामोविप्रविग्रहे ॥ इतिस्कांदात् । यद्वात्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गोमृषावस्तुतोयत्रनास्तिउपाधिसंबंधं
विनासात्विकस्वभावत्वादितिकर्हाचिदपि सद्भावोपपादितस्य । उष्णात्वमर्कातपसांनियोगाच्छैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्य । इतिन्या
यात् । यद्वात्रयाणांब्रह्मादीनांसर्गऐक्यनिश्चयोऽमृषा । ब्रह्माविष्णुः शिवश्चेतिसर्गस्थित्यंतकारिणः ॥ एषुभेदंनकुर्वंतिवेदज्ञाब्रा-

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri

वतंधीमहीतियोज्यम् । यद्वा योगुरुरितरतःपित्रादिभ्यःस्वराट्श्रेष्ठः । तदुक्तमापस्तंबेन आचार्यःश्रेष्ठोगुरूणांसहिविद्यातस्तं
जनयतितच्छ्रेष्ठंजन्मशरीरमेवमातापितरौजनयतः शीर्यत्स्वभावंसर्वयोनिसुलभंप्राकृतंमलजंशरीरमितितल्लक्षणात् ॥ आचार्य
लक्षणं त्वागमे । स्वयमाचरतेशिष्यानाचारेस्थापयेच्चयत् । आचिनोतिचशास्त्रार्थमाचार्यस्तेनकथ्यते ॥ स्मृतौतु उपनीय
तुयः शिष्यान्वेदमध्यापयेद्द्विजः ॥ सकल्पंसरहस्यंचतमाचार्यंप्रचक्षते ॥ इत्युक्तम् । यद्वाज्ञानदोगुरुरत्रध्येयः । ज्ञानंतुमहावा
क्यार्थविचारादेवजायते । गिरतितत्त्वोपदेशेनसंसारामितिगुरुः । गिरतिहृद्विपंतंपाप्मानमितिश्रुतेः । महावाक्यार्थविचारस्तुपदा
र्थविचारस्मृतेनसंभवति पदपदार्थज्ञानंतुशास्त्रोपदेष्टृगुरुतएवजायतेऽतःसएवसर्वगुरुषुमुख्योतस्तमेवधीमहीतिसंबंधः । सदाधी
महीत्यत्रगुरुमूर्तेःसदाध्यानमित्यत्रस्मृतौचध्यानमुपलक्षणमर्चनादेरितिध्येयम् । सदाध्यानार्चनाद्यभावेतूत्सवाद्यवसरेतदभा
वेप्रतिवर्षमाषाढ्यांपूर्णिमायांत्ववश्यमेवगुर्वर्चनंविधेयमन्यथातुमहापापीस्यात् । तदुक्तंगाधिजसंहितायाम् । सदासेव्याः
सदासेव्यागुरवोनृभिरन्यथा ॥ उत्सवेषुविशेषेणतदभावेद्विजोत्तम ॥ आषाढ्यांपूर्णिमायांतुप्रतिवर्षंसुखाप्तये ॥ गुरूणामर्चनं
कार्यंसंवत्सरकृतंशुभम् ॥ अन्यथानिष्फलंयातिमहापापीसजायते ॥ इतिगुरुपक्षः ॥ ५ ॥ अथच आचार्यत्वंत्वाद्यवर्णेमया
संस्थापितंधरे ॥ इतिधरांप्रतिश्रीवाराहोक्तेः । बालयोरनयोर्नृणांजन्मनाब्राह्मणोगुरुः ॥ इतिगर्गप्रतिनंदराजोक्तेश्चब्राह्मणए
वगुरुःकार्योनान्यवर्णइत्यतोब्राह्मणपक्षेश्लोकंयोजयति । वयंतंब्राह्मणसंघंसदाधीमहि । यतोयस्यब्राह्मणसंघस्यान्वयात्सेव
नात् । इहषष्ठ्यर्थेतासिः । जन्मात्तितिरस्करोतीतिजन्माद्यंज्ञानम् । ऋतेज्ञानान्नमुक्तिरितिश्रुतेः । इहजन्मोपपदादत्ते
'मर्दिर्य' इतियप्रत्ययः । वंशेपश्चाद्धतौप्रोक्तःपदानांयोजनेतथा ॥ पदार्थसंगतौप्राप्तौसंसारेसेवनेन्वयः ॥ इत्यनु

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लभ्यंप्रभुताविधौनिपुणतायस्यप्रसादेनवैतंवंदेशिवरूपिणंनिजगुरुंसर्वार्थसिद्धिप्रदम् । इतिनिरुत्तरतंत्राच्च ॥ यद्वाइतरतोदेवा
दिभ्यःस्वराट् । तदुक्तंनिरुत्तरे । लोकेशोहरिरंबिकास्मरहरोमातापिताभ्यागतःस्वाचार्यःकुलपूजितोयतिवरोवृद्धस्तथाभि
क्षुकः ॥ नैतेयस्यतुलांव्रजंतिकलयाकारुण्यवारांनिधेस्तंवंदेशिवरूपिणंनिजगुरुंसर्वार्थसिद्धिप्रदम् ॥ इति ॥ हरौरुष्टेगुरुस्त्रा
तागुरौरुष्टेनकश्चन ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनगुरुमेवप्रसादयेत् ॥ इतिग्रंथांतराच्च । चपुनर्यस्यगुरोरन्वयात्संबन्धात्स्वेन स्वः
स्वकीयेधनेपिचेतिकोशात् स्वीयेनार्थाच्छिष्येणनिरस्तंविवेकित्यक्तंशास्त्रंदृष्ट्वाकुहकमज्ञानलक्षणमादिनाश्यतेस्म । अत्रादि
र्भक्षणार्थोपिनाशपरोज्ञेयः । अत्तेर्ण्यंतात्कर्मणिचिण् ।।यस्मिन्गुरौसूरयोपिशास्त्रसंपन्नाअपिमुह्यंतिमनुष्योयमितिकदाचिद्भ्र
मंति । गुरौमनुष्यबुद्धिर्भ्रमएव । तदुक्तंयोगुरुःसहारिस्साक्षाद्भ्रान्ताःपश्यंतितंनरम् ॥ इतिपुराणात् । किंच यस्यसाक्षा
द्भगवतिज्ञानदीपप्रदेगुरौ ॥ मर्त्यासद्धीः श्रुतंतस्यसर्वं कुंजरशौचवत् ॥ इतिवक्ष्यत्यपि । कस्मैकवयेकवित्वाय । भावप्रधानो
निर्देशः । गुरुसेवयाकवित्वलाभःप्रथितएव । सत्कीर्त्तिर्विमलंयशःसुकवितेतिपूर्वमुक्तत्वात् ॥ किंभूतंगुरुं धाम्नातेजसासत्यं
ब्रह्मरूपम् । सत्यंब्रह्मयथार्थयोरितिकोशांतरात् । आदित्यवर्णंतमसः परस्तादितिश्रुतेस्तेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतामितिस्मृतेश्चते
जोरूपत्वम् । ब्रह्मणःगुरुश्चब्रह्माभिन्नएव । आचार्यमांविजानीयादितिवक्ष्यमाणत्वात् । गुरुरेवपरंब्रह्मेत्युक्तत्वाच्च । गुरुलक्ष
णंतु संसारतापविस्तारकारणार्थप्रबोधकः ॥ गुरुर्लोकेसविज्ञेयोनान्यश्चातुर्यबोधकः ॥ इति । ब्रह्मवैवर्त्ततु यस्यास्याद्यस्य
विंशतिमनुःश्रोत्रंद्विजोतम ॥ सएवतद्गुरुज्ञेयोनमालादप्रदागुरुः॥ इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु गृणातितत्त्वमितिगुरुः । तत्त्वंतु वदं
तितत्तत्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानीतिशब्द्यते ॥ इत्युक्तलक्षणंब्रह्मैव । यद्वाचार्योपिगुरुर्मुख्यए

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विश्वनाशुखज्ञापनीयानिपातानीयानिकार्थसूचकम् अस्तोभमपरिचितार्थपदरहितम् अनवद्यमप्राकरणिकत्वदुर्बोधत्वाविकलत्व विसंधिकत्वादिदोषरहितमिति । वार्तिकत्वम् उक्तानुक्ताद्विरुक्तानांविचारेयान्निबंधनम्॥ हेतुभिर्यत्प्रमाणंस्यादेतद्वार्तिकमुच्यते॥ यद्वावृत्तिकारेणकृतंवार्तिकं वृत्तिश्चस्फुटत्वेनसूत्रस्थपदविवरणम् ॥ भाष्यत्वंच सूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रपदैःसूत्रानुकारिभिः ॥ स्वप दानिचवर्ण्यंतेभाष्यंभाष्यविदोविदुः ॥ इतिशिवपक्षः ॥ ४ ॥ अथदुर्गापक्षमग्रेव्याख्यास्यामः ॥ ॥*॥ ॥*॥

॥ अथगुरुपक्षमाह ॥ ॥ वयंतंगुरुंसदाहृदाधीमहि । तंकम् । यतोयस्यगुरोरन्वयात्सेवनादर्थंपुधर्मादिचतुष्केषुसर्वपदवाच्ये षुवाऽभिज्ञोभवति । चतुर्वर्गपरिज्ञानंशब्दार्थज्ञानमेववा ॥ गुरुसेवनतोनृणांभवेदेवनसंशयः ॥ इतिस्मरणात् । यस्यदेवेपराभ क्तिर्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः । इतिश्वेताश्वतरोक्तेश्च ॥ किंचयत्रगुरौत्रयाणांब्रह्मविष्णुरु द्राणांसर्गोऽमृषा । गुरुर्ब्रह्मागुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवोमहेश्वरः ॥ इतिस्मृतेः । कथंयथाऽविनिमयोवस्तुनःस्वाभाविकरूपममृषा । यश्च गुरुःतेजोवारिमृदामेतदुपलक्षितदेहानामाद्यस्यनिदानस्यकर्मविशेषस्यपरंकारणंकर्तारमर्थाज्जीवंप्रतिब्रह्मज्ञानंतेने । अखंडमंड लाकारंव्याप्तंयेनचराचरम् ॥ तत्पदंदर्शितंयेनतस्मैश्रीगुरवेनमः ॥ इतिमंत्रात् । यश्चेतरतइतरेभ्योधनान्नदात्रादिभ्यः स्वराट् प्रबलतरः धनान्नादिनैहिकसुखमेवसिध्यतियच्चधनाद्धर्मकरणेनान्नाद्दानेनोत्पद्यतेपुण्यंतदपिस्वर्गादिफलंदत्वोपक्षीणप्रायमेव । गुरुश्चमंत्रशास्त्रोपदेशादिनैहिकंकारयित्वापारलौकिकमपिकरोति । भुक्त्वाभोगानैहिकांश्चदेहांतेपरमंपदम् ॥ प्राप्नोतिनात्रसं देहोगुरुभक्त्यानरोत्तम ॥ इत्यादिपुराणात् । चिंतामणिर्लोकसुखंसुरद्रुःस्वर्गसंपदम् ॥ प्रयच्छतिगुरुःप्रीतोवैकुंठंयोगिदुर्ल भम् ॥ इतिपाद्माच्च । सत्कीर्त्तिर्विमलंयशःसुकवितापांडित्यमारोग्यतावादेवाक्पटुताकुलेचतुरतागांभीर्यमक्षोभिता ॥ प्राग

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शिष्याःसमुपगच्छंतीतिशब्दज्ञानंव्याकरणंविनालघुनोपायेननसंभवतिशब्दानामानंत्यात् ॥ प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात् ।
अथकामसाधनतामाह । एकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःसुष्ठुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीतिकामसाधनतांबोधयति । साधुशब्दप्रयो
गस्यस्वर्गहेतुतावगमात् । अथमोक्षसाधनतामाह । शब्दब्रह्माणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छतीतिश्रुतिः । किंच तत्त्वावबोधःश
ब्दानांनास्तिव्याकरणादृते ॥ तद्द्वारमपवर्गस्यवाङ्मलानांचिकित्सितम् ॥ इति । किंच ध्वनिविशेषावच्छिन्नंब्रह्मशब्दवाचकं
व्यक्तिविशेषावच्छिन्नंब्रह्मशब्दवाच्यमिति । एवंसतिवेदांतेनसहसिद्धांतैक्यान्मोक्षहेतुत्वंस्फुटवेमेत्यलमतिप्रसंगेन । किंचवेदां
गत्वादस्याध्ययनेद्विजेतरानधिकारएव ॥ पुनःस्वेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तःकुहकोऽपशब्दोच्चारणरूपोयेनतत्तथा वाक्छुद्ध्या
पादकामित्यर्थः ॥ शिवपक्षेनिरस्तोऽपास्तःकुहकोऽघलक्षणःस्वनामोच्चारकाणांयेनतम् । यद्वाक्षरंनामगिरेरितंनृणांसकृत्प्रसंगा
दघमाशुहन्ति । तदितिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वानिरस्ताःकुहकावृकांधकप्रभृतिदैत्यायेनतम् ॥ पुनःसत्यंकालत्रयेप्येकरसम् ॥
देवाहवैरुद्रमपृच्छन्कोभवानितिसोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासीत्वर्त्तामिचभविष्यामिच॥ इतिश्रुतेः । द्वितीयपक्षेसत्यंशब्दसत्यत्वा
पादकम् । उपायाःशिक्षमाणानांबालानामुपलालना ॥ असत्येवर्त्मनिस्थित्वाततः सत्यंसमीहते ॥ इतिभाष्योक्तेरिति । ननुकिं
नामव्याकरणत्वं शब्दान्वाख्यापकत्वेसतिव्याख्याविशिष्टसूत्रवार्तिकभाष्याद्यन्यतमत्वंव्याकरणत्वम् । केवलविशेषणोपादाने
कोशादावतिव्याप्तिस्तेषामपिशब्दान्वाख्यापकत्वात् । केवलविशेष्योपादानेसूत्रादीनांतत्स्याच्छब्दानांतत्रस्यादतउभयोपा
दानंसूत्रवार्तिकभाष्याद्यन्यतमत्वंतत्त्वामित्युक्तशेखरादिग्रंथानांव्याकरणत्वेनस्यादतो व्याख्याविशिष्टेतिविशेषणम् । सूत्रत्वंच
अल्पाक्षरमसंदिग्धंसारवद्विश्वतोमुखम् ॥ अस्तोभमनवद्यंचसूत्रंसूत्रविदोविदुः ॥ सारवदितिसिद्धांतरूपमात्रस्याभिधायकम्

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

सर्वनियंतारं ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालाइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ किंभूतंव्याकरणंपरंपरप्रयोजनकत्वात्सर्वशास्त्रश्रेष्ठम् ॥ ननुकिंव्याकरणंप्रयोजनंतत्राहरक्षोहागमलघ्वसंदेहाःप्रयोजनमितिभाष्यम् रक्षार्थंवेदानामध्येयंव्याकरणंलोपागमवर्णविकारज्ञोहिसम्यग्वेदान्पारिपालयिष्यतीति ऊहःखल्वपिनसर्वैर्लिंगैर्नचसर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदेमंत्रानिगदितास्तेचावश्यं यज्ञगतेनयथायथंविपरिणमयितव्यास्तान्नावैयाकरणःशक्नोतिविपरिणमयितुंतस्मादध्येयंव्याकरणम् आगमः खल्वपिब्राह्मणेनानिष्कारणोधर्मः षडंगो वेदाध्येयोज्ञेयश्चेति प्रधानंचषडंगेषुव्याकरणंप्रधानेचकृतोयत्नःफलवान्भवति ॥ लघ्वर्थंचाध्येयंव्याकरणंब्राह्मणेनावश्यंशब्दाज्ञेयाइति । नचांतरेणव्याकरणंलघुनोपायेनशब्दाःशक्याविज्ञातुम् । असंदेहार्थंचाध्येयंव्याकरणंयाज्ञिकाःपठंतिस्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यांसंदेहःस्थूलाचासौपृषतीच स्थूलानिवापृषंतियस्याः सेयंस्थूलपृषतीति । तन्नावैयाकरणःस्वरतोध्यवस्यतियदिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंततोबहुव्रीहिरथांतोदात्तत्वंततस्तत्पुरुषइतिभाष्यम् ॥ यद्वाकिंभूतंव्याकरणंपरंसर्वोत्कृष्टपुरुषार्थचतुष्टयापादकत्वात् ॥ तथाहिनिष्कारणोधर्मःषडंगोवेदोध्येयोज्ञेयश्चेत्यध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनतांगमयति सांगवेदाध्ययनपरोयंनित्योधर्मःसंध्योपासनादिवदित्यर्थः । षट्स्वंगेषुप्रधानंव्याकरणंपदपदार्थज्ञानस्यव्याकरणमूलत्वात् । वाक्यार्थज्ञानस्यचतद्धेतुकत्वादितिधर्मसाधनता । अथार्थसाधनतामाह । योवाइमांपदशःस्वरशोवाचंविदधातिस आर्त्विजीनोभवति ॥ इतिबोधयतिश्रुतिर्याजनेयजनेचाविदुषएवाधिकारम् । षण्णांतुकर्मणामस्यत्रीणिकर्माणिजीविका । याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहः ॥ इति । स्मृतिश्च । अध्यापनंब्राह्मणस्यवृत्तिः तन्निर्वाहश्चशब्दज्ञानाधीनः नह्यशब्दज्ञं

१ षडंगानि च--शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंज्योतिषांगणम् । छंदसां चयएवांगंवेदस्यैवषडंगोवेद उच्यते ॥ इति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तीमलादुत्पत्तिर्गणेशस्यकल्पांतरविषयाबोध्या ॥ गणेशस्यादिपूज्यत्वंतुभगवदार्पितमालाधृतेरेवजातमेतच्चब्रह्मवैवर्तेस्पष्टम् ॥
यःशिवआदिकवयेपाणिनयेब्रह्मवेदैकदेशंव्याकरणंतेने । येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात् । कृत्स्नंव्याकरणंप्रोक्तंतस्मैपा-
णिनयेनमः ॥ इतिस्मृतेः ॥ पाणिनयेशिवएवददाविति अंगांगिनोरभेदोपचारात्ब्रह्मैकदेशेपिब्रह्मशब्दप्रयोगः । एकदेशत्वेमानं
तुमुखंव्याकरणंस्मृतमितिस्मृतिः । यद्वामुखमर्द्धंशरीरस्यसर्वंवामुखमुच्यते ॥ इतिकामंदकोक्तेर्व्याकरणंवेदमुखत्वाद्वेदएवेति
ध्येयम् ॥ यः शिवःस्वराट्स्वयंप्रकाशः संगीताचार्यश्च संगीताचार्यत्वंग्रंथांतरेस्पष्टम् । स्वयंप्रकाशत्वंतुसर्वेश्वरत्वादेवेति ।
यश्चेतरतइतराणांकामतरणशीलानांयोगिनामर्थेषुकर्तव्ययमनियमादिष्वभिज्ञःनियोजकः इत्थंसमाधिसिद्धयेयमाइत्थंनियमा
श्चकार्याइत्येवंप्रेरकः । ज्ञानियोगेडप्रत्ययः । यस्मिन्शिवेसूरयोभृग्वादयोपितदाचरणानिंदनादिनामुह्यंति । एतच्चतुर्थेदक्षोपा
ख्यानेस्फुटीभविष्यति । यद्वायस्मिन्व्याकरणेसूरयोऽन्यशास्त्राभ्यासेनकथंचननिपुणाआपिमुह्यंति । शब्दापशब्दापरिज्ञानात्
क्लिश्यंति ॥ अतएवोक्तमभिज्ञैःयद्यपि बहुधाधीतंतथापिव्याकरणंपठनीयम् ॥ शब्दोऽशब्दोमाभूत्सकलंशकलंशकृत्सकृत् ।
इति । किंचवैयाकरणाकिरातादपशब्दमृगाःक्रयांतिसंत्रस्ताः ॥ नटभटगणकाचिकित्सिकमुखविवरगह्वराणियादिनस्युरित्यप्ये
तदभिप्रायेणैवोक्तम् ॥ अथचव्याकरणाध्ययनंविनान्यशास्त्राध्ययनस्याधिकारएवनसंभवति । तदुक्तं योवेदवेदवदनंसदनंहिस
म्यग्ग्राहयाःसवेदमपिवेदकिमन्यशास्त्रम् ॥ यस्मादतःप्रथममेतदधीत्यधीमाञ्शास्त्रांतरस्यभवतिश्रवणोधिकारी ॥ इति ॥
तथाच श्रुतिः " तस्यवाग्वधीभवतीतिश्रुतेर्व्याकरणंविनान्यशास्त्राध्येतुर्दोषमाह । तस्मादादाविदमेवाध्येतव्यम् ॥ किंच
अनधीत्यशब्दशास्त्रंयोन्यच्छास्त्रंसमीहतेबालः ॥ सोहेःपदानिगणयतिनिशितमसिजलेचिरगतस्य ॥ इति ॥ किंभूतं शिवंपरं

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

देवंनारायणंरविम् ॥ इतितत्रैवोक्तेः ॥ किञ्च यःसूर्योयथायथावद्विनिमयःनितरांमीयतेक्षिप्यतेशरीरमनेनेतिनिमयोरोगसमूहः
निपूर्वङ्मिञ्प्रक्षेपणेऽतोऽप्रत्ययः साधने । विगतोनिमयोयस्मात्सविनिमयः ॥ आरोग्यंभास्करादिच्छेदितिस्मृतेः । वाता-
श्मरीदुर्नामत्वग्दोषमहोदरप्रमेहांश्च ॥ ग्रहणीभगंदरमुख्यान्महारुजस्त्वमिनसंहरसीत्यार्यास्तवोक्तेश्च ॥ कुष्ठव्याधिस्तथादद्रु
रोगाश्चविविधाश्चये ॥ जपतस्तस्यनश्यंतिभक्त्याशृणुतदर्जुनेतिभविष्येश्रीकृष्णोक्तेश्च ॥ किंभूतंस्वेनान्यनिरपेक्षेणैवनिरस्तः
कुहकोन्धकारोयेनसतथातम्॥किंचयःसूर्यःस्वराट्स्वयंप्रकाशःनत्वन्येनकेनाचित्प्रकाशितःयच्चयेनेद्धःसूर्यस्तपतीतिसूर्यस्तपति
यद्भयादितिचश्रुतौ ॥ यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिस्मृतौचोक्तंतत्त्वा
धिकारिकदेवतापरमत्रतुसाक्षाद्ब्रह्मरूपसूर्योध्येयोभिप्रेतः ॥ पुनःकिंभूतंसत्यंत्रैकालबाध्यमूआत्मरूपत्वात् । सूर्यआत्माजगत
स्तस्थुषश्चेतिश्रुतेः ॥ पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंब्रह्मादिपूज्यत्वात् । तदुक्तमादित्यहृदयेआदित्यमर्चयेद्ब्रह्माआदित्यमर्चयेच्छिवः ॥
इति । यद्वापातिसर्वमितिपंजलंतद्रातिददातीतिपरस्तम् ॥स्वगोभिर्मोक्तुमारेमेभूम्याउदमयंवसु ॥ इतिश्रीदशमेवक्ष्यमाणत्वात् ॥
इतिसूर्यपक्षः ॥ ३ ॥ ॥ अथ शिवपक्षः ॥ ॥ शिवरूपाज्ज्ञानमहमित्यार्यास्तवोक्तेश्शिवस्यज्ञानदातृत्वश्रुतेर्व्यासस्तंध्या
यति ॥ वयंतंशिवंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकं यत्रत्रयाणांनेत्राणांसर्गोरचनाऽमृषा । यद्वात्रयाणांब्रह्मादीनांसर्गःप्रेरणममृषासत्यः
यस्याज्ञयाजगत्स्रष्टाविरिंचिःपालकोहरिः ॥ रुद्रःसंहारकर्त्ताचनमस्तस्मैपिनाकिने ॥ इतिस्मृतेः । सर्गोध्यायेचानिर्मोक्षेप्रेरणे
सृष्टिहानयोः । स्वभावेगमनेज्ञानेहिंसनेपिचकीर्तितः इतिमहीदेवोक्तेः यद्वात्रयाणांत्रिपुरस्थदैत्यानांसर्गोहिंसनममृषासत्यः ।
तेजोवारिमृदांयथाऽविनिमयःस्वभावावस्थितिरासृष्टेरमृषाचपुनर्यस्यान्वयाद्देहादाद्यस्याग्रपूज्यस्यगणेशस्यजन्माभूत् । पार्व-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

निखिलश्रुत्यर्थपंकजोद्बोधकत्वाद्गायत्र्यर्थवर्णकत्वाद्वाबोध्यम् । गायत्र्यामपिसूर्यएवस्तूयते । किंचगायत्रीरूपत्वकथनेनाद्विज
स्यैवास्याध्ययनपाठादावधिकारोनत्वत्रैवर्णिकस्येत्यपिसूचितंभवति ॥ सूर्यस्यबहिरंतस्तमोनाशकत्वात्साशिष्योव्यासस्तमे
वध्यायति ॥ जन्माद्यस्येत्यादिना ॥ वयंतंसूर्यंहृदाधीमहि ॥ तं कम् ॥ यतःसूर्यादस्यजगतोजन्मादिभवति । सूर्याद्भवंति
भूतानिसूर्येणपालितानिसूर्यंप्राप्नुवंतीतिसूर्योपनिषदि । आदित्यहृदयेपियन्मंडलंविश्वसृजंप्रसिद्धमुत्पत्तिरक्षाप्रलयप्रगल्भ-
म् ॥ इत्युक्तम् ॥ यआदिसनातनंब्रह्मवेदंकवयेयाज्ञवल्क्यायतेनेअश्वरूपेणप्रकाशितवान् ॥ एतच्चद्वादशेस्फुटीभविष्यति ।
यश्चतेजोवारिमृदांतेजसांवारीणांमृदांधाम्नाश्रयत्वेनइतरतःइताज्ञातारातिःक्रीडायस्यसतथाप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ तेजसामाश्रयत्वं
तुतत्रप्रमाणानपेक्षमेव । वार्याश्रयत्वंतुआदित्याज्जायतेवृष्टिरितिस्मृतेः ॥ वक्ष्यत्यपियथैवसूर्यात्प्रभवान्तिवारः पुनश्चतास्मिन्प्रवि
शंतिकाले ॥ इतिचतुर्थे । द्वादशेपि अपामादानविसर्गाभ्यामिमांलेकयात्रामनुवहतीति ॥ रविकराएवघनाकारेणपरिणता
वर्षंतीति । यथाघनोर्कप्रभवोऽर्कदर्शनइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ मृच्छब्देनतदुपलक्षितंजगत्तस्यधाम्नाप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः ।
यद्वा मर्दयति सर्वंजगदिति मृद्धर्मराजस्तस्यधाम्ना जनकत्वेनेत्यर्थः । किंचयस्मिन्सूर्येत्रयाणांप्रातर्मध्यसायानां सर्गो
रचना मृषा । प्रातरादयः कालास्तुलोकापेक्षयैवनतुतत्र तेसंतीतिभावः । अर्थेष्वभिज्ञः स्वमनोरथपूर्तिकामोनायंसदाऽ
न्वयात् सेवते । किंच सूरयः शास्त्रतात्पर्यज्ञा ब्रह्माद्या यत् यंसदामुह्यंति । मुह्यैवैचित्त्ये वैचित्त्यं मोहो ध्यानं च
विशेषेणचिंत्यतेसंज्ञायतेध्येयंयेनतद्विचित्तध्यानंतस्यभावस्तथा । ब्रह्मेंद्रनारायणरुद्रवन्दितः सनः सदायच्छतुमंगलं रवि-
रितिभविष्योक्तेः । यद्वामुह्यंतिकीर्तयंतिधातूनामनेकार्थत्वात् । एवंब्रह्मादयोदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ कीर्तयंतिसुरश्रेष्ठ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ब्रह्मज्ञानं तेने ॥ ब्रह्मतत्त्वतपोभेदेनद्वयोःपुंसिवेधसि ॥ ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रेज्ञानेवेदेचभूमनि ॥ इतिमेदिनी ॥ दत्तंतेनिर्मलं
ज्ञानंकुमतिध्वंसकारकम् ॥ इतिस्कांदेबृहस्पतिंप्रतिभारतीवाक्यात् ॥ यस्मिन्ब्रह्मणिज्ञानेसूरयःशास्त्रज्ञाअपिमुह्यंतिज्ञानस्य
शास्त्रेष्वनेकधाकथनात्किंद्वैतमेवश्रेष्ठमुताद्वैतमितिनिश्चयंनाधिगच्छंति ॥ यत्रसारस्वतधामध्यानेत्रयाणांजाड्यास्मृत्यस्फू
र्त्तीनांसर्गःस्थितिर्मृषा ॥ अस्फूर्त्यस्मृतिजाड्यानिनश्यंतियद्विचिंतनात् ॥ तांदेवींशारदांवंदे सदासुखरार्चिताम् ॥ इत्य
भियुक्तोक्तेः ॥ यथातेजोवारिमृदांविनिमयोविपर्यासोमरुमरीचिकादिमृषेति ॥ किञ्चयत्सारस्वतंधामआद्यस्यब्रह्मणः ॥
इःकामेकामनायांचचंद्रेसांबादिपुतथा ॥ इतिकोशात्इनाचंद्रेणतीर्यतउपमीयतेइतीतरंमुखंयद्वाइंचंद्रंतरत्युल्लंघयतिशोभये
तीतरंतस्मादितरतोमुखादित्यर्थः ॥ धातूनामनेकार्थत्वात्तरतिरत्रोपमार्थः ॥ तथाचब्रह्ममुखादितिलब्धंजन्मापप्राप ।
आस्याद्वागिति तृतीयेवक्ष्यमाणत्वात्॥ किंभूतंधाम सदासत्यंकालत्रयेविद्यमानम् ॥ नित्यसिद्धंब्रह्मरूपांवंदेदेवींसरस्वतीम् ॥
इतितत्स्तवोक्तेः॥पुनःपरंब्रह्मादिसेव्यं।याब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैःसदावंदितासामांपातुसरस्वतीभगवतीनिःशेषजाड्यापहे
तिसंहितोक्तेः ॥ पुनःस्वेनानिजेन धाम्नाप्रकाशेनअर्थेपुवाच्येपुनिरस्तोऽपास्तःकुहकोऽस्फूर्तिलक्षणोयेनतत्तथा । यद्वाऽर्थे
पुंमहावाक्यार्थेपुंनिरस्तःकुहकोऽज्ञानरूपोयेनतत्तथा । तथाचज्ञानंदत्त्वामोक्षंददातीतिभावः ॥ मोक्षदेमुक्तिमार्गेइतिरुद्रयाम
लोक्तेः । सरस्वत्यावागधिष्ठातृदेवतात्वेनवागप्रतिहतामेभवत्वितिग्रंथादौतद्ध्यानमुचितमेवेतिप्रतीयतेस्माकमत्र ॥ इतिसरस्व
तीपक्षः ॥ २ ॥ ॥*॥ ॥*॥ अथसूर्यपक्षः ॥ सूर्यएवसर्वजगतःप्रकाशकत्वाद्धितकरः ॥ किंचास्यपुराणस्यापि
कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोध्वनोदितः ॥ इत्यत्रवक्ष्यमाणत्वेनसूर्यरूपत्वमस्ति ॥ तस्यांवस्तुमोनाशकत्वसाम्यात्समञ्जसम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रोक्तेः । पुनःकिंभूतंब्रह्मआदिसनातनंनतुधन्वंतरिणैवरचितम् । आयुर्वेदंधनुर्वेदंगान्धर्ववेदमात्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमा
त्पूर्वादिभिर्मुखैरितिवक्ष्यमाणत्वात्ततोपिप्राक्तनाद्ब्रह्मणस्तत्सर्गश्रुतेः ॥ पुनःस्वेनानिजेनधाम्नाप्रतापेननिरस्तंदूरीकृतंकुहकंसर्व
लोकरोगरूपंयेनतंतथा ॥ इतिधन्वंतरिपक्षः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथचश्रीनृसिंहस्यभक्तपक्षपातितयाममापिश्रीभागवतव्याख्यानसामर्थ्यप्रदानेनपक्षंकरिष्यतीतिहेतोर्नृसिंहंध्यायतिव्यासः॥
जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंनृसिंहंधीमहि ॥ तंकं यस्यान्वयात्सेवनादभिज्ञोनारदादवाप्तज्ञानःप्रह्लादःअर्थेपुसंसारीयपदार्थेपुइताग
तारतिःप्रीतिर्यस्यसइनरतः । समासांतोत्रडः । मुह्यंतियद्वर्त्मनिवेदवादिनोब्रह्मादयोह्यपामिनात्तिमेमातिं इति तदुक्तेः यः प्रह्लादः
स्वराट्सन्आदिसनातनंचतत्कंसुखमित्यादिकंतद्वेतिप्राप्नोतीत्यादिकविः । वीगतिव्याप्त्यादावतोडिः । तस्मैदत्तात्रेयायआप
प्रापतदग्रेसप्तमेप्रकटीभविष्यति । किंचयश्चादिकविरात्रेयस्तस्यहृदाप्रियत्वेनसौहार्देनब्रह्मज्ञानंतेने सुखमस्यात्मनोरूपंसर्वेहोपर
तिस्तनुः ॥ इत्यादिवाक्यैः सौहार्दमनसिस्वीयेह्यप्रियेपिप्रवर्तते ॥ इतिकोशात् । यस्मिन्नृसिंहे सूरयोब्रह्मादयोभीताःसंतो
यंदृष्ट्वामुह्यन्तितत्पार्श्वेनगच्छन्ति । धातूनामनेकार्थत्वान्मुहिरत्रगतौ ॥ यत्रत्रयाणांदेवदैत्यनराणांसर्गोनिश्चयोऽमृषादेवनि
श्चयोहतोयमसुरोल्पकइत्यादिरूपः ॥ दैत्यनिश्चयोऽयंमांमारयिष्यतीत्येवंरूपः ॥ नरनिश्चयोऽयमस्माकंत्रातेत्यादिरूपः ।
यद्वात्रयाणांदेवदैत्यनराणांसर्गोयत्रमृषाऽसत्यः ॥ नायंनरोनापिसुरोनदैत्यः कश्चिदीदृशः ॥ श्रूयतेहिमयालोकेयादृशोयमु
पस्थितः ॥ इतिपुराणांतरेहिरण्यकशिपूक्तेः ॥ तेजोवारिमृदांविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषा ॥ कीदृशंतंस्वेनासाधारणेनधाम्ना
तेजसानिरस्तादूरीकृताःकुहकाःकपटिनोदैत्याःयेनतम् । सर्वानिजेतरायुधप्रवेकाविद्रावितदैत्यदानवामित्युक्तेः । पुनःसदासत्यम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ब्रह्मज्ञानंतेने ॥ ब्रह्मतत्त्वंतपोभिर्देनद्वयोःपुंसिवेधसि ॥ ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रेज्ञानेवेदेचभूमनि ॥ इतिमेदिनी ॥ दत्तेतेनिर्मलं ज्ञानंकुमतिध्वंसकारकम् ॥ इतिस्कांदेबृहस्पतिंप्रतिभारतीवाक्यात् ॥ यस्मिन्ब्रह्मणिज्ञानेसूरयःशास्त्रज्ञाअपिमुह्यंतिज्ञानस्य शास्त्रेष्वनेकधाकथनात्किंद्वैतमेवश्रेष्ठमुताद्वैतमितिनिश्चयंनाधिगच्छंति ॥ यत्रसारस्वतधामध्यानेत्रयाणांजाड्यास्मृत्यस्फूर्त्तीनांसर्गःस्थितिर्मृषा ॥ अस्फूर्त्यस्मृतिजाड्यानिनश्यंतियद्विचिंतनात् ॥ तांदेवींशारदांवंदे सदासुखरार्चिताम् ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ यथातेजोवारिमृदांविनिमयोविपर्यासोमरुमरीचिकादिमृषेति ॥ किंचयत्सारस्वतंधामआद्यस्यब्रह्मणः ॥ इःकामेकामनायांचचंद्रेसांबादियुतथा ॥ इतिकोशात्इनाचंद्रेणतीर्यतउपमीयतेइतीतरंमुखंयद्वाइंचंद्रंतरत्युल्लंघयतिशोभयेतीतरंतस्मादितरतोमुखादित्यर्थः ॥ धातूनामनेकार्थत्वात्तरतिरत्रोपमार्थः ॥ तथाचब्रह्ममुखादितिलब्धंजन्मापप्राप । आस्याद्वागिति तृतीयेवक्ष्यमाणत्वात्॥ किंभूतंधाम सदासत्यंकालत्रयेविद्यमानम् ॥ नित्यसिद्धांब्रह्मरूपांवंदेदेवींसरस्वतीम् ॥ इतितत्स्तवोक्तेः॥पुनःपरंब्रह्मादिसेव्यं।याब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैःसदावंदितासामांपातुसरस्वतीभगवतीनिःशेषजाड्यापहेतिसंहितोक्तेः ॥ पुनःस्वेनानिजेन धाम्नाप्रकाशेनअर्थेषुवाच्येषुनिरस्तोऽपास्तःकुहकोऽस्फूर्तिलक्षणोयेनतत्तथा । यद्वाऽर्थेषुमहावाक्यार्थेषुनिरस्तःकुहकोऽज्ञानरूपोयेनतत्तथा । तथाचज्ञानंदत्त्वामोक्षंददातीतिभावः ॥ मोक्षदेमुक्तिमार्गेइतिरुद्रयामलोक्तेः । सरस्वत्यावागधिष्ठातृदेवतात्वेनवागप्रतिहतामेभवत्वितिग्रंथादौतद्ध्यानमुचितमेवेतिप्रतीयतेस्माकमत्र ॥ इतिसरस्वतीपक्षः ॥ २ ॥ ॥*॥ ॥*॥ अथसूर्यपक्षः ॥ सूर्यएवसर्वजगतःप्रकाशकत्वाद्धितकरः ॥ किंचास्यपुराणस्यापिकलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोधनोदितः ॥ इत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वेनसूर्यरूपत्वमस्ति ॥ तत्रांतस्तमोनाशकत्वसाम्यात्समञ्जसम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रोक्तेः । पुनःकिंभूतंब्रह्मआदिसनातनंनतुधन्वंतरिणैवरचितम् । आयुर्वेदंधनुर्वेदंगान्धर्ववेदमात्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैरितिवक्ष्यमाणत्वात्ततोपिप्राक्तनाद्ब्रह्मणस्तत्सर्गश्रुतेः ॥ पुनःस्वेनानिजेनधाम्नाप्रतापेनानिरस्तंदूरीकृतंकुहकंसर्वलोकरोगरूपंयेनतंतथा ॥ इतिधन्वंतारिपक्षः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथचश्रीनृसिंहस्यभक्तपक्षपातितयाममापिश्रीभागवतव्याख्यानसामर्थ्यप्रदानेनपक्षंकरिष्यतीतिहेतोर्नृसिंहंध्यायतिव्यासः॥ जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंनृसिंहंधीमहि ॥ तंकं यस्यान्वयात्सेवनादभिज्ञोनारदादवाप्तज्ञानःप्रह्लादःअर्थेपुसंसारीयपदार्थेपुइतागतारतिःप्रीतिर्यस्यसइनरतः । समासांतोत्रडः । मुह्यंतियद्वर्त्मनिवेदवादिनोब्रह्मादयोह्येषमिनात्तिमेमतिं इति तदुक्तेः यः प्रह्लादः स्वराट्सन्आदिसनातनंचतत्कंसुखमित्यादिकंतद्वेतिप्राप्तोतीत्यादिकविः । वीगतिव्याप्त्यादावतोडिः । तस्मैदत्तात्रेयायआपप्रापतदग्रेसप्तमेप्रकटीभविष्यति । किंचयश्चादिकविरात्रेयस्तस्यहृदाप्रियत्वेनसौहार्देनब्रह्मज्ञानंतेने सुखमस्यात्मनोरूपंसर्वेहोपरतिस्तनुः ॥ इत्यादिवाक्यैः सौहार्दमनसिस्वीयेह्यप्रियेपिप्रवर्तते ॥ इतिकोशात् । यस्मिन्नृसिंहे सूरयोब्रह्मादयोभीताःसंतोयंदृष्ट्वामुह्यन्तितत्पार्श्वंनगच्छन्ति । धातूनामनेकार्थत्वान्मुहिरत्रगतौ ॥ यत्रत्रयाणांदेवदैत्यनराणांसर्गोनिश्चयोऽमृषादेवनिश्चयोहतोयमसुरोल्पकइत्यादिरूपः ॥ दैत्यनिश्चयोऽयंमांमारयिष्यतीत्येवंरूपः ॥ नरनिश्चयोऽयमस्माकंत्रातेत्यादिरूपः । यद्वात्रयाणांदेवदैत्यनराणांसर्गोयत्रमृषाऽसत्यः ॥ नायंनरोनापिसुरोनदैत्यः कश्चिदीदृशः ॥ श्रूयतेहिमयालोकेयादृशोयमुपस्थितः ॥ इतिपुराणांतरेहिरण्यकशिपुक्तेः ॥ तेजोवारिमृदांविनिमयोदेहोयथामृषा ॥ कीदृशंतंस्वेनासाधारणेनधाम्नातेजसानिरस्तादूरीकृताःकुहकाःकपटिनोदैत्याःयेनतम् । सर्वनिजेतरायुधप्रवेकाविद्रावितदैत्यदानवामित्युक्तेः । पुनःसदासत्यम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम् ॥ पश्चादहंयदेतच्चयोवशिष्येतसोस्म्यहम् ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः ॥ सत्यंज्ञानमनंतमितिश्रु
तेश्च । परंसर्वोत्कृष्टंसर्वदेवदैत्यगंधर्वयक्षादिस्तुत्यत्वात् । तच्चसर्वंसप्तमेस्फुटम् । नह्यनुत्कृष्टःसर्वैःस्तूयतेकिन्तुसर्वोत्कृष्टएवस्तूयत
इतिभावः ॥ इतिनृसिंहपक्षः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथमत्स्यावतारपक्षः ॥ ॥ वयंतंमत्स्यावतारंहरिंहृदाधीमहि । यतःस्वराद्ब्रह्माआद्यस्यसर्वादिकारणस्यवेदस्यजन्माविर्भावमन्वयात् । हत्वासुरंहयग्रीवामित्युक्तेः । योहारिरर्थेषुकर्त्तव्येषुअभिज्ञःजलचररूपंविनाजलेगुप्तस्यान्वेषणासम्भवइत्याद्यर्थाभिज्ञः । योमत्स्यरूपोहारिः कवयेविवेकिनेसत्यव्रतायनृपायइतरतश्चेतरेभ्यऋषिभ्यः । आदावित्यर्थेआदीत्यव्ययम् । सृष्ट्यादौप्रलयान्तेचब्रह्मतत्प्रतिपादकंतद्रूपंमात्स्याख्यंपुराणंतेने । तद्वक्ष्यत्यष्टमस्कन्धान्ते प्रलयपयसिधातुःसुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमुपनीतंप्रत्युपादत्तहत्वा ॥ दितिजमकथयद्योब्रह्मसत्यव्रतानांतमहमखिलहेतुंजिह्ममीनंनतोस्मि ॥ इति । यद्यस्मिन्मत्स्यरूपेहरौसूरयोपिविद्वांसोपिसत्यव्रतादयःईश्वरोभूत्वाकिमर्थंमात्स्यंतिर्यग्योनिरूपंदधारेत्यादिमोहंप्राप्नुवंति । किमर्थमद्धाद्रूपंमात्स्यंलोकजुगुप्सितम् ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वातद्वर्द्धनेमुह्यंतिइयताकालेनकथमियाञ्जातइत्यादिरूपंमोहंयांति । तद्वक्ष्यत्यष्टमे एवंविमोहितस्तेनवदतावल्गुभारतीम् ॥ योभवान्योजनशतमह्नाभिव्यानशेसरः ॥ नैवंवीर्योजलचरोदृष्टोस्माभिः श्रुतोपिवा ॥ इति । यत्रमत्स्यरूपेहरौतेजोवारिमृदांतत्तच्छब्दोपलक्षितानांरजस्सत्त्वतमसांत्रिषुकालेषुसर्गत्रिसर्गोदेहसम्बन्धादिरूपोमृषामायाविलसितत्वात् । यथामत्स्यादिरूपाणिधत्तेजह्याद्यथानटः ॥ इत्यादिनाप्रथमे । उच्चावचेषुभूतेषुचरन्वायुरिवेश्वरः ॥ नोच्चावचत्वंभजतेनिर्गुणत्वाद्धियोगुणैः ॥ इत्यादिना अष्टमेवक्ष्यति । कथंमृषा यथाविनिमयोमिथ्याज्ञानंशुक्ति

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

रजतादिस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तंप्रलयकालीनंतमोयेनतम् । पुनःसदासत्यंपरंसत्यंधर्मंपिपर्त्तीतिसत्यंपरस्तं। पिपर्त्तेरत्रखः । धर्मः सत्यःसदाज्ञेयअसत्योऽधर्मईरितः । सत्येनलभतेस्वर्गमसत्येनतमोव्रजेत् ॥ इत्यादिपुराणात् । मत्स्यावतारस्यवेदावनकर्तृत्वेनात्रवेदार्थप्रकाशोममापिभूयादित्याशयेनतन्नतिः ॥ इतिमत्स्यावतारपक्षः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकूर्मावतारपक्षः ॥ ॥ वयंतंकूर्मरूपंहरिंसदाधीमहि । तंकंयतोयस्यानुग्रहादाद्यस्याद्युंयोगस्यामृतस्यचपुनरितरतइतरेषांकौस्तुभादीनांजन्माविर्भावंस्वराडिंद्रोऽन्वयात्प्राप । यत्रयस्मिन्कूर्मरूपेहरावाविर्भूतेसतित्रयाणांदेवदैत्यमुनीनांसर्गोनिश्चयोऽमृताद्याप्तिरूपोऽमृषासत्योजातः । यथाऽविनिमयोवस्तुयाथात्म्यबोधोऽमृषा । यःकूर्मःकंसुखंवांतिप्राप्नुवन्तिदेवादयोयत्रसःकविर्मंदरगिरिस्तस्मैकोर्थस्तंमर्तुंधारयितुंसत्यंपरंदेहंकमठाकृतिंतेने । कवयइतिनुमोऽप्रयुक्तस्येतिकर्मणिचतुर्थी । सच्छब्दःपृथिव्यप्तेजसांवाची त्यच्छब्दस्तुवाय्वाकाशवाची सच्चत्यच्चाभवादितिश्रुतौश्रुतः । तथाचसच्चत्यच्चसत्त्यंपञ्चभूतसमुदायस्तेनपूर्यतइतिसत्त्यंपरोदेहस्तम् । यस्मिन्कूर्मरूपेसूरयोपिभगवन्महित्वंकथंचिज्जानंतोपिमुह्यंति । अहोकूर्मपृष्ठस्यनतोन्नतत्वात्तत्रकथंमंदरःस्थितिंलेभइत्यादिरूपम् । यद्वेयद्विस्तृतदेहोयंकथंजातइत्येवंरूपंमोहमाप्नुवंति । यश्चतेजोवारिमृदामेतच्छब्दोपलक्षितानांदेवदैत्यनराणामर्थेषुकार्येषुअभिज्ञःअनयारीत्यैवैतत्सेतस्यातिनान्यथेतिज्ञानवान् । कूर्मरूपंविनाजलगतमंदरोगिरिरुपरिनायास्यतीत्येवंविचार्यैवहरिःकूर्मरूपंदधारेतिभावः । कथंभूतंदेहंब्रह्महृदाविरिंचिप्रियेणस्वेनधाम्नाऽसाधारणशक्त्यानिरस्तमपास्तंदेवादीनामुदधिमथनाशक्यत्वरूपंकुहकंयेनसतथातम् । कूर्माविर्भावतःपूर्वंदेवादैत्याश्चसमुद्रमथनेसंशयिताःकथममृतावाप्तिर्नइतितत्रहरिणाकूर्मरूपेणाविर्भूयतत्संशयानिवार्त्तितइतिभावः ॥ इतिकूर्मपक्षः ॥१८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अथवामनपक्षः ॥ वयंतंवामनंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांपादन्यासानांसर्गोऽमृषासत्यएव । यद्वात्रयाणांलोकानांसर्गोऽमृषाददर्शलोकत्रयमेवतत्रेत्युक्तेः । यथाऽविनिमयस्तात्विकंरूपममृषापृथिव्यादेरितिशेषः । वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः । तेजोवांतीतितेजोवाःअरीन्मृदंतीत्यरिमृदस्तेजोवाश्चतेरिमृदश्चतेजोवारिमृदस्तेषांदेवानामितरतइतरपुदैत्येषु।अत्रसप्तम्यर्थेतसिः।जायतेजगदेभिरितिजन्मानिपृथिव्यादीनिपंचभूतानि । अत्रसाधनेजनेर्मन्।तेषामाद्यस्यपृथिवीरूपस्यनिमित्तमितिशेषः।अन्वयात्प्राप।यातेर्लङ्।योवामनोऽर्थेषुदेवप्रयोजनेष्वभिज्ञोज्ञाताविनाछलंबलिर्नजेयइत्यादिवृत्तज्ञः। यःस्वेनासाधारणरूपेणराजतेसंकल्पग्रहणानन्तरंप्रकाशतइतिस्वराट्।जलेतुपतितेहस्तेवामनोभूदवामनः॥इतिहरिवंशोक्तेः । योवामनोयतःयततेदेवकार्यार्थमितियतः । पचाद्यच् ॥ यआदिकवयेभार्गवायब्रह्म ब्रह्मन्संतनुशिष्यस्ययज्ञच्छिद्रंवितन्वतः ॥ यत्तत्कर्मसुवैषम्यंब्रह्मदृष्टंसमंभवेत् ॥ इत्यादिरूपंज्ञानंतेने । उशनाभार्गवःकविरित्यमरः । यद्वाब्रह्मशब्दोब्राह्मणमहत्त्वपरः । तेनैववाक्येनब्राह्मणमहत्त्वंतेने । यस्मिन्वामनेसूरयोबलिप्रभृतयोपिवालोयंकिंकरिष्यतीतिमुह्यंति । किंभूतंस्वेनधाम्नास्वस्वरूपप्रकाशेननिरस्तंकुहकंमर्त्यलक्षणंकपटंयेनतम् ॥ पुनःसत्यंपातीतिसत्यंपोबलिः ॥ अलुक्समासः आर्षः । यद्वा खप्रत्ययेमुम् । तस्मैरात्यात्मानंसुतलैश्वर्यभावींद्रपदंवेतिसत्यंपरस्तम् । डप्रत्ययः । वामनंमोहनाशायभजेतेतिवाराहोक्तेस्तद्वचानंव्यासदेवेनकृतमादावितिज्ञेयमत्र ॥ इतिवामनपक्षः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथवाराहपक्षः ॥ ॥ वयंतंवाराहंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकं यत्रत्रयाणांप्रातःसवनमध्याह्नसवनसायंसवनादीनांसर्गोऽमृषात्रिरूपरसायामित्युक्तेः । सवनान्यवस्थितिरित्युक्तेश्च । यद्वायत्रत्रयाणांवेदानांसर्गोऽमृषा । त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरमिति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वक्ष्यमाणत्वात् । यथाऽविनिमयोयथार्थज्ञानरूपोऽमृषा । यद्वानिश्चयेनमीयतेप्रक्षिप्यतेहितैर्षिभिरितिनिमयः पापसंघः । ड्रुमि
ञ्प्रक्षेपणेऽतःस्वरादइत्यप्रत्ययोबोध्यः । विगतोनिमयोयेनसविनिमयःपवित्रताहेतुर्धर्मादिः नविनिमयःपवित्रताहेतुर्यस्मात्सोऽ
विनिमयः । नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेश्च ज्ञानंसत्यमेवतदन्यन्मृषेति ॥
किंचबुद्धींद्रियार्थरूपेणज्ञानंभातितदाश्रयमितिद्वादशेज्ञानस्यसत्यत्वंवक्ष्यति । योवाराहः आद्यस्यब्रह्मणःसकाशाज्जन्माविर्भा
वमन्वयात्प्राप । यतइतिप्रथमार्थेतसिः । आद्यस्येतिपंचम्यर्थेषष्ठी । सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानारसांगता ॥ अथात्रकिम
नुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥ इतिचिंतयतस्तस्यब्रह्मणःसहसानघ ॥ वाराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणतः ॥ इतितृतीयेव
क्ष्यति ॥ योवाराहःइताःसंसार्यपेक्षयाज्ञानिनोरताअनुरक्तायस्मिन्सइतस्ततः । ज्ञानिनामहमेवेष्टइतिगीतोपानिषदुक्तेः ॥ योऽर्थे
षुभूम्युद्धरणैदत्यवधादिष्वभिज्ञःज्ञानवान् ॥ यःस्वेनैवप्रलयेराजतइतिस्वराट् ईक्षाज्योतिरित्युक्तेस्तदासूर्यादिप्रकाशोनास्ती
तिप्रतीयते ॥ यःकेजलेवेतिगच्छतिप्रलयेइतिकविर्भूमिस्तस्यैआदिब्रह्मवाराहपुराणरूपम् । यद्वाआदौकेजलेवेतिगच्छतीत्यादिक
विर्हिरण्याक्षस्तस्मै ब्रह्मएतेवयंन्यासहरारसौकसामित्यादिनानिजमहत्त्वं तेने । अत्रब्रह्मशब्दोब्रह्ममहत्त्वपरोलक्षणयाबोध्यः ।
मुख्यार्थबाधेगौणार्थकल्पनंलक्षणेतिकेचित् । वस्तुतस्तुशक्यसम्बंधोलक्षणा । साद्विधाकेवललक्षणालक्षितलक्षणाचेति ।
आद्यात्रिधाजहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणाभेदात् । शक्यार्थपरित्यागेनतत्संबंध्यर्थान्तरेवृत्तिर्जहल्लक्षणा यथागंगायां
घोषःप्रतिवसति अत्रगंगापदस्यस्वसंबंधितीरेजहल्लक्षणा । शक्यार्थापरित्यागेनतत्संबंध्यर्थांतरेवृत्तिरजहल्लक्षणा यथामं
चाः क्रोशंतीति अत्रमंचपदस्यस्वार्थापरित्यागेनमंचस्थपुरुषेषुअजहल्लक्षणा शक्यैकदेशपरित्यागेनैकदेशेनुवृत्तिर्जहदजहल्ल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Vishvavidyalaya Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

क्षणा इयमेवभागत्यागलक्षणाचोच्यते यथासोयंदेवदत्तइत्यत्रसोयमितिपदयोः केवलदेवदत्तपिंडे । अत्रतच्छब्दस्तद्देशतत्का
लविशिष्टदेवदत्तपिंडवाचकः । इदमूशब्दस्त्वेतद्देशैतत्कालविशिष्टदेवदत्तपिंडवाचकः । तदुक्तंइदमस्तुसन्निकृष्टंसमीपतरवर्तिचै
तदोरूपम् ॥ अदसस्तुविप्रकृष्टंतदितिपरोक्षेविजानीयात् ॥ इतिमनोरमादौ ॥ यथातत्त्वमसीत्यत्रतत्त्वं पदयोरखंडचैतन्ये ।
अत्रचमायोपाहितचैतन्यंतत्पदवाच्यार्थः । स्थूलसूक्ष्मशरीरोपाहितचैतन्यंत्वंपदवाच्यार्थः । ततश्चतत्पदवाच्यैकदेशोमायातत्प
रित्यागेनैकदेशेचैतन्येवृत्तिस्तत्पदस्य एवं त्वंपदवाच्यार्थैकदेशस्थूलसूक्ष्मशरीरादिस्तत्परित्यागेनैकदेशेचैतन्येवृत्तिस्त्वंपदस्ये
तिभावः ॥ द्वितीयामाह । शक्यपरंपरासंबंधोलक्षितलक्षणा । यथाद्विरेफपदस्यमधुकरेद्विरेफपदस्यशक्यंरेफद्वयं तस्यभ्रमरप
देनसंबंधस्तस्यमधुकरेणसंबंधः तथाचद्विरेफपदस्वमधुकरेणपरंपरसंबंधोलक्षितलक्षणेत्यर्थः । किंचगौण्यपिलक्षितलक्षणैव
यथासिंहोदेवदत्तइति अत्रसिंहपदस्यसिंहमृगःशक्यस्तस्यक्रौर्येणसंबंधःक्रौर्यस्यदेवदत्तेनसंबंधइतिलक्षणाबीजंतुक्वचिदन्वयानुप
त्तिःक्वचित्तात्पर्यानुपत्तिरितिध्येयंमनीषिभिः । अत्रवक्तव्यंतुबहुस्तिप्रकृतमधुनानुसरामः । यस्मिन्वाराहेसूरयोमुनयोपिमु
ह्यंति किमेतत्सौकरव्याजंदिव्यंसत्वमवस्थितम् । इत्यादितर्करूपंमोहंप्राप्नुवंति । किंभूतंतेजोवारिमृदांदेवानांपरं पालकंसर्वेश्वर
त्वात् एषसर्वेश्वरइतिश्रुतेः । पुनःस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तःकुहकःमायाविहिरण्याक्षेदैत्योयेनतम् । मैनंमायाविनंदृप्तंनिरंकुशम
सत्तममितिब्रह्मोक्तेर्दैत्यस्यमायावित्वंज्ञायते ॥ इतिवाराहपक्षः ॥ २० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथपरशुरामपक्षः॥वयंतंपरंपरशुरामंसदाहृदाधीमहि ॥नामैकदेशोचारणेनसर्वनाम्नोग्रहणंयथाभीमइतिकथनेनभीमसेनबोध-
स्तथात्रपरशब्देनपरशुरामबोधइति । तंकंयत्रत्रयाणांवेदानांसर्गोजपोऽसृषा । कुतः यतः आद्यस्यवेदस्यजन्माविर्भावोभवि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ष्यतीतिशेषः । यत्रयस्यस्थितिस्ततएवतदाविर्भावइतिन्यायेनपरशुरामेऽधुनास्थितएववेदोग्रे प्रकटीभविष्यतीतिभावः ।
आगामिन्यंतरेब्रह्मन्वर्तयिष्यथिवैबृहत् ॥ इति नवमेवक्ष्यमाणत्वात् । यःस्वेनधाम्नाप्रतापेनतेजोमर णावसरेपिदैन्याभावस्तद्व-
तिगच्छंतीतितेजोवाःअरीन्मृदन्तीत्यरिमृदस्तेचतेतेजोवारिमृदःक्षत्रियास्तेषांतथा अन्वयंवंशमात्तिनाशयतीत्यन्वयात् ।
आत्तिरत्रनाशेऽनेकार्थत्वात् ॥ यद्वादनमपिनाशएवादर्शनसाम्यात् । दुष्टक्षत्रंभुवोभारमब्रह्मण्यमनीनशत् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यति ।
योर्थेषुवेदार्थेषुदेवप्रयोजनेषुवायथायथावदभिज्ञः । यद्वार्थायथार्थाव्याघातरहिता अरिच्छेदकराइतियावत् । यइषवोबाणास्ते
पाममिज्ञः अत्रेषुशब्दःशस्त्रमात्रोपलक्षकः । यःस्वेनान्यानपेक्षतयाराजतेक्षत्रनाशादाविति स्वराट् । यःकवयेभीष्मायइतरतोऽ
न्येभ्योपि । अत्रचतुर्थ्यर्थेतसिः । ब्रह्मधनुर्वेदंतेने । किंभूतंआदिसनातनंब्रह्ममुखोद्भूतत्वात् ॥ तदुक्तंतृतीये आयुर्वेदंधनुर्वेदं
गांधर्ववेदमात्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ इति धनुर्वेदश्चदीक्षासंग्रहसिद्धप्रयोगभेदात्पा दचतुष्टयात्मकः ।
तत्रप्रथमपादेधनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणंचकृतम् तत्रधनुःशब्दश्चापेनिरूढोपिचतुर्विधायुधेषुवर्ततेतत्चतुर्विधंमुक्तममुक्तंमुक्ता
मुक्तंमंत्रमुक्तंच तत्रमुक्तंचक्रादि अमुक्तंखड्गादि मुक्तामुक्तंशल्यावांतरभेदादि मंत्रमुक्तंशरादि तत्रमुक्तमस्त्रमुच्यते अमुक्तंश
स्त्रमुच्यतेतदपिब्राह्मवैष्णवपाशुपत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एवंसाधिदैवतेषुसमंत्रेषुचतुर्विधायुधेषुयेषामधिकारः क्षत्रियाणां
तदनुयायिनांवातेसर्वेचतुर्विधाःपदातिरथतुरगगजारूढादीक्षाभिषेकसन्नहनमंगलकरणादिकश्चसर्वमपिप्रथमपादेनिश्चितम् । सर्वे
पांशस्त्रविशेषाणामाचार्यस्यचलक्षणपूर्वकसंग्रहप्रकारोदर्शितोद्वितीयपादे । गुरुसंप्रदायसिद्धानांशस्त्रविशेषाणांपुनःपुनरभ्या
सोमंत्रदेवतासिद्धिकरणमपिनिरूपितंतृतीयपादे । एवंदेवताचनाभ्यासादिभिःसिद्धानामस्त्रविशेषाणांप्रयोगश्चचतुर्थपादेनिरू

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पितः । क्षत्रियाणांस्वधर्माचरणंयुद्धंदुष्टदस्युचौरादिभ्यःप्रजापालनंचधनुर्वेदस्यप्रयोजनमित्यलमतिप्रसंगेन । यत्रधनुर्वेदेसूरयोपिविद्वांसोपिविनागुरूपदेशंइदमस्त्रंकथंप्रयोज्यंकथंवासंहार्यमित्येवंमुह्यंति ॥ यद्वायस्मिन्परशुरामेसूरयोपिक्षत्रियामारणीयोयंद्विजातमजःकिमस्मत्तोगांग्रहीष्यत्यल्पबलइतिमुह्यंति । किंभूताः विगतोनिमिरिक्ष्वाकुतनयोनृपोयेषांतेविनिमयश्चंद्रवंशोद्भूतहैहयजाइत्यर्थः । निमिरिक्ष्वाकुतनयेपापेदुःखेचमारणे ॥ इतिधरणिदेवकोशान्निमिःसूर्यवंश्यः ॥ किंभूतंपरंनिरस्ताःकुहकादुष्टानृपायेनतथातम् ॥ पुनःसत्यंचिरजीवित्वेनाद्यापिवर्त्तमानं ॥ चिरजीविनस्तु अश्वत्थामाबालिर्व्यासोहनूमांश्चविभीषणः॥ मार्कंडेयःपर्शुरामःकृपश्चचिरजीविनः ॥ इति ॥ इतिपरशुरामपक्षः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथसंकर्षणपक्षः ॥ वयंतंसंकर्षणंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणामस्योत्पत्तिस्थितिसंयमानांसर्गोनिश्चयोऽमृषा ॥ यद्वा त्रयाणांगुणानांसर्गः संबंधोमृषा । यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमृषयः ॥ इत्युभयव्याख्यानेमानं पंचमे वक्ष्यति । यथातेजोवारिमृदांविनिमयोदेहादिमृषाऽमृषाचविचारभ्रांतिदशयोः । यतः संकर्षणादाद्यस्यब्रह्मणोजन्माभूदिति शेषः । यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल ॥ इत्यग्रेपंचमेवक्ष्यति । यश्चअन्वयोजन्मादियेषांस्थितिक्लेशसंयमानांतेऽन्वयादयस्तांस्तरंतिसंप्लवंतीत्यन्वयादितराविवेकिनस्तेषामन्वयादितरतः । अत्रपष्ठ्यर्थेतसिः । अर्थेषुमनोरथेष्वभिज्ञः तत्संपादकइत्यर्थः । विवेकिनांमनोरथो हि हृदयग्रंथ्यादिभेदनरूपः । तद्दुक्तंयएपएवमनुश्रुतोध्यायमानोमुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगतआशुनिर्भिनत्तीत्यपितत्रैववक्ष्यति ॥ यः स्वराट् । तदुक्तं इतिश्रीदशमे अयतोभवितादेवःसहस्रवदनःस्वराट् ॥ इति ॥ मत्स्यादिकवपेसनत्कुमारायब्रह्मभागवतरूपम् । इदं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ इत्युक्तेः । तेनेविस्तारितवान् । प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेनानिवृत्तिधर्माभिरतायतेन ॥ सनत्कु
मारायसचाहपृष्टःसांख्यायनायांगधृतव्रताय ॥ इतितृतीयेवक्ष्यति ॥ यस्मिन्भागवते सूरयोविद्वांसोपिभक्तिंविनामुह्यंति ।
भक्त्याभागवतंशास्त्रंनव्युत्पत्त्यानटीकया ॥ गृहिण्यैवगृहंप्रोक्तंनपुंश्चल्यानवेश्यया ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ धनंजयेहाटकसंपरी
क्षाविपत्तिकालेगृहिणीपरीक्षा ॥ महाहवेशस्त्रभृतांपरीक्षाविद्यावतांभागवतेपरीक्षा ॥ इत्युक्तेश्च । यद्वायास्मिन्संकर्षणेपियादवोय
मितिवसुदेवसूनुरितिमोहंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ किंभूतं स्वेनधाम्नाश्रयेणकृष्णेनतेजसावानिरस्ताः कुहकाःप्रलंबाद्यायेनतम् । यद्वा
निरस्तंकुहकंमर्त्यलक्षणंयस्यश्रीकृष्णेनतम् ॥ अहोअमीदेववरामरार्चितंपदांबुजंतेसुमनःफलार्हणम् ॥ नमंत्युपादायशिखाभिरा
त्मनस्तमोपहत्यैतरुजन्मयत्कृतम् ॥ इत्यादिनाश्रीदशमेश्रीकृष्णोवक्ष्यति । पुनःकिंभूतं सत्यंयद्रूपंध्रुवमकृतमितिपंचमेवक्ष्य
ति । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंशेषरूपेणभूगोलधारणादित्यर्थः । मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसागिरिसरित्समुद्रम् ॥ आनंत्या
दनिमितविक्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्राजिह्वः । इति । यद्वा । सर्वेश्वरत्वात्परंसर्वेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुं
ताइवसूत्रयंत्रिताः ॥ सृजामसर्वेवयदनग्रहादिदमितिशिवोक्तेः ॥ ॥ इतिसंकर्षणपक्षः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

अथबुद्धपक्षः ॥ ॥ वयंतंबुद्धंधीमहि ॥ तंकं यत्रबुद्धे त्रयाणांवेदानांसर्गैःयस्मात्सात्रिसर्गईश्वरः ॥ ऋचःसामानिजज्ञिरे ।
छंदांसिजज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ इतिश्रुतेः । तस्यनिरीश्वरवादित्वात्तन्मतेमृषैवेश्वरः । तन्मतंत्वित्थम्—चत्वारः
किलबुद्धस्यशिष्याःसौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकभेदात् । तत्रबुद्धेनाद्ययोर्बाह्यार्थेष्वभिनिवेशमालोक्यतदाशयानु
सारेणैवसर्वशून्यतालक्षणेतत्त्वेतर्योबुद्धेरवतारायबाह्यार्थवादमभ्युपेत्यराद्धांताभिहितः । तृतीयस्यत्वीपत्परिपक्वाचित्तस्यविज्ञान

CC-0. From Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मात्रास्तित्वमात्रेणाचतुर्थमुख्याधिकारिणस्तुसाक्षादेवशून्यवादउपदिष्टः । यथाहुः । देशनालोकनाथानांसत्त्वाशयवशानुगाः ॥ भिद्यंतेबहुधालोकेउपायैर्बहुभिःपुनः ॥ गंभीरोत्तानभेदेनक्वचिच्चोभयलक्षणा ॥ भिन्नापिदेशनाभिन्नशून्यताद्वयलक्षणा इति । देशनाउपदेशः लोकनाथानांबुद्धानांपूजायांबहुत्वं गांभीर्य्यंगूढाभिप्रायताउत्तानतास्फुटोक्तिरित्यर्थः ॥ तत्रसौत्रांतिकमतेआंतरेविज्ञानेघटपटाद्याकारवैचित्र्यस्यानुभविकस्यतत्तदर्थसादृश्यातिरिक्तस्यदुर्वचत्वादसतिबाह्यार्थेज्ञानेर्थसादृश्यो दयासंभवात्तन्निमित्तभूतोबाह्यार्थोविज्ञानवैचित्र्यादनुमीयते नत्वसौप्रत्यक्षः ॥ इति । वैभाषिकमतेत्वसतिविज्ञनस्यबाह्यार्थसंबंधेतदाकारत्वासंभवात्सतिचप्रकाशंसंबंधेबाह्यार्थप्रकाशस्यावर्जनीयत्वात्प्रत्यक्षगोचरोपीति। योगाचारमतेक्षणिकमेवविज्ञानम् । तद्द्विधाप्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानंच । तत्रायंघटइतिप्रवृत्तिविज्ञानम् । सुषुप्तावहमित्यालयविज्ञानम् । सुखादिकमस्यैवविकारस्तदतिरिक्तवस्तुनएवाप्रसिद्धेःइति । माध्यमिकमतेसुषुप्त्यवहितोत्तरक्षणेउत्थितस्यसुषुप्तावहंनासामित्यनुभवाच्छून्यमेवातएवसर्वंमिथ्यैवेत्यलंप्रपंचेन । अथप्रकृतमनुसरामः । यथाद्यस्यवेदविहितस्यकर्मणोऽविनिमयोयाथार्थ्यंमृषाऽसत्यंतन्मतएवयतोवेदविहितमृषात्वानिश्चयाज्जन्मभवति । जन्मशब्दःसंसृतिपरः । वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यांलभतेसिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुतिः ॥ इत्येकादशेवक्ष्यमाणत्वात् ॥ वेदविहिताचरणतोमोक्षोऽन्यथानेतिभावः ॥ योबुद्धइंकामंतरतीतरः अत्रप्रथमार्थेतसिः । माराजिल्लोकजिज्जिनइत्यमरात् । यश्चस्वेषुनिजानुवर्त्तिष्ववैदिकेपुराजतइतिस्वराट् । योर्थेपुदवेप्रार्थितवेदग्रहणादिष्वभिज्ञः पाखंडवेषेणैवश्रुतिविगानादिनादैत्यावंचनीयाइत्थंविज्ञइतिभावः । यश्चतेजोवारिमृदांधाम्नापुरेणचरद्भ्योदैत्येभ्यइतिशेषः । धामस्याद्वहतेजसोः । पुरेचपोपकेधामेतिव्याडिः । एकत्वंतुसामान्याभिप्रायेणधाभभिरित्यर्थः । अत्रब्रह्मवेद

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विरुद्धंपाखंडं स्वर्गःकुत्रचकुत्रदैवतकुलंकुत्राथजन्मांतरामित्यादिरूपम् ॥ यद्वायावज्जीवंसुखंजीवेन्नास्तिमृत्योरगोचरः ।यतस्तत
उपादायऋणंकृत्वाघृतंपिबेत् ॥ देहंविनानचात्मास्तिससेव्यःसर्वथानृणाम् ॥ भस्मीभूतस्यदेहस्यपुनरागमनंकुतः ॥ इत्यादि
रूपंतेनेवितस्तारः । वेदाज्ञानोररीकार्यावंचनार्थःकृतोहिसः ॥ त्रयोवेदस्यकर्तारोमुनिभंडनिशाचराइत्यादिरूपं वा । किंकर्तुआ
दिकवयेआदिकविंवेदमपहर्तुम् । तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्मणिचतुर्थी । सुवर्णंतेजसोरूपंरजतंवारिरूपकम् ॥ लोहंतुश्यामंभूरूपंताम्रं
वादित्यरूपधृक् ॥ इतिस्मृतिसंग्रहोक्तेस्तेजोवारिमृच्छब्दाःस्वर्णरूप्यलोहपराः । देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनवि
हिताभिरदृश्यतूर्भिः ॥ लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषांविधायबहुभाष्यतऔपधर्म्यम् ॥ इतिद्वितीयस्कन्धात्
यस्मिन्पाखंडेसूरयोपिमुह्यंति धर्मइत्युपधर्मेपुनभ्ररक्तपटादिषु । प्रायेणसज्जतेभ्रांत्यापेशलेपुचवाग्मिषु ॥ इतिचतुर्थेवक्ष्यति॥
किंभूतंस्वेनहृदापरमसंगमवैदिकेभ्यइतिशेषः । पुनःसत्यंसत्येतिष्ठतीतिसत्यस्तद्धितेण्यप्रत्ययःमत्वर्थीयोच्वा ॥ प्रमाणं
सत्यलौकिकइतिकपिलोक्तेः ॥ सत्यशब्दोवेदपरः पुनःनिरस्तंदूरीकृतंकुहकंपाखंडोयामितिकपटंयेनस्वपृष्ठदर्शनादिनोतिनिरस्त
कुहकस्तंवेदनिंदनानंतरंत्यक्तवेदेभ्योदैत्येभ्योगृहीतवेदैर्वादिभिर्दर्शनार्थंप्रार्थितेनस्वपृष्ठमेवदर्शितं नतुस्वमुखंलोकसंग्रहार्थमि
तिभावः ॥ वेदंवेदोदितंयोनानिंदेतास्यमुखंसदा॥नानिरीक्ष्यंनिरीक्षेचेत्प्रायश्चित्तीभवेन्नरः॥इतिस्मृतेः॥ ॥ इतिबुद्धपक्षः ॥२३॥
कल्किपक्षमाह ॥ वयंतंकल्किसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांसाधुत्राणखलप्रहाणधर्मसंस्थापनानांसर्गः स्वभावोऽमृषा॥
संरक्षणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थायकल्किरूपोभवाम्यहम् ॥ इतिकल्किपुराणात् । यद्वात्रयाणां
लोकानांसर्गोमोक्षोरक्षणंवामृषा । सर्गोरक्षणमोक्षयोरितिधरणिः । लोकानांसवेतांविष्णुर्मोक्षदोरक्षकःसदेत्युक्तेः । यथाते

Collection Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

जोवारिमृदामविनिमयस्तात्त्विकंरूपममृषा । यतः कल्केराद्यस्यचतुर्युगापेक्षयाप्रथमस्यकृतयुगस्यचतुर्वर्गापेक्षयाद्यस्यधर्मस्यचजन्माभूत् । यदावतीर्णोभगवान्कल्किधर्मपतिर्हरिः ॥ कृतंभविष्यतितदाप्रजासूतिश्चसात्त्विकीतिद्वादशेवक्ष्यमाणत्वात् । सत्त्वंधर्मोरजोऽधर्मस्तमोज्ञानमिहोच्यतेइत्येकादशेश्रीमुखोक्तेः । सात्त्विकीधार्मिकीत्यर्थः । चतुर्युगंतुकृतंत्रेताद्वापरंतुकलिरितिचतुष्टयमितिवक्ष्यति। चतुर्वर्गस्तुत्रिवर्गोधर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गःसमोक्षकैः ॥इत्यमरः। यश्च सिंहलइतिशेषः अन्वयात्ययौविवाहार्थंप्राप । द्वीपंसिंहलनामानंविवाहार्थंजगामह ॥ कल्किधर्मपतिर्विष्णुरित्यपिकल्किपुराणे ॥ यश्चअर्थानिच्छंतीत्यर्थंपवस्तानभितोज्ञापयतिनियोजतीत्यर्थेष्वभिज्ञः । अर्थाअत्रधर्माद्याज्ञेयाः । यथाधर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः । इहतत्रैवप्रयुक्तत्वात् दुष्टनाशितयथोक्तधर्मादिप्रवर्तकइत्यर्थः । ज्ञानियोगेऽतोडः ॥ यश्चस्वेनस्वकीयेनसत्त्वेनेतियावत्राजतइतिस्वराट् ॥ स्वःस्वकीयेधनेपिचेतिकोशात्स्वशब्दःस्वीये । कल्किरूपोजगद्भर्तानिजसत्त्वेनराजते ॥ रजस्तमोविनाशयैवकलेरंतेस्वराडतः ॥ इत्यपितत्पुराणे ॥ यश्चकवयेमरुसंज्ञराज्ञेदेवापयेचराज्ञेइतरतोऽन्येभ्योपिकलापग्रामवासिभ्यऋषिभ्यआदिसदातनंब्रह्मधर्मंतेने। देवापिःशंतनोर्भ्रातामरुश्चेक्ष्वाकुसंभवः ॥ कलापग्रामआसातेमहायोगबलान्वितौ ॥ ताविहैत्यकलेरंतवासुदेवानुशिक्षितम् ॥ वर्णाश्रमयुतंधर्मंपूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ इति अत्रचादन्यऋषयोज्ञेयाः । इतिद्वादशेवक्ष्यमाणत्वात् वासुदेवानुशिक्षितावित्यनेनपूर्वंकल्किनोपदिष्टंतेभ्यइतिभावः । इतरतइहचतुर्थ्यर्थेतसिः । यस्मिन्धर्मेसूरयोविद्वांसोपिमुह्यंति धर्मस्यातिसूक्ष्मत्वात् । तदुक्तमभियुक्तैः कानीनस्यमुनेःस्ववांधववधूवैधव्यविध्वंसिनो नप्तारःकिलगोलकस्यतनयाःकुंडाःस्वयंपांडवाः ॥ तेमीपंचसमानयोनिनिरताःख्याताश्चिलोकीतलेतेषांकीर्तनमेवपापशमनंधर्मस्यसूक्ष्मागतिः ॥ इति । तत्कीर्तनस्यपापशमकत्वंपांडवगी

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तायां धर्मोविवर्धतियुधिष्ठिरकीर्तनेनपापंप्रणश्यतिवृकोदरकीर्तनेन ॥ शत्रुर्विनश्यतिधनंजयकीर्तनेनमाद्रीसुतौकथयतांनभवं
तिरोगाः ॥ इति । किंभूतंतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकानृपलिंगच्छदाःशूद्राद्यायेनतं नृपलिंगछदोदस्यून्कोटिशोनि
हनिष्यति ॥ इतिद्वादशोक्तेः। पुनःसत्यंसंसारंत्याजयतिभक्तानामितिसत्यस्तम्। संसारेचसत्येचेत्येकाक्षरीनाममालायाम्।
संसारंत्याजयिष्येहंभक्तानांनृपतेर्यतः ॥ अतः सत्यंममाख्यात्रसत्यरूपतयातथा ॥ इतिपुराणात् । पुनः परं सर्वनियंतारं
परः सर्वनियंतास्यात्सर्वश्रेष्ठः परोमतः ॥ इत्यभिधानचिंतामणेः ॥ इतिकल्किपक्षः ॥ २४ ॥

अथहयग्रीवपक्षः॥ वयंतंहयग्रीवंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांवेदानांसर्गोरचनाऽमृपा । तस्यछंदोमयत्वात् । तदुक्तंछंदो
मयोमखमयोखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीः श्वसतोस्यनस्तः॥ इतिद्वितीये । यथातेजोवारिमृदामविनिमयः स्वरूपमम्रृपा ।
यआद्यस्यब्रह्मणोयज्ञइतिशेषः जन्माविर्भावमन्वयात् । यद्वा इःकामनासमूहस्तीर्यतेऽनेनेतीतरोयागः । स्वर्गकामोयजेत्कारी
र्यावृष्टिकामोयजेदित्यादिश्रुतेः तस्मिन्नितरतः । सप्तम्यर्थेतसिः । इःकामेकामनाव्यूहेलक्ष्मीरीचवसुंधरेतिनाममाला । तथाच
सत्रेममासभगवान्हयशीरपाथोसाक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥ इतिद्वितीयेब्रह्मावक्ष्यति । योहयग्रीवआदिकवयेब्रह्मणेब्रह्मवे
दंतेने तस्मैभवान्हयशिरस्तनुवंचबिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौमधुकैटभाख्यौ॥ हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तुरजस्तमश्चसत्त्वंतवाप्रियतमांतनु
मामनंति ॥ इतिसप्तमेप्रह्लादोवक्ष्यति यतोयेनब्रह्मणावेदेनस्वराट्ब्रह्माअर्थेषुजगद्रचनादिष्वभिज्ञोभूदितिशेषः । वेदंप्राप्यहरेर्धा
ताचक्रेविश्वंयथापुरा ॥ इतिपुराणात् । यस्मिन्वेदेसूर्योऽन्यान्विलक्षणान्मनीषिणोमौनमाहयोपिमुह्यंति । अन्यथाव्याख्यातृ
त्वादन्यथाव्याख्यातृत्वंतेषांवास्तवभेदवादित्वात् । तत्त्वमसीत्यादिषुतस्यत्वमसीत्यर्थात्तथैवदर्शनात् । किंचतदनुयायिनापं

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

चाननभट्टेनापिमुक्तावल्यांभेदनाशेपिव्यक्तिद्वयंस्थास्यत्येवमुक्तावपिभेदोंगीकृतइतिकिंबहुना ॥ किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तौ कुहकौमधुकैटभौयेनसतथातम् । अनेनशाक्तिककल्पितःशक्त्याश्रयेणहारिणातौहताविति प्रवादोनिरस्तः । अधिकरणस्यश क्तिमतोऽपेक्षयाशक्तेराधेयत्वेनाल्पत्वादितिभावः । तावप्यतिबलोन्मत्तौमहामायाविमोहितौ ॥ इत्युक्तेर्दैत्यावेवभगवत्यामोहि तौनतुकिञ्चिद्धरेस्तयाकृतामिति । पुनःकिंभूतंसत्यंनिजभाषितंपिपर्तिपालयतीतिसत्यंपरस्तम् । तदुक्तंमार्कंडेये आदांजहिनय त्रोर्वीसलिलेनपरिप्लुता ॥ इतिताभ्यामुक्तेनहारिणा तथेत्युक्त्वाभगवताशंखशक्रागदाभृता ॥ कृत्वाचक्रेणवैछिन्नेजघनेशिरसी तयोः ॥ इति ॥ ॥ इतिहयग्रीवपक्षः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथदत्तात्रेयपक्षः ॥ वयंतंदत्तात्रेयंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानांपापानांसर्गोनि श्चयोमृषा ॥ आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्यकर्हिचित् ॥ मर्त्यस्यकृच्छ्रोपनतैरर्थैःकामैःक्रियेताकिम् ॥ इतितदुक्तेर्मर्त्यस्य तेसंतिनतुतस्यहरेरवतारत्वात् ॥ आध्यात्मिकाद्यास्तापास्तुविज्ञेपुंसिनसंतिचेत् ॥ श्रीविष्णोरवतारेषुकथंतेषांसमुद्भवः ॥ इत्य भियुक्तोक्तेः । यथातेजोवारिमृदांविनिमयोव्यत्यासोमृषाआदेर्ब्रह्मणोऽपत्यमाद्योत्रिस्तस्याद्यस्य । पंचम्यर्थेषष्ठीयम् ॥ अत्रेः सकाशाज्जन्माविर्भावमन्वयात्प्राप । यश्चात्रेयइतरतइतागतारतिर्विषयेषुयस्येतीतरतः । अत्रसमासांतोडः । विरागःसर्वका मेभ्यःशिक्षितोमेमधुव्रतात् ॥ इतिसप्तमेसएववक्ष्यति । यश्चार्थेषुगुरुतःशिक्षणीयेषुपरितोषाभ्यासादिष्वाभिज्ञः । कविःकल्पो निपुणदृक्चित्रप्रियकथःसमः ॥ इतितंप्रतिप्रह्लादोक्तेः ॥ यःस्वस्मिन्नात्मस्वरूपेनित्यशुद्धचिद्रूपेराजतेनतुवर्णाश्रमादिनोतिस्व राट् ॥ अज्ञाज्ञेयइत्यर्थः ॥ तदुक्तंसप्तमे । कर्मणाकृतिभिर्वाचालिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः ॥ नविदंतिजनायंवैसोसाविति नवेतिवा ॥

(C) Sri Sri Sri Vidyaranyaswami Vidyaranya Bharati Sri Sri Sri Shankaranandaswami Vidyaranya Bharati

इति । यःकवयेबुद्धिमतेअलर्कायनृपतयेआदिप्राक्तनंब्रह्मज्ञानंतेने । षष्ठमत्रेरपत्यत्वंवृतःप्राप्तोनसूरयया ॥ आन्वीक्षिकीमलर्का
यप्रह्लादादिभ्यऊचिवान् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यति । यास्मिन्ब्रह्मणिज्ञानेऽद्वितीयत्वरूपेसूरयोपिजैमिन्यादयोमुह्यंति । तैर्द्वैतस्यसत्य
त्वेनस्वीकृतत्वात्आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानांतद्भूतानांक्रियार्थेनसमाम्नायइतिजैमिनिसूत्राभ्यामिति । यन्नामाकृ
तिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितम् ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादोयंद्वयंपंडितमानिनाम् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वाच्च । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नाप्र
काशेननिरस्तंकुहकमज्ञानंमानापमानरूपंयेनतम् ॥ नमेमानापमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणाम् ॥ आत्मक्रीडआत्मरतिर्विचरामीति
तदुक्तेः । पुनःकिंभूतंपरमसंगम् । विचरामिमहीमेतांमुक्तसंगोनहंकृतिः ॥ इतिसएववक्ष्यत्येकादशे इति ॥दत्तात्रेयपक्षः॥२६॥

अथकपिलपक्षः ॥ वयंतंकपिलंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयआदेर्ब्रह्मणोजातआद्यःकर्दमस्तस्यगृहेजन्मान्वयात् । निजंवाक्य
मृतंकर्तुमवतीर्णोसिमेगृहे ॥ इतिकर्दमोक्तेः गृहेइतिशेषः । यतइहप्रथमार्थेतसिः । योर्थेषुसांख्यीयपदार्थेष्वभिज्ञः । यःस्वान्
राजयतीतिस्वराट् । यःस्वानांपक्षपोषणइतिवक्ष्यतितदाख्याने । यःकवयेकंजलंवातिप्राप्नोतीतिकविर्देवहूतिः तस्यास्तद्योगवि
धुतमार्त्यमर्त्यमभूत्सरित् ॥ इत्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् । तस्यै । कविरित्यत्रकशब्दस्यभावप्रधानत्वंनीव्यादित्वात् । प्रत्ययोडिरत्र ।
देवहूत्यैइतरतइतरस्मैआसुरिसंज्ञमुनयेआदिसनातनंब्रह्मसांख्यंतेने ॥ पंचमःकपिलोनामसिद्धेशःकालविप्लुतम् ॥ प्रोवाचा
सुरयेसांख्यंतत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ इतिवक्ष्यतिप्रथमे यद्वाइतरतइतरेभ्यऋषिभ्योब्रह्मयोगंतेने । तमिमंतेप्रवक्ष्यामियोगंसर्वांग
नैपुणम् ॥ ऋषीणांश्रोतुकामानांयमवोचंपुरानघे ॥ इतिवक्ष्यमाणोक्तेः । यद्वास्मिन्सांख्येसूरयोपिमुह्यंति । दुर्बोधंतत्त्वनिवहंसां
ख्यंकपिलभाषितम् । निपुणास्तत्रमुह्यंतिमादृशानांतुकाकथा ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । यत्रयास्मिन्सांख्येत्रयाणांप्रकृतिविकृति

CC-0. Vasishtha Tripathi Collection. Bharitiya Kala Kosha, New Delhi. Digitized by eGangotri

तदुभयानांसर्गोऽमृषासत्यः।यथातेजोवारिमृदामविनिमयःस्वभाविकाकारोऽमृषा । प्रकृतित्वंचाजन्यत्वेसतिजनकत्वम् । विकृतित्वंचतत्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नाजनकत्वेसतिजन्यत्वम् । तदुभयत्वं प्रकृतिविकृतित्वम् । तच्चतत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वेसतिजन्यत्वम् । तदुक्तंसप्तत्यां मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याप्रकृतिविकृतयःसप्त ॥ षोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषः ॥ इति । किंभूतंतंपरंबुद्धेरितिशेषः । इन्द्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसइतिश्रीमुखोक्तेः । पुनःस्वेननिजेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तादूरतएवविनाशिताःकुहकाःसगरात्मजायेनतम् । यद्यपितेतेननहतास्तथापितदवज्ञयाहतत्वात्तत्रोपचर्यते । यद्वानिरस्तःकुहकःसंसारोयेनतम् । यस्येरितासांख्यमयीदृढेहनौर्ययासुमुक्षुस्तरतेदुरत्ययम् ॥ इतिनवमोक्तेः । पुनःसत्यंब्रह्मरूपत्वात् । ब्रह्मसत्यंजगन्मिथ्येत्युक्तेः ॥ इतिकपिलपक्षः ॥ २७ ॥

अथसनकादिपक्षः ॥ वयंतंसनकादिव्यूहंधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गोमृषानवस्तुतः । जयविजयशापेक्रोधस्तु । उष्णत्वमग्न्यातपसंनियोगाच्छैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्य ॥ इतिमहाकविवाक्यादागंतुकोबोध्योनतुस्वाभाविकः । कामलोभौतुतत्रश्रुतप्रायावेव । यथातेजोवारिमृदांविनिमयोविकृतिर्मृषा । योव्यूहआद्यस्यब्रह्मणःइःकामोवासनातीर्यतेऽनेनेतीतरंतपस्तस्मादितरतः । अत्रपञ्चम्यर्थेतसिः । सर्वेकामाअवाप्यंतेतपसैवसदाऽखिलैः ॥ इतिवचनात् । जन्मान्वयात्प्राप । तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामेआदौसनत्स्वतपसःसचतुस्सनोभूत् ॥ इतिद्वितीयेवक्ष्यति । योव्यूहोऽर्थपुनैष्ठिककर्त्तव्यबृहद्

१ मूलप्रकृतेरेव । २ तत्त्वविभाजकोपाधयः पृथिवीत्वादयस्तदवच्छिन्नाः पृथिव्यादयस्तेषामजनकत्वमिंद्रियादेर्गुणेभ्योजन्यत्वंचास्तिततस्तेषांविकृतित्वम् । ३ तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नपृथिव्यादिजनकत्वेसतिशब्दादीनामहंकारजन्यत्वेनचोभयत्वम् ।

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तेष्वभिज्ञः । चरंतिश्रद्धयाधीराबालाएवबृहंतिवा ॥ इतिचतुर्थेवक्ष्यति । योव्यूहःस्वमात्मानंहरिरत्युच्चारयत्यहर्निशमितिस्व
राट् । हरिःशरणमेवास्तिमुखेयेषांसदावचइतिपाद्मोक्तेः । तेषांहर्यवतारत्वात्स्वशब्दोत्रहरिपरः । यश्चादिकवयेनारदायब्रह्म
ज्ञानंतेने । तथाचश्रुतिः । तस्मैमृदितकषायायतमसःपारंदर्शयतिभगवान्सनत्कुमारः ॥ इति । तस्मैनारदायतमसोऽविद्यायाः
पारमात्मतत्त्वमित्यर्थः । यस्मिन्नात्मतत्त्वेसूरयोभरद्वाजादयोपिमुह्यंति । तथाचश्रुतिः । त्वंहिनः पितायोस्माकमविद्यायाः परं
पारंतारयसिश्रुतंमेभगवद्दृशेभ्यस्तरतिशोकमात्मवित् ॥ इति । अस्यार्थः । पिप्पलादंभरद्वाजादयःषट्पयएवमूचुरग्रेस्पष्टोऽर्थः ।
किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तौवैकुण्ठात्पातितौकुहकौजयविजयौयेनतम् । कोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयःइत्यत्रजयविज
ययोःकुहकशब्दस्तेनैवव्यूहेनप्रयुक्तइतितृतीयेस्पष्टम् । पुनःसत्यंसत्यलोकेप्रायः स्थितम् । सत्येतुब्रह्मणोलोकेप्रायस्तिष्ठंतितेस
दा ॥ सनकाद्यास्तथावेदाःसांगाःस्मृतिगणादिभिः ॥ इतिसंहितोक्तेः । पुनःपरंपंपरात्मतत्त्वंरातिनिजसेवकेभ्यइतिपरस्तम् ।इह
पशब्दएकदेशन्यायेनपरात्मपरः । पंपालकंप्रभुंप्राहुरित्येकाक्षरीनाममालादावपि ॥ इतिसनकादिपक्षः ॥ २८ ॥

अथगोवर्द्धनपक्षः ॥ ॥ वयंतंगोवर्द्धनंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रतेजोवारिमृदांविनिमयःप्रतीतिर्मृषा । प्रतीतौचविनिम
योऽन्यथाभानेस्थितौगतौ ॥ इतिकोशात् । तस्यरत्नमयत्वात् । रत्नमयत्वंतुगर्गसंहितायामुक्तम् । राधाप्रार्थनयाकृष्णहृदया
दुत्थितंजलम् ॥ पतितंरासभूमौतद्वृद्धेपर्वताकृति ॥ रत्नधातुमयंदिव्यंसुनिर्झरदरीवृतम् ॥ इतिगिरिराजखंडे । किंचगोवर्द्ध
नोरत्नशिलामयोभूत्सुवर्णशृंगैःपरितःस्फुरद्भिः ॥ इति । अथाविसर्गस्त्रिगुणप्रपंचोमृषा । यद्वात्रयाणामिंद्रद्रोणपुलस्त्यानांस
र्गोनिश्चयोभेदनप्रदानवाराणसीनयनरूपोमृषा । योगोवर्द्धनःआद्यस्यस्थावरजंगमद्वयेजंगमापेक्षयाप्रथमस्यस्थावरस्यद्रोणगिरेः

CC-0. Shri Jain Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सकाशाज्जन्मान्वयात् । यश्चइंकामंतरतीतीतरोनैष्ठिकः । प्रथमार्थेतसिः । यद्वाअगादितीतः । गत्यर्थत्वादिणःकर्त्तरिक्तः । इतःसर्वगतःश्रीकृष्णःरतोनुरतोऽत्रेतीतरतःश्रीकृष्णक्रीडाश्रयः । तदुक्तम् । परिपूर्णतमःसाक्षाच्छ्रीकृष्णोभगवान्हरिः॥यस्मिन् स्थितःसदाक्रीडामर्मकैःसहमैथिल ॥ करोतीतिगर्गेण । योर्थेषुनिजसपर्यापरायणार्थेषुअभिज्ञःअभितोज्ञापयतिनियोजयती त्यभिज्ञः । तत्तदर्थप्रदइत्यर्थः । गोवर्धनःसेवककामपूरोरराजराजन्व्रजभूप्रदेशे ॥ इत्यपिसंहितायाम् । यःस्वराट् गिरिचक्रवर्त्ती । तदुक्तं तदैवशैलाःकिलमूर्तिमंतःसोपायनामेरुहिमालयाद्याः ॥ नेमुर्गिरिंमंगलपाणयस्तंगोवर्द्धनंरूपधरंगिरींद्राः ॥ इतिसंहिता याम् । यद्वास्वेनस्वातंत्र्येणराजतेइतिस्वरःकृष्णःस्वरोटत्यत्रेतिस्वराट्कृष्णक्रीडाभूः । योगोवर्द्धनःआदिसनातनंपरमानंदरूपंच तत्कंसुखंचेत्यादिकंयन्मित्रंपरमानन्दमित्याद्युक्तेः । तद्वातिप्राप्नोतीत्यादिकविर्व्रजलोकः । आदिकंसुखमत्रेत्यादिकःकृष्णः सवसत्यत्रेत्यादिकविः । यद्वाआदिकंयेषांतेआदिकाःकोककोकिलक्रौंचकलविंकादयस्तेवयः पक्षिणोऽत्रेत्यादिकविः तस्मैव्रजवा सिनेब्रह्मसुखंस्वेननिजेनधाम्नाश्रयेणश्रीकृष्णेनतद्धृतिद्वारातेनेविस्तारितवान् ॥ व्रजस्थानामादिसुखवत्त्वंतुश्रीकृष्णरूपत्वा देव । तदुक्तमादिपुराणे । व्रजेनगोपिकाभिन्नामत्तःकाश्चनपक्षिणः ॥ गोपागावश्चवृक्षाश्चममैवानंदविग्रहम् ॥ येव्रजस्थानहो भिन्नान्मत्तःपश्यंतिकेचन ॥ नतेषांमूढबुद्धीनांगतिरिहपरत्रच ॥ इतिनारदंप्रतिश्रीकृष्णेन । यस्मिन्गोवर्द्धनेसूरयोविवेकिनो मुह्यं तिमोदंते । मुहिरत्रमोदेतुधातूनामनेकार्थत्वात् । मोदंतेमोदरूपत्वादत्रशैलेविवेकिनः ॥गोवर्द्धनेव्रजत्राणकरेइतिसंहितायां । किं भूतंनिर्गतोऽस्तोनाशोयेषांतेनिरस्ता अमरास्तेषांगोपरूपाणांकुहकंविस्मापकंअहोविचित्रोयंगिरिर्येनरूपीभूत्वाबलिर्गृहीत इत्या- श्चर्यकरम् । पुनः सत्यंसत्यरूपाद्धरेरविर्भूतत्वात् । समुत्थितोसौहरिवक्षसोगिरिर्गोवर्द्धनोनामगिरींद्रराडितिसंहितोक्तेः । पुनः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

परंकृष्णरूपत्वात् । तथाहि गोवर्द्धनोनगिरिभिरन्यैस्तुल्योमहागिरिः॥भृगोकृष्णस्वरूपोयंदर्शनस्पर्शनार्चनैः ॥सर्वपापहरोज्ञेयः
स्मरणादपिदूरतः ॥ इत्यादिपुराणेभृगुंप्रतिब्रह्मवाक्यादुत्तमतरंसर्वतीर्थमयत्वाद्वाश्रेष्ठतम् ॥ सर्वतीर्थमयत्वंत्वस्यगर्गेणोक्तं
संहितायाम् ॥ सर्वतीर्थमयःशैलोरत्नधातुविचित्रितः ॥ गोलोकादत्रसंजातोद्वीपेशाल्मलिसंज्ञके ॥ पुलस्त्येनसमानीतोव्रजेगो
वर्द्धनाभिधे ॥ इतिगोवर्द्धनपक्षः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथश्रीराधापक्षः ॥ वयंसदाहृदातद्राधारूपंतेजोधीमहि ॥ तत्किंयत्रतेजोवारिमृदांविनिमयोदेहित्वेनप्रतीतिर्मृषा । तस्य
ब्रह्मरूपत्वात् । तस्माज्ज्योतिरभूद्द्वेधाराधामाधवरूपकम् ॥ इतिसंमोहनतंत्रोक्तेः । अथैवराधावृषभानुपत्न्यामाश्चर्यरूपंमहसः
पराख्यम् ॥ इतिसंहितोक्तेश्च ॥ यतोयदर्थंश्रीराधार्थमितियावत् । चतुर्थ्यर्थेतसिः । अस्यवासुदेवस्यजन्मादि । अकारोवासु
देवःस्यादित्येकाक्षरकोशे । अत्रादिनाक्रीडाग्रहः । तदुक्तमादिपुराणे त्वदर्थंचागतःकृष्णःपरिपूर्णतमःप्रभुः ॥ गोलोकाद्राधि
केगोपवेषेणक्रीडतित्वया ॥ इति । किंच सर्वेश्वरोप्यवततारश्रीराधाप्रियकारणात् ॥ गोलोकवासिगोपाद्यैर्गोलोकेनरहैवहि ॥
इति । कुत्रजन्मादि । आयेव्रजेअयनमायस्तस्मिन् ॥ व्रजगतावित्यनेनसमानार्थत्वादयगतावित्यस्यतत्रयथाव्रजनंव्रजइति
तथात्रापि ॥ चपुनःयस्यान्वयात्सेवनादितरतःनैष्ठिकोनारदोर्थेषुदेवैरप्यलभ्यव्रजविनोदेष्वभिज्ञोजातः । एतच्चादिपुराणीयवृं
दावनमाहात्म्येकन्यारूपेणनारदेननंदिनीसखीसमेतेनराधासेवनंकृतम् । तत्कृपयासर्वोव्रजानंदोनुभूतइतिस्फुटम्॥ यत्तेजःस्वे
नासाधारणरूपेणराजतइतिस्वराट् । वृत्तनंदेनानुभूतं तदेवकोटिचंद्रसमूहदीप्तिरागच्छतीवाचलतीदिशासु ॥ बभूवतस्यांवृष-
भानुपुत्रींददर्शराधांनवनंदराजः ॥ इतिसंहितायाम् । यत्तेजःकवयोशिवायआदिपूर्वमेवसत्ब्रह्मतन्नामसहस्रंतेने । अत्रनामना

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मिनोरभेदोपचारात् । तच्चोक्तंगोपालसहस्रनामस्तवे । कृष्णेनोक्तंराधिकायैमयिप्रोक्तंतयाशिवे ॥ इतिपार्वतींप्रतीशः । यद्य
स्मिन्राधारूपेतेजसिसूरयोवैष्णवशास्त्रान्यशास्त्रज्ञामुह्यंतिनहिराधाविवाहादिभागवतादिशास्त्रेऽतःसाकथंकृष्णपट्टराज्ञीतिमुह्यंति।
किंभूतंतेजः । स्वेनधाम्नानिरस्तः कुहकः श्रीदामाख्योगोपोयेनतत्तथातयाकदाचित्कपटंकुर्वाणः श्रीदामाशापेनगोलोकान्नि
रस्तःसएवशंखचूडोऽसुरोभूदितिब्रह्मवैवर्तादौ । तत्रत्यवाक्यानिविस्तरभियानोक्तानि । पुनःकिंभूतंसत्यंरमादिलयस्थानत्वात्स
दासत्यगोलोकवासित्वाच्च । रःशब्दस्तुरमावाचीलीलावाच्याऽऽध्वनिःस्मृतः ॥ धरावाचीधशब्दोत्रह्माकारोविरजापरः ॥ श्रीकृ
ष्णस्यपरस्यापिचतुर्धातेजसोभवन् ॥ श्रीलीलाभूश्चविरजाश्चतस्रःपत्न्यएवहि ॥ संप्रलीनाश्चताःसर्वाराधायांकुंजमंदिरे ॥ परिपू
र्णतमांराधांतस्मादाहुर्मनीषिणः॥ इतिसंहितायाम्। पुनःकिंभूतंपरंसर्वोत्कृष्टम्। तदुक्तं त्रैलोक्येपृथिवीधन्याजंबूद्वीपस्तुतत्रवै ॥
तत्रापिभारतंखंडंयत्रवृंदावनंपुरम् ॥ तत्र राधासखीवर्गस्तत्रराधाप्रियामम ॥ इतिभागवतामृतेकृष्णवाक्यंसर्वेशश्रीकृष्णवशक
र्तृत्वेनवापरम् । तदुक्तमादिपुराणे यद्भीपावातिपवनोभानुस्तपतियद्भिया ॥ इंद्रश्चंद्रस्तथाकालःस्वेस्वेकार्येचरंतिहि ॥ सएवपर
मोविष्णुःश्रीकृष्णाख्यस्तुयद्वशे ॥ साराधिकापरंदैवंनततोस्त्यधिकंपरम् ॥ इतिकृष्णस्यपूज्यत्वादादावुच्चार्यत्वाच्च । गृहे
राधावनेराधाराधिकाभोजनेगतौ ॥ रात्रौराधादिवाराधाराधैवाराध्यतेमया ॥ इत्यादिकाबहुश्लोकाब्रह्मांडेउक्ताः, कृष्णाराध्य
त्वेप्रमाणीभूताः । आदौराधांसमुच्चार्यपश्चात्कृष्णंवदेत्सुधीः ॥ अन्यथोच्चारणादेवपातकीनाप्रजायते ॥ इतिसंहितोक्तेः । गौर
तेजोविनायस्तुश्यामतेजःसमर्चयेत् ॥ जपेद्वाध्यायतेवापिसभवेत्पातकीशिव ॥ इति संमोहनतंत्राच्चादावेवराधापूज्योच्चार्योचेति
प्रतीयते । किंबहुनावाग्जालेन ॥ इतिराधापक्षः ॥ ३० ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अथवृन्दावनपक्षः॥ वयंतद्वृंदावनंधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणागोवर्धनबृहत्सानुनंदीश्वरगिरीणांसर्गोरचनास्थितिर्वाऽमृषा
सत्यः । तदुक्तंसंहितायां । यत्रगोवर्धनोनामगिरिराजोविराजते ॥ कालिंदीनिकटेयत्रपुलिनंमंगलायनम् ॥ बृहत्सानुगिरिर्यत्र
यत्रनंदीश्वरोगिरिः ॥ क्रोशानांचचतुर्विंशद्विस्तृतैःकाननैर्वृतम् ॥ पशव्यंगोपगोपीनांगवांसेव्यंमनोहरम् ॥ लताकुंजवृतंतद्वनं
वृंदावनंस्मृतमिति । यथातेजोवारिमृदामविनिमयस्तात्विकंरूपममृषा । यत्रचाद्यस्यसर्वेषामादिकारणस्यश्रीगोलोकवासिनः
परिपूर्णतमस्यश्रीकृष्णस्यसदाजन्माविर्भावोस्ति । पादमेकंनगच्छामित्यक्त्वावृंदावनंमुने ॥ इत्यादिपुराणेनारदंप्रतिश्रीमु
खोक्तेः । यतः यस्यान्वयात्सेवनात्स्वराट्स्वयं श्रीकृष्णएवभवति । तदुक्तमादिपुराणे । योगीनित्यं समागत्यमाथुरं
मंडलंसुधीः ॥ वृंदावनं सुपेवेतसस्यात्कृष्णस्वरूपभाक् ॥ इति । चपुनः यस्यान्वयादर्थेष्वभिज्ञो भवति । अर्थाः
निखिलपदार्थाइपवइपुबहुःसहायेपांतेऽर्थेपवोविरक्तास्तैरभितोज्ञायतेपूज्यत्वेनेत्यर्थेष्वभिज्ञः । तदुक्तम् मुमुक्षाविद्यतेयेषांनि
र्विण्णानां च संसृतेः ॥ पूज्यः स्यान्नात्रसंदेहो वृंदावननिषेवकः ॥ इत्यादिपुराणात् । यद्वृंदावनं सूरयो जन्मांतरकृतपु
ण्यपुञ्जास्तेमुह्यंतिपश्यंतियेइतरतइतरेऽकृतसुकृतास्तेआइत्याश्चर्येइइतिवितर्केमुहिरत्रदर्शने धातूनामनेकार्थत्वात् । तासिरत्रप्र
थमार्थे । सूरिःस्याद्बहुपुण्येनाविदुषिबहुसंततौ ॥ उत्पत्तौपीडनैश्वर्येप्रेरकेरविकालयोः ॥ इतिधरणिदेवः । नीचेमूढेत्वकंदर्पेपुं
सिद्रव्ययुतेस्मृतः ॥ इतरोनास्तिकेपिस्यादितिच । किंकर्तुमादिकवयेआदिकविंद्रष्टुंतुमोऽप्रयुक्तस्येतिचतुर्थी । परप्रेम्णादृश्य
तेहिश्रीवृन्दाविपिनेहरिः ॥ प्रियानुरागरसिकोबल्लवीगणसंवृतः ॥ इतिसंहितोक्तेः । किंभूतंब्रह्मणापरमेष्ठिनाद्रियतेवत्सगोपग
णोऽत्रेतिब्रह्महृत् । एतच्चश्रीमद्दशमेविशदीभविष्यति । अंभोजन्मजनिस्तदंतरगतामायामकस्योशितुर्द्रष्टुंमंजुमहित्वमन्यदपित

CC-0. In Public Domain. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

द्वत्सानितोवत्सपान् ॥ नीत्वान्यत्रकुरूद्वहांतरदधाद्योवस्थितःखेपुराद्दृष्ट्वाघासुरमोक्षणंप्रथमतःप्राप्तःपरांविस्मयम् ॥ इत्यादिना।
पुनःनिरस्ताःकुहकावृंदावनममन्यमानानेदंवृंदावनमस्तिचेतिकलक्षणमित्यादिजल्पनपराये नतत्तथाकेनस्वधाम्नास्वस्यश्रीकृष्ण
स्यधाम्नाधामत्वेन । तत्रहिगोविंददेवमदनमोहनराधावल्लभादिविग्रहाःश्रीकृष्णस्यसंतितेचमौशलावशिष्टवज्राभिधश्रीकृष्णप्रपौत्रे
णस्थापितावृंदावने । एतच्चस्कंदपुराणे । माथुरान्ब्राह्मणांस्तत्रवानरांश्चपुरातनान् ॥ विज्ञायमाननीयत्वंतेपुस्थापितवान्स्व
राट् ॥ वज्रस्तुतत्सहायेनशांडिल्यस्याप्यनुग्रहात् ॥ गोविंदगोपगोपीनांलीलास्थानान्यनुक्रमात् ॥ विज्ञाप्याभिधयास्थाप्य
ग्रामानावासयद्बहून् ॥ कुंडकूपादिपूर्त्तेनशिवादिस्थापनेनच ॥ गोविंदहरिदेवादिस्वरूपारोपणेनच ॥ कृष्णैकभक्तिंस्वेराज्येत
तानप्रमुमोदच ॥ इति । पुनःकिंभूतंब्रह्मब्रह्मरूपम् । तदुक्तंस्कांदेव्रजनंव्याप्नोतीत्युक्ताव्यापनाद्व्रजउच्यते ॥ गुणातीतंपरंब्र
ह्मव्यापकंव्रजउच्यते ॥ सदानंदंपरंज्योतिर्मुक्तानांपदमव्ययम् ॥ इति । आदिपुराणेपि । वृंदावनेभूर्नचभूर्विधेयात्रजौकसोजी
वसमानजीवाः ॥ नतत्रदेवांतरसंप्रवेशोनिरंतरंब्रह्ममयंसमंतात् ॥ कालिंदपुत्र्याजलमंगनोजलंचतुर्भुजांकाकृतयोमनुष्याः ॥ ख
गामृगाश्चौषधयोनगाद्यास्तेब्रह्मदेहानाहितत्रभेदः ॥ इतिनारदंश्रीकृष्णः । यद्यप्यत्रवृंदावनंध्येयंतत्रैवनाभिप्रेतंनतुव्रजस्तथापिवृं
दावनस्यव्रजावयवेषुमुख्यत्वमास्ति । मुखंवृंदावनंव्रजेइत्युक्तेर्मुखस्यसर्वावयवित्वमप्युक्तंकामंदके । मुखमर्धंशरीरस्यसर्वंवामुखमु
च्यते ॥ इति । अवयवावयविनोरभेदएववायथागंगैकदेशेपीयंगंगेतिव्यवहारात् । पुनःकिंभूतंसत्यंत्रैकालिकाबाध्यम् । तदु
क्तमादिपुराणे । अनादिनिधनंसत्यंवनंवृंदावनंमुने ॥ नचास्योत्पत्तिनाशौस्तःप्रलयेसर्वहारिणि ॥ इति । पुनःकिंभूतंपरंसर्वती
र्थेभ्यःसर्वलोकेभ्यश्चश्रेष्ठम् । सर्वेभ्यएवतीर्थेभ्यःश्रेष्ठंवृंदावनंपरम् ॥ पृथिवीतःपरंस्वर्गस्तस्माद्ब्रह्मेष्टविधेःपुरम् ॥ शिवलोकंततः

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

श्रेष्ठंततोवैकुंठमव्ययम् ॥ वैकुंठाच्चपरंलोकोगवांतस्मात्पुरंमुने॥ वृंदावनंयत्रदेवःश्रीकृष्णोनन्दनंदनः॥ इत्यादिपुराणात् । तथा
वश्रुतिः । तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः ॥ अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि ॥ इति ।
अस्यार्थः । ताःतानिवांयुवयोःरामकृष्णयोर्वास्तूनिरम्यस्थानानिगमध्यैगंतुंप्रभवामः । यत्रयेषुवास्तुषुभूरिशृंगामहाशृंगवत्यो
गावःअयासःसंचरंति । अत्रभूलोकेअहनिश्चिततंतत्गोलोकाख्यंपरमंपदंभूरि अत्यंतंमुख्यादपिविशिष्टमवभाति अत्यंतंशोभते ।
वृष्णःआनंदवर्षकस्योरुगायस्यमहाकीर्तेरित्यर्थः । एतेनयेवदंतित्रजेनहिश्रुतिर्मानंतेपरास्ताः । श्रुतिरियंनीलकंठेनहरिवंशेकृष्ण
पर्वव्याख्यानेसार्थालेखि ॥ इतिवृंदावनपक्षः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथहरिनामपक्षः ॥ वयंतद्धरिनामसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांतपोयज्ञदानानांसर्गोनिश्चयोऽमृषा । तदुक्तं संकीर्ति
तेहरेर्नाम्निदानयज्ञतपांसिवै ॥ कृतान्येवभवंतीहसत्यंसत्यंनसंशयः ॥ इतिकौशिकसंहितायाम् । किंचसस्नातःसर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञे
षुदीक्षितः ॥ सचदानफलंप्राप्नोयस्तुसंकीर्तयेद्धरिम् ॥ इतिवैष्णवचिंतामणौनारदः ॥ यद्वायत्रसतिपातकोपपातकमहापातका
नांसर्गोमृषा । सहस्राणिपातकानामुपपातककोटयः ॥ महापातकसंघाश्चनश्यंतिहरिनामतः ॥ इतिब्रह्मसंहितोक्तेः । पातका
निमांसाशनादीनि । उपपातकानिपतितसंभाषणादीनि । महापातकानिब्रह्महत्यादीनीतिविवेकः । कथंयथातेजोवारिमृदांविनि
मयोऽमृषाव्यवहारे मृषापरमार्थतः । यतःयस्यनाम्नोऽन्वयात्सेवनाद्यर्थेष्वाद्यस्यधर्मादिषुप्रथमस्यधर्मस्यइतरतइतरेषांअर्थका
ममोक्षाणांजन्मभवति ॥ तदुक्तं [illegible] ॥ धर्मार्थकाममोक्षार्थंकुरुगोविंदकीर्तनम् ॥ इति
गारुडेशौनकः । यद्वाज्ञानाज्ञानयोर्मध्येआद्यस्यज्ञानस्यजन्मभवति ॥ तदुक्ततत्रैव यदाच्छासपरंज्ञानंज्ञानाच्चपरमंपदम् ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तदादरेणराजेंद्रकुरुगोविंदकीर्तनम् ॥ इतिच । पुनः यतोनाम्नःअर्थेयुसर्वपदार्थेषुऐहिकामुष्मिकार्थेषुअभिज्ञश्चभवति ॥ आमुष्मिकाऐहिकाश्चभोगाःसर्वेऽप्रयत्नतः ॥ प्राप्यंतेजपतांनित्यंकृष्णकृष्णोतिसत्तमाः ॥ इत्यादिपुराणात् । किंचयन्नामस्वराट्नैवराजतेनृणांशोधनेनत्वासनस्नानादिविधिनेतिस्वराट् अपवित्रःपवित्रोवासर्वावस्थांगतोपिवा ॥ यःस्मरेत् पुंडरीकाक्षंसबाह्याभ्यंतरःशुचिः ॥ इत्युक्तेः । यद्वास्वराट्सर्वधर्मेषुचक्रवर्तिसमम् । तदुक्तं ॥ सामंतास्त्वाखिलाधर्मास्तत्रना महरेः स्वराट् ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । यन्नामादिकवयेऽजामिलायब्रह्मब्राह्मणजातिंवृषलीसंगतोनष्टांपुनस्तेनेप्रकाशितवान् । आदौकविर्विवेकीआदिकविस्तस्मैअजामिलोपिपूर्वंविवेक्यासीत्पश्चाद्वृषलीसंगाद्भ्रष्टोजातः पुनः संकेतितभगवन्नामोक्त्याभगव त्पार्षदसंगेन गतंब्राह्मणत्वमापेत्यग्रेपष्ठेस्कंधेस्फुटीभविष्यति ॥ तत्रत्यवाक्यानिविस्तरभियानोक्तानीह । नामैवपरमंतपइत्या दिपुराणात्सृष्ट्यादौ भगवतापिब्रह्मणेतपतपेत्युक्त्यानामैववोधितम् । निष्किंचनानांनृपयद्धनंविदुरित्युक्तेरपिनामैवप्रतीयते । निष्किंचनधनंनामश्रीहरेःशोधनंसदा ॥ इतिनाममाहात्म्यात् । आदिकवये ब्रह्मणेयन्नामब्रह्मसृष्ट्यादिज्ञानंतेनेनइतिवा । यद्वादिकवयेप्राचेतसायसप्तर्षिभिः पूर्वजन्मन्युपदिष्टंयद्विपरीतंमरेतिनामभाविजन्मनि ब्रह्मरामायणरूपेवेदेतेने ॥ इति ब्रह्मांडपुराणेस्पष्टम् । वेदवेद्येपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे ॥ वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना । इतिरामीयतिलको क्तेरामायणंब्रह्मैव । यद्यस्मिन्नाम्निसूरयोप्यापाततोऽधीतशास्त्राआपिमुह्यंतिअर्थवादोयमितिमोहंप्राप्नुवंति । तत्रार्थवादक ल्पनातुनिरयदा ॥ तदुक्तंब्रह्मसंहितायाम् । यन्नामकीर्तनफलंविविधंनिशम्यनश्रद्दधातिमनुतेयदुतार्थवादम् ॥ योमानुष स्तमिहदुःखचयेक्षिपामिसंसारघोरविविधार्तिनिपीडितांगम्॥इतिकृष्णेनाप्यौक्तंभवति ॥ अर्थवादंहरेर्नाम्निसंभावयतियोनरः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सपापिष्ठोमनुष्याणांनरकेपतातिस्फुटम् ॥ इतिकात्यायनसंहितायामपि ॥ किञ्चात्रनास्तिकोब्रूतेननुनामकीर्तनात्सद्यः
पापक्षयप्रतिपादकमंत्रार्थवादेतिहासपुराणोपपुराणसंहितागमादीनांकर्मानुष्ठानादिपराणां स्वार्थेप्रामाण्यमवेनास्तीतिचेन्मानांत
रवादविसंवादवाक्यानामग्निर्हिमस्यभेषजंसप्रजापतिरात्मनोवपामुदाखिदद्यजमानः प्रस्तरइत्यादीनामिवस्वार्थे उतमानांतरसंवाद
विसंवादरहितानामपिआद्येइष्टापत्तिःद्वितीयस्तुनसंभवति । तादृशवाक्यानांस्वार्थेऽवांतरतात्पर्यस्यदेवताधिकरणादौ व्यासा
दिभिर्भगवत्पूज्यपादादिभिश्चांगीकृतत्वात्भट्टाचार्यैरपि । अथवामंत्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्सृष्टिप्रलयावपीष्येतेइत्यादि
ग्रंथेनमंत्रार्थवादादीनांप्रामाण्यस्वीकाराच्च मंत्रार्थवादयोःस्वार्थेप्रामाण्यंनास्तीतिवदतोनहुषस्यानर्थप्राप्तिदर्शनाच्च । नामकीर्त्त
नात्पापक्षयप्रतिपादकवाक्यानामपिमानांतरसंवादविसंवादयोरभावात्स्वार्थेप्रामाण्यंस्वीकर्तव्यमेवान्यथानर्थप्राप्तिरेव । तदुक्तं
नारदीये अहोहिवाक्येचतुरक्षरेद्वेपुण्यस्यपापस्यनिदानभूते ॥ उच्चारणादेवनृणांमुनींद्रानारायणश्चेतितथार्थवादः इति ॥ अथ
प्रकृतमनुसरामः । किंभूतंनामानिरस्ताःकुहकानामापराधायस्मिंस्तत्तथानिरस्तकुहकंनामापराधरहितमेवनामयथोक्तफलदमन्य
थानेतिभावः ॥ तदुक्तंभक्तिरसामृतसिन्धौसर्वापराधकृदपिमुच्यतेहरिसंश्रयः ॥ हरेरप्यपराधान्यःकुर्याद्विपदपांसुलः ॥ नामा
श्रयःकदाचित्स्यात्तरत्येवसनामतः॥ नाम्नोपिसर्वसुहृदोह्यपराधात्पतत्यधः ॥ इति ॥ नामापराधास्तु । सन्निंदाऽसतिनामवैभव
कथाश्रीशेशयोर्भेदधीरश्रद्धाश्रुतिशास्त्रदेशिकगिरांनाम्न्यर्थवादोभ्रमः ॥ नामास्तीतिनिषिद्धवृत्तिविहितत्यागौचधर्मांतरैःसा
म्यंनाम्निचशंकरस्यचहरेर्नामापराधादश ॥ इतिवैष्णवसिद्धान्ते । पुनःकिंभूतंसत्यंसारभूतं असारेखलुसंसारेसारभूतंविनिश्चि
तम् ॥ सर्वेभ्यएवधर्मेभ्योनामश्रीजगदीशितुः ॥ इतिनाममाहात्म्याक्तेः । पुनःस्वेनधाम्नाश्रयेणाहरिणापरमुत्कृष्टम् ॥ आश्रय

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्योत्कृष्टत्वादाश्रयिणोप्युत्कृष्टत्वंवैकुंठवैकुंठेशवद्बोध्यम् ॥ यद्वापरंपररूपंनामनामवतोरभेदोपचारात्नाम्नोमंत्रत्वादापिभगवद्रूपत्वंवक्ष्यतिहि ॥इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्त्तिकम् ॥ यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान्॥ इति मीमांसकाअपिमंत्ररूपामेव देवतांमन्वते । नामब्रह्मेत्युपासीतेतिश्रुतेरपिनामब्रह्मरूपमेव ॥ इतिनामपक्षः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथवायुपक्षः ॥ वायोरधीनंशास्त्रादिकथनंवक्तुर्वातादिव्याधिर्माभवेदित्येतदर्थंव्यासोवायुंध्यायति ॥ जन्माद्यस्येति ॥ वयंतंवायुंधीमहि । वायुश्चबाह्याभ्यंतरभेदेनाद्विधा । बाह्यस्तुरूपरहितस्पर्शवान्वायुरित्युक्तलक्षणः प्रसिद्धः । आभ्यंतरःप्राणःसचशरीरांतःसंचार्येव ॥ तमुभयविधमेवधीमहि । तंकं यत्रयस्मिन्सतित्रयाणांदेहेन्द्रियांतःकरणानांसर्गोऽमृषासत्यः । सत्येवप्राणरूपेवायौदेहःसत्योन्यथामृषैवएवमिंद्रियांतःकरणयोःसत्यतापितत्सत्त्वेएवेतिभावः। तदुक्तं प्राणेसत्येवदेहस्यसत्त्वेंद्रियहृदोरपि ॥ तंविनाशृणुविप्रेंद्रयथास्नेहंविनाशिखी ॥ इतिस्मृतेः । यथातेजोवारिमृदामिथोविनिमयोनन्यथात्वममृषा ॥ योवायुराद्यस्यभूतेष्वाद्यस्याकाशस्यसकाशाज्जन्मान्वयात् । आकाशाद्वायुरितिश्रुतेः । यतोवायोरितरतइतरेअग्न्यादयस्त्रयः स्युरितिशेषः । प्रथमार्थेतसिः। वायोरग्निरग्नेरापोद्भ्यःपृथिवीतिश्रुतेः। योवायुःअर्थेषुनिजनिजप्रयोजनेषुअभितोज्ञापयतिनियोजयतिसर्वानितितथा । तंविनानकुत्रापिकस्यचित्प्रवृत्तिरस्तीतिभावः । यश्चस्वेनैवराजतइतिस्वराट् अनन्यापेक्षः । अनुप्राणंतियंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु ॥ अपानंतमपानंतिनरदेवमिवानुगाः ॥ इत्यग्रेवक्ष्यति । योवायुरादिकवयेब्रह्मणेस्वेनहृदापुत्रेणहनुमतासहब्रह्मस्तुतिंतेने । तच्च ततःपितामहंदृष्ट्वावायुःपुत्रवधार्दितः ॥ शिशुकंतंसमादायउत्तस्थौधातुरग्रतः ॥ लसत्कुंडलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थाप्यवेपथुः ॥ इत्यादिनावाल्मीकीयोत्तरकांडेस्फुटम् । हृदयाद्वायुरजायतइतिश्रुतेः । पुत्रस्यहृदयज

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वाद्गोभिःश्रिणीतमत्सरमितिवत्कारणेकार्यप्रयोगः । यद्यस्मिन्वायौसूरयोमुह्यंतिअप्रचालितेइतिशेषः । तच्चध्रुवोपाख्यानेस्फुटीभविष्यति वाल्मीकीयेपींद्रकृद्धनुमत्ताडनावसरेप्रसिद्धम् । वायुप्रकोपाद्भूतानिनिरुच्छ्वासानिसर्वतः ॥ संधिभिर्भिद्यमानैश्चकाष्ठभूतानिजज्ञिरे ॥ प्रजापतिंसमाधावन्दुःखिताश्चसुखेच्छया । ऊचुःप्रांजलयोदेवामहोदरानिभोदराः ॥ इत्यादिना । किंभूतंधात्रातेजसानिरस्तंकुहकमपाविभ्यरूपंयेनसतथातम् पावनात्पवनःप्रोक्तःसर्वेषांजगतामयम् ॥ वायुनायन्नसंस्पृष्टंतत्सर्वमशुचिध्रुवम् ॥ इत्युक्तेः । पुनःसत्यंब्रह्मरूपत्वात् । वायुःप्राणःसुखंवायुर्वायुर्ब्रह्ममयोध्रुवम् ॥ इत्यादिवाल्मीकीये । प्राणस्तथानुगमादितिन्यायाच्च प्राणोब्रह्मैवकुतःतथाब्रह्मपरत्वेनानुगमादवगमादित्यर्थः । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंसर्वोत्कृष्टत्वंप्राणसंवादेश्रूयते । वागादयःसर्वेप्राणाःप्रत्येकंश्रेष्ठतामात्मनोमन्यमानास्तान्निर्दिधारयिषयाप्रजापतिमुपजग्मुः सचतानुवाचयस्मिन्नुत्क्रांतेशरीरंपापिष्ठतरमिवभवतिसयुष्माकंमध्येश्रेष्ठइतितस्मिन्प्रजापतावेवमुक्तवतिवागादिषूत्क्रांतेष्वपिमूकादिभावेनशरीरंस्वस्थमस्थात् मुख्यप्राणस्योच्चिक्रमिषायांतुवागादीनांव्याकुलत्वात्तान्प्रतिप्राणउवाचमामोहमापद्यथयतोहमेवैतत्करोमि ॥ किंतत्पञ्चधाप्राणापानादिभेदेनस्वात्मानंविभज्य एतद्वाणंशरीरंवातिगच्छतीतिवानंवानमेववाणमस्थिरंशरीरामितियावत् । तदवष्टभ्यविधारयामीतिश्रवणात् । अर्थतोनुक्रांता श्रुतिस्तु मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति प्राणाभिन्नत्वम् ॥ इतिवायुपक्षः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ * ॥ ॥ ॥ * ॥

अथेन्द्रपक्षः ॥ वयंतंसदाहृदास्वराजमिंद्रंधीमहि । तंकंयत्रविसर्गस्त्रयाणांलोकानांसर्गःपालननिश्चयोऽमृषा । इंद्रोभगवतादत्तांत्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् ॥ भुंजानःपातिलोकांस्त्रीनित्यग्रेवक्ष्यमाणत्वात् । यथातजीवारिमृदामविनिमयोयाथार्थ्यममृषा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यःस्वराट् इंद्र आद्यस्यवामनरूपस्यभगवतोऽन्वयात्संबंधादर्थेपुस्वर्गादिभोगेष्वभिज्ञोजातः । बलिगृहीतस्वर्गस्तुवामनेनैवसंपा
पादितस्ततस्तदर्थाभिज्ञताजातैव । योजन्माजनयतिसर्वंवृष्टिद्वारेतिजन्मा ॥ कामंलोकेप्रवर्षतीत्युक्तेः॥ इंद्रआदिकवयेआदौक्रियते
उच्चार्यतेनृपत्वेनेत्यादिकविरादिराजःपृथुस्तस्मैअब्रह्मवेदविरुद्धंपाखंडंइतरतः इःकामस्तीर्यतेऽनेनेतीतरस्तस्मिन्नितरतः । सप्तम्य
र्थेतसिः । यज्ञेतेने । यद्यस्मिन्पाखंडेसूरयोविद्वांसोपिमुह्यंति । पाखंडस्यापातरम्यत्वात् ।इत्यग्रेचतुर्थस्कंधेविशदीभविष्यति ।
वाक्यानितुविस्तराभियानोक्तानि । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकामायाविदैत्यायेनतम् । पुनःसत्यंसत्यरूपहरेर्विभूति
त्वात् । तदुक्तं देवानामस्मिवासवइतिगीतोपनिषदि ॥ पुनःपरंसर्वामरेशत्वाच्छ्रेष्ठम् ॥ इतीन्द्रपक्षः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

अथ वरुणपक्षः ॥ वयंतंवरुणंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांदैत्यदानवासुराणांसर्गो वयंवरुणंजयेमेतिनिश्चयोमृषा ॥
किंतुतेनैवतेजिताः । विजित्यलोकेखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुरायजत्प्रभो । इत्यग्रेवरुणंप्रातिहिरण्याक्षोवक्ष्यति । कथंयथा
तेजोवारिमृदांविनिमयोऽतात्विकावस्था । यश्चादिकवयेभृगवेब्रह्मज्ञानंतेने । भृगुर्वैवारुणिर्वरुणंपितरंपप्रच्छेतिश्रुतेर्भृगुप्रश्ना
नंतरंसतस्मैप्रोवाचेति । यद्वायोवरुणः । अंगादंगात्संभवतिहृदयादभिजायते ॥ आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः । यःपितासचवै
पुत्रइतिस्मृतेश्च । सएषभगवान्द्रोणः प्रजारूपेणवर्त्तते ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वाच्च । वाल्मीकिरूपेणादिकवयेभरद्वाजायादिसनातनं
ब्रह्मश्रीरामायणरूपंतेने । वाल्मीकिर्वरुणस्यासीदित्यग्रेषष्ठेवक्ष्यति । यश्चाद्यस्यश्रीकृष्णस्यान्वयात्संसर्गादर्थेषुज्ञातव्यार्थेष्व
भिज्ञोजातः । अद्यमेनिभृतोदेहोह्यद्यार्थोधिगतःप्रभो ॥ इतिश्रीदशमेवरुणोनंदानयनेश्रीकृष्णंवक्ष्यति ॥ अत्रार्थशब्दे
एकत्वंसामान्याभिप्रायेणबोध्यम् ॥ यश्चस्वराट्कृतराजसूयत्वात् । येतेष्टंराजसूयेनसस्वराडितिकथ्यते इत्यभिधानात् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यश्चेतरतःद्वादशसूर्येभ्यइतरत्रापिजन्माभूल्लोकपालेष्वितिभावः । यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोपिमुह्यंति दुर्ज्ञेयत्वात् । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकायुद्धावसरेयेनसतथातम् । पुनःकिंभूतंसत्यंपरंश्रेष्ठंयस्यतंसत्यसंभाषणपरम् । तच्चतदुक्तेर्ज्ञायते । पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वांरणमार्गकोविदम् । आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनास्विनोयेगृणतेभवादृशाः ॥ तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः ॥ इत्यादिवृतीयेवरुणोवक्ष्यति । सत्यसंभाषणादृतेशत्रुमित्थं कथनंसंमुखेनसंभवतीतिभावः ॥ ॥ इतिवरुणपक्षः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथधर्मराजपक्षः ॥ वयंतंधर्मराजंधीमहि । तंकं यत्रत्रयाणांवराणांपितृसौमनस्याग्निविद्यात्मविद्यारूपाणांसर्गोऽस्मैदास्यामीतिनिश्चयोऽमृषा । यथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । एतच्चकठवल्ल्यांस्फुटम् । तथाहि पितुःकोपाच्छ्रमोनाचिकेताधर्मराजपुरंगत्वाधर्मराजमदृष्ट्वोपवासत्रयंचकारब्रह्मलोकादागत्ययमेनोक्तोवरत्रयंगृहाणसचाहमेपितुःसौमनस्यमस्त्वितिप्रथमोवरः । सत्वमग्निंस्वर्ग्यमध्येपिमृत्योप्रब्रूहिश्रद्दधानायमह्यमित्यग्निविषयःप्रश्नः ॥ येयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्येस्तीत्येकेनायमस्तीतिचैके । एत द्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहंवराणामेषवरस्तृतीयइतिजीवप्रश्नः । अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥ अन्यत्रभूताच्च भव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वद ॥ इतिपरमात्मप्रश्नः । इहकठवल्लीग्रंथे जीवपरमात्मनोःकल्पितभेदत्वात्पृथक्प्रश्नोन । वरान्वृणीष्वेति मृत्युनाप्रेरितेननाचिकेतसापितुः सौमनस्याग्निविद्यात्मकवरत्रयमेवपृष्टमितिवराणामेषवरस्तृतीयइतिलिंगान्निश्चितत्वात्तथापिजीवात्मनोःकल्पितभेदापेक्षयासूत्रकारैरपित्रयाणामेवचैवमुपन्यासःप्रश्नश्चेतिसूत्रेत्रयाणामित्युक्तम् यद्वासदवनासुजनशासनाश्रितभरणरूपाणांत्रयाणांधर्माणांसर्गः स्थितियत्रधर्मराजऽमृषा । यश्चस्वास्मिन्राजतइतिस्वराट्प्राप्तात्मतत्त्वः यश्चाद्यस्यसूर्यआ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

त्मादिकृद्धारीरित्युक्तःसूर्यस्यसकाशाजन्मायेप्राप । यश्चार्थेषुवेदस्यार्थेष्वभिज्ञः । वेदैर्यद्विहितंन्याय्यंतत्करोतिसदायमः ॥ इत्या
दिपुराणात् । किंचयस्यान्वयात्सेवनादितरतस्तदितराश्चित्रगुप्तोप्यर्थेष्वभिज्ञः । ननुकोयंचित्रगुप्तइतिप्रश्ने । दृग्गोचरोभूदथ
चित्रगुप्तःकायस्थउच्चैर्गुणएतदीयः ॥ इतिनैषधीये ॥ कायस्थउक्तस्तस्यकाजातिर्यतोधर्मसभायांप्रवेशइतिप्रश्नेपद्मपुराणवा
क्यान्याह । सृष्ट्यादौसदसत्कर्मज्ञप्तयेप्राणिनांविधिः ॥ क्षणंध्यानेस्थितस्तस्यसर्वकायाद्विनिर्गतः ॥ दिव्यरूपःपुमान्हस्तेम
षीपात्रंचलेखिनीम् ॥ दधानाश्चित्ररूपेणरक्षितोदैवतैर्हृदि ॥ चित्रगुप्तइतिख्यातो धर्मराजसमीपतः ॥ प्राणिनांसदसत्कर्मलेख
नायनियोजितः ॥ ब्रह्मणातींद्रियोज्ञानीदेवाभ्योयज्ञभुक्सदा ॥ भोजनाच्चसदातस्मादाहुतिर्दीयतेद्विजैः ॥ ब्रह्मकायोद्भवोयस्मा
त्कायस्थोजातिरुच्यते ॥ तस्यपुत्राःसमुद्भूताश्चत्वारोबहुवित्तमाः ॥ माथुरोगौडसंज्ञश्चनागरोनैगमस्तथा ॥ तेषांनामानिचत्वा
रिचतुर्णांचयथाक्रमम् ॥ नानागोत्राश्चतद्वंश्याः कायस्थाभुविसंतितेइति । एवंहत्वार्जुनंरामःसंधायनिशितान्शरान् ॥ अन्व
धावत्सतान्हंतुंसर्वानेवातुरान्नृपान् ॥ ततःक्षत्रवराःसर्वेप्राद्रवंतचतद्भयात् ॥ केचिद्गहनमाश्रित्यकेचित्पातालमाविशन् ॥ सगर्भा
चंद्रसेनस्यभार्यादाल्भ्याश्रमंययौ ॥ ततोरामःसमायातोदाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ॥ पूजितोमुनिनारामोह्यर्घपाद्यासनादिभिः ॥
ददौमध्याह्नसमयेतस्मैभोजनमादरात् ॥ रामस्तुयाचयामासहृदिस्थंस्वमनोरथम् ॥ याचयामासरामाच्चकामंदाल्भ्योमहामु
निः ॥ ततोद्वौपरमप्रीतौभोजनंचक्रतुर्मुदा ॥ भोजनानंतरंदाल्भ्योरामंमृचेमहामुनिः ॥ यत्त्वयाप्रार्थितंदेवतत्त्वंशंसितुमर्हसि ॥
रामउवाच ॥ तवाश्रमेमहाभागसगर्भास्त्रीसमागता ॥ चंद्रसेनस्यराजर्षेःक्षत्रियस्यमहात्मनः ॥ तन्मेत्वंप्रार्थितंदेहिहिंसेयंतांमहा
मुने ॥ ततोदाल्भ्यःप्रत्युवाचददामितववांछितम् ॥ यन्मयाप्रार्थितंदेवतन्मेत्वंदातुमर्हसि ॥ ततःस्त्रियंसमाहूयचंद्रसेनस्यवै

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मुनिः ॥ रामायप्रददोमीतांरामः प्रीतमनाअभूत् ॥ रामउवाच ॥ यत्त्वयाप्रार्थितंदेवभोजनावसरेपुरा ॥ तन्मेशंसमहाभागद
दामितववांछितम् । दाल्भ्यउवाच ॥ स्त्रियागर्भममुंबालंतन्मेत्वंदातुमर्हसि ॥ ततोरामोब्रवीद्दाल्भ्यंयदर्थमहमागतः ॥ क्षत्रि
यांतकरश्चाहंतंत्वंयाचितवानसि ॥ प्रार्थितश्चत्वयाविप्रकायस्थोगर्भउत्तमः ॥ तस्मात्कायस्थइत्याख्याभविष्यतिशिशोः
शुभा ॥ दुष्टादेनंक्षात्रधर्माद्वारितुंचत्वमर्हसि ॥ ततोदाल्भ्यः प्रत्युवाचभार्गवंप्रतिहर्षितः ॥ माकुरुष्वात्रसंदेहंदुर्बुद्धि
र्नभविष्यति ॥ एवंरामोमहाबाहुर्हित्वातांगर्भमुत्तमम् ॥ निर्जगामाश्रमात्तस्मात्क्षत्रियांतकरःप्रभुः ॥ कायस्थएषउत्पन्नः
क्षत्रिण्यांक्षत्रियात्ततः ॥ रामाज्ञयासदाल्भ्येनक्षत्रधर्माद्बहिष्कृतः ॥ ततःकायस्थधर्मोस्मैचित्रगुप्तस्ययःस्मृतः ॥ प्राप्तकायस्थ
नामत्वाल्लेख्यावृत्तिश्चभूभृताम् ॥ तस्यभार्याकृताचित्रगुप्तकायस्थवंशजा ॥ तद्गोत्रजाश्चकायस्थादाल्भ्यगोत्रास्ततोभवन् ॥
दाल्भ्योपदेशतस्तेवैधर्मिष्ठाःसत्यवादिनः ॥ सदाचारपरानित्यंरताहरिहरार्चने ॥ देवर्षिपितॄणांचैवह्यतिथीनांचपूजकाइति । चंद्र
सेनीयानांक्षत्रियत्वंचित्रगुप्तवंश्यानांतुक्षत्रियत्वंचंद्रसेनीयैर्योनिसंबंधादेव तस्यभार्याकृताचित्रगुप्तकायस्थवंशजाइतिवाक्येनबो
ध्यते भविष्येतु चित्रगुप्तस्यब्राह्मणत्वंप्रतिभाति । विसृज्यधर्मराजानंब्रह्माध्यानमकल्पयत् ॥ दिव्यवर्षसहस्रंतुतपःकृत्वाब्रवीदि
दम् ॥ संनिधौपुरुषंदृष्ट्वाश्यामंकमललोचनम् ॥ कंबुग्रीवंगूढशिरंपूर्णचंद्रनिभाननम्॥लेखिनीपाटिकाहस्तमपीभाजनसंयुतम् ॥
ममकायात्समुत्पन्नःस्थितःकायेभवद्यतः ॥ कायस्थइतितस्याथनामचक्रेपितामहः ॥ चित्रवाचामयागुप्तश्चित्रगुप्तःस्मृतोबुधैः ॥
सगत्वाकोटिनगरेचंडीपूजनतत्परः । इत्यारभ्यतमस्तेस्तुजगद्धात्रीत्यादिबहुश्लोकैःस्तुत्वाततोवरत्रयंप्राप्तंदुर्गातः । चित्रगुप्त
त्वयापुत्रकृतमाराधनंमम ॥ तस्मात्तेद्यमयादत्तंवराणांत्रयमुत्तमम् ॥ परोपकारकुशलश्चाधिकारसदास्थिरः ॥ भविष्यसिचिरा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

युस्त्वंदत्त्वासांतरधीयत ॥ चित्रगुप्तस्ततोयातोधर्मराजेनसंगतः ॥ एकस्मिन्नेवकालेतुधर्मशर्माद्विजोत्तमः ॥ अपत्यार्थंविधाता
रमाराध्यसोभजत्तदा ॥ परमेष्ठिप्रसादेनलब्ध्वाकन्यामिरावतीम् ॥चित्रगुप्तायतांदत्त्वाविवाहमकरोत्तदा ॥ इतिवाक्यजातेनविप्र
कन्याविवाहाद्विप्रत्वंप्रतिभाति । अत्रधर्मशर्मणापिसाकन्याक्षत्रियायामुत्पादितातेनाचित्रगुप्तायदानोपिनदोषः । नह्येतेनविप्रत्वं
चित्रगुप्तस्यसेत्स्यति । चित्रगुप्तेनतस्यामष्टौपुत्राउत्पादिताश्चार्वादयइतिअपरस्यांभार्यायांचत्वारोभान्वादयः पुत्राउत्पादिताइति
मांडव्यशापतस्तद्वंश्यानांमद्यादौप्रवृत्तिः । पुनस्तदनुग्रहेण । वंशेवृद्धिःसुवृत्तानांदुर्वृत्तानांभवेत्क्षयः ॥ द्विजातीनांयथादानंय
जनाध्ययनंतथा ॥ वैश्यादुच्चाहितवृत्तिर्ब्राह्मणक्षत्रियादधइत्यादिवरोपिजातः । किंबहुनाक्षत्रियत्वमेवैतेषांसिद्धम् । यत्तुमाहि
ष्यवनितासूनुंविदेहाद्यंप्रसूयते ॥ सकायस्थइतिप्रोक्तस्तस्यकर्मविधीयते ॥ लिपीनांदेशजातानांलेखनंचसमाचरेत् ॥ गणकत्वंवि
चित्रंचबीजपाटीप्रभेदतः॥अधमःशूद्रजातिभ्यइतिशूद्रकमलाकरवाक्येनशूद्राधमत्वंताद्भिन्नजातिपरम् । तत्रकायस्थपदप्रयोगस्तु
कायस्थवृत्तिसाधारण्येनगौणएव । सृष्ट्यादौब्रह्मणाचित्रगुप्तस्यैवसंपादितत्वात् । ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहिकस्तथा ।
माहिष्यःक्षत्रियाज्जातोवैश्यायामितिकोशात् । अलंप्रकृतानुपयुक्तेन । यश्चधर्मराट् आदिसनातनंब्रह्मकवयेनचिकेतसेतेने ।
तंदुर्दर्शंगूढमनुप्रविष्टंगुहाहितंगह्वरेष्ठंपुराणम् ॥ अध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहाति ॥ इत्यादिरूपंप्रकाशित
वान् । यद्वेतरतोभगीरथायादिसनातनंब्रह्मज्ञानंतेने । तच्चबृहन्नारदीयेस्पष्टम् । यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोमुह्यंति । किंभूतम्
स्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकाअधर्मवर्तिनोयेनतम् । पुनःसत्यंसमदर्शिनम् । सत्यंसमदर्शनमित्येकादशोक्तेः । सत्यमस्या
स्तीतिसत्यः । मत्वर्थीयोच् । तंसत्यम् । समदर्शित्वंतुतस्य पंडितेचैवमूर्खेचबलवत्यपिदुर्बले ॥ ईश्वरेचदरिद्रेचमृत्योः सर्वत्रतु

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ल्यता ॥ इतिगरुडोक्तेः । पुनःपरंश्रीकृष्णरूपत्वात् । यमःसंयमतांचाहमितिगीतोक्तेरितिधर्मराजपक्षः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥
अथकुबेरपक्षः॥वयंतंकुबेरंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांश्रीदत्वयक्षेश्वरत्वमनुष्यधर्मत्वानांसर्गोनिश्चयोऽमृषासत्यः ।यथातेज
आदीनांवास्तवंरूपम् । श्रीदोयक्षेश्वरस्त्वेपनरधर्माहरप्रियः ॥ इत्यभिधानात्त्रिसर्गाधिकरणत्वंतत्रसत्यम् । यःकुबेरआद्यस्यब्रह्म
णोऽन्वयाद्वरादर्थेषुधनेष्वभिज्ञोनियोक्ताऽस्वामीतियावत् । सेवनादन्वीयतेप्राप्यतइत्यन्वयोवरः । कुबेरेणवर्षसहस्रंतपःकृतंतत
स्तुष्टेनब्रह्मणातस्मैधनेशतादत्ता । तदुक्तंश्रीवाल्मीकीयोत्तरकांडे । सतुवैश्रवणस्तत्रतपोवनगतस्तदा ॥ इत्यारभ्य ब्रह्मासुर
गणैःसार्द्धंबाढमित्येवहृष्टवत् ॥ अहंवैलोकपालानांचतुर्थंस्रष्टुमुद्यतः ॥ यमेन्द्रवरुणानांचपदंयत्तवचेप्सितम् ॥ तद्गच्छवतधर्म
ज्ञनिधीशत्वमवाप्नुहि ॥ इत्यंतेनग्रन्थेन । यश्चकुबेर आद्यस्यब्रह्मणोऽन्वयाद्वंशाज्जन्मलेभइतिब्रह्मणः पुलस्त्यस्ततोविश्रवा
स्ततःकुबेरः इहाद्यस्यान्वयादितिपदद्वयमावृत्त्यायोज्यं किंभूतइतरतःइः कामस्तीर्यतेऽनेनेतीतरंतपस्तत्तनोतिविस्तारयतीती
तरतः । तनोतेर्डः तपस्वी ॥ पुनःस्वेनधनेनराजतेइतिस्वराट् धनेशत्वात् । यआदिप्राक्तनंकवयोनिपुणायधुवायब्रह्मतेने
ज्ञानंप्रकाशितवान् । भोभोक्षत्रियदायादपरितुष्टोस्मितेनघ ॥ यस्त्वंपितामहादेशाद्वैरंदुस्त्यजमत्यजः ॥ नभवानवधीद्यक्षान्नय
क्षाभ्रातरंतव ॥ कालएवाहिभूतानांप्रभुरप्ययभावयोः ॥ इत्यादिनातेनेइत्यर्थः । यद्यस्मिन्कुबेरेसूरयोमुह्यंति । ईशश्चेत्कथमयं
कुबेरोजातःकुत्सितंसरोगंबेरंशरीरमस्येतिकुबेरइतिशंकांकुर्वंति । बेरंमूर्त्तौचह्रीबेरइतिधरणिः। तेनकदाचित्पार्वतींप्रतिमन्ददृष्टिः
कृतातेनैकपिंगोजातइतिरामायणेप्रसिद्धम् । कुत्सायांक्तितिशब्दोयंशरीरंबेरमुच्यते॥कुबेरःकुशरीरत्वान्नाम्नातेनैवकीर्त्तितः॥इति
वायुपुराणात् ।किंभूतंस्वेनधाम्नातजसानिरस्ताःकुहकारावणाद्याःसवकदारिद्र्यवायनसतथा । पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यरूपंहरोर्विभूति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

त्वात् वित्तेशोयक्षरक्षसामितिश्रीमुखोक्तेः । पुनःपरमुत्कृष्टमन्यत्राविद्यमानपुष्पकनिधीशत्वात् । पुष्पकंविमानम् । निधयस्तु महापद्मश्चपद्मश्चशंखोमकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दनीलाश्चखर्वश्चनिधयोनव ॥ ॥ इतिकुबेरपक्षः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

अथाग्निपक्षः ॥ ॥ वयंतमग्निंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांदाक्षिणात्यगार्हपत्याहवनीयानांसर्गोनिश्चयोऽमृषासत्यः । यथातेजोवारिमृदामविनियःस्वाभाविकावस्थाऽमृषा । दक्षिणादिशातःसमानीतस्तत्रस्थापितोवादाक्षिणात्यः । गृहपतिनासंयुक्तो गार्हपत्यः । आहूयतेप्रक्षिप्यतइत्याहवनंहविस्तदर्हतीत्याहवनीयइतिविवेकः । यद्वात्रिभिर्ऋग्यजुःसाममंत्रैस्सृज्यतेविसृज्यतेहविरत्रेतित्रिसर्गः । यद्वायत्राग्नौसतित्रयाणांहोत्रध्वर्यूद्गातॄणांसर्गोरचनाऽमृषाअग्निमृतेतेषामसिद्धेः । यश्चाग्निराद्यस्यशिवस्यान्वयादेव कृतस्तवनाज्जन्मतन्नेत्रादाविर्भावमाय । अयगतावतोलिट् । यश्चार्थेषुभिःसकामैरभितोज्ञायतेसेव्यतेइत्यर्थेष्वभिज्ञः । सर्वेकामाअवाप्यंतेवह्निसाध्येनकर्मणा ॥ वह्नावाहुतिप्रक्षेपःश्रद्धयार्थप्रपूरकः ॥ इतिस्मरणात् । यश्चाग्निरितरतोन्येभ्यःसर्वेभ्यःस्वेनैवराजतेन त्वन्यमपेक्ष्येतिस्वराट् स्वयंप्रकाशः । इतरेपदार्थास्तमसिवह्निनाप्रकाश्यंतेवह्निस्तुस्वयमेवप्रकाशतइतिभावः । स्वराट्सम्राडितिवार्थः । सम्राजमतिथिंजनानामितिश्रुतेः । किंकर्तुमादिकर्विहंतुंअदनमादिर्भोजनमादेःकंसुखमादिकंतद्वायतेतन्यतेऽनेनेत्यादिकविरुदरेरुच्यजनकरोगविशेषस्तस्मैतथा । इहात्तेर्भावे इत्र वातेश्चाडिरौणादिकःकर्माणि । आदिकवयइति "तुमोप्रयुक्तस्य" इतिकर्मणिचतुर्थी । यद्वादिकविमग्निंद्रष्टुंवयमग्निंधीमहि । अग्नेरादिकवित्वंतुमंत्रवर्णात् । आजातमग्निंकविंसम्राजमितिश्रुतेः । वन्हिस्मृतेरुदरादिरोगक्षयेप्रमाणस्कंदिवाक्यंजातम् । तथाहि ॥ देवाऊचुः ॥ अग्निर्वैश्वानरोवह्निःकृष्णवर्त्माभयानकः ॥ प्रभवोविभवश्चैववीतिहोत्रस्तनूनपात् ॥ भवोभीमोभीमनेत्रसमुत्थोदेहसंस्थितः ॥ त्रैलोक्यदीपकोभानुःस्वर्भानुःसर्वगस्तथा ॥ चित्र

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Gangotri

भानुःशीतहृताशीतसंस्थःकृपाकरः ॥ धेनुकोवडवाजन्माजाठरोजठरस्थितः ॥ यज्ञनेतायज्ञभोक्ताभक्तिगम्योलयंकरः ॥ कृपीट
योनिः शोचिष्माञ्ज्वलनोजातरूपदः ॥ जातवेदावेदसंस्थोऽथाश्रयाशोमहाप्रभुः ॥ दानवारिर्ज्वलत्केशो मदनो दीनवत्सलः ॥
स्कन्दउवाच ॥ अग्नेरेतानिनामानियःपठेत्प्रयतोनरः ॥ सर्वसिद्धिमवाप्नोतिशतयज्ञफलंलभेत् ॥ मंदाग्निर्यानरोविप्रसुभक्त्या
प्रतिपत्तिथौ ॥ नामामृतंपिबेन्नित्यंत्रिवारंनियतःशुचिः ॥ मन्दाग्निस्तस्यनश्येतसर्वरोगक्षयस्तथा ॥ धन्योभवतिलोकेषुपूता
त्मानात्रसंशयः ॥ इति । यतोयेनवह्निनाब्रह्मयज्ञस्तेनेविस्तारितंतमृतेतदसिद्धेःसएवतत्तानकइति । यद्यस्मिन्यज्ञेसूरयोविद्वां
सोमुह्यंतियज्ञस्यसर्वथाकर्मरूपात्वाद्दुर्ज्ञेयत्वम् । किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः ॥ इतिस्मृतेः । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नाते
जसानिरस्तंकुहकंतमोरूपंयेनसतथातंपुनः । सत्यंसत्यरूपंविष्णुरूपत्वाद्वसूनामास्मिहव्यवाडितिस्मृतेः पुनःपरंमुख्यंअग्निरेतु
प्रथमोदेवतानामितिश्रुतेः ॥ ॥ इतिवाह्निपक्षः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथविष्णुशिवाभेदपक्षः ॥ वयंतंविष्णुशिवंधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांगुणानांसर्गोदेहादिर्मृषा । यथातेजोवारिमृदांविनिमयो
न्यथाभावोमृषा । अशरीरंवावसंतमितिश्रुतेरुभयोर्ब्रह्मरूपत्वेनाशरीरित्वम् । त्वमकरणःस्वराडखिलकारकशक्तिधरः । इतिवक्ष्य
माणत्वाच्च । अनिंद्रियोपियोदेवइतिश्रीधरोक्तेश्चानिंद्रियत्वंविष्णोः ॥ शिवस्याप्यनिंद्रियत्वम् । त्वंब्रह्मपरमंसाक्षाद्देहेंद्रियविवर्जि
तः ॥ अनुग्रहायभक्तानांतद्वानिवचदृश्यते । इतिपुराणात् । मृडनायहिलोकस्यव्यक्तिस्तेव्यक्तकर्मणः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वा
च्च । यतोविष्णोःशिवाद्वाद्यस्यब्रह्मणोवेदस्यवाजन्म । एतस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितंयदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिश्रुतेः ॥
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानिजज्ञिरे ॥ इतिश्रुत्यंतराच्चवेदस्य । किंत्वीश्वरत्वान्नविनिर्गतोस्मीतिब्रह्मवाक्याद्वेधसश्चजन्मवि

Copyright Pandit Tej Shastri Collection, Delhi. Digitized by eGangotri

ष्णोःप्रतीयते ॥ पुरारेर्वेदवेद्यत्वंवेदाविर्भावमेदिनी ॥ इतिस्मृतेर्वेदावेदांगैःसहितास्त्वत्प्रसूतायज्ञोदीक्षाचदक्षिणाचाभिरूपेतिह
रिवंशेहर्युक्तेश्चत्वत्तोजातोमहादेवब्रह्मासृष्टिप्रवृत्तयेइत्यादिपुराणात् । शिवादपिब्रह्मणोवेदस्यचजन्मप्रतीयते । चपुनःयतोयस्य
शिवस्याविष्णोर्वान्वयात्सेवनादर्थेबुधर्मादिष्वभिज्ञस्तत्प्रसादाल्लब्धज्ञानःसन्नितरतोभवतिइतागतारतिर्यस्येतीतरतः । समासां
तोडः । विरक्तोभवतीत्यर्थः । तद्वक्ष्यति यदायस्यानुगृह्णातिभगवानात्मभावितः ॥ सजहातिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठिताम् ॥
इति । यः उभयरूपएवस्वान्भक्तान्जयतिप्रकाशयतिलोकेलोकांतरेचेतिस्वराट् । स्वंस्वानत्रपरत्राथराजामि राजयामि
च ॥ यतः स्वराडहंतेन प्रथितो लोकशास्त्रयोः ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । यो विष्णुरादिकवये ब्रह्म वेदं हृदातेने ।
योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै ॥ इतिश्रुतेः । यःशिवोपिकवयेनारदायादिसनातनंब्रह्मतेने । कृत्वोरौदक्षिणेस
व्यंपादपद्मंचजानुनि ॥ बाहुंप्रकोष्ठेक्षमालामासीनंतर्कमुद्रया ॥ नारदायप्रवोचंतंपरंब्रह्मसनातनम् ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्य
स्मिन्ब्रह्मणिसूरयोजैमिन्यादयोपिमुह्यंतिसुदुर्बोधत्वात् । तदुक्तंशब्दब्रह्मसुदुर्बोधंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ॥ इत्येकादशे । किंभूतमु
भयंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताकुहकामायाविनस्त्रिपुरांधकाद्यासुरकंसाद्यावायेनसतथातम्।पुनःसदासत्यंत्रैकालिकाबाध्यम् ।ज्ञानां
तरेणाविषयासत्यत्वप्रतीतिर्बाधस्तद्योग्योबाध्योनबाध्योऽबाध्यस्त्रैकालिकश्चासावबाध्यस्सतथातम् । आविर्भावतिरोभावौभवत
स्तुहरीशयोः ॥ अन्येषामादिदेवानांनहिनाशःकदाचन ॥ इतिस्मरणात् । पुनः परंसर्वेश्वरम्।परःसर्वेश्वरान्ययोरितिधराणिधरः ।
नाद्विद्वौसर्वेश्वरौभवितुंशक्यावुभयोरनेकमत्याजगदाध्यप्रसंगादितिशक्यम् । तथाद्विरूपत्वंप्यैक्यमेव । द्विरूपत्वंतुभक्तेच्छयैव ।
हरहर्योःप्रकृत्यैक्यंसाधनैक्यंतथापितौ ॥ तथापिभजतांरुच्यासंप्राप्तौभिन्नरूपताम् ॥ इतिपुराणांतरात् । माधवोमाधवावीशौ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सर्वसिद्धिविधायिनौ ॥ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ॥ इतिश्रीधरोक्तेश्च । रामेश्वरस्थापनावसरेमुनिभिरापितदैक्यमेवनि
श्चितम् ॥ रामेश्वरपदेप्राप्तेबहुव्रीहिंमहेश्वरः ॥ रामस्तत्पुरुषंब्रूतेमनुयःकर्मधारयम् । इत्यभियुक्तोक्तेः । यःशिवःसचवैविष्णुर्यो
विष्णुःसचवैशिवः ॥ इतिहरिवंशाच्च । शिवस्यहृदयंविष्णुर्विष्णोश्चहृदयंशिवः ॥ ईषदप्यंतरंकृत्वारौरवंनरकंव्रजेत् ॥ इतिवचने
नभेदेनिंदाश्रवणाच्च । वेदेशास्त्रेपुराणेचदृश्यतेनभिदातयोः॥ इतिचिरंजीविभट्टोक्तेश्च । सब्रह्मासशिवःसेन्द्रःसोक्षरःपरमःस्वराट्॥
सएवविष्णुःसप्राणःसकालोग्निःसचंद्रमाः ॥ सएवसर्वंयद्भूतंयच्चभाव्यंसनातनमितिकैवल्योपनिषदिसर्वात्मत्वश्रुतेरभेदएवतयोः ।
किंबहुनावाग्जालेन ॥ ॥ इतिशिवविष्णुपक्षः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथदुर्गापक्षः ॥ वयंतद्दुर्गारूपंतेजोहृदासदाधीमहितत्किंयत्रातिसृणांमहाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वतीनांसर्गोरचनाऽमृषासत्यः । कथंयथाऽकिनिमयोऽमृषा । यतोयेनतेजसाद्यस्यविष्णोरितरतइतरयोर्ब्रह्मरुद्रयोश्चजन्मदेहसंबंधस्तेनेप्रकाशितः । विष्णुः
शरीरग्रहणमहमीशानएवच ॥ कारितास्तेयतोतस्त्वाकःस्तोतुंशक्तिमान्भवेदितिमार्कंडेयेब्रह्मवाक्यात् । यच्चारिमृदांशूराणांदैत्या
नामन्वयात् अन्वयंवंशमात्तिभक्षयतीत्यन्वयात् इत्थंयदायदावाधादानवोत्थाभविष्यति।तदातदावतीर्याहंकरिष्याम्यरिसंक्षयम्।
इतिश्रीमुखोक्तेः । स्वराडिन्द्रःअभिज्ञोऽन्योपिदेवःअर्थेषुसत्सुयतश्चयस्यतेजसोब्रह्मकोर्थःस्तुतिमायेचकार । इहायगत्यर्थोपिकर
णेधातूनामनेकार्थत्वाद्बोध्यः । तच्चस्फुटंसप्तशतीचरिते । देव्याहतेतत्रमहासुरेन्द्रेसेंद्राःसुरावह्निपुरोगमास्ताम् ॥ कात्यायनीं
तुष्टुवुरिष्टलाभादित्यादिना । शक्रादयःसुरगणानिहतेतिवीर्येइत्यादिनाच । किंकर्तुंधीमहिआदिकवयेआदिकविंविष्णुंप्राप्तुम् ।
तदुक्तंब्रह्मवैवर्त्ते अनाराध्यमहेशानींनैवाप्नोतिहरिंनरः॥इति । आदिपुराणेपि । योनाराधामनाश्रित्यसेवतेमांमुनीश्वर ॥ नकदापि

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

सचाप्नोतिमांराधारहितंखलु ॥ इति । यद्यस्मिन्दुर्गारूपेतेजसिसूर्यायोपिशुंभाद्यामुह्यंति । मांवाममानुजंवापिनिशुंभमुरुविक्रमम् ॥ भजत्वंचंचलापांगीत्यादिमोहंप्राप्नुवंति । किंभूतंतत्स्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकारक्तबीजाद्यायेनतत्तथा।यद्वानिरस्तःकुहकः स्मत्तृणामापल्लक्षणोयेनतत्तथा । दुर्गेस्मृताहरसिभीतिमशेषजंतोःस्वस्थैःस्मृतामतिमतीवशुभांददासि ॥ दारिद्र्यदुःखभयहारिणिकात्वदन्यासर्वोपकारकरणायसदार्द्रचित्ता ॥ इतिमार्कंडेयोक्तेः । पुनःसत्यंनित्यंनित्यैवसाजगन्मूर्त्तिर्ययासर्वमिदंततम् ॥ इत्यादिपुराणात् । पुनःपरंसर्वसेव्यत्वात् । सर्वस्वरूपेसर्वेशइत्युक्तेः।मुक्तिहेतुत्वाद्वापरम् । यामुक्तिहेतुरविचिंत्यमहाव्रताचेतिमार्कंडेयोक्तेश्च । सैषाब्रह्मविष्णुरुद्रस्वरूपाणिसैषाप्रजापतींद्रमनवइत्यादि तामहंप्रणौमिनित्यंदेवींपापहारिणींभुक्तिमुक्तिप्रदायिनीमित्यंतार्थर्वश्रुतेःसापरैवेत्यलंप्रपञ्चेन ॥ इति दुर्गापक्षः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथश्रीभागवतपक्षः ॥ वयंतत्श्रीभागवतंमहापुराणंसदाहृदाधीमहि । ननुभागवतस्याधुनाप्रारब्धत्वेनकथमादौविनातान्निष्पत्तिंतद्ध्यानामितिचेन्न नहिभागवतंश्रीव्यासदेवेनरचितंकिंतुपूर्वंसदेवाविष्कृतमन्यथातस्यइदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितइतिवाक्येनब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मणोप्यनित्यतास्यात् । पिबतभागवतंरसमालयमित्यग्रेवक्ष्यमाणत्वादप्यस्यानागताख्यानेनैवप्रवृत्तेः । पुराणांतरेप्रशंसाश्रवणादपिनित्यत्वमेवास्यसेत्स्यति । तथाचगरुडपुराणे । अर्थोयंब्रह्मसूत्राणांभारतार्थविनिर्णयः ॥ गायत्रीभाष्यभूतोसौवेदार्थपरिबृंहितः ॥ ग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः ॥ पठनात्पाठनाद्ध्यानात्स्पर्शनादर्चनाद्दृशेः ॥ सर्वपापहरःकृष्णरूपीचैवनसंशयः ॥ इति ब्रह्मवैवर्तेपि पुराणेषुभागवतीमितिविभूतिषुश्रीभागवतस्यगणितत्वादपिब्रह्मरूपतास्यसिद्धेत्यतोनित्यमेवेदंपुराणमथाग्रेऽस्यवैभवंवक्ष्यामः । तत्किम् । यत्रत्रयाणां कर्मोपासनाज्ञानकांडानांसर्गोरचनाऽमृषासत्यः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इहकाडत्रयस्ययथावत्प्रतिपादनात् । कर्मकाण्डस्तुविधिनिषेधात्मकः । तत्रसंक्षिप्याविधिभेदानाह । अप्राप्तंफलवन्तंचार्थंयः
स्वसामर्थ्येनप्रकाशयतिसविधिरुत्पत्त्यादिधर्मैर्युक्तः । सचोत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिःप्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेतिचतुर्द्धाभ
वति । तत्रकर्मस्वरूपमात्रबोधकोविधिःप्रथमः यथाग्निहोत्रंजुहोतीति । अंगसंबंधबोधकोविधिर्विनियोगविधिः । यथादध्नाजु
होतीति सहितृतीयाप्रतिपन्नांगभावस्यदध्नोहोमसंबंधंविधत्तेदध्नाहोमंभावयेदितिदध्यादीनामंगत्वंनामपरोद्देश्यप्रवृत्तकृतिव्या
प्यत्वंपारार्थ्यम् । तच्चानेनविधिनाज्ञाप्यते । प्रयोगआशुभावबोधकोविधिःप्रयोगविधिः । सचांगवाक्यैक्यतामापन्नःप्रधानवि
धिरेवसांगंप्रधानमनुष्ठापयन्विलम्बेमानाभावादविलम्बापरपर्यायंप्रयोगआशुभावंविधत्तेनचविलम्बवदविलम्बेपिमानाभावः ।
विलंबेंगप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तेः । नहिविलम्बेनकृतयोःपदार्थयोःसहकृतमितिसाहित्यंव्यवहरंति । सचा
विलम्बोनियतेक्रमेआश्रयमाणे भवति । अन्यथाकिमेतदनन्तरमेतत्कर्त्तव्यमेतदनन्तरंवेतिप्रयोगविक्षेपापत्तेः । अतःप्रयोगवि
धिरेवस्वविधेयप्रयोगआशुभावसिद्ध्यर्थंनियतंक्रममपिपदार्थविशेषणतयाविधत्ते । तत्रक्रमोनामवितातिविशेषःपौर्वापर्यरूपोवा ।
फलस्वाम्यबोधकोविधिरधिकारविधिः । फलस्वाम्यंचकर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् ॥ सचयजेतस्वर्गकामइत्येवंरूपः । अनेनहिस्वर्ग
मुद्दिश्ययागंविदधतास्वर्गकामस्ययागजन्यफलभोक्तृत्वंबोध्यते । तच्चस्वाम्यंतस्यैव योधिकारविशेषणविशिष्टः । अधिकारवि
शेषणंचतदेवयत्पुरुषविशेषणत्वेनश्रुतमतएव । राजाराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यनेनस्वाराज्यमुद्दिश्यराजसूयंविदधता
पिनस्वाराज्यकाममात्रस्यतत्फलभोक्तृत्वंबोध्यते । किंतुराज्ञःसतस्तत्कामस्य । किंचित्तुपुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधि
कारिविशेषणंभवति । यथाध्ययनविधिसिद्धाविद्या । अग्निसाध्येषुचकर्मस्वाधानसिद्धाऽग्निमत्ता । एवंसामर्थ्यस्याप्याधिकारि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

विशेषणत्वम् । आख्यातानामर्थश्रुतांशक्तिःसहकारिणीतिन्यायात् । अर्थीसमर्थोविद्वान्यजेदिति असमर्थप्रतिविध्यप्रवृत्तेश्च । एवमर्थितादेरपिबोध्यमितिदिक् । तत्सिद्धफलस्वाम्यबोधकोविधिरधिकारविधिरितितदेवंनिरूपितोविधिभेदश्चतुर्द्धेति । चतुर्धा प्यर्थपुनः प्रकारांतेणत्रिविधः सच विधिर्वास्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रंह्यनर्थकम् ॥ उदक्त्वंचापूर्वत्वाद्विधिस्तुधारणेऽपूर्वत्वात्नियमा र्थवापुनः श्रुतिरुच्यतेपरिसंख्येत्येवमादिषुभगवतोजैमिनेःसूत्रेष्वभिहितः । भट्टपादैश्चान्योन्यासंकीर्णतयासलक्षणोविशिष्टमुप पादितः । विधिरत्यंतमप्राप्तौनियमःपाक्षिकेसति ॥ तत्रचान्यत्रचाप्राप्तौपरिसंख्येतिगीयते ॥ इति । अस्यार्थः यस्ययदर्थत्वं मानांतरेणाप्राप्तंतस्यतदर्थत्वेनयोविधिःसोपूर्वविधिः । यथायजेतस्वर्गकामःव्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिनात्रयागस्यस्वर्गार्थतायाव्रीही णांप्रोक्षणस्यचसंस्कारकर्मणोविधिंविनाकथमपिप्राप्तिरस्तिअतोयमपूर्वविधिः । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलोविधिर्नियमविधिः । यथाव्रीहीनवहंतीति । अत्रविध्यभावेपिपुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणांतंडुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननाप्राप्तांशसम्भवात्तदंशपरिपूरणफलः । उभयत्रैकस्योभयोर्वैकत्रयुगपत्प्राप्तावन्यतरनिवृत्तिफलोविधिःपरिसंख्याविधिः । यथाचयनेऽश्वगर्दभरशनयोर्ग्रहणेयुगपदनुष्ठेयेसामर्थ्याविशेषात्प्राप्तस्य । इमामागृभ्णन्रशनामृतस्येतिमन्त्रस्याश्वाभिधानीमादत्तेइतिगर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिमात्रफलकोविधिः । एवंपञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्यपिपरिसंख्याविधिः । इदंहिनभक्षणपरंतस्यरागतःप्राप्तत्वात् । किंतु पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति । नचानियमपरिसंख्ययोःफलतोनाविशेषः । यतोनियमस्यविधेयावघातनिष्ठत्वात्सन्निहितमप्राप्तांशपूरणमेवफलं नखविदलनादिनिवृत्तिस्त्वार्थिकीतिविधिपक्षेवक्तव्यं बह्वस्तितदन्यत्रानुसंधेयम् । विधेर्यथाविधेयार्थपरिच्छेदकत्वेनार्थवत्त्वंतथानर्थहेतुकर्मणःसकाशात्पुरुषस्यनिवृत्तिकरणत्वेनानिषेधस्यापिपुरुषार्थानुबंधित्वंबोध्यम् । तथाहि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विधयोयथाप्रवर्त्तनामभिदधंतःस्वनिर्वर्त्तकत्वनिर्वाहार्थंविधेयस्ययागादेःश्रेयःसाधनत्वमाक्षिपंतःपुरुषंतत्रप्रवर्त्तयंति एवंनकलंजं
भक्षयेदित्यादयोनिषेधाअपिनिवर्त्तनामभिदधंतःस्वनिर्वर्त्तकत्वनिर्वाहार्थंनिषेधस्यकलंजभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपंतः पुरुषंततोनि
वर्त्तयंतीति । किंचनिषेधस्यक्रतुवैगुण्यप्रतिपादकत्वेनहेयतयायागार्थतापिसिद्धा । अर्थवादवाक्यंहिस्वार्थंप्रतिपादनेप्रयोजनां
भावाद्विधेयनिषिध्यमानयोःप्राशस्त्यनिंदितत्वेलक्षणयाप्रतिपादयति । तल्लक्षणंतुप्राशस्त्यनिंदान्यतरपरंवाक्यमर्थवादः । सद्विधा
विधिशेषोनिषेधशेषश्चेति । तत्रवायव्यंश्वेतमालभेतभूतिकामइत्यादिविधिशेषस्त्ववायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबो
धकतयार्थवत्त्वम् । बर्हिषिरजतंनदेयमित्यादिनिषेधशेषस्यसोरोदीद्यदशेदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमित्यादेर्निषेध्यनिंदितत्वबोधकतया
र्थवत्त्वंनचप्राशस्त्यादिबोधस्यनिष्प्रयोजनत्वेननार्थवादस्यार्थवत्त्वमितिवाच्यम् । आलस्यादिनाऽप्रवर्तमानस्यपुंसःप्रवृत्त्यादिजन
कत्वेनतद्बोधस्योपयोगात् । सपुनस्त्रेधा । तदुक्तं विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोवधारिते । भूतार्थवादतद्धचानादर्थवादस्त्रिधा
मतः ॥ इति । प्रमाणांतरविरोधेसत्यर्थवादोगुणवादः । यथादित्योयूपइतियूपेआदित्याभेदस्यप्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदु
ज्ज्वलत्वरूपगुणोऽनेनलक्षणयाप्रतिपाद्यते । प्रमाणांतरावगतार्थबोधकोनुवादः । यथाग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादि । हिमविरोधि
त्वस्याग्नौप्रत्यक्षावगतत्वात् । प्रमाणांतरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोभूतार्थवादः । यथेंद्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादि ।
नह्यत्रप्रमाणांतरविरोधतत्प्राप्तीस्तः । एवंसर्वःकर्मकांडोविधिनिषेधांतर्गतएव । अत्रैवधर्मशास्त्रमपिगतार्थंतत्प्रतिपादकमिति
बहुवक्तव्यत्वादत्रोपरम्यतेहि । उपासनाकांडेउपासनास्वरूपमाह । वस्तुस्वरूपानपेक्षपुरुषेच्छामात्रतंत्रमानसंप्रवाहरूपमुपास
नम् ॥ यथा यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्यादिरूपम् । उपासनाहिपरमेशस्यकार्यातत्रचपरमेशोऽनेक

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

धायथामातिदार्शनिकैःस्वीकृतस्तस्यचोपासनाकर्तुमशक्याऽतःसर्वोविरुद्धएवोपास्यः । सचौपनिषदाभिमतःकथंतदुपगमेसर्वो
विरोधइतिचेदत्रपातंजलमतमाह ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरस्सोपिजीवविवदसंगाश्चिद्रूपश्चपरश्चजीवेभ्यस्तन्नि
यंतृत्वात् । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशइतिश्रुतेः । ननुनियंतृत्वंनामकारयितृत्वम् । तच्चासंगस्यानुपपन्नम् । यःकारयतिसकरोत्येवे
तिन्यायेनकर्तृत्वस्यदुर्वारत्वात् । दृश्यतेहियोधयितृषुनृपेषुदानादिकर्तृत्वंस्वयंयोद्धृत्वंच । लोहचुम्बकन्यायेनासंगस्यापिप्रेरक
त्वोपपत्तेः । नचतन्निष्प्रमाणं भीषास्माद्वातःपवतेइत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । बंधमोक्षादिव्यवस्थापृथिव्यवस्थित्यनुपपत्तिसिद्ध
त्वाच्च । जीवानामपिस्वतःक्लेशादिराहित्येपिबुद्ध्यासहविवेकाग्रहेणक्लेशादिसत्त्वांगीकारात् । ईशस्तुसदातैरसंस्पृष्टइतिविशेषः ।
एतेनसेश्वरसांख्यवादोपिव्याख्यातः । एतत्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तार्किकास्त्वसंगस्यनियंतृत्वमसहमानानित्यबुद्धीच्छाकृति
मान्पुरुषविशेषईश्वरः । पुंविशेषत्वमप्यस्यनित्यबुद्ध्यादिगुणकत्वादेव । नान्यथानित्यज्ञानादिमत्त्वात् । अनित्यज्ञानादिमज्जी
वेभ्यस्तद्वैलक्षण्यमपिसिद्ध्यति । क्षित्यादिसकर्तृकंकार्यत्वादित्यनुमानंतत्रमानम् । सचलाघवादेकःसर्वत्रकार्योपलब्धेर्विभुश्च ।
ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोप्यंगीकार्योबाधकाभावादितिन्यायेनभ्वाद्युपादानसर्वसूक्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञश्चसत्यकामःसत्यसंकल्पः । यः
सर्वज्ञःसर्वविदित्यागमोपितत्रमानमित्याहुः । यद्यप्यकामकर्माद्यभावाज्जन्यंसुखमीश्वरेनसंभवति । तथापिनित्यसुखांगीकारे
बाधकाभावात् । आनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यादिश्रुतेश्चनित्यसुखाश्रयत्वमपीशस्यान्यत्सर्वंसमानमितितदेकदेशिनः । नित्यज्ञाना
दिमत्त्वेसदासर्गप्रसंगान्नित्यजिहीर्षावत्त्वेसदाप्रलयापत्तेश्चतैतन्मतंसाधु । अतोलिंगदेहसमष्ट्युपाहितोहिरण्यगर्भईशः । नचदे
हयोगेजीवत्वंशंक्यम् । तत्समानियताविद्याद्यभावेनतस्यासंभवात् । कथंतर्हिशरीरपरिग्रहः । लीलयैवेतिगृहाण । नचतदीश्वर

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

त्वेमानाभावः । उद्गीथब्राह्मणस्यतत्रमानत्वादितिहैरण्यगर्भाः । स्थूलदेहंविनासूक्ष्मस्यानुपलब्धेःस्थूलसमष्ट्युपहितोविराडे
वेशः । सचसर्वतोमस्तकादिमान्सहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपादित्यादिश्रुतेः । सर्वतःपाणिपादंतदित्यादिस्मृतेश्च ।
सदेहत्वेपिजीवत्वाभावादिकंपूर्ववदितिवैराजाः । विधिमुपासीनास्तुबहुपाणिपादत्वंनेशत्वप्रयोजकमन्यथाकृमिविशेषस्यसहस्रप
द्यादेरपीशत्वप्रसंगात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यादिसर्ववाङ्मयश रीरयासरस्वत्यासदोपासितःसत्यलोकाधिपोब्रह्मैवेशः । यतोवेत्या
दिसामान्यवाक्यान्यप्याग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीतिविशेषवाक्येनपुरोडाशचतुर्द्धाकरणवाक्यवत्प्रजापतिःप्रजाअसृजतेत्यादिविशेषवा
क्यात्तत्परतयैवनेयानि । सचरुद्रस्यललाटादाविःकर्त्ताहरेरप्य सुरवधार्थमवतारेपुनियोजकः । क्वचित्तयोःस्तुत्यादौप्रवृत्तिस्तु
लोकसंग्रहाय । साचविधेःस्वीयैवतयोःस्वांशत्वादित्याहुः । श्रीविष्णुनाभ्युद्भूतपद्मोत्पन्नोहिविधिःसचैतत्कतिष्ठतीतिविचारित
वान्सोपश्यत्पुष्करपर्णेतिष्ठन्सोमन्यतअस्तिचैतद्यस्मिन्निदमधितिष्ठतीतिश्रुतेः । ततोयदस्याधिष्ठानंतन्मेमूलमितितन्निश्चया
र्थंचिरंभ्रमन्नपिनापश्यत्पश्चात्समाधावपश्यत्तदाज्ञाप्राप्तिरंतप्त्वाप्रजासृष्टौसमर्थोबभूवततएववेदानवाप्यसार्वज्ञ्यमापेतिसर्वमग्रेवक्ष्य
ति । अतोविष्णुरेवेशः । सचस्वकृतमर्यादावनाय स्वेच्छयावतरति । यदायदाहिधर्मस्येत्यादिस्मृतेः । महोपनिषद्यपिएकोहवैनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानइत्यादिना । पुनरेवनारायणःसोन्यत्कामोमनसाध्यायततल्ललाटात्स्वेदोपतत्ताइमाआ
पस्तासुतेजोहिरण्मयमंडमभवत्तत्रब्रह्माचतुर्मुखोजायतेत्यादिना । अथपुनरेवनारायणःसोन्यत्कामोमनसाध्यायततस्यललाटात्
त्र्यक्षःशूलपाणिःपुरुषोजायतेत्यादिनाच ब्रह्मरुद्रयोस्तत्स्रष्टृत्वोपवर्णनंदृश्यतेतस्माद्विष्णुरेवेशइतिवैष्णवाः । शैवास्तु ब्रह्मा
द्याःस्थावरांताश्चदेवदेवस्यशूलिनः ॥ पशवःपरिकीर्त्यंतेसंसारवशवर्त्तिनः । तेषांपतित्वाद्देवेशःशिवःपशुपतिःस्मृतः ॥ मलमा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यादिभिःपाशैःसबन्धातिपशून्पतिः ॥ सएवमोचकस्तेषांभक्त्यासम्यगुपासितः ॥ इत्यादिशिवधर्मे । अथर्वशिरसि योवैरुद्रः सभगवान्भूर्भुवःस्वर्यश्चब्रह्मायश्चविष्णुरित्यादिना तस्यसर्वात्मत्वंदर्शितम् । शिवएकोध्येयःशिवंकरोन्यत्सर्वंपरित्यज्येतिश्रुतेरित्याहुः ॥ गाणपतत्यास्तु तुरीयःपरमशिवःश्रीगणेशएवसएववैष्णवैर्महाविष्णुरित्युच्यते । तथाचश्रुतिः ॥ नमस्तेगणपतये त्वमेवप्रत्यक्षंब्रह्मासीत्यादिका । अत्रविशेष्यसंबद्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदेनैवकारेणपार्थएवधनुर्द्धरइत्यत्रैवकारेणपार्थादन्यत्रधनुर्द्धरस्येवगणपतेरन्यत्रसाक्षाद्ब्रह्मत्वस्ययोगोव्यवच्छिद्यते । सूर्याद्याराधनफलारोग्यादिमोक्षांतकथनानन्तरंसर्वामिच्छेद्गणाधिपादितिस्मृतेरन्याराधनेप्रयोजनाभावात् । अनधीतेमहाभाष्येव्यर्थास्यात्पदमंजरी ॥ अधीतेपिमहाभाष्येव्यर्थास्यात्पदमंजरी ॥ इतिन्यायात्कृतेऽकृतेप्यन्यदेवाराधनेगणेशार्चासर्वार्थदेतिभावः । नचैतावतान्यदेवार्चननिषेधः शंक्यः । प्रयाजादिषुकृतेषुज्योतिष्टोमादीनामप्यननुष्ठानापत्तेः । इतरोपासनाविधायकशास्त्राप्रामाण्यापत्तेश्च । सर्वमिच्छेदितिवाक्यंतुपरंपरयागणेशार्चनस्यसर्वत्रोपयोगपरंनत्वितरनिषेधपरम् । तद्विधिविरोधादित्याहुः ॥ भैरवमुपासीनास्तु शिवशंकरशंभ्वादिनामात्रिनेत्रेन्दुशेखरादिर्लिंगोविधेरपिशास्ताहरेरपिवरदः श्रीकालभैरवएववेदांतप्रतिपाद्योमुमुक्षुभिराराध्यएतत्सर्वंकूर्मपुराणेकाशीखंडेचस्फुटम्। सएवमल्लारिनाम्नाविख्यातस्तदुक्तम्। ध्यायेन्मल्लारिदेवंकनकगिरिनिभंह्मालसाभूषितांकंश्वेताश्वंखड्गहस्तंविविधबुधजनैःसेव्यमानंकृतार्थैः ॥ युक्तांघ्रिंदैत्यमूर्ध्नाडमरुविलसितंनैशचूर्णाभिरामंनित्यंभक्तेषुतुष्टंश्वगणपरिवृतंनित्यमोङ्कारगम्यम् ॥ इत्यत्रनित्यपदेनप्रागभावाप्रतियोगित्वविशिष्टध्वंसाप्रतियोगित्वार्थकेनतत्सत्त्वकृतश्चिदुत्पत्तिर्निराकृत्रचलयइतिप्रतिपादनात्सर्वकारणत्वंसूचितमित्याहुः ॥ श्रीकार्तिकेयोपासकास्तु सर्वगतत्वाद्भक्तानांसविलासाज्ञानशोषणाच्चस्कंदपदाभिधेयःसर्वबुद्धिरूपा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गुहाविद्यतेआधारत्वेनास्येतिव्युत्पत्त्यार्शआद्यजंतगुहपदाभिधेयश्चसर्वांतरात्मासद्भजनीयानंतकल्याणगुणो ब्रह्मादिविभूतिस्त
न्नियंतापरमशिवःसनत्कुमारोभगवान्भोगमोक्षप्रदायकः ॥ इतिस्कांदोक्तेर्मोक्षदातासुब्रह्मण्यएवेत्याहुः ॥ सौरास्तु ब्रह्मेंद्रनाराय
णरुद्रवंदितःसनःसदायच्छतुमंगलंरविः ॥ इतिभविष्यवाक्यात्एषब्रह्माशिवश्चैवरुद्रश्चैवेतिब्रह्मादिविभूतिकःसूर्यएवोपास्यः सूर्य
आत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिश्रुतेः । सूर्याद्वैखल्विमानिभूतानिजायंते । इतिश्रुतेश्चेत्याहुः । केचित्तमार्कंडेयपुराणांतर्गतसप्तशती
प्रतिपाद्यमहालक्ष्मीःसर्वोत्तमाब्रह्मादयोभारत्यादयश्चतद्विभूतयःसैवसर्गादिहेतुर्बंध ोक्षादिहेतुश्चेति '। तयाविसृज्यतेविश्वंजगदे
तच्चराचरम् ॥ सैषाप्रसन्नावरदानृणांभवतिमुक्तये ॥ संसारबन्धहेतुश्चसैवसर्वेश्वरेश्वरी ॥ सृष्टिस्थितिविनाशानांहेतुभूतेसना
तनि ॥ विष्णुःशरीरग्रहणमहमीशानएवच ॥ कारितास्तइत्यादिवचनात् । तत्रैवहंसयुक्तविमानस्थेइत्यादिना वृत्रप्राणहरेचैं
द्रीत्यंतेनसप्तमातॄणांताद्विभूतित्वंदर्शितम् । एतेषांब्रह्मादीनांतदंशत्वात्तदभिन्नत्वेन्योन्यमप्यभेदः । तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्न
त्वमितिन्यायादित्याहुः । केचित्तु स्वस्वप्रीतिगोचरान्यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचादी नृपनापितपुत्रन्यायेनायमेवसर्वोत्तमोऽयमेव
सर्वोत्तमइतिमन्यंते । तेभ्यश्चस्वयंतत्तत्स्वाभिलषितार्थतृष्णाग्रस्तेभ्योपि '। स्वाशिश्नमपि चुंबंतमिक्षुदण्डमयाचती इतिन्यायेन
स्वाभिलषितान्याचंते । अन्ये वटाश्वत्थचैत्यार्कवंशादीनिस्वस्वकुलदैवतानिमत्वास्थावरयोनिप्राप्त्यातिदुःखितेभ्योपिमहि
षीप्रसवोन्मुख्येमहिषोमदनातुरइतिन्यायेनेष्यंते । अंधचटकन्यायेनकस्माल्लब्धंचार्थंतद्दत्तंमन्यंते । अघटनघटनापटीय
स्यामाययोपहितंजगतामभिन्नानिमित्तोपादानंपरंब्रह्मपरमेश्वरःतस्यांशैरवांशैरीश्वरकोटिभिब्रह्मादिभिर्जीवकोटिभिश्चसूत्रविराडा
दिभिर्जगद्व्याप्तमित्यौपनिषदाः । क्वचिच्छिवविष्णवादीनांपरस्परमुपास्योपासकभावोभारतादिषुश्रुतः । सचलीलामात्रएवान्यो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

न्यमभेदबोधतात्पर्यकः । नहिबहवईश्वराःसम्भवन्ति । सत्वेचसुंदोपसुन्दन्यायेनस्वयमेवबाधिताःसर्वेस्युरतएकएवेशरमेशः सचब्रह्माद्यनन्तदेवार्थनयाविष्कृतलीलाविग्रहो माथुरमण्डले श्रीनन्दराजवेश्मनिशेषावतारबलदेवसहितोरोमकूपाधिष्ठितानेकब्रह्मांडःश्रीकृष्णएवसएवश्रुतिषुपरब्रह्मपदेनोक्तः । तथाहि । कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृत्तिवाचकः ॥ तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्ण इत्यभिधीयते ॥ इतिमुनयोहवैब्रह्माणमूचुःकःपरमोदेवःकुतोमृत्युर्बिभेतिकस्यविज्ञानेनाखिलंविज्ञातंभवतिकेनेदंविश्वंसंसरतीति । तदुहोवाचब्राह्मणः श्रीकृष्णोवै परमं दैवतं गोविंदान्मृत्युर्बिभेतीत्यादिनापूर्वतापनीयोक्तेः । कृष्णमेनमवेहित्वं स्वात्मान मखिलात्मनाम् ॥ जगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमायया ॥ इतिवक्ष्यति । किञ्चसर्वेषामेववस्तूनांभावार्थोभवतिस्थितः । तस्या पिभगवान्कृष्णःकिमेतद्वस्तुरूप्यताम् ॥ इत्यप्यग्रेश्रीदशमेप्रकटीभविष्यति । श्रीगीतायामपि अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्त्त ते । इतिस्वयमेवाह । किंचअहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच ॥ इत्यपि । एवं यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ इति । किंच अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रल यस्तथा ॥ मत्तःपरतरंनान्यत् किंचिदस्तिधनंजय ॥ मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ॥ इति । सर्वस्यचाहंहृदिसंनिविष्टइ त्यादिबहूनितस्यपरमेशत्वेमानानिसंति । यत्तुविष्णुपुराणे एवंसंस्तूयमानस्तुभगवान्परमेश्वरः । उज्जहारात्मनःकेशौसितकृष्णौ महामुने ॥ उवाचचसुरानेतौमत्केशौवसुधातले ॥ अवतीर्यभुवोभारंक्लेशहानिंकरिष्यतः ॥ इत्युक्तम् तस्यायंभावः । सुराःसम स्ताःसुरनाथकार्यमेभिर्मयायच्चतदीशसर्वम् ॥ आज्ञापयाज्ञाःपरिपालयतःसदैवातिष्ठामह्यपास्तदोषाः ॥ इतिसुरैरुक्तोभगवान्मम दुष्करंचेत्तदासाहाय्यंकार्यंस्यान्नत्वेवमस्तिभूभारहरणादौकर्त्रंतरापेक्षयामहत्यपिकार्येमत्केशयोरपिशक्तत्वादिति । नतुकेशमा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

त्रावतारइतिभ्रमितव्यम् । ततःक्षयमशेषास्तेदैतेयाधरणीतले ॥ प्रयास्यंतिनसंदेहोमद्दृक्पातविचूर्णिताः॥ कृष्णाष्टम्यामहंभाद्र
उत्पत्स्यामिनसंशयः ॥ इत्यादिषुतत्रैवस्वावतारत्वोक्तेर्विरोधात् । कृष्णस्तुभगवान्स्वयमितिवक्ष्यमाणविरोधाच्च । अजरामर
स्येशस्यार्द्धपलितत्वासम्भवादेककेशईशेच्छयारामस्यश्वेतरूपज्ञापनार्थम्।तदेवश्वेतोभूदितिगम्यते । जयंतिकृष्णस्यदशावता
राः । इतिमुकुटेनापिश्रीकृष्णस्यावतारित्वमन्येषांनृसिंहादीनामवतारत्वंध्वनितम् । यत्तुश्रीदशमेकृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोस्पृश
दितिश्रीकृष्णेऽप्यवतारप्रयोगः सचाविर्भावपरोबोध्यः । किंचविष्णुनामान्युक्त्वावसुदेवोस्यजनकइत्यनेनामरसिंहेनापिश्रीकृ
ष्णस्यैवविष्णुपदवाच्यब्रह्मत्वंध्वनितमिति । एतेनैवभारतवाक्यमप्येतत्तुल्यंव्याख्यातम् ।ब्रह्मादौमत्स्यादौचांशत्वोक्तिरौपचा
रिकीबोध्या । तच्चांशत्वंब्रह्मादिष्वाविष्कृतोत्पत्त्यादिहेतुत्रयाल्पोत्पत्त्याद्येकैकशक्तित्वमेव । नतुस्वांशित्वेनाभिमतानंतशक्ति
मायीशापेक्षया । वस्तुतोऽल्पशक्तित्वंसंख्यातशक्तित्वेनानीशत्वापत्त्यातदनंतशक्तिबोधकानंतवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः । त
स्मात्त्रिगुणमायोपहितएकएवेशः । किंबहुनावाग्जालेन । श्रीकृष्णोपासनैवमोक्षहेतुः । तदुक्तंश्रीमुखेनैव । अनन्यचेताःसत
तंयोमांस्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंतिमहा
त्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्त्तिनोर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ इतिश्रीगीतोप
निषदाचार्येणार्जुनंप्रतीति । श्रीकृष्णोपासनेरतिस्तुपूर्वकृतसुकृतानामेवनान्येषाम्।तदपितत्रैव अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमा
श्रितम्॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरम्॥मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ।
महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् ॥ इति । किंच नमांदुष्कृतिनोमूढाः प्रप

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

चंतेनराधमाः ॥ माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ चतुर्विधाभजंतेमांजनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानी
चभरतर्षभ ॥ तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैव
मेमतम् ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिम् ॥ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते ॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदु
र्लभः ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया ॥ योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चि
तुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् ॥ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततःकामान्मयैववि
हितान्हितान् ॥ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पचेतसाम्॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि॥ इतिबहुशउक्तंश्रीभगवता।वक्ष्य
त्यपि दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुण्ठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयतेविष्णुर्देवदेवोजनार्दनः । इति। किंच तपंतु तापैप्रपतंतुपर्वतादटंतुतीर्था
निपठंतुचागमान्॥यजंतुयागैर्विवदंतुवादैःकृष्णंविनानैवसृतिंतरंति ॥ इतिश्रीधराचार्येणाप्युक्तम् । दैवीह्येषागुणमयीममायादु
रत्यया ॥मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते॥इत्यपिश्रीमुखेनैवोक्तम् । किंचमन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥मामेवैष्यसिस
त्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे॥इत्युपांतमन्त्रेश्रीगीतासुहरिणाप्रतिश्रुतम् ।किंचश्रीदशमेब्रह्माश्रीकृष्णंवक्ष्यति । श्रेयःप्रतिभक्तिमुदस्य
तेविभोक्लिश्यंतियेकेवलबोधलब्धये॥ तेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यद्यथास्थूलतुषावघातिनाम्॥ इति। किंबहुना श्रीकृष्णभक्ति
रेव कल्याणहेतुरित्यलमतिप्रसंगेन। किंचभक्तिःसिद्धेर्गरीयसीतिकपिलोक्तेः मुक्तिददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगमितिपञ्चमोक्ते

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

॥४२॥

श्चमुक्तेर्भक्तिराधिकाऽतएवभक्तःसामुक्तिनाद्रियते । नच्छातततमयादत्तकवल्यमपुनर्भवम्॥ इतिभगवदुक्तेः । मुक्तौतुतद्रूपताजायते
भक्तेस्तुश्रीहरिः स्वायत्तीभवतीतिरहस्यम् । नहिवशीकृतनृपनरस्येवस्वयंनृपस्यतत्सुखमितिभावः । अथज्ञानकांडमाह । व्याव

हारिकप्रातिभासिकपारमार्थिकभेदाज्ज्ञानंत्रिधा । घटपटादिव्यवहारोपयोगि घटोयंपटोयमित्यादिरूपमाद्यम् । स्वप्नादिविषयंद्वि
तीयम् । मोक्षोपयोगिपारमार्थिकम् । तच्चजीवब्रह्मणोरभेदरूपमस्ति । तदधिकारीतुसाधनचतुष्टयसंपन्नः प्रमाता । साधनानि
तुनित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थफलभोगविरागःशमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वंच । नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मैवनित्यं
वस्तुततोन्यदखिलमनित्यमितिविवेचनम् । नित्यत्वंनामकालानवच्छिन्नत्वम् । तद्विपरीतत्वमनित्यत्वम् । ऐहिकानांस्रक्चन्द
नवनितादिविषयभोगानांकर्मजन्यतयाऽनित्यत्ववदामुष्मिकाणामप्यमृतादिविषयभोगानामनित्यतयातेभ्योनितरां विरतिरिहा
मुत्रार्थफलभोगविरागइति । शमादयःशमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाख्याइति । शमःश्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्योमन
सोनिग्रहः । दमोबाह्येंद्रियाणांतद्व्यतिरिक्तविषयेभ्योनिवर्त्तनम् । निवर्त्तितानांचसर्वेषांतद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यउपरमणमुपरतिः ।
अथवाविहितानांकर्मणांविधिनात्यागः । तितिक्षाशीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुता । निगृहीतस्यमनसःश्रवणादौतदनुगुणविषयेचस
माधिःसमाधानम् । गुरुवेदांतवाक्येषुविश्वासःश्रद्धेति । मुमुक्षुत्वंमोक्षेच्छा । मोक्षोनाम विद्यानिरस्ताविद्यातत्कार्यब्रह्मात्मनाव
स्थानं तद्विषयेच्छामोक्षेच्छातद्वत्त्वंमुमुक्षुत्वमिति । अथायमधिकारीजन्ममरणादिभवाग्नितप्तःसमित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंगुरु
मुपसरतिसनिजदयालुतयाध्यारोपापवादाभ्यामुपदिशति । अध्यारोपोनामवस्तुन्यवस्त्वारोपः । वस्तुसच्चिदानंदंब्रह्मतद्भिन्नम
ज्ञानादिसकलजडमवस्तु । अज्ञानंनामसदसद्भ्यामनिर्वचनीयंत्रिगुणात्मकंज्ञानविरोधिभावरूपंयत्किञ्चिदिति । इदमज्ञानंसमष्टिव्य
ष्टिरूपेणैकमनेकमितिचव्यवह्रियते । व्यष्टिर्विशेषः । समष्टिःसामान्यम् । यथावृक्षाणांसमष्ट्यभिप्रायेणवनमित्येकत्वव्यपदेशः ।
यथाचजलानांसमष्ट्यभिप्रायेणजलाशयइतिव्यपदेशः । तथानानात्वेनप्रतीयमानानांजीवगताज्ञानानांसमष्ट्यभिप्रायेणतदेकत्व

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

व्यपदेशः । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रुतेः इयंसमष्टिरुत्कृष्टोपाधितयाशुद्धसत्त्वप्रधाना । एतदुपहितंचैतन्यंसर्वज्ञ
त्वादिगुणाश्रयंसदव्यक्तमंतर्यामीश्वरइत्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते । सर्वाज्ञानावभासकत्वात् । अज्ञानस्येयंसमष्टिराखिलकारणत्वा
त्कारणशरीरमानन्दप्रचुरत्वात्कोशवदाच्छादकत्वाच्च । आनन्दमयःकोशःसर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिरतएवस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलयस्थान
मितिचोच्यते । यथावनस्यव्यष्ट्यभिप्रायेणवृक्षाइत्यनेकत्वव्यपदेशः यथावाजलाशयस्यव्यष्ट्यभिप्रायेणजलानीतितदनेकत्व
व्यपदेशः । तथाज्ञानस्यव्यष्ट्यभिप्रायेणतदनेकत्वव्यपदेशः इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइत्यादिश्रुतेः इयंव्यष्टिर्निकृष्टोपाधित
यामलिनसत्त्वप्रधाना । एतदुपहितंचैतन्यमल्पज्ञत्वादिगुणात्मकंप्राज्ञइत्युच्यते । एकाज्ञानावभासकत्वादिति । अस्यापीयमहं
कारादिकारणत्वात्कारणशरीरमानंदप्रचुरत्वादानन्दमयकोशः सुषुप्तिस्सर्वोपरमस्थानत्वात्स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमितिचोच्य
ते । तदानीमेतावीश्वरप्राज्ञौचैतन्येद्धाभिरतिसूक्ष्माभिरज्ञानवृत्तिभिरानंदमनुभवतः । अनयोर्व्यष्टिसमष्ट्योर्वनवृक्षयोरिवजलाश
यजलयोरिवाभेदः । एतदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपिवनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोरिवजलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशयोरिवाभेदः ।
वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलगतप्रतिबिंबाकाशयोर्वाधारानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतंय-
दनुपहितंचैतन्यंतत्तुरीयमित्युच्यते । इदमेवतुरीयंशुद्धचैतन्यमज्ञानादितदुपहितचैतन्याभ्यामविविक्तंसन्महावाक्यस्यवाच्यं
विविक्तंसल्लक्ष्यमितिचोच्यते । अस्याज्ञानस्यावरणविक्षेपनामकंशक्तिद्वयमस्ति । यथाल्पोपिमेघोनेकयोजनमायतंसूर्यमंडलंद्र
ष्टृनेत्रपथपिधायकतयावृणोति तथावरणशक्तिः परिच्छिन्नाप्यपरिच्छिन्नमात्मानमवलोकयितृबुद्धिपथपिधायकतयावृणोति ।
आवरणशक्त्यावच्छिन्नात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारभावना भवति । यथास्वाज्ञानावृतरज्जौसर्पत्वभावना । विक्षेपशक्तिस्तु

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

यथारज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जोस्वशक्त्यासर्पादिकमुद्भावयतिएवमज्ञानमपिस्वावृतात्मनिविक्षेपशक्त्याकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति । शक्तिद्वयवदज्ञानोपहितंचैतन्यंस्वप्रधानतयानिमित्तंस्वोपाधिप्रधानतयोपादानंचभवति । यथालूतातंतुकार्यंप्रतिस्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतयोपादानञ्च । यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णीतेचयथापृथिव्यामोषधयःसंभवंति ॥ तथासतःपुरुषात्के शलोमानितथाक्षरात्संभवतिविश्वम् ॥ इतिश्रुतेः । तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाशमाकाशाद्वायुर्वायोरग्नि रग्नेरापोद्भ्यःपृथिवीचोत्पद्यते । आकाशादिषुजाड्याधिक्यात्तमःप्राधान्यंतत्कारणस्येति । तदानींतेष्वाकाशादिषुकारणगुण प्रक्रमेणसत्त्वरजस्तमांस्युत्पद्यन्ते । एतान्येवसूक्ष्मभूतानितन्मात्राण्यपंचीकृतानिचेत्युच्यंते । एतेभ्यःपंचीकृतेभ्यःसूक्ष्मशरी राणिस्थूलभूतानिचोत्पद्यते । सूक्ष्मशरीराणिसप्तदशावयवकानिलिंगशरीराणि । तेचावयवाज्ञानेन्द्रियपंचकं बुद्धिमनसी कर्मेंद्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चवायवः । ज्ञानेंद्रियाणिश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि एतानिपुनराकाशादीनांसात्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यःपृथक्पृथक्क्रमेणोत्पद्यंते । बुद्धिर्नामनिश्चयात्मिकांतःकरणवृत्तिः । मनोनामसंकल्पविकल्पात्मिकांतःकरणवृत्ति रिति । अनयोरेवचित्ताहंकारयोरंतर्भावः। एतेपुनराकाशादिसात्विकांशांशेभ्यउत्पद्येते । एषांप्रकाशात्मकत्वात्सात्विकांशकार्य त्वम् । इयंबुद्धिर्ज्ञानेंद्रियैःसहिताविज्ञानमयःकोशः । अयमेवकर्तृत्वाद्यभिमानित्वेनेहलोकपरलोकगामीव्यावहारिकेजीवइत्यु च्यते । मनस्तुकर्मेंद्रियैःसहितंमनोमयःकोशोस्ति । कर्मेंद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थानि । एतानिपुनराकाशादीनांरजोंशे भ्योव्यस्तेभ्यःपृथक्पृथक्क्रमेणोत्पद्यंते । वायवस्तु प्राणापानव्यानोदानसमानाः । प्राणोनासाग्रवर्तीप्राग्गामी । अपानस्त्व

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

१ जीवोमर्कटीतियावत् । २ अव्याकृतगुणानांप्रक्रमणे ।

धोगामीपाय्वादिवर्त्ती । व्यानोऽखिलशरीरसंचारी । उदानःकण्ठव्याप्यूर्ध्वगामी । समानोऽशितपीतादिसमीकरणकरः । केचित्तुनागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्याअन्योपिपञ्चवायवःसंतीत्याहुः । कूर्मउन्मीलनकरोनागउद्गिरणप्रदः ॥ कृकलःक्षुत्करोजंभाकरःस्याद्देवदत्तकः ॥ धनंजयःपोषकरोयोमृतंनजहात्यपि ॥ इति । इदंप्राणादिपंचकंकर्मेंद्रियैःसहितंसत्प्राणमयःकोशः । प्राणादेःक्रियात्मकत्वेनरजोंशकार्यत्वम् । एतेषुकोशेषुविज्ञानमयःकर्तृरूपः मनोमयःकरणरूपः प्राणमयःकार्यरूपः एतत्कोशत्रयंमिलितंसत्सूक्ष्मशरीरामित्युच्यते ॥ अत्राप्यखिलसूक्ष्मशरीरमेकबुद्धिविषयतयावनवज्जलाशयवद्वासमष्टिः । अनेकबुद्धिविषयतयावृक्षवज्जलवद्वाव्यष्टिरितिचभवति । एतत्समष्ट्युपहितचैतन्यंसूत्रात्माहिरण्यगर्भःप्राणइतिचोच्यते । सर्वत्रानुस्यूतत्वात् ज्ञानक्रियाशक्तिमदपंचीकृतपंचमहाभूताभिमानित्वाच्चतदुपहितत्वाच्च । अस्यैपासमष्टिः । स्थूलप्रपंचापेक्षयासूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयादिकोशत्रयंजाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नोतएवस्थूलप्रपञ्चलयस्थानमितिचोच्यते । एतद्व्यष्ट्युपहितंचैतन्यंतेजसोभवति । तेजोमयोंतःकरणोपहितत्वात् ॥ अस्यापीयंव्यष्टिःस्थूलशरीरापेक्षयासूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मशरीरंविज्ञानमयादिकोशत्रयंजाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नःस्थूलशरीरलयस्थानमितिचोच्यते । तदानींसूत्रतैजसोमनोवृत्तिभिःसूक्ष्मविषयाननुभवतः । अत्रापिसमष्टिव्यष्ट्योस्तदुपहितयोःसूत्रात्मतैजसयोश्चवनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाकाशवद्वाजलाशयजलवत्तद्गतप्रतिबिंबाकाशवच्चाभेदएव । एवंसूक्ष्मशरीरोत्पत्तिरिति । स्थूलभूतानिपञ्चीकृतानि । पञ्चीकरणंत्वाकाशादिषुपंचस्वेकैकंद्विधासमंविभज्यतेषुदशसुप्राथमिकान्पंचभागान्प्रत्येकंचतुर्द्वासमंविभज्यतेषांचतुर्णांस्वस्वद्वितीयभागपरित्यागेन भागांतरेषु संयोजनमिति । केचित्त्रिवृत्करणमप्याहुः । तदानीमाकाशेशब्दोभिव्यज्यते । वायौशब्दस्पर्शौ । अग्नौशब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सुशब्दस्प

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

र्शरूपरसाः । पृथिव्या शब्दस्पर्शरूपरसगंधा इति । एतेभ्यः पंचीकृतभूतेभ्योभूर्भुवःस्वर्महोजनस्तपस्सत्यमित्येतन्नामका
नामुपर्युपरिविद्यमानानामतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलपातालनामकानामधोधोविद्यमानानां लोकानां ब्रह्मांडस्य
तदंतर्गतानां चतुर्विधस्थूलशरीराणामन्नपानादीनां चोत्पत्तिर्भवति । शरीराणि जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जाख्यानि ।
जरायुजानि मनुष्यपश्वादीनि । अंडजानि पक्षिपन्नगादीनि । स्वेदजानि यूकामशकादीनि । उद्भिज्जानि तृण
वृक्षादीनि । अत्रापि चतुर्विधस्थूलशरीरमेकानेकबुद्धिविषयतयावनवज्जलाशयवत्समष्टिर्वृक्षवद्वनवद्व्यष्टिश्च भवति । एतत्
समष्ट्युपहितं चैतन्यं वैश्वानरोविराडितिचोच्यते । सर्वनराभिमानित्वाद्विविधंराजमानत्वाद्वा । अस्यैषासमष्टिःस्थूलश
रीरमन्नविकारत्वादन्नमयःकोशः । स्थूलभोगायतनत्वाज्जाग्रदितिचोच्यते । एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं विश्व इत्युच्यते ।
सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरादिप्रविष्टत्वात् । अस्याप्येषास्थूलशरीरमन्नविकारत्वादन्नमयःकोशः स्थूलभोगायतनत्वा
च्जाग्रदित्युच्यते । तदानीमेतौ विश्ववैश्वानरौदिग्वातार्कप्रचेतोभिःक्रमान्नियंत्रितेनश्रोत्रादींद्रियपंचकेनक्रमाच्छब्दस्पर्श
रूपरसगन्धानिंद्रोपेन्द्रयमप्रजापतिभिःक्रमान्नियंत्रितेनवागादींद्रियपंचकेनक्रमाद्वचनादानगमनविसर्गानन्दांश्च चन्द्रचतुर्मुखशं
कराच्युतैः क्रमान्नियंत्रितेनमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्येनांतरिंद्रियचतुष्केणक्रमात्संकल्पविकल्पनिश्चयाहंकार्यचैत्यांश्च सर्वाने
तान्स्थूलविषयाननुभवतः । अत्राप्यनयोःस्थूलसमष्टिव्यष्ट्योस्तदुपहितयोर्विश्ववैश्वानरयोश्चवनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाकाशवच्च
लजलाशयवत्तद्गतप्रतिबिंबाकाशवच्चपूर्ववदभेदएव । एवंपंचीकृतस्थूलभूतेभ्यःस्थूलप्रपंचोत्पत्तिरिति । एषास्थूलसूक्ष्मकारण
शरीरप्रपंचानामपिसमष्टिरेकोमहाप्रपंचः । यथावांतरवनानांसमष्टिरेकंमहद्वनंयथाचावांतरजलाशयानांसमष्टिरेकोमहाजलाश

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

यःएतदुपहितंविश्ववैश्वानरादीश्वरपर्यंतंचैतन्यमवांतरवनावच्छिन्नाकाशवदवांतरजलाशयतद्गतप्रतिबिंबाकाशवच्चैकमेव । आ
भ्यांमहाप्रपञ्चतदुपहितचैतन्याभ्यांतन्नायःपिंडवदविविक्तंसदनुपहितचैतन्यं सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिवाक्यस्यवाच्यंसल्लक्ष्यमिति ।
एवंवस्तुन्यवस्तारोपोऽध्यारोपःसामान्येनप्रदर्शितः । इदानींप्रत्यगात्मनिविशेषतस्तमाह । अतिप्राकृतस्तु आत्मावैपुत्रनामा
सीतिश्रुतेः स्वस्मिन्निवस्वपुत्रेपिप्रियत्वदर्शनात्पुत्रेपुष्टेनष्टेचाहमेवपुष्टोनष्टश्चेत्यनुभवाच्चपुत्रआत्मेत्याह । चार्वाकस्तु सवाए
षपुरुषोन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः प्रदीप्तगृहात्स्वपुत्रंपरित्यज्यापिस्वस्यानिर्गमदर्शनात्स्थूलोहंकृशोहमित्यनुभवाच्चस्थूलशरीरमात्मे
त्याह । अपरश्चार्वाकस्तुतेहप्राणाःप्रजापतिमेत्यब्रूयुरित्यादिश्रुतेरिन्द्रियाणामभावेशरीरचलनाभावात्काणोहंबधिरोहमित्याद्यनुभ
वाच्चेंद्रियाण्यात्मेतिवदति। अपरश्चार्वाकोन्योंतरआत्माप्राणमयइत्यादिश्रुतेःप्राणाभावेइंद्रियादिचलनायोगादहमशनायावानहंपि
पासावानित्याद्यनुभवाच्चप्राणआत्मेत्याह । अन्यश्चार्वाकस्तु अन्योंतरआत्मामनोमयइतिश्रुतेर्मनसिसुप्तेप्राणादिरभावादहंसंकल्प
विकल्पवानित्याद्यनुभवाच्चमनआत्मेत्याह । बौद्धस्तुअन्योंतरआत्माविज्ञानमयइत्यादिश्रुतेःकर्तुरभावेकरणस्यशक्तेरभावाद
हंकर्ताहंभोक्तेत्यनुभवाच्चबुद्धिरात्मेत्याह । प्रभाकरतार्किकौतुअन्योंतरआत्माआनंदमयइतिश्रुतेर्बुद्ध्यादीनामज्ञानेलयदर्शना
दहमज्ञोहंज्ञानीत्यनुभवाच्चज्ञानमात्मेतिवदतः । भाट्टस्तुप्रज्ञानघनएवानंदमयइतिश्रुतेःसुषुप्तौप्रकाशाप्रकाशसद्भावात्मामहंनजाना
मीत्यनुभवाच्चाज्ञानोपहितचैतन्यमात्मेतिवदति । अपरोबौद्धोऽसदेवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेःसुषुप्तौसर्वाभावादहंसुषुप्तौनासमि
त्युत्थितस्यस्वभावपरामर्शविषयानुभवाच्चशून्यमात्मातिवदति । एतेषां पुत्रादीनां शून्यपर्यंतानामनात्मत्वमुच्यतेएतैरितिप्राकृता

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

१ तदधिकरणंद्रव्यरूपं ।

दिवादिभिरुक्तेषुश्रुतियुक्त्यनुभवाभासेषुपूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासानामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यनुभवाभासैर्बाधदर्शनात् पुत्रा
दीनामनात्मत्वंस्पष्टमेव। किंचप्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमनाअकर्त्तांचैतन्यंचिन्मात्रंसदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात्। अस्यपुत्रा
दिशून्यपर्यंतस्यजडस्यचैतन्यभास्यत्वेनघटादिवदनित्यत्वादहंब्रह्मेतिविद्वदनुभवप्राबल्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्त्यनुभवाभासानां
बाधितत्वात्पुत्रादिशून्यपर्यंतमखिलमनात्मैव। अतस्तत्तद्भासकंनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावप्रत्यक्चैतन्यमेवात्मतत्त्वमिति
विद्वदनुभवएवमध्यारोपइति॥अथापवादमाह॥ अपवादो नामअतात्विकोऽन्यथाभावोविवृत्तिःयथारज्जुविवर्तस्यसर्पस्यरज्जुमा
त्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादिप्रपंचस्यवस्तुमात्रत्वमिति। कार्यस्यकारणमात्रावशेषणंकारणस्वरूपव्यतिरेकेणकार्यस्यास
त्तावधारणंवापवादइतियावत्। तथाहिएतद्भोगायतनंचतुर्विधंसकलशरीरजातंभोग्यरूपान्नादिकमेतदाश्रयभूरादिचतुर्दशभुवनान्ये
तदाश्रयभूतंब्रह्माण्डश्चैतत्सर्वमेतेषांकारणभूतंपंचीकृतभूतमात्रंभवति। एतानिशब्दादिविषयसहितानिपंचीकृतभूतानिसूक्ष्मशरी
रजातंचैतत्सर्वमेतेषांकारणरूपापञ्चीकृतभूतमात्रंभवति। एतानिसत्त्वादिगुणसहितान्यपंचीकृतान्युत्पत्तिव्युत्क्रमेणैवैतत्कारण
भूताज्ञानोपहितचैतन्यमात्रंभवति। एतदपितत्सर्वमज्ञानमज्ञानोपहितंचैतन्यंचैश्वरादिकमेतदाधारभूतानुपहितचैतन्यतुरीयब्रह्मभा
त्रंभवति। आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यांतत्त्वंपदार्थशोधनमपिसिद्धंभवति। तथाहिअज्ञानादिसमष्टिरेतदुपहितंसर्वज्ञत्वादिविशि
ष्टंचैतन्यमेतदनुपहितचैतन्यश्चैतत्त्रयंतप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानंतत्पदवाच्यार्थोभवति। एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनु
पहितचैतन्यंतत्पदलक्ष्यार्थोभवति अज्ञानादिव्यष्टिरेतदुपहितासर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यमेतदनुपहितंचैतन्यंचैतत्त्रयंतप्ता
यःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानंत्वंपदवाच्यार्थोभवति। एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितप्रत्यगानंदंतुरीयंचैतन्यंत्वंपदलक्ष्या

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

र्थोभवति । अथमहावाक्यार्थः । इदंतत्त्वमसीतिवाक्यंसंबंधत्रयेणाखंडार्थबोधकंभवति । संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानजनकत्वमखंडत्वम् । तदुक्तंसामानाधिकरण्यंचाविशेषणविशेष्यतः । लक्ष्यलक्षणसंबंधः पदार्थप्रत्यगात्मनाम्॥ इतिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थेप्रवृत्तिःसामानाधिकरण्यम् । यथासोयंदेवदत्तइतिवाक्येतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकसशब्दस्यएतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायंशब्दस्यचैकस्मिन्पिंडेतात्पर्यसंबंधः । तथातत्त्वमसीतिवाक्येपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वंपदस्यचैकस्मिंश्चैतन्येतात्पर्यसंबंधः । विशेषणविशेष्यभावसंबंधस्तुयथातत्रैववाक्येसशब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायंशब्दार्थेतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदव्यावर्त्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः । तथातत्त्वमसीतिवाक्येपितत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः । व्यावर्त्तकंविशेषणंव्यावर्त्यंविशेष्यम्। तथाचसोयंदेवदत्तइतिवाक्येएवायंशब्दवाच्योयोसावेतत्कालैतद्देशसंबंधविशिष्टोदेवदत्तपिंडः अयंसइतितच्छब्दवाच्यात्तत्कालतद्देशसंबंधविशिष्टाद्देवदत्तपिंडाद्भिन्नोनेति यदाप्रतीयते तदातच्छब्दार्थस्यायंशब्दवाच्यार्थनिष्ठभेदव्यावर्त्तकतयाविशेषणत्वम्। अयंशब्दार्थस्यव्यावर्त्यत्वाद्विशेष्यत्वम् । यदाचसइतितच्छब्दवाच्यस्तत्कालतद्देशविशिष्टोदेवदत्तपिण्डःसअयमितीदंशब्दवाच्यादेतत्कालैतद्देशसंबंधविशिष्टाद्देवदत्तपिंडान्नाभिद्यतेइति यदाप्रतीयतेतदायंशब्दवाच्यस्यतच्छब्दार्थनिष्ठभेदव्यावर्त्तकतयाविशेषणत्वम् । तच्छब्दार्थस्यव्यावर्त्यत्वाद्विशेष्यत्वम् । अयमेवससएवायमित्यन्योन्यभेदव्यावर्तकतयासोयंशब्दार्थयोःपरस्परविशेषणविशेष्यभावइत्यर्थः । लक्ष्यलक्षणभावसंबंधस्तु यथातत्रैववाक्येसशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वापरस्परविरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेनसहलक्ष्यलक्षणभावः । तथात्रापितत्त्वं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पदयोस्तदर्थयोर्वाविरुद्धपरोक्षत्वादिविशिष्टत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धचैतन्येनसहलक्ष्यलक्षणभावः इयमेवजह
दजहल्लक्षणापरपर्यायः एकांशपरित्यागेनैकांशस्यग्रहणाद्भागत्यागलक्षणेत्युच्यते । असाधारणधर्मप्रतिपादकंवाक्यंलक्षणम् ।
तत्प्रतिपाद्यमविशिष्टवस्तुलक्ष्यमितिविवेकः । एवमन्येषामपिमहावाक्यानामर्थोग्रंथांतरादवसेयः । एतेनाभेदज्ञानमेव
ज्ञानकांडप्रयोजनमितिसिद्धम् । तज्ज्ञानंमोक्षहेतुः । इहचश्रुतिस्मृत्यादिरूपाणिबहूनिमानानिसंति.। ननुजगज्जीवादेर्ब्रह्मणोभे
दोस्तिनवा । आद्येब्रह्मणोऽसत्त्वाजाड्यदुःखरूपत्वंबलादायातम् । द्वितीयेकथमैक्यमिति । किंचाभेदेमानमस्तिनवा । आद्येघट
रूपस्यचाक्षुषत्वेघटस्येवजगज्जीवब्रह्मनिष्ठाभेदस्यप्रमाणाविषयत्वेजीवब्रह्मणोरपिप्रमाणाविषयत्वावश्यंभावेनजाड्यंतदवस्थमेव ।
प्रमाणेनाभेदाविषयीकरणेप्रमाणसत्त्वांगीकरणमेवनास्तिचेत् शशशृंगवदसत्वापातइतिचेन्न । यदिमानेनैववस्तुसिद्धिरितितेमतं
तर्हिमानेमानमस्तिनवा । आद्येततोभिन्नमभिन्नंवा । द्वितीयेमानं विषयीकरोतिनवा । आद्येत्वात्माश्रयःस्वसिद्धौस्वस्यापेक्षण
मात्माश्रयः । द्वितीयेतद्दूरीकरणस्यकैमर्थ्यं । ततोभिन्नमितिपक्षश्चेत्तत्रापिमानसत्त्वात्सत्त्वविकल्पेपूर्ववदात्माश्रयोऽनवस्थाच ।
इतरेतरसाधकत्वेत्वन्योन्याश्रयः । किंचमानस्यमानविषयत्वेप्रमेयत्वापत्त्यामानत्वमेवव्याकुप्येत ,। मानेमानंनास्तीतिपक्षेमान
रहितस्यशशशृंगतुल्यतायास्त्वयैवाभ्युपगतत्वान्मानस्यैवशून्यता । किंचसतिप्रमेयेप्रमाणंप्रवर्ततेअसतिवा। आद्येनप्रमाणप्रयो
जनंपश्यामः। तत्प्रवृत्तेः प्रागेवप्रमेयस्यस्वतःसिद्धत्वात् । अंत्येपिनप्रमाणप्रयोजनंनाहिप्रमाणमसत्सत्कर्तुमलम् । अन्यथावंध्या
तनुजमपिप्रकटयेत् । किंचप्रमाणंस्वयंप्रमेयंभवतिनवा । आद्येतस्यघटादिसदृक्षतयातत्प्रमाकरणत्वम् । द्वितीयेतुसप्तमरसवदवा
च्यतैव । अभिधेयत्वप्रमेयत्वयोःसाहचर्यनियमात् । तस्माज्जडेएवप्रमाणापेक्षानस्वयंप्रकाशे । तन्निष्ठेधर्मेवाप्रमाणमवश्यमपेक्ष

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

णीयम् । वस्तुतस्तुश्रुतिरूपंप्रमाणंतुतत्रास्त्येव । ननुश्रुतिःसच्चिदानंदंविषयीकरोतिनवा । अंत्येकिंतदंगीकारेण । आद्ये
प्रमेयत्वेनजडत्वंतत्सहचारितत्वेनाभिधेयत्वेनवाग्विषयत्वम् । यतोवाचोनिवर्तंतइतिश्रुतिबाधश्चस्यादितिचेन्न । श्रुतिरपियथा
कथंचिदविषयतयैव लक्षणवृत्त्याज्ञापयति नाभिधावृत्त्या । तथाप्रवृत्तौश्रुतेरेवाप्रमाणता स्यादितिनकोपिदोषः । तदुक्तं
पुष्पदन्तेन । अतीतःपंथानंतवचमहिमावाङ्मनसयोरतद्व्यावृत्त्यायंचाकितमभिधत्तेश्रुतिरपि ॥ इति । ननुनप्रमाण
मुत्पादकं ब्रूमः किंतुसाधकमितिचेच्चिरंजीव । अस्मदिष्टस्यैव त्वयाकथनात् । साधकमपिप्रमाणंस्वतःसिद्धिहीनं जडं
साधयतु नतुस्वयंप्रकाशंपरमात्मानम् । तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाति ॥ इति
श्रुत्यासर्वस्यसिद्धेस्तदधीनत्वनिरूपणात् । कथं तर्हि लक्षणयापि श्रुतिविषयत्वमितिचेदज्ञानावृतस्यैवानावृतेतुनश्रुतिरपिप्रव
र्त्तेइतिरहस्यम् । ननु पारमार्थिकभेदएवास्थीयतां किमनया क्लिष्टकल्पनया । अन्यथा सेव्यसेवकभा
वोजीवानांपरस्परंभेदेगुरुशिष्यबद्धमुक्तसुखदुःखजन्मव्यवस्थाचनस्यात् । तथासतिद्वयोरपिजाड्यापत्त्यानात्मत्वानित्यत्वादि
दोषप्रसंगात् । तथाहिजीवोजडोब्रह्मभिन्नत्वात् । घटादिवत् । ब्रह्मभिन्नत्वजडत्वयोर्व्याप्तेःसंप्रतिपन्नत्वात् । एवंब्रह्मापिजडंजी
वभिन्नत्वात्पाषाणादिवत् । तथाचजडत्वपरिच्छिन्नत्वानात्मत्वानित्यत्वादयोदोषाननिवारयितुंशक्याः । नचपरमाण्वाकाशादौ
व्यभिचारइतिवाच्यम् । परमाणूनामप्रामाणिकत्वेनानभ्युपगमादाकाशादेश्चास्मन्मतेजन्यत्वेनानित्यत्वान्नक्वापिव्यभिचारः ।
तथात्वेचकस्यज्ञानेनाविद्यातत्कार्यबाधःकोवाश्रवणाद्यनुष्ठातास्यात् । तथाहिजडस्यब्रह्मणोविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुत्युक्तज्ञानरू
प्रत्वाभावेनव्यापकज्ञानविषयत्वानुपपत्तेः । अज्ञानविषयत्वेनाज्ञातस्यैवज्ञानविषयत्वनियमात्ज्ञानगोचरतापिन । तथाजीवस्या

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

पिजडत्वादज्ञानाश्रयावच्छिन्नचैतन्यतानसंभवति। जडंस्वतएवाप्रकाशेतत्रज्ञानकृत्यभावात् । नचजडमेवाज्ञानमाश्रयतुविषयी
करोतुवाघटादिषुदृष्टत्वादितिवाच्यम् । घटादिनिष्ठाज्ञानस्य घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वांगीकारेणतत्रापिघटादिविषयत्वानु
पपत्तेर्नैकचिज्जडाश्रयत्वमज्ञानस्यसंभवति । एतदभिप्रायेणोक्तंसर्वज्ञसूक्तैः । आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विभागचितिरेवकेव
ला । पूर्वसिद्धतमसोहिपाश्चिमोनाश्रयोभवतिनैवगोचरः ॥ इति । तथाचजडयोर्जीवब्रह्मणोरज्ञानाश्रयत्वविषयत्वाभावेकस्यज्ञा
नेनमोक्षः कस्यवासाधनानुष्ठायित्वम् । किंचजातेपितत्त्वज्ञानेद्वयोरपिजडतयाबाधावश्यंभावेनशून्यवादप्रसंगः । ततोनजीवब्रह्म
णोर्वास्तवोभेदः । नापिजीवानांपरस्परभेदः। पूर्ववज्जाड्यापत्त्यादोषस्यतादवस्थ्यात् । नचव्यवहारसंकरः । कुंभाद्यनुगतरविश
शिनभसांप्रातीतिकभेदवदाविद्यकांतःकरणभेदवशाज्जीवानामपितादृशभेदाभ्युपगमात् । तेनव्यवहारेसिद्धेर्किंपरमार्थभेदाभ्युपग
मेन । नचपारमार्थिकभेदंविनाव्यवहारासिद्धिरितिवाच्यम् । स्वप्नादौतंविनापिनिखिलव्यवहारदर्शनात् । प्रत्युतभेदेवस्तुत्वे एक
मेवाद्वितीयंब्रह्मअजोह्येकःक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्याद्यभेदपरश्रुतिस्मृतिवाक्यानामप्रामाण्यमनिर्मोक्षप्रसंगस्तदर्थं श्रवणाद्यनुष्ठानवै
यर्थ्यंचस्यादतोऽभेदएवन्याय्योनभेदइति । तथाचसर्वाभिन्नात्मज्ञानंश्रवणादिभिःस्यात् श्रवणादीनांश्रुतिविहितत्वात्तद्विधायकां
श्रुतिमाह । आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यः ॥ इति । अत्राग्निहोत्रंजुहोतियवागूःपचतीतिवत्पाठक्रमा
दर्थक्रमोबलीयानितिध्येयोन्यथाद्रष्टव्यपदस्यांतेपाठःस्यादिति । श्रवणंनामन्यायैर्निर्णीततात्पर्यकश्रुत्या[1]दिभिरात्मनिर्णयः ।
ततोप्युक्तवादिदुस्तर्कजालैरसंभावनायापरोक्षभावनोत्पत्तेस्तन्निवारकन्यायानुसंधानंमननम् । ततश्चव्यासंगत्यागेनदेहातिरि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

१ श्रुत्यर्थनिर्णायकोन्यायः सूत्रमित्यर्थः ।

क्तात्माकारमनोनुसंधानंनिदिध्यासनम् । ततोयथाभूतदेहाद्यतिरिक्तात्मसाक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानात्मकोजायतेयःसमूलंमिथ्याज्ञानमुन्मूलयति । विशेषदर्शनजन्यलौकिकसाक्षात्कारत्वेनभ्रमनिवर्त्तकत्वदर्शनात् । श्रुतिरप्येवमाह । तरतिशोकमात्मवित् । इति । मिथ्याज्ञाननाशःशोकतरणंतद्धेतुरात्मदर्शनंतद्धेतूनिश्रवणादीनीतिविवेकः । नत्वात्मसाक्षात्कारस्यैवमिथ्याज्ञाननाशकत्वेन्यपदार्थनिरूपणंव्यर्थमितिचेन्न । तत्तत्त्वज्ञानमंतरेणतद्भिन्नत्वेनात्मज्ञानासम्भवात्परंपरोपयोगेनसार्थक्यात् । तच्चात्मज्ञानंभगवत्प्रसादेनैवनतद्विनेति । अतःसोपिज्ञेयउपास्यश्चेतिपूर्वमुपपादितमेतद्बहुशः । अत्रैवान्येषांसांख्याद्यभिमतज्ञानानामंतर्भावोयथाकथंचिद्बोध्यः । सर्वेपदाहस्तिपदेनिमग्नाइतिन्यायेनेतिसंक्षेपतोनिरूपितःकांडत्रयविभागः ॥ कथंयथातेजोवारिमृदामविनियमःस्वभावावस्थितिरमृषातथेतिदृष्टांतः । यतःश्रीमद्भागवतात्स्वेनराजतेसत्यलोकइतिस्वराट्ब्रह्माआद्यस्यप्राक्कल्पीयज्ञानस्यजन्माविर्भावमन्वयात्प्राप । एतच्चाग्रेस्फुटीभविष्यति । पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ॥ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयत्सूरयोभागवतंवदंति ॥ इतीतृतीयेवक्ष्यतिभगवान् । किंच यथात्ममायायोगेननानाशक्त्युपबृंहितम् ॥ विलुंपन्विसृजन्गह्णन्विभ्रदात्मानमात्मना ॥ क्रीडस्यमोघसंकल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णुते ॥ तथातद्विषयांधेहिमनीषांमायिमाधव ॥ इत्यादिनाब्रह्मप्रार्थनानंतरं श्रीहरिणा ज्ञानंपरमगुह्यंमेइत्यादिश्लोकैःसंक्षेपेणश्रीमद्भागवतंब्रह्मणेउपदिष्टांतर्दधे । ततश्च अंतर्हितेंद्रियार्थायं हरये विहितांजलिः ॥ सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत् ॥ इतिचवक्ष्यतिद्वितीये । इतरतइतरेपिनारदव्यासमैत्रेयादयोपियतोभागवतादाद्यस्य सर्वादिकारणस्य हरेर्जन्म कर्मेथः साक्षात्कारमन्वयुः । अत्रार्थवशाद्वचनविपरिणामः । चपुनःयतोभागवतात्पुमानर्थेषुधर्मादिषुशास्त्रीयपदार्थेषुवाभिज्ञोज्ञाताभवति । धर्मार्थकाममोक्षाणांज्ञानं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भागवतं श्रुतेः ॥ सर्वशास्त्रार्थविज्ञानमस्याध्येतुश्चजायते ॥ इतिसंहितोक्तेः । यद्भागवतमादिकवये श्रीव्यासाय मह्यं
परंपरमानंदंतेने । परःस्यात्परमानंदेपरमेशेरिपौपुमान् ॥ इतिकोशात् । किंभूतायमह्यंब्रह्महृदिहृदयेयस्यसब्रह्महृदः । समासांतो
त्राच्प्रत्ययः । तस्मैब्रह्महृदाय । ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहम् ॥ इतिगीतासुब्रह्मशब्दःप्रकृतिपरःश्रीहरिणोदाहृतः ।
इहचब्रह्मशब्देनप्रकृतिकार्यभूतोप्रसन्नतारूपःशोकोबोध्यः । गोभिःश्रिणीतमत्सरमितिवत्कारणेपिकार्यप्रयोगः । तेनब्रह्महृदाय
कोर्थः शोकाकुलायेतिलब्धम् । एतद्वृत्तमग्रेस्फुटीभविष्यति नातिप्रसीदेद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ ॥ इत्यारभ्य अथापिवत
मेदैद्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः ॥ असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्यसत्तम ॥ इत्यन्तग्रन्थेन ॥ यद्वायद्भागवतमादिकवयेब्रह्मणेब्रह्मवेदंते
नेसृष्ट्यादौभगवताचतुःश्लोकीरूपेणोपदिष्टमेवतद्वेदंतेनेवेदरूपेणचतुर्मुखेभ्यआसेत्यर्थः । चतुश्लोकीचतुर्वेदबीजभूतानसंशयः ॥
इतिसंहितोक्तेः । चतुष्टयरूपेणवेदप्राकट्येचतुश्लोकोपदेशएवहेतुरन्यथापंचादिभिःकथंनोपदिष्टमितिभावः । यस्मिन्भागवतेसू
रयोपिशास्त्रज्ञाअपिहरिभक्तिंविनामुह्यंतिएतदर्थरहस्यंनाप्नुवंति । भक्त्याभागवतंशास्त्रंनव्युत्पत्त्यानटीकया ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः।
यद्वायास्मिन्नितरतइतरेशाक्तिकनास्तिकप्रभृतयःसूरयःसंतोपिमुह्यंतिनैतद्व्यासकृतामितिवदंति । व्यासकृतेतरपुराणरचनाविलक्ष
णत्वात् । किंच अष्टादशपुराणानिकृत्वासत्यवतीसुतः ॥ चक्रेभारतमाख्यानंवेदार्थैरुपबृंहितम् ॥ इतिस्कांदमाहात्म्योक्तेरिह
च जिज्ञासितसुसम्पन्नमापितेमेहदद्भुतम् ॥ कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ इतिप्रथमस्कंधेश्रीनारदोव्यासशोकापनोदा
वसरेतमुक्त्वाभागवतवर्णनंतस्माउपादेशीतिवरुद्धत्वाच्च । अत्रप्राचःइतिहासपुराणानामिगीर्यावाचकस्यसः ॥ कर्तृवर्जितएवा
स्यव्यासःप्राकट्यकृन्मतः ॥ मार्कंडेयादिसंज्ञातुकाठकादिवदिष्यताम् ॥ नन्वृगादिपुराणांतोवेदोनित्योस्तिकिंत्वदः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सम्प्रतिप्रचरद्भूमौश्रीमद्भागवताभिधम् ॥ अष्टादशातिरिक्तत्वाद्वेदरूपंनसंभवेत्॥अष्टादशोत्तरंव्यासोभारतंकृतवान्प्रभुः॥भारतो
त्तरमेतत्तुचक्रेभागवतंमुनिः । इत्येवमुक्तेरेतस्यनाष्टादशसुसम्भवः । मैवंलक्षणसंख्याभ्यामिदमेवहितद्भवेत् ॥ ब्रह्मश्रीपतिसंवादो
योंशोष्टादशमध्यगः ॥ व्यासनारदसंवादस्तत्रयस्मात्प्रवेशितः ॥ एकस्यैवतदेतस्यश्रीमद्भागवतस्यतत् ॥ अष्टादशांतर्वर्तित्वंपौर्वा
पर्यंचसंभवेत् ॥ विवक्षानास्तिकालस्यसचेदत्राविवक्ष्यते॥ मार्कंडेयाग्नेययोः स्याद्बहिर्भावस्तदानयोः ॥ इति । अथास्यव्याख्या ।
अथेतिहासपुराणेषु विष्णुभक्तिवाक्यान्यवेदरूपाणीतिविवक्षून्मीमांसकैकदेशिनः कांश्चिन्नास्तिकाभासान्निराकर्तुंप्रवर्त्तते ।
तथाहि नन्वितिहासपुराणयोर्नवेदत्वमष्टादशपुराणानिकृत्वाभारतंचक्रेव्यासइतिस्कांदादौतयोः कृतकत्वाभिधानादितिचेत्तत्राह ।
कृत्वासत्यवतीसुतश्चक्रइत्यत्रतानिप्रकटय्यैतत्प्रकटयांचकारेत्येवार्थः । अन्यथाएवंवाअस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतदृग्वेदो
यजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदइत्यादिबृहदारण्यकश्रुतेर्मुख्यार्थबाधःस्यात् । किंचयद्ब्राह्मणानीतिहास
पुराणानीतिब्रह्मयज्ञे विनियोगाच्च तयोर्वेदत्वम् । आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिर्द्विजसत्तमाः ॥ पुराणसंहिताश्चक्रेपुराणार्थवि
शारदः॥ यच्छिष्टंतुयजुर्वेदइतिशास्त्रार्थनिर्णयः ॥ इतिवायवीयाच्चापितयोर्वेदत्वंपूरणात्पुराणमितिवेदपूरकत्वान्निरुक्तिः नहि
न्यूनस्य स्वर्णकंकणस्यत्रपुणापूर्तिर्युज्यतइत्यभिप्रेत्यैवस्कांदे । योवेदचतुरोवेदान्सांगोपनिषदोद्विजः ॥ पुराणंनैवजानातिनचस
स्याद्विवेदवित् ॥ इत्युक्तम् । ननुवेदस्यचैतद्भागस्तर्ह्यनादौतास्मिन्मार्कंडेयादिसंज्ञाकथंतत्राहमार्कंडेयेनोच्चारितामितिविवक्षयात

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

द्युत्पत्तिःकाठकादिसंज्ञावन्मन्तव्या । यथाकठेनोच्चारितंकाठकामितिसंज्ञातथामार्कंडेयादिसंज्ञातिभावः । एवमवेदत्वशंकायामिति
हासपुराणयोर्निराकृतायांश्रीभागवतविद्वेषिणःशंकंते ।ऋगादेःपुराणांतरस्यवेदत्वमस्तुकिंतुशुकपरीक्षित्संवादतयाभुविसंप्रतियत्प्र

कृतैश्चतुर्भिःप्रश्नैःपुराणकथावतारितासाचभारतोत्तरभावित्वंविनानसंमतेतिमार्कंडेयस्याष्टादशभ्योबहिर्भावः । एवमाग्नेयारंभे
सूतत्वंपूजितोस्माभिःसारात्सारंवदस्वनः ॥ इतिशौनकेनपृष्टःसूतः । सारात्सारंहिभगवान्विष्णुरव्ययईश्वरः ॥ इत्यादिक
मुक्त्वाऽवतार्य्यचपुराणंतद्विद्यासारंबुवन्प्रसंगाद्ग्रंथांतर्गीतासारंप्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञाय दैवीह्येषागुणमयीममममायेत्यादीनिकानि
चित्पद्यान्यवोचत । अर्थमात्रोक्तौयथावत्तानिनब्रूयादित्याग्नेयस्यापितेभ्यःसः । तस्मात्कालविवक्षात्रनास्तीतिकालपौर्वापर्यक
थनंतुह्यसुरादिमोहार्थमेव । अन्यथाव्यासोनारायणःस्वयमित्युक्तेःसर्वज्ञस्यनारायणावतारस्यव्यासस्याप्युन्मत्तप्रलापितता
स्यात् । ततश्चभागवतादीनांत्रयाणामष्टादशांतर्भावःसिद्धः । इत्थंचेतिहासपुराणानिसर्वाण्यनादिसिद्धान्येवव्यासात्तेषांप्राक
टचमित्युक्तंनविस्मर्तव्यम् । प्रणम्यचाशिवंदेवींशर्वंभागवतंतथा ॥ पुराणंसंप्रवक्ष्यामियथोक्तमृषिभिःपुरा ॥ इतिवाक्यात्तुये
देवीपुराणद्वेषसंकुलाः ॥ ऊचुर्भागवतंतेहिस्वमौढ्यंप्रवितन्वते ॥ मात्स्यादौयद्भागवतंप्रोक्तंतच्छुकभाषितम् ॥ नतद्देवीपुरा
णंस्याल्लक्षणादिविपर्ययात् ॥ तत्रभागवतत्वेनसर्वस्यैवविशेषणम् ॥ तथेतिव्यवधानाच्चपुराणंनविशिष्यते ॥ यदिदंकालिका
ख्यंचमूलंभागवतंस्मृतम् ॥ इत्युक्तःकालिकाभिख्यंयद्भागवतमूचिरे ॥ तच्चप्रमादाद्विद्वेषाच्चेतिप्राहुर्विपश्चितः ॥ एतस्योपपु
राणत्वान्मात्स्योक्तत्वंविमूढता ॥ त्रयोदशत्वाद्यसिद्धेर्लैङ्गादीनांसमूढता ॥ अथास्यव्याख्या । एवंशुकपरीक्षित्संवादरूपंभा
गवतमष्टादशपुराणांतर्गतंमहापुराणमित्याप्यतत्रशाक्तैककृतानिशंकांतराणिनिराकर्तुंप्रवर्ततेतथाहि । ननुप्रणम्यचेत्यादिकं
देवीपुराणस्याद्यपद्येभागवतपदप्रयोगाद्भगवत्याइदंभागवतामातयोगाच्चदेवीपुराणमेवभागवतमस्तु । यल्लक्षणादिकंमात्स्येप्रोक्तं
नचेदंसुविशुकप्रोक्तत्वेनप्रचरादितिचेत्तत्राह । प्रणम्यचेत्यादिप्रकटार्थंतेषांमौढ्यंप्रपंचयति । मात्स्येस्कांदेचयस्यलक्षणंगायत्री

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

राणशिवपुराणब्रह्मपुराणादीनामष्टाध्याय्याश्चभागवतत्वंस्यात् । यद्वाचकारभगवान्व्यासइत्युक्तेःपुराणमात्रस्यभागवतत्वं स्यात् ॥ किंचस्त्रीलिंगव्युत्पत्त्यासप्तशत्यादेश्चतत्स्यात् । गच्छतीतिव्युत्पत्त्यामहिषोष्ट्रादिश्चगौःस्यात् । अतःश्रीधरस्वामिना पीत्थमुक्तमतएवभागवतंनामान्यादितिनशंकनीयमिति । अतएवकोर्थःलक्षणोक्तेभागवतंनामान्यद्विष्णुपुराणादिव्युत्पत्त्यानभ वेदितितदर्थः तस्माल्लक्षणेनैववस्तुपरिचेयम् । यत्तुमात्स्याद्युक्तलक्षणंवीक्ष्यकेनचित्कृतमेतद्व्यासकृतं तत्त्वन्यदितिपामराणांशंकां तरंतत्परिहरिष्यामः । नन्वष्टादशोत्तरंभारतंप्रकटितंभारतोत्तरंतुश्रीनारदोपदेशतोभागवतमितिब्रुवतात्वयाभागवतद्वयमभिम तम् । तेनचपुराणान्यूनंविंशतिरुक्तानि । किंचभारतोत्तरस्यलक्षणसंख्येमात्स्याद्युक्तेप्रतीतेभारतात्पूर्वस्य । तेकेऽतःस्ववक्तृ त्वंप्रज्ञांधप्रेष्टंप्रकाशितमितिचेत्तत्राह । ब्रह्मश्रीपतीति इदंभगवतापूर्वंब्रह्मणेनाभिपंकजे । स्थितायभवभीतायकारुण्यात्संप्रका शितम् ॥ इतिद्वादशवाक्याद्भागवतंब्रह्मनारदसंवादरूपंसंक्षेपेणकृत्वापश्चान्नारदोपदेशादनुक्रम्यविस्तारितंचेत्यर्थः । तथाचत्व दुक्तंवियत्पुष्पायमाणंसर्वमभूदतोमूर्द्धानंगृहीत्वारुदिहीति । भारतोपक्रमेप्येवमस्तिप्रथमंचतुर्विंशतिसहस्रंभारतंकृतमाख्यानै र्विनाततस्तैःसहितंपंचाशत्सहस्ररूपंतदनंतरंततोप्यधिकामितिअन्यांसंगतिमाह । पौर्वापर्येणमासनस्यकालस्यविवक्षानास्ति । सतादृशःकालश्चेदत्रेतिहासपुराणानिरूपणेवक्तुमिष्यते । तर्ह्यनयोःसंप्रतिभुविप्रचरतोर्मार्कंडेयाग्नेययोरष्टादशभ्योबहिर्भावः स्यात् । अयमर्थः । भारतात्पूर्वेष्वष्टादशसुयद्भागवतेततोन्यदिदंशुकभाषितंयद्भारताद्दुत्तरमितिचेत्तवशंकातर्हिमार्कंडेयादावप्ये वंसाभ्युदेति । तथाहि मार्कंडेयारंभे । भगवन्भारताख्यानंव्यासनाक्तमहात्मना ॥ पूर्णमत्स्यमलैःशब्दैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैः ॥ इत्यादि । तदिदंभारताख्यानंबह्वर्थंबहुविस्तरम् ॥ तत्त्वतोज्ञातुकामोहंभगवंस्त्वामुपाश्रितः ॥ इतिचप्रोच्यते । जैमिनिना

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कृतैश्चतुर्भिःप्रश्नैःपुराणकथावतारितासाचभारतोत्तरभावित्वंविनानसंमतेतिमार्कंडेयस्याष्टादशभ्योबहिर्भावः । एवमाग्नेयारंभे
सूतत्वंपूजितोस्माभिःसारात्सारंवदस्वनः ॥ इतिशौनकेनपृष्टःसूतः । सारात्सारंहिभगवान्विष्णुरव्ययईश्वरः ॥ इत्यादिक
मुक्त्वाऽवतार्य्यचपुराणंतद्विद्यासारंब्रुवन्प्रसंगाद्ग्रंथांतर्गीतासारंप्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञाय दैवीह्येषागुणमयीममायेत्यादीनिकानि
चित्पद्यान्यवोचत । अर्थमात्रोक्तौयथावत्तानिनब्रूयादित्याग्नेयस्यापितेभ्यःसः । तस्मात्कालविवक्षात्रनास्तीतिकालपौर्वापर्यक
थनंतुह्यसुरादिमोहार्थमेव । अन्यथाव्यासोनारायणःस्वयमित्युक्तेःसर्वज्ञस्यनारायणावतारस्यव्यासस्याप्युन्मत्तप्रलपितता
स्यात् । ततश्चभागवतादीनांत्रयाणामष्टादशांतर्भावःसिद्धः । इत्थंचेतिहासपुराणानिसर्वाण्यनादिसिद्धान्येवव्यासात्तेषांप्राक
टचमित्युक्तंनविस्मर्तव्यम् । प्रणम्यचशिवंदेवींशर्वंभागवतंतथा ॥ पुराणंसंप्रवक्ष्यामियथोक्तमृषिभिःपुरा ॥ इतिवाक्यात्तुये
देवीपुराणद्वेषसंकुलाः ॥ ऊचुर्भागवतंतेहिस्वमौढ्यंप्रवितन्वते ॥ मात्स्यादौयद्भागवतंप्रोक्तंतच्छुकभाषितम् ॥ नतद्देवीपुरा
णंस्याल्लक्षणादिविपर्ययात् ॥ तत्रभागवतत्वेनसर्वस्यैवविशेषणम् ॥ तथेतिव्यवधानाच्चपुराणंनविशिष्यते ॥ यदिदंकालिका
ख्यंचमूलंभागवतंस्मृतम् ॥ इत्युक्तःकालिकाभिख्यंयद्भागवतमूचिरे ॥ तच्चप्रमादाद्विद्वेषाच्चेतिप्राहुर्विपश्चितः ॥ एतस्योपपु
राणत्वान्मात्स्योक्तत्वंविमूढता ॥ त्रयोदशत्वाद्यसिद्धेर्लैङ्गादीनांसमूढता ॥ अथास्यव्याख्या । एवंशुकपरीक्षित्संवादरूपंभा
गवतमष्टादशपुराणांतर्गतंमहापुराणमित्यापाद्यतत्रशाक्तैककृतानिशंकांतराणिनिराकर्तुंप्रवर्ततेतथाहि । ननुप्रणम्यचेत्यादिकें
देवीपुराणस्याद्यपद्येभागवतपदप्रयोगाद्भगवत्याइदंभागवतामितयागाच्चदेवीपुराणमेवभागवतमस्तु । यल्लक्षणादिकंमात्स्येप्रोक्तं
नचेदंशुकप्रोक्तत्वेनप्रचरादितिचेत्तत्राह । प्रणम्यचेत्यादिप्रकटार्थंतेषांमौढ्यंप्रपंचयति । मात्स्येस्कांदेचयस्यलक्षणंगायत्री

CC-0. In Public Domain. Gift From Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

समारब्धत्वंकथितम् । यस्यसंख्याष्टादशसाहस्रीवर्णिताताद्विपाद्मादौ शुकभाषितत्वेनोक्तं ग्राह्यम् । नतुदेवीपुराणम् । तत्र । मात्स्याद्युक्तयोर्लक्षणसंख्ययोरभावात्तद्विपरीतयोश्चसत्त्वात् तस्यहिविजयत्रैलोक्याभ्युदयशुंभनिशुंभमथनाख्यपादत्रयविशिष्टत्वंलक्षणंलक्षंचतस्यसंख्योक्तालक्षमात्रेणश्लोकानांविद्यादेवेनभाषितेत्यभ्युदयपादपूर्त्त्यध्यायस्यवाक्यात् । शुकपरीक्षित्संवादस्तुतत्रकापिनास्ति । किंचाध्यायसमाप्तौनिबंधेषुतदुदाहृतौचदेवीपुराणनाम्नैवसमाप्तिरुदाहृतिश्चदृश्यतेनतुभागवतनाम्नेत्यतोदेवीपुराणंभागवतंवदंतःशुकभाषिततद्विद्वेषिणोविमूढाएवविदिताः । एतेनहेमसिंहसमन्वितमितिसिंहवाहिनीत्वेनलिंगेनदेवीपुराणत्वशंकनलक्षणजीवनंचनिरस्तम् । नखलुतत्रतत्तद्वाहनोपेतानितत्तत्पुराणानिदेयान्युच्यंते । किंतुजलधेन्वाद्युपेतान्येवतस्मात्सिंहशब्देनसिंहासनंवाच्यंपुस्तकाधारत्वेनतस्योपेक्षितत्वात्भीमोभीमसेनइतिवदेकदेशेनापिपूर्णनामाभ्युपगमाच्च । यस्यचतुर्भुजपादेषुहेम्नःसिंहाःसंतीत्येके । प्रणम्येत्यादिवाक्याद्देवीपुराणेभागवतत्वभ्रांतिंनिरस्यतस्यवाक्यस्यपरमार्थंदर्शयायि । तत्रेति । तत्रपद्येभागवतशब्दस्यसर्वविशेषणत्वात्तथाशब्देनव्यवधानाच्चपुराणंभागवतमितिनाविशेषणीयमिति । शर्वस्यभागवतत्वंतुभस्मोद्धूलितदेहस्तुजटामंडलमंडितः ॥ अहंध्यायामितंविष्णुंपरमात्मानमव्ययम् ॥ विष्णोराराधनार्थंमेव्रतचर्यापितामह ॥ इतिगारुडेतद्वाक्यात् । नचभगवत्याइदंभागवतमितिवाच्यम् । तथात्वेतद्विषयकस्यसर्वस्यतत्त्वापत्तेः । भगवत्प्रोक्तत्वभगवद्देवताकत्वैकतररूपावयवशक्त्यासमुदायशक्त्याचशुकभाषितंशास्त्रंवाच्यं बोधयन्नयंभागवतशब्दःपंकजादिवद्योगरूढोबोध्यः । ननुयदिदमित्यादिकात्पुराणदानप्रसंगेकालीपुराणवाक्यात्कालीपुराणंभागवतमस्तु । यदष्टादशसुगाप्यतेनत्वेतदित्याहसार्द्धश्लोकेन यदिदमिति । मात्स्येयद्भागवतंलक्षणसंख्याभ्यांवर्णितंनतत्कालीपुराणम् । तल्लक्षणसंख्ययोस्तत्राभावात् । पाद्मादौशुकभाषित

Digitized by Siddhanta eGangotri

त्वंचलक्षणंतत्कालिकापुराणेनास्त्येव । ततःप्रमादाच्छ्रीमद्भागवतेविद्वेषाच्चतेतथावदंतीतिविमूढास्तइत्यर्थः । मात्स्यलक्षणसं
ख्याभ्यांपुराणानिलक्षयित्वातेषांदानमाहात्म्यानिचोक्तानि । अस्यकालीपुराणस्योपपुराणमध्येगणितत्वात्तन्मात्स्योक्तंभाग
वतमिदमेवेतिब्रुवंतोविमूढाभवंति । अपिचतत्रैवकालिकापुराणउपपुराणान्यष्टादशोक्तानि । शैवंयद्वायुनाप्रोक्तंवैरिंचंवैष्णवं
तथा ॥ यदिदंकालिकाख्यंचमूलंभागवतंस्मृतम् ॥ सौरंचनारदीयंचमार्कंडेयंचवाह्निजम् । भविष्यंब्रह्मवैवर्तंलिंगंचैवत्रयोदशम् ॥
वामनंकौर्ममात्स्येचसप्तदशंचगारुडम् ॥ स्कान्दमष्टादशंप्रोक्तंपुराणंचनसंशयः ॥ इति । यदिकालिकाख्यंपुराणंभागवतमिति
संबध्यते । तर्हिलैंगादीनांत्रयोदशत्वाद्यनुपत्तिरितिब्रुवंतस्तेसंमूढाइत्यर्थः । तस्माद्भागवताख्यमुपपुराणमिदमन्यदेव । यत्सौ
रपुराणे । ततोभागवतंप्रोक्तंभागद्वयसमन्वितमितिकृतलक्षणम् । ददातिसूर्यभक्तायययस्तुभागवतंद्विजाः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः
सर्वरोगविवर्जितः । जीवेद्वर्षशतंसाग्रमंतेवैवस्वतंपदमिति । यस्यदानफलंचोक्तमितिकौर्मेप्रथमाध्याये । उपपुराणसंख्यैवमस्ति ।
आद्यंसनत्कुमाराख्यंनारसिंहंततःपरम् ॥ तृतीयंस्कांदमुद्दिष्टंकुमारेणतुभाषितम् ॥ चतुर्थंशिवधर्माख्यंसाक्षान्नंदीशभाषि
तम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्यंनारदीयमतःपरम् ॥ कापिलंवामनंचैवतथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्मांडंवारुणंचाथकालिकाद्वयमेवच ॥
माहेश्वरंतथासांबंसौरंसर्वार्थसंचयम् ॥ पराशरोक्तमपरंमारीचंभार्गवाह्वयमिति । तस्मादेतानिशैवादीनिपुष्करपुराणशिवरहस्य
विष्णुधर्मोत्तरादिवदुपपुराणान्येव ॥ तेषूक्तंभागवतमन्यदेवेतिसिद्धमिति । ननुश्रीधरस्वामिभिर्यदुक्तंभागवतंनामान्यदितिनशं
कनीयम् । तत्तूपपुराणापेक्षमिति । यदिचनद्विपीजमंतराशंकोद्भवतीतिमतंतत्राह । शंकापंकावलिप्तत्वादप्रामाण्यंयदीष्यते ॥
वेदादौचिरशंकास्तितस्यापिचतदिष्यताम् ॥ श्रौतकर्मपरित्यागान्निबंधेष्वनुदाहृतेः ॥ अप्रमाणमिदंवेदविरुद्धंप्रतिभातिनः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मैवंकर्मपरित्यागोवेदनोप्यधिकारिणाम् ॥ दृश्यतेभारतेनापिकिंमूढनहिपश्यसि ॥ संवत्सरप्रदीपादिष्वार्षग्रंथेषुवित्तमैः ॥ वाक्यान्यस्यनिबंधेषुलिखितानिपुरातनैः ॥ टीकाश्चास्यकृताःसद्भिर्बहवोवेदविद्वरैः ॥ यस्मान्नवीक्षसेतत्त्वंदिवांधःपरिकीर्त्यसे ॥ अथास्यव्याख्या ॥ शंकापरिहारमाह । वेदादावितिसौगतैर्वेदस्य त्रयोवेदस्यकर्त्तारोमुनिभंडनिशाचराः ॥ इत्यादिवाक्यैर्मुनिभंडादिकृतत्वमाशंक्यते । सांख्यैश्चमृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिदर्शनादनाप्तत्वम् । तस्यशंकितम् । तथावेदवाच्येश्वरस्यकालस्यचसांख्यैरभावः स्मर्यतेतैरेवेदविहितज्योतिष्टोमादेर्हिंसादोषेणाननुष्ठेयत्वंचोच्यते । जैमिनिनाकाठकादिसंज्ञादर्शनाद्वेदस्य पौरुषेयत्वंशंकितम् । किंचाचारमाधवेस्मृतीनामप्रामाण्यंशंकितम् । नचैतावतावेदादीनामप्रामाण्यादिकंस्यात्तदप्रामाण्यादेः परिहृतत्वात् । किंचाबाधिताखलुशंकाप्रामाण्यमपनयतिनतुबाधितापीति । ननुमार्कंडेयादौशंकाविरहात्तत्प्रमाणमेव ।अत्रसंप्रचरिते भागवतेशंकासत्त्वादप्रामाण्यंस्यादितिचेत् मैवं मार्कंडेयादौतत्तत्कथाप्रधानतयादुर्धियांतत्रबलवद्विद्वेषाभावान्नशंकोदयः । श्रीभागवतेविष्ण्वेकभक्तिप्रतिपादकेतदितरधर्मनिरासकेतेषांबलवद्विद्वेषात्तद्धेतुकाशंकास्यादेववाममार्गगानाम् । तेचविष्णोर्नामनगृह्णीयान्नस्पृशेत्तुलसीदलम् ॥ इत्यादिवाक्यैर्निखिलवेदप्रतिपाद्यंसर्वेश्वरंश्रीविष्णुमपिनिंदंति ॥ तदुत्कर्षापादकेश्रीभागवतेकथंतेषांशंकानभवेदितिभावः । शंकामात्रेणाप्रामाण्यंचेत्तर्हिकल्पतरौकुठारस्त्वयानिक्षिप्यताम् । कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः अहरहः संध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतिवीरहासदेवानांयोग्निमुद्वासयेदित्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवंकर्त्तव्यतोक्तायेषांत्यागे वीरघातःप्रत्यवायःश्रावितस्तेषांवर्णाश्रमकर्मणां त्यागाभिधानादेदविरुद्धत्वमस्त्व । तदुक्तंप्रथमे । त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरे भजन्नपक्वोथपतेत्ततोयदि । यत्रक्वबाभद्रमभूदमुष्यकिंकोवार्थ आप्तोभजतांस्वधर्मतइति । एकादशेपि ॥ आज्ञायैवंगुणान्दोषान्

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

मयादिष्टानपिस्वकान् ॥ धर्मान्संत्यज्ययः सर्वान्माभजेतससत्तमइति । एवमनेकत्रकर्मत्यागोत्रपठ्यते । किंचप्राचीननिबंधे
ष्वेतद्वचसामनुदाहरणाच्चवेदविरुद्धंभागवतंप्रमाणंनेतिपरिहारमाह मेवमिति । एतद्धस्मैवविद्वांसआहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था
वयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहे । एतद्धस्मवैपूर्वेविद्वांसोग्निहोत्रंनजुहवांचक्रिरेएवंवैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाः पुत्रैषणाया
वित्तैषणायालोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यांचरंति । नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरित्याद्याः श्रुतयः
पारिव्राज्याधिकारेसतिनित्यनैमित्तिककर्मणांत्यागंदर्शयंति । एवंभारतेमोक्षधर्मेपितापुत्रसंवादादिषुनिवृत्तिरुपादिष्टाप्रवृत्तिस्त्या
जितेतिनिरूपितम् । किंचसर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजइतिश्रीमुखोक्तेस्तथाशुद्धभक्त्यधिकारेकर्मत्याजयताभागवतेनकि
मपराद्धमितियथाजातत्वादेवंतेभणितिरिति । यदुक्तंप्राचीननिबंधेष्वेतद्वचसामनुदाहृतेरनार्षमितितत्परिहरति ॥ संवत्सरेत्या
दिना । प्रकटार्थप्राचीनगौडकृतेसंवत्सरप्रदीपनाम्निस्मार्तनिबंधेगृहेभागवताभावेस्कांदवचनैर्दीपंप्रदर्श्यकलिदोषापनुत्तयेकतिचि
च्छ्रीभागवतपद्यानिलेख्यानीतिप्रतिज्ञायबहूनितद्वाक्यानितत्रलिखितानि ॥ श्रीमध्वमुनिनास्वभाष्येतद्वाक्यानुदाहृतानि बोप
देवेनचैतत्कथयामुक्ताफलहरिलीलाख्यौनिबंधौपरमहंसप्रियाख्याटीकाचास्यकृता ॥ सच्चरितमीमांसाख्येस्मार्तग्रंथेविद्यानि
ध्याचार्येणदेवर्षिभूतोसेत्यादीनितद्वचांस्युपात्तानि ॥ लक्ष्मीधरेणभगवन्नामकौमुद्यामनंतदेवेनमथुरातीर्थप्रकाशेवाचस्पतिनाभ
क्तिप्रकाशे मधुसूदनस्वामिना भक्तिरसायनेतद्वाक्यानिन्यस्तानि । नृसिंहारण्येनहरिभक्तिचंद्रोदयेस्मृतिसंग्रहेस्मार्तग्रंथेचास्य
बहूनिवाक्यानिप्रोक्तानि । विष्णुपुरीयतीशेनतद्वाक्यैरेवभक्तिरत्नावलीव्यधायि । तथाभगवन्नाममाहात्म्येरघुनाथदण्डिनाबहू
नितद्वाक्यानिक्षिप्तानि । तथाप्पय्यदीक्षितेनकर्णौपिधायनिरयादित्यादिकं तद्वाक्यमलिखि । निर्णयसिंधौकमलाकरभट्टेनवामन

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

जयंतीनिर्णयेश्रोणायांश्रवणद्वादश्यामित्यादिकंतद्वाक्यंप्रमाणितम् । भट्टोजिदीक्षितेनचतुर्विंशतिमतव्याख्यायांतर्पणोत्तरपूजा निर्णयेमूर्त्योमिमतयात्मनइति तद्वाक्यमलेखि ॥ सर्वतःप्राक्तनेनश्रीस्वायंभुवेनमनुनापिस्वस्मृतौ नदद्यादामिषंश्राद्धेइत्यादिकं स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच॥ इत्यादिकंलिखितम् । तथाश्राद्धमयूखेपिनदद्यादामिषामितिप्रोक्तम् । एवंदिनकरद्योतादिषुबहुग्रंथेष्वेतद्वाक्यानिसंति । श्रीशंकराचार्यादपिप्राक्तनेनानुभूतिस्वरूपाचार्येणमस्कारणासारस्वताख्यव्याकरणग्रंथकारकप्रकरणेछंदसिस्यादिःसर्वत्रेत्यत्रछांदसप्रयोगोदाहरणावसरेत्रजतीर्विरेजुरितिश्रीदशमस्कन्धपञ्चमाध्यायवाक्यमुदाहृतमिति । तथाटीकाश्चास्याचित्सुखीविजयध्वजीविद्वत्कामधेनुसंबंधोक्तितत्त्वदीपिकाशुकहृदयासुदर्शनीमुनिभावप्रकाशिकाभावार्थदीपिकाद्याबह्वयः संति अर्वाचीनाः प्राचीनाश्च । एतैः सर्वविद्वद्वरैः शतसंख्याकैर्महाद्भिरभ्यर्चितं श्रीभागवतमस्वीकुर्वन्नज्ञः कुंडजोसि विज्ञातः । माधवसरस्वतीनामानं प्रति भागवतमनार्षंब्रुवन्काश्चित्पंडितस्तेन यतिना जारजोयमित्युक्तैः पंडितैः स गोलक एव निश्चित इति काश्यां प्रसिद्धेः । एतस्माद्वेदसारात्सर्वमान्याच्छ्रीभागवताद्गीतावामोपासका राज्ञस्त्रस्ताश्चौराः परस्वमिव विधवाः स्वगर्भमिवनिजधर्मं गोपायंतो विद्वेषादेवं कल्पयंति । मात्स्यस्कांदपाद्मादिभ्यो भागवतस्य लक्षणादी निज्ञात्वाबोपदेवोऽतिसूक्ष्मबुद्धिः संप्रचरादिदं भागवतं व्यासनाम्ना निबबंध । व्यासकृतंत्वन्यदेवएतस्यव्यासकृतत्वेदृढबन्धः पदलालित्यंचनस्यात् । नहिपाद्मादिषुव्यासकृतेषुभागवतवद्गाढबंधादिकमस्ति । तस्मान्नवीनमेतादितिताम्निराकर्तुं तद्भाषणं तावदाह । मात्स्यादौलक्षणादीनिविलोक्यामितबुद्धिमान् । बोपदेवश्चकारेदंव्यासतात्पाद्मादिजर्षभः । एतच्चदृढबंधत्वात्पदलालित्यतस्तथा । येनुमिन्वंतितेमूढानिश्चितंवाममार्गिणः ॥ समहान्दृढबंधस्तुछांदोग्यादिषु दृश्यते । वैष्णवे

पदलालित्यंदृढबंधश्चवर्तते ॥ अस्तिसुंदरकांडेपिपदलालित्यशालिता ॥ कथमेपांनवीनत्वंदुर्बुद्धेत्वंनभाषसे ॥ बोपदेवकृतेत्वत्र
बोपदेवात्पुरातनैः ॥ कथंटीकाःकृताःसंस्युर्हनुमच्चित्सुखादिभिः ॥ यान्याशंकाप्यंतेपापैःसाप्येतेनैवनश्यति ॥ अथास्यव्या
ख्या । द्वावाद्यौप्रकटार्थौदृढबंधादिसत्त्वेनवीनत्वंयत्तद्द्वयमिचारयतिद्वाभ्याम् । छांदोग्यादिष्वित्यादिपदादैतरेयादिग्राह्यम् । वैष्ण
वेश्रीविष्णुपुराणेप्रायेणेतिबोध्यमग्रेपि । एवंश्रीगीतासुचोभयंदृष्टंस्फुटार्थमन्यत् । तथाचछांदोग्यादिवत्स्वतःसिद्धंभागवतेपिदृ
ढबन्धादिकमितिनैतावतात्त्वच्छंकावकाशइतिभावः । किञ्चान्यनाम्नाग्रंथोधनलोभादिनासाक्षान्मैत्र्यावादृष्टः यथाधनलोभाद्बोप
देवेनाहिमाद्रेर्नामयथाप्रीत्याविद्यारण्यैर्वेदभाष्येमाधवनाम । अत्रचव्यासनामलिखनेग्रंथकर्तुः किंकारणंनधनादिलाभोनप्रीत्यति
शयः । किञ्चग्रंथकरणंयशोर्थंलाभाद्यर्थंवा । काव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये ॥ इत्यभियुक्तोक्तेर्बोपदेवस्यव्यासना
मलिखनेनाकिमपिसंभवति । किञ्चग्रंथकर्तुर्नाम्निसत्यपियादिवः संदेहस्तर्हिपतंजलिप्रणीतत्वेमहाभाष्येतर्कादौगौतमकृतत्वेशारीर
कादौशंकराचार्यप्रणीतत्वेचसंदेहोदुर्वारःस्यात् । किंचस्ववाक्यान्यार्षाण्युक्त्वालोकान्वंचयन्बोपदेवोमृषावादीस्वमाप्तत्वात्पात
यन्महापापीस्यादितिनेदृक्तादृशस्यकर्मेति । किंचयद्येतद्बोपदेवेनव्यरचीत्युच्यते । तर्हितस्मात्पूर्वंजातैर्हनुमदादिभिस्तस्मिन्कृ
ताष्टीकाःकथंस्युः । हनुमान्श्रीरामपार्षदाश्चित्सुखःआचार्यश्च । किञ्चश्रीशंकराचार्योपिभागवतमात्रवर्णितेमृद्भक्षणवस्त्रहरणेगो
विंदाष्टकेव्याख्यातवानेवतत् । श्रीमध्वमुनिरपितद्वाक्यानिस्वभाष्येउदाजहार । श्रीमध्वश्रीशंकरौहिसमकालीनौप्रसिद्धौ । शंक
राचार्यसमयादुत्तरंवत्सरशतद्वयेव्यतीतेबोपदेवोभूदितिरामाश्रमादिभिर्लिखितम् । यदितेहनुमदादयस्तस्यव्याख्यानादिचक्रुस्त
दाबोपदेवस्यजन्मापिनाभूदितितस्यकृतत्वंकथयन्भ्रांतधीरेव । एवमन्यापिवाममार्गैःकृताशंकानिरस्तास्यादिति । तथाहि ।

CC-0. Nanaji Deshmukh Library, BJP, New Delhi. Digitized by eGangotri

मात्स्याद्युक्तलक्षणादिवक्ष्येदंकृतंबोपदेवेनेतरपुराणवैलक्षण्यात् । व्यासकृतपुराणांतरश्लोकानुपूर्वासादृश्यंभागवतश्लोकेषुनदृश्यते । अत्राह सकलधर्मशास्त्रेतिहासपुराणानंतरंप्रेम्णाव्युत्पत्तिदशायांकृतत्वादत्रवैलक्षण्यम् । यथाशंकराचार्यकृतषोडशभाष्येषुमध्येशारीरकाभाष्येइतरभाष्यवैलक्षण्यंदृश्यते । तत्किंशंकराचार्यकृतंनभवति । किंतुकर्मस्वनादरात्तत्रप्रीत्यभावान्नसौष्ठवम् । ननुभागवतंनामान्यदितिनशंकनीयमितिश्रीधरशंकनान्निश्चीयते । प्रागपिश्रीभागवतेशंकास्तीतिचेदुच्यते । वैशेषिकमीमांसकादिभिर्वेदाप्रामाण्यंसाधितम् । तत्किंप्राग्वेदाप्रामाण्यशंकास्थितेतिनस्वीक्रियतेयथा । तथात्रापिस्वीकार्यम् । किंचास्तिकानांवेदाप्रामाण्यशंकायद्यपिनास्तितथापिनास्तिकानांसास्त्येवेतिचेत्समःसमाधिः । किंचमन्वादिशास्त्रेचौर्यहिंसादिनिषेधेप्राक्तदनुष्ठानंकिंस्थितमितिनशंक्यते यथातथात्रापीति । अथविधिनाचौर्याद्यनुष्ठानाभावेपिसंगप्राप्तंतदासीदितिचेत्तर्ह्यत्रापिद्वेषतस्तदाशंकनंस्थितमितिसमंसमाधानम् । वस्तुतस्तुश्रीधरस्वामिनांनायमाशयः प्राक्शंकास्थितेति । किंत्वन्यएव । तथाहि सर्गादीनिदशलक्षणानियत्रोक्तानितद्भागवतंश्रीमद्भागवतंनाम । सर्गादिदशलक्षणमितिद्वादशेवक्ष्यमाणवत्वादिति । द्वितीयद्वादशस्कंधयोर्भागवतत्वमस्तुदशानामपिलक्षणानांसंक्षेपेणोक्तत्वात्तृतीयादीनामपितदस्तुसर्गाद्येकैकलक्षणवत्त्वात् । प्रथमस्यतुनकथमपिभागवतत्वमेकस्यापिलक्षणस्यानुक्तेः । अतःप्रथमस्कंधोनभागवतमितियदिकश्चिच्छंकेततत्स्वामिभिर्निराक्रियते । किंचांबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृण्वित्युक्तेरपिप्रथमस्यशुकानुक्तत्वात्तन्नसंजाघटीतीतिचेन्न। अष्टादशसहस्रत्वद्वादशस्कंधसांमितत्वगायत्रीप्रारब्धत्वादीनांप्रथमेनविनाऽसम्भवात् । उपोद्घातत्वेनाधिकारिनिरूपणेनप्रथमस्यापिभागवतत्वमस्त्येव । यथाऽशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यारभ्यभगवद्गीतात्वेपिततःप्राक्तनग्रंथस्योपोद्घाततयागीतात्वंतथाप्रथमस्यापितत्त्वमिति । यद्वाप्रथमेपिसंक्षेपतोऽवतारकथादि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रूपलक्षणवत्त्वमस्त्येव।तेनात्रशंकैवनावतरति।नन्वस्यनिंदनेशाक्तादीनांकोहठइतिचेदत्राह । नवेत्तियोयस्यगुणप्रकर्षंसतंसदानिंद
तिनात्रचित्रम्॥वनेकिरातीकरिकुम्भजातांमुक्तांपरित्यज्यबिभर्तिगुंजामितिन्यायेनतेषांनिंदनेकोतिभारःपांखडित्वात्। पालनाच्च
त्रयीधर्मःपाशब्देनेहकथ्यते॥तंखंडयंतियेमूढाःपाखंडास्तेप्रकीर्तिताः॥इतिपाखंडलक्षणवत्त्वंतेषामस्त्येव ।किंचपुनर्बोपदेवकृतत्वं
निराकरोति।इदानींतनाःकवयःस्वल्पमपिभाषाकवित्वंकृत्वातत्रस्वनामक्षिपंतिबोपदेवोष्टादशसाहस्रींकृत्वालोभादिविनैवव्यासनाम
निक्षिप्तवान्सकथंनभ्रांतःस्यात्प्रयोजनमनुद्दिश्यनमन्दोपिप्रवर्ततेइतिन्यायात्।किंचयावत्कीर्त्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते।ता
वद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते॥इतिवचनात्स्वर्गप्राप्त्यर्थंव्यासनामनिक्षेपेणबोपदेवेनभागवतंकृतमितिकिंनस्यादितिचेन्न । कीर्ति
प्रचारोहितदुक्तश्लोकात्स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वेनावगम्यते । कीर्तिश्चव्यासनामनिक्षेपाद्व्यासस्यैवनतुग्रंथकर्तुः । यद्यप्यस्यानार्षत्वेनहिसं
भवतिकथंचिदपि । तथापित्वंब्रूहिअयंग्रंथोवेदविरुद्धार्थस्यप्रतिपादकोऽविरुद्धस्यवा । आद्येस्यार्षत्वेप्यप्रामाण्यमेवबृहस्पति
प्रणीतचार्वाकशास्त्रवत् । अंत्येऽनार्षत्वेपिवेदमूलकत्वेनस्मृतिवदस्यप्रामाण्यमव्याहतमेव । स्मृतीनांप्रामाण्यमपिवेदमूलकत्वे
नैवनत्वृषिप्रणीतत्वेन । अन्यथाकणादप्रणीतशास्त्रस्यापिप्रामाण्यंस्यात् । तस्याप्रामाण्यंतुपराशरपुराणेबहुधाप्रपंचितमिति।
ननुस्मृतीनामृषिप्रणीतत्वेसतिवेदाविरुद्धार्थत्वेनप्रामाण्यमितिचेन्न । लाघवेनवेदाविरुद्धार्थकत्वेनतत्प्रामाण्यस्योचितत्वादित्य
लमतिप्रसंगेन । अनयारीत्यास्मिन्सूत्रेपिआपाततःशास्त्रज्ञाअपिमुह्यंति । नतुयथार्थतःशास्त्रज्ञाइतिभावः । अथप्रकृतमनुस
रामः । पुनराह । किंभूतंभागवतंस्वेनानिजनान्यत्रासास्थितंनथाभ्रांतजसामिरस्वंदूरीकृतंधूंधुकार्यादीनांकुहकंप्रेतत्वादिलक्षणं
येनतत्तथा । यद्वानिरस्तानाममराणामपिकुहकंविस्मापकम् । अहोभागवतमहत्त्वंसर्वतोधिकमित्यर्थः । तदुक्तंपाद्मे । राज्ञो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मोक्षंतथावीक्ष्यपुराधातातिविस्मितः ॥ सत्यलोकेतुलांबध्वातोलयत्साधनान्यजः ॥ लघून्यन्यानिजातानिगौरवेणइदंमहत् ॥
तदाऋषिगणाःसर्वेविस्मयंपरमंययुः ॥ मेनिरेभगवद्रूपंशास्त्रंभागवतंक्षितौ ॥ पठनाच्छ्रवणात्सद्योवैकुण्ठफलदायकम् ॥ इति ।
यद्वानिरस्तात्यक्ताकुर्भूमिर्यैस्तेनिरस्तकवःपितरस्तेषांभुवः स्पर्शाभाववत्त्वात् । कर्मणापितृलोकइतिश्रुत्युक्तपितृलोकस्यभूमेरु
परित्वात्पितरोनिरस्तभुवएव । तेषांहंहर्षंकरोतीतिनिरस्तकुहकम् । येचैयंतिगृहेनित्यंशास्त्रंभागवतंकलौ ॥ आस्फोटयंति
वल्गंतितेषांप्रीताःपितामहाः ॥ यावद्दिनानिविप्रर्षेशास्त्रंभागवतंगृहे ॥ तावत्पिबंतिपितरःक्षीरंसर्पिर्मधूदकमितिस्कांदात् ।
हंहर्षेहरणेऽद्भुतइतिसौभरिः । हकमित्यत्रहपूर्वात्करोतेःकर्मणिडः । पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुत्युक्तसत्यरूपब्रह्म
स्वरूपम् । त्रैकालाबाध्यम् । श्रीमद्भागवतस्याथश्रीमद्भगवतस्तथा॥ स्वरूपमेकमेवास्तिसच्चिदानंदलक्षणमितिस्कांदात् । हरेर्वाङ्
मयमूर्त्तित्वाद्वा । स्वकीयंयद्भवेत्तेजस्तद्वैभागवतेदधात् ॥ तिरोधायप्रविष्टोयंश्रीमद्भागवतार्णवम् । तेनेयंवाङ्मयीमूर्त्तिःप्रत्यक्षा
वर्त्ततेहरेः । सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पापनाशिनीतिपाद्मे । तत्रैव श्रीमद्भागवतंशास्त्रंभगवद्रूपमुच्यते । पादादिजानुपर्यंतं
प्रथमस्कन्धईरितः ॥ तदूर्ध्वंकटिपर्यंतंद्वितीयस्कन्धउच्यते । तृतीयोनाभिरित्युक्तश्चतुर्थउदरंमतम्॥पंचमोहृदयंप्रोक्तंषष्ठःकण्ठं
सबाहुकम् ॥ सर्वलक्षणसंयुक्तंसप्तमोमुखमुच्यते ॥ अष्टमश्चक्षुषीविष्णोः कपोलौभ्रुकुटिःपरः ॥ दशमोब्रह्मरंध्रंचमनएकादशंस्मृ
तम् ॥ आत्मातुद्वादशस्कंधःश्रीकृष्णस्यप्रकीर्तितः ॥इति । यद्वासत्यंवेदरूपंवेदस्यापित्रैकालिकाबाध्यत्वम्।शिवाद्याऋषिपर्यंताः ॥५६॥
स्मर्त्तारोस्यनकर्त्तृकाः॥इतिस्मृतेःवाचाविरूपनित्ययेतिश्रुतेश्च ।अनादिनिधनमितिवाश्रुत्यस्वयंभुवा ॥ आदौवेदमयीदिव्या
यतःसर्वाःप्रवृत्तयः ॥इतिस्मृतेश्च । श्रुतौविरूपपदंसंबुद्ध्यर्थंकंज्ञेयम् । ऋचःसामानिजज्ञिरइहश्रुतौजज्ञिरेइतिपदमाविरर्थंकंनतूत्प

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

त्तिपरमिति । शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेयोनिपदंप्रमाणपरंशास्त्रंयोनिःप्रमाणंयत्रेत्यर्थः । योनिःस्यात्कारणे तोयेप्रमाणेस्मरमंदिरे
इतिविश्वहेमौ।यद्वाइदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितमितिवक्ष्यमाणत्वाद्ब्रह्मसंमितंवेदतुल्यम् । तेनवेदाक्षराणियावंतिपठितानिद्विजो
त्तमैः। तावंतिहरिनामानिकीर्त्तितानिनसंशयः॥ इतिशौनकस्मृतेः । प्रत्यक्षरंहरिनामोच्चारणफलदमितिध्वनितम् । किंचात्रगाय
त्र्यर्थस्यवर्णनादपिगायत्र्याश्चगात्रीवाइदंसर्वमित्यादिश्रुतेस्सर्ववेदरूपत्वादस्यत्रैवर्णिकानामेवाधिकारःपाठे। श्रवणेतु श्रावयेच्चतु
रोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः ॥ इतिसंहितोक्तेःशूद्रस्यापीति । नन्विदंवेदरूपंचेत्तर्हिकथंशौनकाद्यैरत्रैवर्णिकाद्रोमहर्षणात्सूतादेत
च्छ्रुतंनहीनतःपरमभ्याददीतेतिश्रुतेर्हीनजातेःपरोपदेशेनिषिद्धत्वात्। सूतस्यतुब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातः सहिसूतउदाहृतइतिस्मृतेर्वि
लोमजातत्वाद्धीनत्वंस्फुटमेव तत्कथंस्मार्त्तैस्तच्छ्रुतमितिचेन्न । रोमहर्षणोग्रश्रवसोर्नजातिसूतत्वम् । तदुक्तंवायुपुराणे । वैन्यस्य
तुपृथोर्यज्ञेवर्त्तमानेमहात्मनः॥सुत्यायामभवत्सूतःप्रथमंवर्णवैकृतम्॥ऐंद्रेणहविषातत्रहविःपृक्तंबृहस्पतेः।।जुहावेन्द्रायदैवेनततःसूतो
व्यजायत ॥शिष्यहव्येनसंपृक्तमभिभूतंगुरोर्हविः ॥अधरोत्तरचारेणजज्ञेतद्वर्णवैकृतमिति।अग्निकुंडसमुद्भूतसूतनिर्मलमानसेतिपुरा
णांतराच्चरोमहर्षणोब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातःसूतइत्युक्तलक्षणःसूतोन।किंत्वग्निजः।ब्रह्मासनार्हतातुब्राह्मणसंकल्पादेवधृष्टद्युम्नस्यक्ष
त्रियत्ववत्।यच्चनीचादप्युत्तमांविद्यामाददीताविचारयन्नित्युक्तंतद्वृत्त्युपयोगिविद्यापरमापत्परंवाबोध्यम् । किंचसूतवधाद्बलदेवेन
ब्रह्महत्याव्रतमपिकृतं तस्याविप्रत्वे तन्नसम्पद्यते । यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनंलोकपावन ॥ चरिष्यतिभवाँल्लोकसंग्रहोनान्यचो
दितः॥इति श्रीदशमेवक्ष्यमाणत्वात्तस्यविप्रत्वंनिश्चीयते ॥ अग्निवंब्राह्मणइतिश्रुतेस्तस्याग्निकुण्डोद्भूतत्वाद्वाब्राह्मणत्वम्।तत्रसूत

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शब्दप्रयोगस्तुसूताःपौराणिकामताइतिस्मृतेःपौराणिकाःप्राचीनवृत्तवक्तारइत्यर्थः । कथाप्रवक्तृसाम्येनबोध्यम् । जातिसूते षुपौराणिकपदप्रयोगस्तुप्राचीनराज्ञामुत्साहौदार्यादिवर्णनादेव । यच्चमन्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछांदसादिति वक्ष्यतितस्या यमाशयः । यद्यपिजातिसूतस्यैवछांदसानधिकारोनतुतव । तथापिसूतशब्दप्रयोगात्त्वय्युपचर्यतेऽतएवश्रीमहाभारतव्याख्या तृभिःश्रीनीलकण्ठाचार्यैरुग्रस्यनृसिंहतापनीयोपनिषत्प्रतिपाद्यस्यश्रवःश्रवणंयस्येत्युग्रश्रवाइतिसूतनामार्थःकृतः किंचकस्माद साविमान्विप्रानध्यास्तेप्रतिलोमजइतियत्कथनंतदपिसूतशब्दाप्रयोगादेव । किंबहुनापुराणानांप्रवक्तृत्वेवरयेद्ब्राह्मणंगुरुमितिव्या कोपापत्तेः । सूतोब्राह्मणसंकल्पादुत्पत्तिसमयेब्राह्मणएवजातइत्यलंप्रकृतानुपयुक्तेन । गायत्र्यर्थमाहसवितृपदंजगत्प्रसवकारण परंतदर्थोजन्माद्यस्ययतइत्यनेनपालनादिक्रीडार्थकदेवपदार्थोप्यनेनैवजन्मादीत्यादिपदेनपालनादिग्रहात् । वरेण्यपदार्थःपरप देनपरत्वोपपादकानिसत्यादिपदानि । भर्गपदार्थोधामपदेनधीमहीतिपदंस्वरूपेणैव । तेनब्रह्महृदेत्यादिनासमष्टिहिरण्यगर्भबुद्धि प्रेरकत्वोक्तेःसर्वव्यष्टिबुद्धिप्रेरकतात्वर्थसिद्धेतिभावः । ननुग्रंथोष्टादशसाहस्रःश्रीमद्भागवताभिधइतिलक्षणोक्तेरष्टादशसहस्रग णनात्वित्थंकार्या । तथाहिदीर्घवृत्तगद्यानुष्टुप्छन्दःसमूहेग्रंथेद्वात्रिंशदक्षरात्मिकानुष्टुप्परिमाणेनगणनायांपश्चोनाद्विशत्युत्तरषो डशसहस्रसंख्या १६१९५ सम्पद्यते उवाचमंत्राःसप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्याकाः १२७० अर्द्धश्लोकाःशतद्वयसंख्या २०० इतिश्रीमद्भागवतेऽमुकस्कन्धेप्रथमादिरध्यायइतिवाक्यानामपिव्यासप्रोक्तत्वाद्ग्रन्थसंख्यांतर्गतत्वेनतत्संख्या ३३५ पंचत्रिंश दुत्तरत्रिशतीसंकलनयाऽष्टादशसहस्रसंख्या १८००० संपत्तिरिति । यद्वाखंडीसप्तशतीन्यायेनमंत्रविभागेनापीयमेवसंख्यासं भाव्यते । तथाहि अनष्टुप्श्लोकगद्यार्यारूपमंत्राएकादशसहस्राणिद्विसप्तत्युत्तरोद्विशतीच ११२७२ दीर्घवृत्तश्लोकानांषट्प

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

श्राशदधिकसप्तविंशति २७५६ संख्याकानामर्द्धकानिमंत्राद्वादशाधिकसार्द्धपंचसहस्राणि ५५१२ अनुष्टुबर्द्धकानिएकादशा
धिकद्विशती २११ उवाच मंत्राणां सप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्यानां मध्येपञ्चषष्ट्युत्तरद्विशतानामनुवादरूपाणां पुरोवादशे
पतयातावतोविहायावशिष्टाउवाचमंत्राःपंचोत्तरसहस्रम् १००५ संकलनयाष्टादशसहस्राणि १८००० आपाततएवं
संख्या । तेनतत्तदध्यायेषुतत्तन्मन्त्रगणनयासंख्योनाधिक्यसंकलनमूह्यम् । यत्तुशारीरकेभागवतमतनिरसनंतद्धयग्रीवपंच
रात्रेगणितभागवताख्यतंत्रस्यैवेतितत्रैवस्पष्टम् । किंचसर्गादीनिदशलक्षणान्यप्येतेनसूचितानि । जन्माद्यस्ययतइ
त्यनेनसर्गस्थानानितृतीयचतुर्थपंचमस्कन्धव्युत्पाद्यानिसूचितानि । तेनेब्रह्महृदायआदिकवयइत्यनेनभक्तानुग्रहलक्षणंपोषणं
षष्टस्कन्धव्युत्पाद्यम् । मुह्यंतियत्सूरयइत्यनेनकर्मवासनारूपागतिःसप्तमस्कन्धव्युत्पाद्यामन्वंतरेशानुकथेऽष्टमनवमस्कन्धप्रमे
येस्थानमध्येएवांतर्भूते । तेजोवारिमृदांविनिमयइत्यनेननिरोधोदशमस्कंधार्थोदर्शितः । धाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकमित्यनेन
मुक्तिरेकादशस्कंधार्थादर्शिता । सत्यंपरमित्यनेनद्वादशस्कंधार्थोदर्शितः । धीमहीत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषप्रयोगादधिकारीप्रथम
स्कन्धार्थोदर्शितस्तेनैवस्वध्यानोपलक्षितसाधनानुष्ठानरूपोद्वितीयस्कंधार्थकथनात्कृत्स्नभागवतार्थसूचनमनेनश्लोकेन क्रियते ।
अतोस्यैकस्यापिपाठोबहुपाठाभावेकार्यएववलोद्यमैर्बहुपाठोऽलसैश्चतुःश्लोकीपाठोत्यंतालसैःस्वजन्मसाफल्यावाप्तयेऽयमेक एवा
न्वहंपठितव्यइतिध्येयम् । अतएवोक्तंस्कांदेश्लोकंवाश्लोकमर्द्धंवानित्यंभागवतोद्भवम् ॥ यःपठेद्दैनरोभक्त्यासगोदानफलंलभेदि
त्यादिबहुशउक्तम् । केचित्त्वष्टादशसहस्ररूपतयावर्णनेश्रीगोपालाष्टादशाक्षरमन्त्रव्याख्यानरूपमेतदितिवर्णयन्ति । तच्चगोपा
लतापन्यूपनिषदादौद्रष्टव्यमिति । प्रसंगादस्यवक्तृश्रोतृश्रवणस्वरूपमाह । वक्तारंवैष्णवंविप्रंविशुद्धोभयवंशजम् ॥ सोर्ध्वपुंड्रंसु

CC-0. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शीलंचकुर्यात्कृष्णजनप्रियमितिसंहितायाम् । स्कांदेतुभगवन्मतिरनपेक्षःसुहृदोदीनजनेषुसानुकंपः ॥ बहुधाबोधनचतुरो
विप्रोवक्तास्मृतोविज्ञैरिति । श्रोतारोथनिरूप्यंतेश्रीमद्विष्णुकथाश्रयाः ॥ प्रवराअवराश्चेतिश्रोतारोद्विविधामताः ॥ प्रवरा
श्चातकोहंसःशुकोमीनादयस्तथा ॥ अवरावृकभूरुंडवृषोष्ट्राद्याःप्रकीर्त्तिताः ॥ अखिलोपेक्षयायस्तुकृष्णशास्त्रश्रुतौव्रती ॥
सचातकोयथांभोदमुक्तेपाथसिचातकः ॥ हंसः स्यात्सारमादत्ते यः श्रोता विविधाच्छ्रुतात् ॥ दुग्धेनैक्यं गतात्तोयाद्यथा
हंसोऽमलंपयः ॥ शुकः सुष्ठुमितं वक्ति व्यासंश्रोतॄंश्च तोषयन् ॥ सुपाठितः शुको यद्वच्छिक्षकं पार्श्वगानपि ॥ शब्दं
नानिमिषोजातुकरोत्यास्वादयन्रसम् ॥ श्रोतास्निग्धोभवेन्मीनोमीनःक्षीरनिधौयथा ॥ यस्तुदन्रसकाञ्छ्रोतॄन्विरौत्यज्ञोवृकोहि
सः ॥ वेणुस्वनरसात्यक्तान्वृकोरण्येसगान्यथा ॥ भूरुण्डः शिक्षयेदन्यान्श्रुत्वानस्वयमाचरेत् ॥ यथाहिमवतःशृंगेभूरुंडा
ख्योविहंगमः ॥ सर्वश्रुतमुपादत्तेसारासारांधधीवृषः ॥ स्वादुद्राक्षांखलिंचापिनिर्विशेषंयथावृषः ॥ सउष्ट्रोमधुरंमुंचन्विपरीते
रमेतयः ॥ यथानिंबंचरन्नुष्ट्रोहित्वाम्रमपितद्युतम् ॥ अन्येपिबहवोभेदाज्ञेयाभृंगखरादयः ॥ विज्ञेयास्तत्तदाचारैस्तत्तत्प्रकृति
संभवैः ॥ यःस्थित्वाभिमुखंप्रणम्यविधिवत्त्यक्तान्यवादोहरेर्लीलांश्रोतुमभीप्सतेऽतिनिपुणोनम्रोविनीतांजलिः ॥ शिष्योविश्व
सितोनुचिंतितपरःप्रश्नेनुरक्तःशुचिर्नित्यंकृष्णजनप्रियोनिगदितः श्रोतासवैवक्तृभिः ॥ किंच । अवैष्णवमुखाच्छास्त्रंनश्रोतव्यं
कदाचन ॥ शुकशास्त्रंविशेषेणनश्रोतव्यमवैष्णवात् ॥ वैष्णवोत्रद्विजोज्ञेयोयोविष्णोर्मुखमुच्यते ॥ ब्राह्मणोस्यमुखमितिश्रुते
र्ब्राह्मणएवसः ॥ गृहीतविष्णुदीक्षाकोभेदबुद्धिविवर्जितः ॥ कुटुंबीशांतचित्तश्चविप्रोवक्तासवेत्सदा ॥ यावद्विप्रमुखेशास्त्रंशास्त्र
त्वंतावदेवहि ॥ विप्रेतरगतंशास्त्रमशास्त्रत्वंप्रपद्यते ॥ यथापतिरतासाध्वीह्यन्यथास्वैरिणीस्मृता ॥ अत्रविप्रपदंक्षत्रियवैश्ययोर

प्युपलक्षणंतयोरपिद्विजातित्वेनशास्त्राधिकारित्वात्परंतुश्रावणेविप्रस्येवाधिकारोपिवक्तारंवैष्णवंविप्रमितिपूर्वमुक्तत्वात् । कौसी
दंभिपजंभृत्यंगणकंदेवलंतथा ॥ अब्राह्मणाधीतविद्यंनिंदकंसर्वथात्यजेत् । वक्तारंब्राह्मणमपिनिर्जरायुधधारिणमितिसर्वसंहिता
यांस्कांदादौबहुधाप्रपंचितमतउपरम्यते ॥ अथभागवतपदार्थमाह ॥ भाशब्दःकीर्तिवचनोगशब्दोज्ञानवाचकः । सर्वेष्टवचनोव
श्वतोविस्तारस्यवाचकः ॥ कीर्तेर्ज्ञानस्यसर्वेष्टस्यचाविस्तारणादिदम् ॥ अस्यभागवतंनामश्रीव्यासेनेतिकीर्तितम् ॥ धर्मार्थका
ममोक्षांश्चवक्तिवर्णचतुष्टयी । तेप्राप्यन्तेयतोनेनतस्माद्भागवतंस्मृतम् ॥ श्रवणमाह । कृष्णार्थिनोगुणस्यात्रप्रेमैवविधिरुच्य
ते ॥ आसमाप्तिसकामैस्तुकर्त्तव्यःस्यादयंविधिः ॥ स्नातोनित्यक्रियांकृत्वाप्राश्यपादोदकंहरेः ॥ पुस्तकंचगुरून्विप्रान्पूजयि
त्वोपचारतः ॥ ब्रूयाद्वाशृणुयाद्वापिश्रीमद्भागवतंमुदा ॥ पयसावाहविष्येणमौनभोजनमाचरेत् ॥ ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिः क्रोधलो
भादिवर्जनम् ॥ कथांतेकीर्तनंनित्यंसमाप्तौजागरंचरेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वातुदक्षिणाभिश्चतोषयेत् ॥ गुरवेवस्त्रभूषादिदत्त्वा
गांचसमर्पयेत् ॥ एवंकृतेविधानेतुलभतेवांछितंफलम् ॥ दारागारसुताराज्यंधनानितुयदीप्सितम् ॥ परंतुशोभतेनात्रसकामत्वं
विडंबनमिति ॥ किंच । सुमुहूर्तेकथारम्भःकार्यःश्रद्धासमन्वितैः ॥ एतस्यश्रवणंप्रोक्तंचतुर्द्धामुनिसत्तमैः ॥ सात्विकंराजसंचैव
तामसंनिर्गुणंतथा ॥ चतुर्विधंतुविज्ञेयंश्रीभागवतसेवनम् ॥ सप्ताहंराजसंप्रोक्तंतामसंसालसंतुयत् ॥ सात्विकंत्वेकविंशाहंतथैवा
ष्टादशाहकम् ॥ तथापंचदशाहंवानियतंनिर्गुणंमतम् ॥ राजसेत्वर्थसंकोचस्तामसेस्मृतिविभ्रमः ॥ सात्विकंसुखबोधायनिर्गुणं
सर्वतोवरमितिस्कांदेकौशिकसंहितायांचबहुशोनिरूपितमात ॥ प्रसंगादस्यदानमाह । शक्तोस्यैदानंकुर्वीतमहादानविधानतः॥
सहस्रहेमनिष्केणतदर्द्धार्द्धेनवापुनः ॥ चतुर्विंशतिनिष्कैर्वाथवाद्वादशभिःपलैः ॥ यद्वापलत्रयेणापिकृत्वासिंहासनंवरम् ॥ तन्म

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ध्येस्थापयेच्छास्त्रंरौप्यपट्टिकमध्यगम् ॥ क्षौमांबरसमाच्छन्नमर्चितंचन्दनादिभिः ॥ संपूज्यविप्रंविधिवद्वेदवेदांगपारगम् ॥
तद्व्याख्यानरतंशांतंविष्णुभक्तिपरायणम् ॥ स्थालीपाकविधानेनहोमंकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ दद्याद्भागवतंतस्मैपूजितायकुटुंबिने ॥
गोदानफलमाप्नोतिश्रोताप्रत्यक्षरंनरः ॥ अध्यायेनाश्वमेधस्यस्कन्धेनानंतयागजम् ॥ समग्रश्रवणेनैवजीवन्मुक्तोभवेन्नरः ॥
श्रवणेयत्फलंप्रोक्तंदानेतद्द्विगुणंभवेत् ॥ लिखित्वालेखयित्वावादद्याद्भागवतंनरः ॥ प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांकार्तिक्यादिषुवा
पुनः ॥ दाताफलमवाप्नोतिसर्वपौराणदानजम् ॥ गृहीतालभतेमोक्षंपाठादिनिरतोयदि ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिदाताभागवत
स्य च । पुस्तकंवृत्तिहेतुत्वाद्देयंविप्रायमानवैः ॥ विप्रस्यवृत्तिकरणात्कोटिगोदानजंफलम् ॥ किंच । ब्रह्मवर्चस्वितावाप्त्यै
गायत्रीजप्यतेततथा ॥ तथेदमपिजप्तव्यंतद्रूपत्वाद्द्विजोत्तमैः । किंच । नयस्यतिष्ठतेशास्त्रंगृहेभागवतंमुने ॥ सकथंवैष्णवोज्ञेयं
इत्थंप्राहस्वयंशिवः ॥ संध्यावन्दनवन्नित्यंश्रोतव्यंवैष्णवैर्नरैः ॥ संध्याहीनोयथाविप्रोह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥ वैष्णवोपितथा
नर्हःश्रीमद्भागवतंविना ॥ श्रीकृष्णचंद्रोभगवान्यथाभागवतश्रवात् ॥ प्रीयतेनतथान्यैश्चाविविधैरपिपूजनैरितितंत्रांतरोक्तेः ।
अन्यच्चोक्तम् । विष्णोःपूजासमाप्तिर्हिश्रीमद्भागवतस्यवै ॥ श्रावणादन्यथापूजासांगानैवकदाचन ॥ पूजानामपराधांश्चक्षम
तेसर्वथाहरिः ॥ श्रीमद्भागवतश्रावाद्विप्रवर्यमुखोद्गतात् ॥ अतोनित्यंभगवदग्रेश्रीमद्भागवतंवदेत् ॥ किंच । विधिहीनापिसांगा
स्याद्धरेःपूजाकृतामुने॥ शुकशास्त्रप्रभावेनकलौब्राह्मणसत्तम॥विधिनापिकृताव्यंगाविनाभागवतश्रुतिम्॥ बहुनाकिमिहोक्तेनपूजा
सांगत्वसिद्धये ॥ श्रीकृष्णेनोद्धवायोक्तमेतद्भृत्तंद्विजोत्तम ॥ मत्कथाःश्रावयञ्छृण्वन्मुहूर्तंक्षणिकोभवेत् ॥ किंच वक्तारंपूजये
न्नित्यंसर्वभोगैर्द्विजोत्तमम् ॥ नचानर्प्यस्वयंभोज्यंवस्त्रान्नाभरणादिकम् ॥ श्रोतृभिःसर्वथाविप्रभोक्तारःप्रत्यवायिनः ॥ पेयंपूयं

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

मलंभक्ष्यंभूपास्थिकृत्तिचांवरम् ॥ तस्यानर्प्येहयोवक्रेपुराणादोर्निजांतिके ॥ सदाभुंक्तेनरोविप्रवक्ताविष्णुर्यतःस्वयम् ॥ मुख्यो
गुरुर्बोधयिताधमर्णांसर्वतोह्ययम् ॥ वक्तरिप्रीणितेसर्वंफलमाप्नोतिनान्यथेतिसर्वसंहितास्कांदादौस्थितमत्रबहुवक्तव्यमस्तित
दलंप्रपंचेन ॥ इतिश्रीमद्भागवतपक्षः ॥ ४१ ॥

अथव्यासस्तदुपर्यपिबादरायणःसंभवादितिसूत्रेयथास्वयमेवस्वमतंप्रमाणयन्नुवाचतथात्रापिबोध्यम् । सर्वकालीनताविहि
तस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यामित्युक्तेर्वात्मानंभगवदवतारंमन्वानआत्मानमेवध्यायति । वयंतंव्यासंसदाहृदाधीमहि । सत्यज्ञानमि
तिसंज्ञानंतद्दातीतिसदाईश्वरः अहंज्ञानप्रदोगुरुरितिभगवदुक्तेःसदाशब्दस्सोमपावत्क्विंवतः । सदिहृत्सदाहृत्तयासदाहृदाईश्व
रदृष्ट्याहृच्छब्दोदृशावित्युक्तमधस्तात् व्यवहिताश्छन्दसीत्युक्तेर्व्यवहितस्यापिहृच्छब्दस्यसमासः। वेदरूपत्वादस्य तंकंयत्रत्र
याणांश्रुतिस्मृतीतिहासानांसर्गोऽमृषा सर्गोत्रप्राकट्ये । इतिहासपुराणानांव्यासःप्राकट्यकृन्मतइतिसिद्धांतदर्पणे । कथं
यथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । यतोव्यासस्यान्वयात्सेवनादितरतइतरवत्प्रतीयमानोपिसूतः अर्थेषुसर्वार्थेष्वभिज्ञो
जातः । यश्चाद्यस्यवेदस्यजन्माविर्भावंचकारेतिशेषः । चतुर्विधरूपेणाविश्चकार । व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधमितिवक्ष्य
माणत्वात् । यश्चव्यासःस्वराट्विष्णुरेव । व्यासोनारायणःस्वयमित्युक्तेः । कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणंप्रभुम् । इति
पुराणांतरोक्तेश्च ॥ यआदिसनातनंब्रह्मतद्रूपंभागवतंकवयेविवेकवतेशुकायात्मजायतेनेवितस्तार । ससंहितांभागवतीं कृत्वानुक्र
म्यचात्मजम् ॥ शुकमध्यापयामासनिवृत्तिनिरतंमुनिः । इतिवक्ष्यति ॥ यत्रभागवतेसूर्यायाविद्यांसोपिमुह्यति । तत्तात्पर्यान
नुगमादितिभावः । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तमपास्तंलोकानांकुहकमज्ञानंयेनतम् । पुनःपरांनिजोपदेशेनसर्वपालकम् ।परः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

स्यात्सर्वपालकइत्यभिधानात् । पुनःसत्यंचिरंजीविषुगणितत्वाद्भगवदवतारत्वाद्वा ॥ इतिव्यासपक्षः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

अथ शुकपक्षः ॥ वयंतंशुकंधीमहि । ननुस्वपुत्रस्यशुकस्यध्यानंकथंव्यासःकृतवानित्यतआह ॥ किंभूतंपरंब्रह्मरूपंब्रह्मवित्त्वात् । ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः । ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिस्मृतेश्च अतएववसुदेवाद्यैर्ब्रह्मरूपत्वादेव श्रीकृष्णादीनांपुत्रतामात्रानामपिस्तुतिःकृतोतिज्ञेयम् । पुनःसत्यंसर्वदावर्तमानंमहायोगित्वात् । योगिनोहियोगबलेनसदातिष्ठंति । तदुक्तं योगिनांसर्वदास्थितिरितियोगसिद्धांते । सतुमहायोगीतस्यसर्वदास्थितौशंकैवनोदेति । महायोगित्वंतुतस्यसांनिध्यात्तेमहायोगिन्निति परीक्षिदुक्तेः । तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्निर्विकल्पकः । इतिसूतोक्तेश्चज्ञायते ॥ पुनःकिंभूतंस्वेनधाम्नानिजेनप्रकाशेनस्वात्मानंदप्रकाशेननिरस्तंकुहकंजन्ममरणलक्षणंयस्यतम् । नसपुनरावर्ततइतिश्रुतेः । नजायतेम्रियतेवाकदाचिदितिस्मृतेश्च ॥ ज्ञानिनोजनिमृतीनस्तः । एतद्विशेषणंसत्यत्वेहेतुरेव । यःशुकःस्वराट्स्वयमेवराजतेप्रकाशतेइतिस्वराट् ॥ नत्वन्येन्यबोध्यतोर्किंत्वज्ञैरप्ययंज्ञानीतिज्ञायतोर्किंपुनर्विज्ञैरिति । अतएवस्त्रांतीभिर्देवीभिस्तंनिरस्ताज्ञानंज्ञात्वैववस्त्राणिनपरिधत्तानीतितदग्रेस्फुटीभविष्यति ॥ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरिदधुर्नसुतस्यचित्रम् ॥ तद्वीक्ष्यपृच्छतिसुतौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिधानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः । इति ॥ यश्चार्थेषुनिवृत्तिमार्गेष्वभिज्ञोज्ञाताकुंठमेधस्त्वात् । प्रशांतमासीनमकुंठमेधसमित्युक्तेः । अत्रार्थशब्दोनिवृत्त्यर्थकः । यद्वाऽर्थेषुधर्मादिष्वभितोनियोजयंति । लोकानिति तथावनीयस्त्वात् । धर्मार्थकाममोक्षांश्चमांयाचध्वंददाम्यहम् ॥ इतियःप्रवदेद्दातासवनीयानितिस्मृतइतिलक्षणात् । तंकथंत्रत्रयाणांगुणानां सर्गोदेहादिर्मृषातस्यात्मानिष्ठत्वात् । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयःकार्यमृषेति । ननुतस्यात्मानिष्ठत्वंदेहादिस्थितिःकथंतत्रवक्ष्यति । देहोपिदैववशगः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, Delhi. Digitized by eGangotri

खलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः ॥ तंसप्रपश्चमाधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ॥ इति ॥ यश्च
कवयेविदुषेपरीक्षिन्नृपायादिसनातनं ब्रह्मश्रीमद्भागवतंतेनेहदास्नेहेन ॥ हृत्स्नेहेचसुहृद्भंधुमनोदृष्टिहारिष्वपि ॥ इत्याभिधानाचि
तामणेः सचकोंकणदेशेपरीक्षितेशापंश्रुत्वास्नेहात्तत्रागत्यतमुपदिदेशेतियोगवासिष्ठे ॥ यत्रसूरयोमुह्यन्ति यश्चशुकइतरतःप्रशां
तमतिःकिंभूतायजन्मादीनिजन्मास्थितिलयान्यस्यंतेक्षिप्यंतेतिरास्क्रियंतेऽनेनेतिजन्माद्यस्यज्ञानंतस्मैयततइतिजन्माद्यस्ययः ।
अत्रडप्रत्ययस्ततश्चतुर्थ्यर्थेतसौकृतेजन्माद्यस्ययतइतिस्यात् । शुद्धंचतत्रामृशताभियुक्ताइतितदुक्तेरेवज्ञायतेतस्यज्ञानयत्नः ।
शुद्धंतुज्ञानमेवनहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ इतिश्रीमुखोक्तेः ॥ इतिशुकदेवपक्षः ॥ ४३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथर्षभदेवपक्षः ॥ ॥ वयंतमृषभरूपंपरंपरमेशंसदासत्यंहृदाधीमहि ॥ परोरिपरमेशयोरितिहलायुधःतंकंयत्रर्षभेत्रयाणां
क्रोधलोभमोहानांसर्गोमृषा । तस्यपारमहंस्याश्रमधर्मनिष्ठत्वेनज्ञानिवरत्वात् । लोभादयोयेवुधलिंगभावाइतिकृष्णंप्रतिजिष्णूक्ते
रज्ञानिन्येवसंतीतिभावः । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । किंचयतोयस्याद्यस्यादिराजस्यमनोरन्वयाद्वंशाज्जन्म ।
तथाहिमनोःप्रियव्रतस्तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिर्नाभेर्ऋषभइत्यग्रेवक्ष्यति । एतत्तेआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् ॥ इतिमैत्रेयोक्तेर्म
नोरादिराजत्वं यश्चेतरतोवस्तुतोविरक्तोप्यर्थेषुप्रजापालनादिष्वभिज्ञोऽभिमतोनियोजकःलोकसंग्रहार्थत्वात् । वक्ष्यति च । अथ
हभगवानृषभदेवःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रंमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षयमाणोजयंत्यामि
द्रदत्तायामात्मजानामात्मसमानांशतंजनयामास ॥इति । किंचभगवानृषभसंज्ञआत्मतत्त्वःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदा
नुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदांशमउपशान्तोमैत्रः कारुणिको धर्मार्थय

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंन्ययमयत् । यद्यच्छीर्षण्याचरितंतत्तदनुवर्त्ततेलोकइति । यःस्वराट्स्वस्मिन्राजयतिरागयुक्तान्करोतिलोकानितिस्वराट् । राजृरागेपिधातूनांनेकार्थत्वात् । तद्वक्ष्यतिभगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानामिवात्मनोऽन्यस्मात्कथश्चनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण ॥ इति यश्चकवयेइतिछंदोरूपत्वादस्यबहुत्वेएकत्वात्कविभ्योविद्वद्भ्योनिजात्मजेभ्यआदिसनातनंब्रह्मज्ञानम् । नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतविड्भुजांये ॥ तपोदिव्यंपुत्रकायेनसत्त्वंशुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनन्तम् ॥ इत्यादिसप्तविंशतिश्लोकैस्तेने । यस्मिन्ज्ञानेसूरयोपिमुह्यंति । पुनःकिंभूतंस्वेननिजेनपरमानंदरूपेणधाम्नातेजसानिरस्ताः कुहकालोकविस्मापकाःसिद्ध्योतद्ध्यानपरकायप्रवेशाद्यायेनतम् । योगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्द्ध्यानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसानृपहृदयेनाभ्यनन्दत् । इतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ॥ इत्यृषभपक्षः ॥ ४४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथपृथुपक्षः ॥ ॥ वयंतंपृथुंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणामुत्तममध्यमाधमानांसर्गोनिश्चयोमृषासमः । समानोत्तममध्यमाधमाःसुखेदुःखेचेतिभगवदुपदेशात्तत्रतथात्वमस्त्येवायथोक्तग्राहित्वात् । कथंयथातेजआदिकार्यंमृषा । यतोयोजन्मनामवताराणामाद्यस्यसर्वावतारादिभवस्यसनत्कुमारस्यान्वयात्सेवनादादिसनातनंब्रह्ममोक्षोपयोगिज्ञानमायेज्ञातवान्अयगतौ अत्रप्रथमार्थेतसिः । सएवप्रथमंदेवःकौमारंसर्गमास्थितः ॥ इत्युक्तेस्सनत्कुमारस्याद्यत्वमस्ति । जनिजन्मसमुद्भवाः ॥ भवावतारौप्रसवइतिकोशात् । यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोमुह्यंति । किंभूतंब्रह्मइतरतइतरेभ्यःपुरुषार्थेषुधर्मादिषुसत्यंत्रैवर्ग्यार्थोयतोनित्यंकृतांतभयसंयुतः ॥ तत्रापिमोक्षएवार्थआत्यन्तिकतयेष्यते ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ यश्चाभितः प्रजानांधर्मेनियोजनादभिज्ञः । तच्च

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सभ्याःशृणुतभद्रंवस्साधवोयइहागताः ॥ इत्यारभ्यबहुभिःश्लोकैस्तच्चरितेस्फुटीभविष्यति । ज्ञानियोगेऽत्रज्ञेयः । यश्चस्वराट्
चक्रवर्ती सएवमांहंतुमुदायुधःस्वराडितिपृथिव्युक्तेः । यःकवयेकविभ्यस्तोतृभ्यःसूतादिभ्यःपरम्परमेशमेवस्तुत्यत्वेनतेनेप्रका
शितवान् । कवयइत्येकत्वंसामान्याभिप्रायेण । तच्चभोसूतहेमागधसौम्यबन्दिन्नित्युक्त्वासत्युत्तमश्लोकगुणानुवादेजुगुप्सितं
नस्तवयान्तिसभ्याइत्युक्त्वाचकर्मभिःकथमात्मानंगापयिष्यामबालवत् । इत्यंतेनस्फुटयिष्यंतिकिंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ता
दूरीकृताःकोर्भूमेर्हकाआच्छादकाःपर्वतायेनतं योलीलयाद्रीन्स्वशरासनकोट्याभिंदन्समांगामकरोदितिवक्ष्यमाणत्वात् । कुंहंती
तिकुहाअत्राच्छादनार्थाद्धंतेर्डस्ततःस्वार्थेकः ॥ इतिपृथुपक्षः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥
अथ ध्रुवपक्षः ॥ ॥ वयंतंध्रुवंधीमहिसदाहृदामनसा । तंकंयत्रत्रयाणांसुरुच्युत्तमोत्तानपदांसर्गोराज्यदानरूपोमृषा । यथा
तेजआदिकार्यंमृषा । तच्चतच्चरितेस्फुटंभविष्यति । तत्रत्यवाक्यानिविस्तरभियानोदाहृतानि । यतःयस्यान्वयादाद्यस्यादिराज
स्यपृथोर्जन्मासीत्।अयंतुप्रथमोराज्ञांपुमान्प्रथयिताशयः । पृथुर्नामेत्युक्तेः । सआदिराजोरचितांजलिर्हरिंश्रुत्वादिराजस्ययशोवि
जृंभितम्॥किंचेत्यादिराजेननुतःसविश्वद्दगित्यादिवाक्यात्पृथोरादिराजत्वम् । योध्रुवइतरतोनैष्ठिकान्नारदादर्थेषुभगवत्प्राप्तिलक्षणे
ष्वभिज्ञोज्ञातायश्चस्वेनिजेपदेराजतइतिस्वराट्स्वमात्मानंराजयतिसर्वोत्कृष्टत्वेनेतिवा। यआदिकवयेआदिकविंप्राप्तुंब्रह्मतपस्तेनेकिं
भूतंपरमुत्कृष्टंयत्तपसासर्वेनिरुच्छ्वासाःसन्तोहरिमापुःतदेवाहयद्येनतपसादेवाःसूर्योपिमुह्यंति । तद्वक्ष्यतिनैवंविदामोभगवन्प्राणरो
धंचराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ॥ विधेहितन्नोवृजिनाद्विमोक्षप्राप्तावयंत्वाशरणंशरण्यम् ॥ इति । तपसःपरत्वंतुमामैष्टबालंतपसो
दुरत्ययादितिदेवाश्वासनहरिवाक्यान्निश्चीयते । किंभूतंसत्यंध्रुवत्वादेवध्रुवगतिस्थैर्ययोरितिधातोर्ध्रुवइति । ध्रुवोयोगेहरौकालेध्रुवः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यात्सर्वदास्थिर इतिकोशात् । पुनः किंभूतं स्वेन धाम्ना तेजसा निरस्ताः कुहका मायिनो यक्षा यनतम् । एतदप्यग्रे स्फुटं चतुर्थस्कंधे ॥ इति ध्रुवपक्षः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ * ॥ ॥ ॥ * ॥ ॥ ॥ * ॥

अथनरनारायणपक्षः ॥ ॥ वयंतंनरनारायणरूपंपरंपरमेशंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांकामक्रोधलोभानांसर्गःकार्यं मृषा । कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृष्ट्याक्रोधंदहंतमुततेनदहंतिसद्यम् ॥ सोयंयदंतरमलंनिविशान्विभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनः श्रयेत ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिबोधकमितिन्यायेनलोभोपितत्रनास्तीतिध्येयम् । यद्वात्रयाणांमदन मारुतदेववधूनांसर्गस्तन्मोहनानिश्चयोयत्रमृषा । तेतत्रमुधायत्नावभूवुः । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयः परिणामोमृषा । यश्चार्थेष्वाद्यस्यचतुर्वर्गेष्वाद्यस्यधर्मस्यसकाशाज्जन्मान्वयात् । धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरऋषिप्रवरःप्रशांतः॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । किंभूतस्याद्यस्यईन्कामांस्तरत्यनेनेतीतरःसर्वधर्मादवाप्यतइतिवाक्यात् । तस्यतथापष्ठचर्थेतसिः । यतःस्वराट्इंद्रःइतरतइतरेकामादयश्चतत्रसुरितिशेषः । मामैष्टमोमदनमारुतदेववध्वः । शक्रस्तत्रासविस्मितइत्येकादशेतच्चरिते श्रवणात् । इत्थमितरतइतिनाद्यस्यविशेषणम् । यश्चाभिज्ञःयःसर्वज्ञःसर्वविदितिश्रुतेः । यद्वास्वराट्स्वतन्त्रःअन्येदेहादयस्तत्प रतंत्राः । तदुक्तंमार्कंडेयेनद्वादशे । किंवर्णयेतवविभोयदुदीरितोसुः संस्यंदतेनमनुवाङ्मनइंद्रियाणि । स्यंदंतिवैतनुभृतामजशर्वयो श्चस्वस्याप्यथापिभजतामसिभाववंधुः ॥ इति । यःकवयेनारदायआदिसनातनंब्रह्मवेदस्तुतिरूपंतेने । तच्च ॥ एकदानारदोलो कान्पर्यटन्भगवत्प्रियइत्यारभ्य तस्मैब्रह्मपरंचभगवान्मृषीणांसृण्वतामिदम् ॥ योब्रह्मतादःपुरुषांजनलोकनिवासिनामित्याद्युक्त्वा च ॥ धारयंश्चरगांकामंकामानांभजनंनृणाम् ॥ इत्यंतेनतेने । यस्मिन्वेदस्तुतिरूपेब्रह्मणिसूरयोपिमुह्यंति यद्दर्शनंनिगमआत्म

Prof. Satya Vrat Shastri Collection, Digitized by eGangotri

रहःप्रकाशंमुह्यंतियत्रकवयोजपरायतंते ॥ इतिद्वादशेमार्कण्डेयोक्तेर्ब्रह्मादीनामपिनिगममोहश्चेत्काकथान्येषां सूरीणामिति ।
किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तास्तिरस्कृताःकुहकाइंद्रप्रेषिताःकामाद्यायेन । यद्वानिरस्ताःस्वसेविनांसुरकृतांतरायरूपाःकुह
कायेनतंतद्वक्ष्यत्येकादशे । त्वांसेवतांसुरकृताबहवोंतरायाःस्वौकोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते ॥ नान्यस्यबर्हिषिबलीन्ददतःस्वभागान्
धत्तेपदंत्वमवितायदिविघ्नमूर्ध्नि ॥ इति । पुनःकिंभूतंसत्यंसर्वदैकरसत्वेनाविद्यमानम् । तद्वक्ष्यति । कर्त्तास्यसर्गादिषुयोनव
ध्यतेनहन्यतेदहगतोपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृश्यस्यगुणैर्नदूष्यतेतस्मैनमोसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ इतिनारदःपंचमे ॥ इतिनर
नारायणपक्षः ॥ ४७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथहंसावतारपक्षः ॥ वयंतंहंसावतारंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांजाग्रदादीनांसर्गोमृषानवस्तुतः । तदुक्तंतेनैव
असत्त्वादात्मनोन्येषांभावानांतत्कृताभिदा ॥ गतयोहेतवश्चास्यमृषास्वप्नदृशोयथा ॥ किंच एवंविमृश्यगुणतोमनसस्त्र्यवस्था
मन्माययामयिकृताइत्यादि । कथंतेजोवारिमृदांविनिमयोऽन्यथात्वंमृषा । यश्चाद्यस्यब्रह्मणइतरतश्चेतरेषांसनकादीनांहेतो
र्जन्मान्वयात् । तद्वक्ष्यत्येकादशेसएव एवंपृष्टोमहादेवःस्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः । समाम
चिंतयद्देवःप्रश्नपारातितीर्षया ॥ तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा ॥ दृष्ट्वामांतेउपात्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतः
कृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति ॥ इति । यतश्चस्वराट्ब्रह्माऽर्थेषुज्ञातव्यार्थेष्वभिज्ञोजातःइतरतइतरेसनकादयश्चार्थेष्वभिज्ञाजाताः
वचनव्यत्यासेनान्वयोत्र । चक्राक्षन्यायेनतरतइत्यनकत्रसंबध्यते । इतिमोहसंदेहामुनयःसनकादयः इत्युक्तेः यश्चादिक
वयेब्रह्मणेइतरतइतरेभ्यःसनकादिभ्यश्चब्रह्मज्ञानंतेने । द्वितीये तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसेवइतिब्रह्मोक्तेः इत्यहंमुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धवानिबोधमेइत्यारभ्यमयैतदुक्तंवोविप्राइत्यंतग्रंथेनैकादशेतदुक्तेश्च यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोब्रह्मसनकाद्याश्चमुह्यंति तदुक्तमेव गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतासिचप्रभो ॥ इत्यादिना । किंभूतंतंस्वेनधाम्नाप्रकाशेननिरस्तंकुहकंब्रह्मादीनामज्ञानंयेनतं। पुनः किंभूतंपरंसत्यमात्यंतिकंसत्यंसत्यादीनामाधिष्ठानत्वात् । अहंयोगस्यसांख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः । परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्यचेत्यादितदुक्तेः ॥ इतिहंसावतारपक्षः ॥ ४८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

यमुनाप्रवाहपक्षः ॥ ॥ वयंतंयमुनाप्रवाहंधीमहिसदाहृदा । तंकंयत्रत्रयाणांसर्वतीर्थस्नानसर्वदानसर्वदेवयजनानांसर्गोमृषासत्यः । स्नातंवैसर्वतीर्थेषुतेनेष्टंसार्वदैवतम् ॥ दत्तानिसर्वदानानियःकालिंदींनिषेवते॥ इतिब्रजमाहात्म्ये॥ कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोयाथार्थ्यममृषा । यतःयत्रप्रवाहेस्वराट्श्रीकृष्णःआद्यस्यनिजपितुर्नंदस्यजन्माविर्भावमन्वयात् आप कदाचित्तत्रमग्नंनंदंतत्रैवश्रीकृष्णःप्रापेति । किंभूतःस्वराट्अर्थेषुकर्तव्येष्वभिज्ञःयःयमुनाप्रवाहःकवयेविदुषेऽक्रूरायइतरतइतरेभ्योनंदादिगोपेभ्यःआदिसनातनंब्रह्मसगुणंनिर्गुणंच ब्रह्मरूपंतेनेध्यानेप्रकाशितवान् । दर्शयामासलोकंस्वंगोपानांतमसःपरम् ॥ सत्यंज्ञानमनंतंचब्रह्मज्योतिःसनातनम् ॥ यदिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताः ॥ इत्यादिश्रीदशमोक्तेः । भूयस्तत्रापिसोद्राक्षीत्स्तूयमानमहीश्वरे ॥ इत्यारभ्ययावच्चत्वारिंशाध्यायसमाप्तितद्वृत्तोक्तेश्च । ननुकृष्णएवाक्रूरगोपेभ्योब्रह्मतेनेनतुयमुनाप्रवाहइतिचेदाह । कृष्णवामांगसंभूतायमुनाकृष्णरूपिणी ॥ इतिसंहितोक्तेर्यमुनाकृष्णयोरभेदएव । नजलंयमुनावारिसाक्षाद्ब्रह्मैवतज्जलमित्यादिपुराणादपि तथायत्रब्रह्मणियमुनाप्रवाहेवासूरयोपिमुह्यंतिप्रवाहेमोहस्तुतत्रजलबुद्धिरेव । किंभूतंप्रवाहंस्वेनधा

Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

म्नाश्रयेणकृष्णेनानिरस्तोनिष्कासितःकुहकःकपटरूपःकालियोयेनतंतथा । पुनःकिंसत्यंसत्यलोकंपातीतिसत्यंपोब्रह्म । खप्र
त्ययोत्रपातेः । सत्यंपोरौतिअत्र नौमीडयतेभ्रवपुषेताडिदंबरायेत्यादिप्रकारेणस्तुतिरूपंशब्दंकरोतीतिसत्यंपरस्तंतथा । ततो
नुज्ञाप्यभगवान्स्वभुवंप्रागवस्थितान् ॥ वत्सान्पुलिनमानिन्येइत्युक्तेर्यमुनातटब्रह्मणस्तुतिःकृता ॥ इतियमुनाप्रवाहपक्षः ॥

अथपुष्करतीर्थपक्षः ॥ ॥ वयंतंपुष्करतीर्थंसदाहृदाधीमहि तंकंयत्रत्रयाणांब्रह्मविष्णुरुद्रपुष्कराणांतन्नामकसरसांसर्गो
मृषाकथंयथातेजआदीनामविनिमयःस्वभावावस्थितिरमृषा । यतोयस्यपुष्करस्यान्वयात्सेवनात्स्वराट्ज्ञानीअर्थेष्वामिज्ञश्चभ
वति । किंभूतस्य यतः जन्मशब्देनोपलक्षणभूतेनास्थितिभंगावपिग्राह्यौ । जन्माद्यतेनाश्यतेऽनेनेतिजन्माद्यः । अत्तेर्नाशे
ध्यण् । तस्यजन्माद्यस्य । पुनःकिंभूतस्ययःकामास्तीर्यंतेऽनेनेतीतरस्तस्येतरतः । षष्ठ्यर्थेतासिरुभयत्र । एतद्विशेषणद्वयं
स्वाराज्यार्थाभिज्ञत्वदानेहेतुभूतमिति । सर्वेषांचैवतीर्थानांगुरुंपुष्करतीर्थकम् ॥ सेवतेयोनरोनित्यंसज्ञानीचार्थभाग्भवेत् ॥
कार्त्तिकेतुविशेषेणतत्रापिभीष्मपंचके ॥ दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्स्मरणात्सर्वपापनुत् ॥ पुष्करःसर्वतीर्थेषुब्राह्मणोजातितोगुरुः॥
इतितन्माहात्म्ये । यःपुष्करआदिकवयेब्रह्मणेपिब्रह्मज्ञानंतेनेब्रह्मणापि तत्र यज्ञरूपं तपस्तप्तंतेनैवसर्वज्ञानमापेतिपुराणां
तरेप्रसिद्धेः यस्मिन्पुष्करेसूरयोपिशास्त्राज्ञाअपिनास्तिकप्रभृतयोमुह्यंति । जलसामान्यभ्रांत्यातंनसेवंतइतिभावः ॥ किंभूतं
स्वेनधाम्नाजगतिप्रसिद्धेनतेजसानिरस्ताः कुहकानास्तिकायेनतम् । यद्वास्वसेविनांनिरस्तंकुहकंपापंयेनतंसत्यंब्रह्मरुद्रादीनांस
त्यानां तपोभूमित्वात् । ब्रह्मणा शंभुनद्रेण विष्णुना प्रभाविष्णुना । अन्यैः सुरैर्मुनिगणैर्नारदाद्यैश्च सर्वतः । तपः
कृतं पुष्करेषु ततः सत्यो न संशयः ॥ पुनः परंसर्वोत्तमम् । पुष्करान्न परं तीर्थं विद्यते भुवि भारत ॥ सर्वतीर्थ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

व्रजश्चात्र वसत्येव न संशयः ॥ इत्यादि बहुधाप्रपंचितंवाराहादिपुराणेष्वेतन्माहात्म्यम् ॥ इतिपुष्करतीर्थपक्षः ॥ ५० ॥

अथप्रयागराजपक्षः ॥ वयंतंप्रयागराजंतीर्थंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांगंगायमुनासरस्वतीप्रवाहानांसर्गोऽमृषा सत्यः । तेजोवारिमृदांसत्यरूपंयथाऽमृषा । यतोयस्यप्रयागस्याद्यस्यब्रह्मणःसकाशाज्जन्मप्राकट्यमासीत् । पापौघभूमिभारस्यदाहार्थंवैप्रजापतिः ॥ प्रयागराजंविदधेप्रजानांचहितेस्थितः ॥ किंचसितासितातुयाधारासरस्वत्याविगर्भिता ॥ सामार्गं ब्रह्मलोकस्यसृष्टिकर्तासससर्जताम् इतिपाद्मोक्तेः द्वयोर्नद्योस्तिसृणांवायोगःप्रोक्तःप्रयागकइतिस्कांदेतल्लक्षणमपीर्यतेच । पुनः यतोयस्यान्वयात्सेवनात्स्वराडिंद्रोऽर्थेषुनिधिष्वभिज्ञोभोक्ताजातः । धनकामःपुराशक्रःस्नातोत्रैवाद्विजोत्तम ॥ धनदस्यनिधीन् सर्वान्संजहारस्वमायया ॥ इतिपाद्मे ॥ यःप्रयागआदिकवयेब्रह्मणेइतरतइतरेभ्योपिब्रह्मअनेकपदार्थान्तेने । ब्रह्मसर्वपदार्थेपीतिकोशादत्रब्रह्मशब्दोऽनेकपदार्थपरः । इष्ट्वात्रैवमहायज्ञैःसृष्टिकामःप्रजापतिः ॥ अवापसृष्टिसामर्थ्यंततःसृष्टिंचकारसः ॥ अत्र नारायणः स्नातः पत्नीकामःसितासिते ॥ तदैवलब्धवांल्लक्ष्मींभार्यामसृतमंथने । उषित्वात्रैवषण्मासान्स्नात्वावेण्यांयथेच्छया ॥ त्रिपुरंघामातयासबाणेनैकेनशूलधृक् ॥ अस्मिन्क्षेत्रेपुराविप्रक्षेत्रेशस्यापरोक्षताम् ॥ योगस्यफलभूमिंतुलेभिरेसनकादयइत्यादि पाद्मोत्तरखंडेप्रोक्तत्वात् यस्मिन्प्रयागेसूरयोनास्तिकामुह्यंति । सूरीश्रीधनपंडितावितिहैमाद्रौ । किंभूतंस्वेनधाम्नास्वतेजसानिरस्तंस्वसेविनांचित्रपिशाचप्रेतपंचकन्यादीनांकुहकंपिशाचत्वादिकारणीभूतंपापंयेनतम् । पुनः सत्यंसर्वदास्थितम् ।आविर्भावतिरोभावौक्षेत्रस्यास्यनसंशयः ॥ कल्पेकल्पेप्रजायंतेसत्यंतेनद्विजोत्तमइतिपाद्मात् । परंसर्वोत्कृष्टंस्वर्गमोक्षहेतुत्वात । तथाच श्रुतिः । सितासितेसरितेयत्रसंगतेतत्राप्लुतासोदिवमुत्पतंति॥येवैतन्वाविसृजंतिधीरास्तेवैजनासोअमृतत्वंभजंते॥ इति । स्मृति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

रपि वातांबुपर्णाशनदेहशोषणैस्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसंचितैः ॥ योगैश्चसंयांतिनरानतांगतिंस्नानात्प्रयागस्यहियांतियांगतिम्
इति । माघे विशेषतः सेव्यः प्रयागस्स्वहितेप्सुभिः ॥ इतिप्रयागपक्षः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकुरुक्षेत्रपक्षः । वयंतत्कुरुक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांजलस्थलांतरिक्षमृत्यूनांसर्गः मृपाएकफलत्वात् ॥
भागीरथ्यांजलेमुक्तिर्वाराणस्यांजलेस्थले ॥ कुरुक्षेत्रेत्रिधामुक्तिरंतरिक्षेजलेस्थले ॥ इतितन्माहात्म्योक्तेः । यतोयस्यान्वयात्से
वनादर्थेषुधर्मार्थकाममोक्षेष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्मभवति । तस्यधर्मक्षेत्रत्वात् । तस्यधर्मक्षेत्रत्वंतु धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेइतिभारतोक्तेः
यद्यपिधर्मक्षेत्राणिबहूनिपुष्करप्रयागादीनिसंतितथाप्यस्यैव । तीर्थेष्वन्येषुयद्धर्मसहस्रगुणितंहितत् ॥ कुरुक्षेत्रेकृतस्यैवध
र्मस्यवृद्धिरादरात् ॥ त्रयोदशदिनंयावत्त्रयोदशगुणाभवेत् ॥ सहस्रगुणितावृद्धिः पुण्याहेपुण्यकर्मणाम् ॥ सहस्रदिनपर्यंतंभूप
तेस्यान्नसंशयः ॥ सूर्योपरागेऽनंतास्यात्कुरुक्षेत्रेनसंशयः॥इतितन्माहात्म्योक्तेः । प्राधान्येनधर्मक्षेत्रत्वमिति । किंचयतः यत्र
स्वराट्ब्रह्माजातइतिशेषः ॥ तच्चपृथूदकेब्रह्मयोनिनाम्नातीर्थंप्रसिद्धम् । किंभूतोऽभिज्ञः सर्गनिर्माणेकुशलः । यःकुरुक्षेत्रदेशआ
दिकवयेवसिष्ठायइतरतइतरेभ्यःकपिलमार्कंडेयादिभ्योब्रह्मतपस्तेने । तेपांतपःस्थलानिकुरुक्षेत्रेप्रसिद्धानि यस्मिन्कुरुक्षेत्रेसू
रयःदेशसामान्यभ्रांत्यामुह्यंति । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयः । किंभूतंमृपास्वेनधाम्नारजसानिरस्तंकुहकंदुर्गतिरूपंदुष्कृ
तानांयेनतत्तथा । तेजोधामगृहंधामरजोवाधामकीर्तितमित्यभिधानचिंतामणेरजोपिधामार्थकम् । पांसवोपिकुरुक्षेत्राद्वायुनासमु
दीरिताः । अपिदुष्कृतकर्माणंनयंतिपरमांगतिम् । इतिभारतात् । किंभूतंसत्यंसत्यरूपंवेदविहितम् । कुरुक्षेत्रंदेवयजन
मितिशतपथश्रुतेः । पुनः परंसर्वोत्कृष्टंब्रह्मसदनत्वात् । तथाचश्रुतिः । बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

देवयजनं सर्वभूतानां ब्रह्मसदनमितिजाबालश्रुतिः ॥ इतिकुरुक्षेत्रपक्षः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथमायाक्षेत्रपक्षः । वयंतन्मायाक्षेत्रंहृदाधीमहि । तत्किंयत्रकनखलहरिद्वारकुब्जाम्रकक्षेत्राणांसर्गोऽमृषा । कथंयथाऽविनिमयोऽमृषामायाक्षेत्रंसमाख्यातंहरिद्वारेसुपुण्यजे ॥ इति । ब्रह्मणःस्थानतोयावद्योजनानिदशद्वयम् । इतिस्कांदे ॥ इदंक्षेत्रंमहापुण्यंयावद्वैयज्ञभूमिका ॥ यत्रमायानिमित्तंहिजातंसर्वंप्रजापते । तस्मादिदंमहाक्षेत्रंमायासंज्ञंभविष्यति ॥ इति च । यत्रतेजोवारिमृदामाद्यस्यतेजस्सर्वदेवतेजोरूपस्यमायादेहस्यजन्ममायापरपर्यायदुर्गायादेहोयथातेजोरूपंतथाप्रपंचितंमार्कंडेये । ततोतिकोपपूर्णस्यचक्रिणोवदनात्ततः ॥ निश्चक्राममहत्तेजोब्रह्मणः शंकरस्यच । इत्यारभ्यान्येषांचैवदेवानांसंभवस्तेजसांशिवाइत्यंतग्रंथेन । यस्यान्वयात्सेवनात्पुमान्स्वराट्कृतकृत्योभवेत् । दर्शनादस्यतीर्थस्यकृतकृत्योभवेन्नरइतिस्कांदे । इतरतइतरोपितथार्थेष्वभिज्ञः सर्वार्थदत्वादस्यसर्वार्थदमिदंक्षेत्रमितिस्कांदे । इतरेषांशंबूकप्रभृतिशूद्रादीनामपितथात्वंप्रपंचितंचैतन्माहात्म्ये । योदेशोमायाक्षेत्ररूपः कवयेविवेकिनेविदुरायादिसनातनंब्रह्मतेने । यद्यपिद्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधमित्यादिनामैत्रेयसंगतिंविदुरस्योक्त्वामैत्रेयस्तस्मैश्रीभागवतरूपंब्रह्मतेनेसोहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य । प्रवर्त्तयेभागवतंपुराणमित्यादिनातथातत्क्षेत्रेस्थितत्वात्ततेनैवदत्तम् । यथाविद्यादत्ताकाशिकयाधनंदत्तंपुरेणमेइतिकाश्यामधीतोविद्यांकाशीदत्तांमन्यते तथात्रापिमायाक्षेत्रेप्राप्तंज्ञानंतेनैवदत्तमितिबोध्यम् यद्यस्मिन्क्षेत्रेसूरयोविद्वांसोपिपूर्वंदुष्कृतवशान्मुह्यंति श्रद्धां नकुर्वंति । किंभूतंक्षेत्रं स्वेनधाम्नाप्रतापेनानिरस्तकुहकमस्माभिस्तादीनांचौर्यादिलक्षणंयेनतंएतद्वृत्तमेतन्माहात्म्येप्रपंचितमिति । पुनःकिंभूतंसदासत्यंनकदाचिदप्यसत्फलदम् । पुनः परंसर्वोत्कृष्टमनेकेशलिंगतीर्थशिलादिभिरधिष्ठितत्वान्महाफ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लदमितिईशलिंगानिश्रीभरतलक्ष्मणमूर्त्यादीनि । यद्वादक्षेश्वरराजराजेश्वरतिलमांडेश्वरबिल्वकेश्वरनीलेश्वरभूतेश्वरादीनितीर्था
निविष्णुतीर्थकुशावर्तादीनिशिलानारायणीशिलाद्याअत्रसंति ॥ इतिमायाक्षेत्रपक्षः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथायोध्याक्षेत्रपक्षः । वयंतदयोध्याक्षेत्रंधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांभक्तिज्ञानवैराग्याणांसर्गःस्थितिरमृषायद्वातिसृणांकौश
ल्याकैकयीसुमित्राणां सर्गोऽमृषा।तथातेजोवारिमृद्दामविनिमयस्तात्त्विकंरूपममृषा ।यतोयत्राद्यस्यश्रीरामस्यजन्माभूत्इतरतइ
तरेषांभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानांचजन्माभूत्।चपुनः यतोन्वयात्सेवनात्पुमान्स्वराट्स्वर्गीभवति।यदिस्वर्गोबहुमतस्तवराजन्हिवर्तते।
मयिवासंकुरुष्वेत्ययोध्यामाहात्म्येकुशंप्रत्ययोध्योक्तेः । अभिज्ञश्चभवत्यर्थेषुधर्मादिषु । धर्माअर्थाश्चकामाश्चमोक्षोप्यथवरा
नने । अयोध्यावासतः संतीतिरुद्रयामले । यत्क्षेत्रंकवयेऽतिविदुषेश्रीयमराजायहृदाप्रीत्याब्रह्मवरंतेने ब्रह्मशब्दोत्रवरे । वरंब्रह्म
बृहद्ब्रह्मब्रह्मतीर्थंतपस्तथेतिकोशात् । वरंब्रह्मिमहाबुद्धे प्रीताहंतेनसंशयः ॥ यदर्थमागतोसित्वंतन्ममाग्रेप्रकथ्यताम् ॥ इतियम
स्तुतिप्रीतायोध्यायाःयमंप्रत्युक्तेः । यद्वाब्रह्मकोर्थस्तीर्थंतेने । यमस्थलेतिविख्यातंस्थानंतेसरयूतटे ॥ ऊर्जेमासिसितेपक्षेद्वितीं
यायांतुयेयम ॥ स्नास्यंतितत्रतीर्थे वैतेषांतवभयंनहि ॥ इतितन्माहात्म्येतदुक्तेः । यस्मिन्क्षेत्रेयेसूरयस्तेऽमुह्यंतिमोहंनप्राप्नु
वंति । हृदाऽयेइतिपदत्रयंछित्त्वाअमानोनाः प्रतिषेधेइत्यव्ययेष्वकारोव्ययंनार्थबोध्यम् । किंभूतंक्षेत्रंस्वेनधाम्नाप्रतापेनसदा
निरस्ताःकुहकालुंपकशंकुलुंठकजंतुहधर्महप्रभृतयस्तैलकाराद्यायेनतत्तथा । एतद्वृत्तमयोध्यामाहात्म्येऽतिविस्तृतम् । पुनः
किंभूतंसत्यंसत्यनामकम् । विष्णोराद्यापुरीसत्यातस्यामाहात्म्यमीदृशमितिब्रह्मसंप्रत्ययोक्तेः ॥ वैकुण्ठमध्येयत्प्रोक्तमयो
ध्यानगरंशुभमित्यादिनावैकुण्ठस्थानादिहसत्यायोध्यानगरमेवमन्वर्थंब्रह्मणा विष्णुंप्रार्थ्यभुव्यानीतामितिप्रसिद्धंतन्माहात्म्ये ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

पुनःपरंसर्वोत्कृष्टम् । तदुक्तमयोध्यामाहात्म्ये । विष्णोःपादमवंतिकांगुणवतींमध्येचकांचींपुरींनाभिंद्वारवतींपठंतिहृदयंमाया पुरींयोगिनः ॥ ग्रीवामूलमुदाहरंतिमथुरांवाराणसींनासिकामेतद्ब्रह्मपदंवदंतिमुनयोयोध्यापुरींमस्तकम् ॥ इतिमस्तकस्थानीया योध्यायाःसर्वोत्कृष्टतायांनसंशयोऽस्तीतिभावः । अथायोध्यापदार्थमाह । अकारोवासुदेवोस्तियकारस्तुप्रजापतिः ॥ उकारो रुद्ररूपस्तुते ध्यायंतियतस्तुताम् ॥ ततोयोध्यासमाख्यातामुनिभिरर्थवेदिभिः ॥ सर्वोपपातकैर्युक्तैर्ब्रह्महत्यादिपातकैः॥ नयो ध्यासर्वतोयस्मात्तामयोध्यांततोविदुः । विष्णोराद्यापुरीचेयंक्षितिंनस्पृशतिप्रिये ॥ विष्णोःसुदर्शनेचक्रेस्थितापुण्यांकुरा सदा ॥ यत्रसाक्षात्स्वयंदेवोविष्णुर्वसतिसर्वदा ॥ सहस्रधारामारभ्ययोजनंपूर्वतोदिशि । पश्चिमेचतथादेवियोजनंसंमतोवधिः॥ दाक्षिणोत्तरभागेतुसरयूतमसावधि ॥ एतत्क्षेत्रस्यसंस्थानंहरेरंतर्गृहंस्मृतम् ॥ मत्स्याकृतिरियंभद्रेपुरीविष्णोरुदीरिता ॥ पश्चि मेतस्यमूर्द्धातुगोप्रताराश्रितःप्रिये ॥ पूर्वतःपुच्छभागो हि दाक्षणोत्तरमध्यगः ॥ एतत्क्षेत्रस्यसंस्थानंमयासुंदरिवर्णितम् । इति सृष्ट्यादौब्रह्मणस्तपसातोषितविष्णुनेत्राज्जलंपपाततच्चब्रह्मणाकमंडलौधृतं तज्जलन्यासार्थं पुनर्मनसामानसंसरोरचयित्वातज्जलं तत्रसंस्थाप्यसृष्टिंचकारतत्स्वनगरशोभार्थंनद्यर्थंइक्ष्वाकुप्रेषितवसिष्ठेनमानसात्तज्जलंनदीरूपेणाविर्भूतंसरयूसंज्ञमयोध्यायामानी तामितिसाकेतमाहात्म्योस्थितम् ॥ इत्ययोध्यापक्षः ॥ ५४ ॥

अथकाशीक्षेत्रपक्षः ॥ वयंतत्काशीक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रातिसृणांगंगावाराणसीमनकर्णिकानामापगानांसर्गोऽ मृषातासां तत्रसत्त्वात् । यद्वात्रयाणामुत्तममध्यमाधमानांसर्गोमृषासर्वेषामेकगतिमात्त्वात् । येवाद्विजाब्र्याःश्वपचाश्चनिंद्याये चक्रवर्त्तिष्वपिधर्मरूपाः ॥ येवादरिद्राःपरमार्थभाजःसमानरूपांगतिमाप्नुवंति॥ इतिकाशींप्रस्तुत्योक्तंब्रह्मवैवर्त्ते । कथंयथातेजो

CC-0. Swami Atmanand Giri Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

वारिभृदांविनिमयोमृषा । यतोयस्यान्वयात्सेवनाद्यइतरतइतरोपिजंतुः सोप्यर्थेपुमहावाक्यार्थेष्वभिज्ञःसन्ज्ञानीभूत्वास्वराट्ब्र
ह्मैवभवति । अविमुक्तंवैदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनमत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेपुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनामृतोभू
त्वामोक्षीभवतीतिजाबालश्रुतेः।सर्वान्जंतून्मोचयेद्दतकालेविश्वेशोत्रश्रोत्रमंत्रोपदेशात्। इतिस्मृतेश्च।आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयत्किंचिज्जी
वसंज्ञितम्॥चतुर्भूतग्रामेषुकाश्यांतन्मुक्तिमाप्स्यति।इतिकाशीखंडाच्च॥ किंभूतस्ययतःजन्माद्यतेनाश्यतेऽनेनेतिजन्माद्यंतस्य
जन्माद्यस्य।पुनःपुनर्जन्मानिवर्त्तकस्य । यःकाश्यांमृतिमाप्नोतिनपुनर्जायतेसना। इतिकाशीमाहात्म्ये ॥ यत्क्षेत्रंकंसुखंवीयतेन
श्यतेऽत्रेतिकवयस्तस्मिन्कवयेमरणावसरे शतवृश्चिकदंशस्यपीडायादृक् प्रजायते ॥ देहात्प्राणवियोगे तुतादृक्पीडानसंशयइ
त्युक्तेः । कोपपदाद्वीयतेऽधिकरणेरप्रत्ययः। आदिसनातनंब्रह्मतेने । शिवद्वारातारकंप्रकाशितवदित्यर्थः॥ तदुक्तंकाशीखंडे ।ब्रह्म
ज्ञानेनमुच्यंतेनान्यथाजंतवःक्वचित् ॥ब्रह्मज्ञानंतदेवाहंकाशीसंस्थितिभागिनाम् '। दिशामितारकंप्रांतेमुच्यंतेतेतुतत्क्षणात्।इति॥
तारकंकिमितिचेत्प्रणवमेवतदेवहि । तदुक्तंकाशीखण्डे । नवर्ण्यतेकैःकिलकाशिकेयंजंतोः स्थितस्यात्रयतोंतकाले ॥ पचेलिमैः
प्राक्तनपुण्यभारैरोंकारमोंकारयतींदुमौलिः । इति॥प्रणवंतारकंब्रूतेकाश्यांदेवोमहेश्वरः ॥ इत्यन्यत्रापि ॥क्वचित्तुशिवशिवेत्युपदि
शाम्यहंतदेतिद्विरावृत्ताशिवशब्दस्तारकतयोक्तः। पाद्मेतुश्रीरामरामरामेतिएतत्तारकमुच्यते। इति श्रीशब्दपूर्वकस्त्रिरावृत्तोरामश
ब्दस्तारकतयोक्तः ॥ पेयंपेयंश्रवणपुटकैरामनामाभिधेयंध्येयंध्येयंमनसिसततंतारकब्रह्मरूपम् ॥ जल्पंजल्पंप्रकृतिविकृतौप्रा
णिनांकर्णमूलेवीथ्यांवीथ्यामटतिजटिलःकापिकाशीनिवासीत्यन्यत्रापिरामनामैवतारकंशब्देनोच्यते ॥ तथाचप्रणवाधिकारि
णांसर्वेषांप्रणवोपदेशएवतदनधिकारिणांशैवानांशिवमंत्रोपदेशः ॥ वैष्णवानांतुराममंत्रोपदेशःशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंतेइतिश्रुतेः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

शिवइतिशब्दस्यरमंतेयोगिनोस्मिन्निंतिनिर्वचनेनरामशब्दस्यापिचाद्वितीयप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकत्वान्नताभ्यांमोक्षफलकतद्बोधा
नुपपत्तिशंकापीत्यपिकेचित् । अस्मिन्मतेक्षुद्रजंतूनामधिकारोपपत्तिरीशाधीनैव ॥ तेषांफलोन्मुखेनकेनचिद्दुष्टेनकर्मणाक्षुद्रज
न्मोपपत्तिरनादिभवसंचितासंख्यपुण्यैःकाश्यांमरणेमुक्तिरितिध्येयम् ॥ ननुप्रणवेनकथंब्रह्मात्मयैक्यबोधइतिचेच्छृणु । अका
रोकारमकारवाच्यान्विश्वैश्वानरतैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्वरान्ज्ञात्वाप्रथमंविश्वंवैश्वानरत्वेनाहमेववैश्वानरोस्मीतिविभाव्यततस्तैजसंसू
त्रात्मत्वेनाहमेवसूत्रात्मास्मीतिविभाव्यपश्चात्प्राज्ञमीश्वरत्वेनाहमेवेश्वरोस्मीति विभाव्यानंतरंसमष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधि
कर्मोकारवाच्यंपरंब्रह्माहमस्मीतिसर्वात्मत्वेनविभाव्यपश्चान्मनस्येकाग्रतामापन्नेस्थूलसूक्ष्मादिसर्वं जगत्सोपानावरोहणन्यायोक्त
क्रमेणनिर्विशेषेब्रह्मणिविलाप्यैकाग्रेणमनसास्वस्यब्रह्मत्वंसाक्षात्करोतीति । यद्वातद्योहंसोसौयोसौसोहमित्यत्रसशब्देनपरमात्मो
च्यतेअहंशब्देनप्रत्यगात्मावगम्यते ततश्चसमानाधिकरणयोःसोहमित्यनयोःपरमात्माहमित्यर्थस्तथाप्रणवस्यापिसोहमित्यस्यै
वप्रणवत्वेननिपातनात् । तथाहिसोहमित्यस्यपृषोदरादित्वेननिपातनात्सकारहकारलोपेकृतेपरिशिष्टयोरोमित्यनयोरेङःपदांताद
तीतिपूर्वरूपैकादेशात्मकंसंधिंकृत्वोच्चारणेओमितिशब्दोनिष्पन्नः । तदुक्तंसकारंचहकारंचलोपयित्वाप्रयोजयेत् ॥ संधिंचपूर्व
रूपाख्यंततोसौप्रणवोभवेत् । इति ॥ एवंचोमित्यस्यपरमात्माहमित्यर्थोनिष्पन्नइति । यत्रयस्मिन्मरणावसरेसूरयोपिमुह्यंतित
त्कालीनमहद्दुःखेनविस्मृतज्ञानाभवंति । अतएवोक्तमपिपांडवगीतायाम् । कृष्णत्वदीयपदपंकजपंजरांतेद्यद्यैवमोविशतुमानसरा
जहंसः ॥ प्राणप्रयाणसमयेककवातपित्तैःकण्ठावरोधनविधौस्मरणंकुतस्ते ॥ इति ॥ किंभूतंक्षेत्रंस्वेनानिजेनधाम्नानिरस्तानांदेवा
नामपिकुहकंविस्मापकम् । यद्वास्वसेविनांनिरस्तंकुहकंपापलक्षणंयेनतत्तथा । कालाद्भयंनास्तियत्रयत्रपापभयंनहि ॥ जन्मा

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

न्तरसहस्रेषुकृतंनश्यतिदर्शनात् । इतिकाशीरहस्योक्तेः ॥ पुनःकिंभूतंसत्यंप्रलयेपिसत्त्वाद्ब्रह्मरूपत्वाद्वा । कदाचिद्वाराहकल्पेपृथिवींमग्नांवीक्ष्यजलादूर्ध्वंछत्राकारंज्योतिश्चवीक्ष्यर्षिभिर्जनस्तपोलोकादिवासिभिरर्थितोविष्णुराह । वाराहंरूपमास्थायपृथिवीमुद्धराम्यहम् ॥ प्रतीक्षंतुकियत्कालंयावद्दैत्यसमागमः ॥ दैत्यंहत्वानिमग्नांगामानयिष्येजलोपरि ॥ ततःप्रवर्त्ततांधर्मोवर्णाश्रमनिबंधनः ॥ छत्राकारंपरंज्योतिर्दृश्यतेगमनेचयत् ॥ तत्परंपरमंज्योतिःकाशीतिप्रथितंश्रुतौ ॥ रत्नंसुवर्णेखचितंयथाभवेत्तथापृथिव्यांखचिताहिकाशिका ॥ नकाशिकाभूमिमयीकदाचित्ततोनमज्जेन्मसतत्कृतिर्यतः । जडेपुसर्वेष्वपिमज्जमानेष्वियंचिदानंदमयीनमज्जते ॥ स्वयंनिमग्नःकथमुद्धरेत्परांल्लोकेपिवेदेपिवचीर्यमेतत् ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्तोत्तरभागोक्तेः । पुनःकिंभूतंपरंसर्वतीर्थशुद्धिजनकत्वात् । तदुक्तंकाशीरहस्ये । तीर्थानियानिलोकेस्मिन्जंतूनामघहान्यहो ॥ तानिसर्वाणिशुद्ध्यर्थंकाशीमायांतिनित्यशः ॥ यस्तुकाश्यांवसेज्जंतुःसर्वव्यापारकृन्नरः ॥ तस्यापियागतिःप्रोक्तासानयज्ञैर्नचान्यतः ॥ स्मरंतियेनराःकाशींयत्रकुत्रापिसंस्थिताः ॥ तेप्यघौघविनिर्मुक्ताभवंतिज्ञानभागिनः । इतिकाशीरहस्ये ॥ काशीपदार्थमाह । काशोब्रह्मेतिविख्यातंतद्विवर्तोजगद्भ्रमः ॥ अविवर्ततदेवाहुःकाशीतिब्रह्मवादिनः । इत्यलंप्रपंचेन ॥ इतिकाशीपक्षः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥

अथद्वारिकाक्षेत्रपक्षः ॥ ॥ वयंतद्द्वारिकाक्षेत्रंधीमहि । तत्किंयत्रात्रिसर्गःत्रयाणांरैवतगोपीचंदनगोमतीचक्राशिलानांसर्गोऽमृषासत्यः । यथायथावत्किंभूतःसर्गःतेजोवारिमृदांविनिमयःप्रशस्तरूपःतत्रतेजोविनिमयोगोमतीचक्राशिलारूपःवारिविनिमयोगोमतीरूपःमृदोविनिमयोगोपीचंदनरवतरूपः।विनिमयात्रप्रशस्तवाची।विगतानिमयादिवर्ण्ययस्मात्सतथा।दौर्वर्ण्येनिमयोग्रहेइतिनिरुक्तिकारः । रैवतस्तुगौतमात्मजोमेधावीनामापूर्वमपांतरतमावमानाच्छ्रीशैलपुत्रतांप्राप्तोनारदोपदेशतोरैवतनृपेणद्वारिकायामा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नीतस्तेनतन्नाम्नैवख्यातस्तदुक्तंद्वारकाखंडे।सोभूद्रैवतनाम्नापिराजन्रैवतकाचलः॥हरिभक्तःशैलमुख्योद्वारकायांविराजते ॥तस्य दर्शनमात्रेणब्रह्महत्याप्रमुच्यते ॥ इति।गोपीचंदनाविर्भावमनुपदमेववक्ष्यते।गोमतीभगवन्नेत्रजलोद्भूतानदी । तदुक्तंएकदारेवतंभक्तं प्रेमानंदसमाकुलम् ॥ प्रेक्ष्य स्वंदर्शनं दत्त्वाहरिरश्रुमुखोभवत् ॥ तन्नेत्रबिंदुसम्भूतागोमतीसामहानदी ॥ तस्यादर्शनमात्रेण मुच्यतेब्रह्महत्यया ॥ इति ॥ तत्रैवचक्रशिलाःसंति । तदुक्तम् । गोमत्याचक्रतीर्थेतुपाषाणानिचयाश्रये ॥ तेसर्वेचक्रतांयाताः पूजनीयाःप्रयत्नतः ॥ इतिचक्रतीर्थादिमाहात्म्यादिद्वारकाखण्डेश्रीनारदेनबहुलाश्वायोक्तंबहु । यतोयत्रादेरपत्यमाद्यस्तस्या द्यस्यश्रीप्रद्युम्नादेर्जन्माविर्भावोभूत् । एतच्चाग्रेश्रीदशमेस्फुटीभविष्यति । किंचयतोयस्यक्षेत्रस्यान्वयात्संबंधादितरतःपश्चादि रपिअर्थेषुधर्मादिष्वभिज्ञोर्थान्नरश्चस्वराट्विष्णुरूपोभवति । तदुक्तंनारदेन । आप्रभासात्तीर्थमयीमर्यादीकृत्ययज्ञकम् ॥ भूमि र्मोक्षप्रदाराजन्द्वारकायोजनैःशतम् ॥ द्वारकांनगरींदृष्ट्वानरोनारायणोभवेत् ॥ द्वारकायांमृतःकोपिगर्दभोपिचतुर्भुजः ॥ पश्यन्शृण्वन्कथांतस्याद्वारकेतिवदन्क्वचित् ॥ नरःपुण्यमवाप्नोतिशतयज्ञाधिकंफलम् ।इति ॥ यद्ब्रह्मयस्यामहत्त्वंकवयेविवेकिने बहुलाश्वायहृदाप्रीत्याअस्यवासुदेवस्यायांप्रियआयोनारदः।अत्रण्यप्रत्ययेलोपाद्वृद्धिर्बलीयसीतिन्यायाद्वृद्धिरेवनलोपइतिध्येयम् किंभूतंब्रह्मआदिसनातनंप्राक्तनैर्ब्रह्मादिभिर्वर्णितंयद्यस्मिन्ब्रह्मणिद्वारकाक्षेत्रमहत्त्वेसूरयोविद्वांसोप्यवैष्णवामुह्यंति । तन्नमन्यंत इतिभावः ।किंभूतंक्षेत्रंस्वेननिजेनधाम्नाश्रयेणश्रीसुदर्शनरूपेणसदानित्यंसत्यम् । द्वारकाहिशर्यातिपुत्रायानर्त्तायापित्रानिष्कासि तायनिजभक्तायवैकुण्ठात्समुत्पाद्यशतयोजनमितासुदर्शनचक्रेसंस्थाप्यादत्तासमुद्रेस्थापितवच साचनित्याप्रलयेपितस्या अना शात् । द्वारकामत्पुरीनित्यासदावैकुण्ठरूपिणी ॥ नश्यतिप्रलयेनैवह्युत्पत्तौजायतेनहि । इतिसर्वद्वारकामाहात्म्येउक्तम् । तत्रत्य

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वाक्यनिचयस्तुविस्तरभियेहनोक्तः । पुनःनिरस्ताःकुहकाःशाल्वप्रभृतयोमायिनोयत्रतान्निरस्तकुहकम् । एतच्चाग्रेस्फुटीभविष्यति । पुनः परंसर्वोत्कृष्टम् । तदुक्तं यथातिथीनांहरिवासरंचयथाहिशेषःफणिनांफणींद्रः ॥ यथागरुत्मान्पक्षिणांचयथेतिहासेषुचभारतश्च ॥ यथाहिदेवेषुचदेवदेवःश्रीवासुदेवोयदुदेवदेवः ॥ तथापुरीक्षेत्रसमस्तमध्येद्वारावतीपुण्यवतीप्रशस्ता॥ यत्रैवसाक्षात्पुरुषःपरेशोधृत्वाचतुर्व्यूहमलंविराजते ॥ शृणोतिनातत्रकलौजलध्वनिंकृष्णोक्तमित्थंसततंदिनेदिने॥ भवेदविद्यो यदिवासविद्यो योब्राह्मणोवैसतुमामकीतनुः ॥ इतिद्वारिकाक्षेत्रपक्षः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथगोपीचंदनपक्षंप्रसंगादाह । वयंतद्गोपीचंदनंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांपापहानिपुण्योत्पत्तिभागवतत्वाप्तिलक्षणानांसर्गोऽमृषा । गोपीचंदनसंसर्गात्पापहानिर्भवेन्नृणाम् ॥ तथाभागवतत्वाप्तिर्महापुण्यौघसंभवः ॥ इत्यादिद्वारकामाहात्म्येज्ञेयम्॥ कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषासत्यः । यतोयस्यान्वयात्सम्बंधात्जन्मनआद्यंकारणंजन्माद्यंतस्याभिज्ञोज्ञाताभवेत् । पूर्वजन्मकृतकर्मज्ञानीस्यादित्यर्थः। एतच्चपाद्मीयश्रीमद्भागवतप्रातिस्कंधमाहात्म्येषुसप्तममाहात्म्येस्फुटम् । तथाहि काश्चित्सौवीरेशःप्रतीपाख्योनृपोवेश्योक्त्यास्वभार्याद्वयंहत्वाराज्यपदेवेश्ययासहासतत्रातीवलोकैर्गर्हितो नृपोवेश्ययासहदेशांतरंगत्वामृतोमार्जारत्वमापवेश्यागृहेसाचकिरातीबभूवकदाचित्पुण्ययोगतस्तस्यागोपीचंदनसंसर्गोजातस्तेन पूर्वकृतकर्मस्मृतिर्जाता तदनु सा काशींप्राप्यमार्जारेणसहमोक्षमापेति । चपुनःयतोयस्यान्वयादितरतइतरोपिस्वराट्मोक्षभाक्स्यात् ।इतरःपापकर्त्तरीतिकोशात् महापाप्यपिस्वराट् । ब्रह्मघ्नोवाकृतघ्नोवागाघ्नश्चगुरुतल्पगः ॥ गोपीचंदनसंसर्गान्मुक्तिभागीभवेन्नरः । इतिस्मृतेः ॥ गोपिका नामसंरक्षणीलोकस्यनरकान्मृत्योर्भयाच्चसंरक्षणीचंदनंतुष्टिकरणंचाकिंतुष्टिकरणंब्रह्मानंदमृत्तिकायस्याधारणमात्रेण ब्रह्मलोके

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महीयते इति । गोप्योनामविष्णुपत्न्यस्तासांचंदनमाह्लादनंकश्चाह्लादएषब्रह्मानंदरूपकःविष्णुपत्न्योगोप्योनामजगत्सृष्टिस्थित्यंतकारिण्यःप्रकृतिमहदहमाद्याःकश्चविष्णुःपरब्रह्मैवविष्णुःकश्चाह्लादोगोपिचंदनंसंसक्तमानुषाणां पापसंहारोयच्छुद्धांतःकरणानांब्रह्मज्ञानप्राप्तिश्चगोपीत्यग्रेउच्यतांचन्दनन्तुततःपश्चात्गोपीत्यक्षरद्वयंचंदनंतुत्र्यक्षरंतस्मादक्षरपंचकंएवंविद्वान्गोपीचंदनं धारयेदक्षयंपदमाप्नोतिपश्चत्वंनसपश्यतितततोऽमृतत्वमश्नुतेततोऽमृतत्वमश्नुतइत्यादिश्रुतयआथर्वणे ॥ किंश्चयतोयस्यब्रह्मकोर्थःमहत्त्वंस्वराट्सर्वेश्वरोविष्णुरादिकवयेनारदायतेनेप्रतस्तार। देहलीदीपकन्यायेनस्वराट्पदस्योभयत्रान्वयः॥ ब्रह्मपदंभावप्रधानम् । यद्वायत्तत्पदमनुत्तमामितिसहस्रनामसुयच्छब्दोपिभगवत्परोदृश्यतेऽतःहृदायइत्यत्रोक्तयच्छब्दवाच्योविष्णुरादिकवयेइत्यनेन सम्बध्यते।ततोन्यायाश्रयोपिनकार्यः।तदाहश्रुतिःनमस्कृत्यभगवंतंनारदःसर्वेश्वरंवासुदेवंपप्रच्छश्रीभगवन्नूर्ध्वपुंड्रकाविधिंद्रव्यमंत्रस्थानादिसहितंमेब्रूहीतितंहोवाचभगवान्वासुदेवोवैकुंठस्थानोद्भवंममप्रीतिकरंमद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचंदनं वैकुण्ठस्थानादाहृत्यद्वारकायांमयाप्रतिष्ठितंचन्दनकुंकुमादिसहितांविष्णुचन्दनंममांगेप्रातिदिनमालिप्तंगोपीभिःप्रक्षालनाद्गोपीचन्दनमाख्यातं मदंगलेपनेनपुण्यंतीर्थोतःस्थितंचक्रसमायुक्तंपीतवर्णंमुक्तिसाधनंभवतीत्याद्या । यस्मिन्गोपीचन्दनेसूरयोप्यापाततःशास्त्रज्ञाअपिमृत्सामान्यबुद्ध्यामुह्यंतिजन्मान्तरीयकृतपापवशेनश्रुतिस्मृतिस्तुत्यमापिनिंदन्तीतिभावः । किंभूतंस्वेनधाम्नास्थित्यानिरस्ताःकुहकाः यमभटायेन । तथा । गोपीचन्दनलिप्तांगंनरंदृष्ट्वायमानुगाः । दूरादेवपलायंतेनात्रकार्याविचारणा । इतिपाद्मे। पुनःसत्यंविष्णुरूपत्वात्तदुक्तम् । गोपीचंदनखंडंतुचक्राकारंसुलक्षणम् ॥ विष्णुरूपमिदंसत्यंपावनंपीतवर्णकम् । इति । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टतापादकम् । तदुक्तंश्रुतौ । गोपीचंदनलिप्तांगंपुरुषंयउपासते । एवंब्रह्मादयोदेवाःसंमुखास्तानुपासते । इति ॥ गरुडेपिनार

CC-0. Shri Vidya Research Institute, New Delhi. Digitized by eGangotri

देनोक्तम् । योमृत्तिकाद्वारवतीसमुद्भवांकरेसमादायललाटपट्टे ॥ करोतिनित्यंत्वथचोर्ध्वपुंड्रंक्रियाफलंकोटिगुणंसदाभवेत् ॥
क्रियाविहीनंयदिमंत्रहीनंश्रद्धाविहीनंयदिकालवर्जितम् ॥ कृत्वाललाटेयदिगोपिचंदनंप्राप्नोतितत्कर्मफलंसदाक्षयम् ॥ गोपीचंदन
संभवंसुरुचिरंपुंड्रंललाटेद्विजोनित्यंधारयतेयदिप्रातिदिनंरात्रौदिवासर्वदा ॥ यत्पुण्यंकुरुजांगलेरविग्रहेमाघप्रयागेतथातत्प्राप्नोति
खगेंद्रविष्णुसदनेसंतिष्ठतेदेववत् ॥ यस्मिन्गृहेतिष्ठतिगोपिचंदनंभक्त्याललाटेमनुजोबिभर्ति च ॥ तस्मिन्गृहेतिष्ठतिसर्वदाहरिः
श्रियान्वितःकंसनिहाविहंगम ॥ योधारयेद्विष्णुपुरीसमुद्भवंसदापवित्रंकलिकल्मषापहम् ॥ नित्यंललाटेहरिमंत्रसंयुतं यमं
नपश्येद्यदिपापसंवृतः ॥ यस्यांतकालेखगगोपिचंदनंबाह्वोर्ललाटेहृदिमस्तकेच ॥ प्रयातिलोकेकमलालयाप्रभोर्विमानयानोय
दिब्रह्महास्यात् ॥ ग्रहानपीडंतिनरक्षसांगणायक्षाःपिशाचोरगभूतदानवाः ॥ ललाटपट्टेखगगोपिचंदनंसंतिष्ठतेयस्यहरेः प्रसा
दम् । इति ॥ अंबरीषमहाघस्यक्षयार्थंकुरुवीक्षणम् ॥ ललाटेयैःकृतंनित्यंगोपीचंदनपुंड्रकम् ॥ इतिगौतमोक्तिः ॥ पाद्मे ।
धारयेद्विष्णुनिर्माल्यंधूपशेषंविलेपनम् ॥ वैष्णवंकारयेत्पुंड्रंगोपीचंदनसंभवम् । इतिशिवोक्तेः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रमृजुसौम्यंललाटेयस्य
दृश्यते । सचांडालोपिशुद्धात्मापूज्यएवनसंशयः ॥ इतिवाक्येनश्रीगोपीचंदनधारणस्यावश्यकत्वंविहितंनतुचांडालस्यतद्धा
रणंविधीयते । सदाचारःशुभाकल्पोमिताहारोजितेंद्रियः ॥ गोपिचंदनलिप्तांगः साक्षाद्ब्रह्ममयोभवेत् । गोपीचंदनलिप्तांगकृतं
व्रतजपादिकम् ॥ न्यूनंसंपूर्णतांयातितद्दानंबहुपुण्यदम् ॥ इतिवैष्णवादौ । अथास्यधारणमाथर्वणोपनिषदि । अथगोपीचंद
नंनमस्कृत्योद्धृत्य गोपीचंदनपापघ्नंविष्णुदेहसमुद्भव ॥ चक्रांकितनमस्तुभ्यंधारणान्मुक्तिदोभवेतिप्रार्थना । इमंमेगंगेइतिजल
मादायविष्णोर्नुकमितिमर्दयेत् । अतोदेवाअवंतुनइत्येताभिर्ऋग्भिर्विष्णुगायत्र्याचत्रिवारमभिमंत्र्यशंखचक्रगदापाणेद्वारकानि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लयाच्युत ॥ गोविंदपुंडरीकाक्षरक्षमांशरणागतामितिमांध्यात्वागृहस्थोललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिक्यांगुल्याविष्णुगायत्र्या केशवादिद्वादशनामभिर्वाधारयेत् । ललाटेकेशवंध्यायेन्नारायणमथोदरे ॥ वक्षःस्थलेमाधवंतुगोविंदंकंठकूपके । विष्णुंचदक्षिणे कुक्षौबाहौचमधुसूदनम् ॥ त्रिविक्रमंकंधरेतुवामनंवामपार्श्वके ॥ श्रीधरंवामबाहौतुहृषीकेशंतुकंधरे ॥ पृष्ठेतुपद्मनाभंचकट्यांदा मोदरंन्यसेत् । इतिभक्तिरसामृते ॥ यतिस्तर्जन्याशिरोललाटहृदयेषुप्रणवेनधारयेत् । ब्रह्मादयस्त्रयोमूर्तींस्तिस्रोव्याहृतयस्त्री णिछंदांसित्रयोवेदास्त्रयः स्वरास्त्रयोग्नयोज्योतिष्मंतस्तिस्रोवस्थास्त्रयआत्मनस्त्रयऊर्ध्वाअकारोकारमकाराएतेसर्वेप्रणवमयोर्ध्वपुं ड्रत्रयात्मकास्तदोमित्येकंसमभवत् । परमहंसोललाटेप्रणवेनैकमूर्ध्वपुंड्रंवाधारयेत्तत्रदीपप्रकाशंस्वात्मानंब्रह्मैवाहमस्मीतिभावयन्यो गीमत्सायुज्यमाप्नोति।अथान्योहृदयस्योर्ध्वपुंड्रंमध्येहृदयकमलमध्येवास्वमात्मानंभावयेदितितद्धारणं॥इतिगोपीचंदनपक्षः५७॥

अथोर्ध्वपुंड्रपक्षः ॥ ॥ वयंसदाहृदातदूर्ध्वपुंड्रंधीमहि तत्किंयत्रत्रयाणांभगवत्प्रियत्वशुभत्वरक्षात्वानांसर्गोऽमृपासत्यः । तदुक्तंहरिणापाद्मे । मत्प्रियार्थंशुभार्थंवारक्षार्थंचतुराननं ॥ मत्पूजाहोमकालेचसायंप्रातःसमाहितः ॥ मद्भक्तोधारयेन्नित्यमू र्ध्वपुंड्रंभयापहम् । इति ॥ यतोयस्यान्वयादितरतइतरजातिजोपिस्वराट्मल्लोकगःस्यात् । ऊर्ध्वपुंड्रधरोमर्त्योन्नियतेयदिकु त्रचित् ॥ श्वपाकोपिविमानस्थोममलोकेमहीयते ॥ किंच यतोयस्यान्वयादर्थेषुधर्मादिष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्मभवति तद्दते नेत्यर्थः । यज्ञोदानंतपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् ॥ व्यर्थंभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतमितिहेमाद्रिः । ऊर्ध्वपुंड्रांशिखाबन्ध मुपवीतंविनाकृतम् ॥ अपवित्रकृतंकर्मतत्सर्वंनिष्फलंभवेत् । इतियमस्मृतेः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रस्वरूपमप्याथर्वणेउक्तम् । पुंड्रंहरि पदाकृतीतिईशानलिंगवादितिभगवत्पूज्यपादाः । संहितायांतुनासाद्भ्रूत्केशपर्यंतसाछिद्रंसोर्ध्वपुंड्रकामित्युक्तंतदेवप्राक्तनमन्या

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

नितुकल्पितान्येवेतिप्रतिभाति । तत्रोर्ध्वपुंड्रंकुर्वीतवंशपत्राकृतिंनरइतिशैवेपि । यत्त्वाश्वलायनेनोक्तंप्राक्पिंडदानाद्गंधाद्यैर्नालं
कुर्यात्स्वविग्रहमितितत्तुगंधादिनैर्निषेधोनजलादिना । श्रौतं स्मार्त्तं च कुर्वीतकृत्वातोयोर्ध्वपुंड्रकम् ॥ यामैकमात्रतःपश्चाद
न्यत्कुर्याद्यथोचितमितिकौशिकोक्तेः । भृगुरपिअभावेतूदकेनैवपुंड्रीदैवतमर्चयेदिति । देवानांपितरोदेवाइतिस्मृतेःपितॄणामपि
दैवतत्वमस्त्येव । भृगुणापुंड्रीत्युक्तंतेनात्रपुंड्रीकुर्यादितिनज्ञेयम् । ऊर्ध्वंचातिलकंकुर्यान्नकुर्याद्वैत्रिपुंड्रकम् ॥ निराशाःपितरोयां
तिदृष्ट्वाविप्रंत्रिपुंड्रकमितिबृहत्पाराशरोक्तेः। केचित्तुविप्रमेवात्रिपुंड्रधारिणंभोजनार्थमागतंवर्ज्यमाहुरिति । किंचयतोऽभिज्ञः स्यात्।
नित्योर्ध्वपुंड्रधारीतुज्ञानवान्जायतेध्रुवमित्युक्तेः । यइतिपदंलिंगव्यत्यासेनयोज्यम् । यदूर्ध्वपुंड्रंआदिकवयेनारदायब्रह्मज्ञानंतेने ।
ऊर्ध्वपुंड्रंधरन्ब्रह्मप्राप्तवान्नारदोमुनिरितिविष्णुधर्मे । यस्मिन्नूर्ध्वपुंड्रेसूर्योविद्वांसोपिशैवशाक्तादयोमुह्यंति । तिर्यक्त्रिपुंड्रंमुक्त्वै
कंपुरुषार्थैकभाजनम् ॥ पुंड्रांतरंभ्रमाद्वापिवैदिकोनैवधारयेदिति । पुंड्रांतरंकदाचिद्वाप्यश्रौतंधारयेद्द्विजः ॥ वैदिकोयदिमोहेनप
तत्येवनसंशयइत्यादिकल्पितवाक्यैर्निन्दांकुर्वंतिनत्वेतदश्रौतंश्रुतिविहितत्वात् । तथाचश्रुतिः । धृतोर्ध्वपुंड्रःपरमेशितारंनाराय
णंसांख्ययोगाभिगम्यम् ॥ ज्ञात्वाविमुच्येतनरः समस्तैः संसारपाशैरिहचसमस्तैरितिमहोपनिषदि । कठशाखायांचधृतोर्ध्व
पुंड्रः श्रितचक्रधारीविष्णुंपरंध्यायतियोमहात्मा ॥ स्वरेणमंत्रेणसदाहृदिस्थितंपरात्परंयोमहतोमहांतमिति । हरेःपादाकृतिमा
त्मनोहितायमध्येछिद्रमूर्ध्वपुंड्रंयोधारयतिपरस्यपुंसःप्रियोभवतिसपुण्यवान्समुक्तिमान्भवतीत्याथर्वणे । किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रका
शेननिरस्तःकुहकःसर्वपापलक्षणोयेनतत्तथाऊर्ध्वपुंड्रधृतिः सर्वपापहानिः प्रजायतेइतिब्रह्मांडे । पुनःसत्यंसत्यरूपहरेः प्रापकम् ।
यावज्जीवमिदं पुण्यमूर्ध्वपुंड्रं दधाति यः । जन्मन्यनंतरे मुक्तिं सद्यः प्राप्नोति दुर्लभामिति । पुनः परं देववंद्यत्वापादकम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ऊर्ध्वपुंड्रधरो मर्त्योखिदशैरपि वंद्यते ॥ इत्यूर्ध्वपुंड्रपक्षः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकांचीक्षेत्रपक्षमाह । प्रसंगागतगोपीचन्दनोर्ध्वपुंड्रपक्षौनिरूप्येति । वयंतत्कांचीक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांपातकोपपातकमहापातकानांसर्गःस्थितिर्मृषा । कांच्यांपुर्यांनिवसतांनश्यंतित्रिविधान्यपि ॥ पातकानिनसंदेहःशिवविष्णवलोकनादितिन्माहात्म्ये । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । यतोयास्मिन्क्षेत्रेस्वराट्विष्णुःआद्यस्यवेदस्यअर्थेषुसर्वपदवाच्येष्वभिज्ञाश्शिवश्चजन्माविर्भावमन्वयात् । इतरतःइतरेपिदेवाःजन्माविर्भावमन्वयुः । स्वराट्विष्णुर्महादेवःसर्वेशोयज्ञपूरुषइतिकोशांतरात्स्वराट्विष्णुः । शब्दजातमशेषंतुधत्तेशर्वस्यवल्लभा ॥ अर्थजातमशेषंहिधत्तेमुग्धेंदुशेखरः । इतिमल्लिनाथोक्तेरर्थेष्वभिज्ञःशिवएवेतिभावः । शिवेविष्णुश्चसततंपुर्यांकांच्यांवितिष्ठतः ॥ अन्येऽखिलादेवगणास्तत्रसंतिनसंशयः । इतितन्माहात्म्योक्तेः ॥ यःस्वराटआदिकवयेब्रह्मणेब्रह्मतेनेयःशिवआदिकवयेनारदायादिसनातनंब्रह्मतेने । नारदायप्रवोचंतंवृष्ण्यांब्रह्मसनातनमितिवक्ष्यमाणत्वात् । यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोपिमुह्यंति । किंभूतंस्वेनधाम्नाश्रयेणाशिवेनविष्णुनावानिरस्ताःकुहकाःपापसमूहायेनतत्तथा । तत्क्षेत्रस्याधिपौदेवौदर्शनात्पापहौनृणाम् ॥ विष्णुपिनाकिनावीशौकावेरीतटसंस्थितावित्यपितन्माहात्म्ये । पुनःकिंभूतंसत्यंमोक्षंपिपर्त्तिपालयतिपूरयतिददातिस्वसेविनामितिसत्यंपरम् । पिपर्त्तेःखप्रत्ययः । शिवकांचीविष्णुकांचीमोक्षदात्रीस्वसेविनामितिच ॥ इतिकांचीक्षेत्रपक्षः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथावंतिकापक्षः ॥ ॥ वयंतदवंतिकाक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांशिप्रागंधवतीमहाकालेश्वराणांसर्गःस्थितिरमृषा । शिप्रासर्वाघहागंगातथागंधवतीसरित् ॥ महाकालेश्वरोदेवोवन्तिकायांसदास्थिताः ॥ दर्शनस्पर्शनस्नानैर्नृणांभवविमो

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

चकाः ॥ इतिविशालामाहात्म्योक्तेः । कथं यथातजोवारिमृदामविनिमयःस्वरूपावस्थानमसृपेति । किंचयतःसकाशादा
द्यस्यवेदस्यजन्मसस्वराट्कृष्णःइतरोबलोपियत्रान्वयात्जगाम । किंकर्तुंआदिकवयेआदिकविवेदमध्येतु । तुमोप्रयुक्तस्येति
चतुर्थी । आदौसृष्ट्यादौकौतिपरभक्तिरूपंशब्दंकरोति जयजयजह्यजामित्यादिलक्षणमित्यादिकविवेदस्तस्मै । किंभूतःस्वराट्
इतरश्चअर्थेषुसर्वपदार्थेष्वभिज्ञःउभावेवार्थाभिज्ञौलोकसंग्रहार्थमवंतिकांगत्वासांदीपिनेर्गुरोस्सकाशात्पेठतुः । तद्वक्ष्यतिश्रीदशमे
प्रभवौसर्वविद्यानांसर्वज्ञौजगदीश्वरौ । नान्यसिद्धामलंज्ञानंगूहमानौनरेहितैः । अथोगुरुकुलेवासमिच्छंताउपजग्मतुः ॥
काश्यांसांदीपिनिंनामह्यवंतीपुरवासिनम् ॥ अथोपसाद्यतौदांतौगुरुवृत्तिमनिंदिताम् ॥ ग्राहयंतावुपेतौस्मभक्त्यादेवमि
वादृतौ । इति ॥ यःसांदीपिनिःस्वराडितराभ्यांकृष्णबलदेवाभ्यांब्रह्मतेने । तयोर्द्विजवरस्तुष्टश्शुद्धभावानुवृत्तिभिः ।
प्रोवाचवेदान्निखिलान्सांगोपनिषदोगुरुः ॥ सरहस्यंधनुर्वेदंधर्मान्न्यायपथांस्तथा ॥ तथाचान्वीक्षिकींविद्यांराजनीतिंच
षड्विधाम् ॥ यच्छब्देनसांदीपिनिबोधस्तुत्यादादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वमितिभाष्यात् । यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोब्र
ह्मादयोपिमुह्यंति । किंभूतंक्षेत्रंस्वेनधाम्नाश्रयेणमहाकालेश्वरेणपरंसर्वोत्कृष्टंसर्वपापहरम् । तदुक्तंस्कांदे । नभासितारकालिंगंपाता
लेहाटकेश्वरम् ॥ मर्त्यलोकेमहाकालंदृष्ट्वापापैःप्रमुच्यते ॥ इति । पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यरूपमोक्षदत्वात् सप्तपुरीषुगणितत्वेन ।
तदुक्तम् अयोध्यामथुरामायाकाशीकांचीह्यवंतिका॥ द्वारावतीपुरीज्ञेयाःसप्तैतामोक्षदायिकाः ॥ इति ॥ इत्यवंतिकापक्षः॥६०॥

अथपुरुषोत्तमक्षेत्रपक्षः ॥ वयंतत्पुरुषोत्तमक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्रिक्षत्रत्रयाणामुत्तममध्यमाधमानांसर्गोमृषा । एक
त्रभोजित्वात् । ब्रह्मक्षत्रविशांचैवशूद्राणामितरस्यच ॥ भोजनालौनसंभेदःसर्वेविप्रस्वरूपिणः ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रेतुनीलाद्रौजाग

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दीशके ॥ इतितन्माहात्म्ये । कथंयथातेजोवारभृदांवीनिमयामृषा । यतोयस्मिन्क्षेत्रेआद्यस्यजगदीशसंज्ञकस्याविष्णोर्जन्मशा
लिग्रामरूपेणजन्माविर्भावोभूत् । इतरतइतरयोःसुभद्राबलदेवयोश्चजन्माभूत् । 'तथाचर्ग्वेदीयौत्क्रमणप्रकरणे । यत्रदेवोजगन्ना
थोदाक्षिणस्यमहोदधेः ॥ बलभद्रः सुभद्रा चतत्रमाममृतंकृधीत्युक्तमपि । तेनश्रौतमिदंक्षेत्रमेतत्पाञ्चेस्पष्टम् ॥ यदाइतरतःइत
रोपिजनः यतोयत्राद्यस्यात्तुंयोग्यस्यश्रीजगन्नाथनैवेद्यस्यान्वयादर्थेष्वभिज्ञश्चस्यात् । जगन्नाथान्नशेषंतुभुक्त्वाज्ञानीभवेद्ध्रुवमि
त्यादिमाहात्म्ये । यत्क्षेत्रंस्वराट्स्वेशकृतप्रकाशामितिभावः । यस्मिन् क्षेत्रेयेसूरयोभगवत्प्रसादमाहात्म्याभिज्ञास्तेनमुह्यंति ।
इइतिआश्चर्ये । किंकर्तुंआदिकवयेआदिकविंश्रीजगन्नाथंद्रष्टुम् । किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रभावेणपरंपरत्वापादकम् । परत्वंब्राह्मणत्वम् ।
तदुक्तं जगन्नाथमुखंदृष्ट्वापद्मनाभंजनार्दनम् ॥ कोटिजन्मसुविप्रःस्याद्धनाढ्योवेदपारगः ॥ इतिजगन्नाथमाहात्म्ये । ब्राह्मणा
नांपरत्वमाह । ब्राह्मण्यंदुर्लभंलोकेसुकृतैर्विविधैरपि ॥ नयज्ञदानैर्नतपोभिरुग्रैर्न पुण्यसंघैरपरैरपीष्टैः ॥ अस्मादृशोभूपतयोर्थवंतो
नतेलभंतेऽवनिदैवतत्वम् ॥ इति । किंच निगमोधर्मशास्त्रंचयदाधारेप्रवर्त्तते ॥ विप्रास्तेवैष्णवीमूर्तिः पावनीपरमामता ॥ सर्वशु
भंजगतिधर्मतरावलभ्यंतस्यप्रमानिगमतो नृपधर्मशास्त्रात् ॥ नूनंतयोरपिगतिर्भुविभूमिदेवास्तैरार्चितैरिहजगत्पतिरार्चितःस्यात् ॥
नयज्ञयोगैर्नतपोभिरन्यैर्नयोगयुक्त्यानसमर्चनेन ॥ तथाविभुस्तुष्यतिदेवदेवोयथामही दैवततोषणेन ॥ इतिपातालखंडेबरीपोक्तेः।
किंचनारदेनापिसत्यभामादत्तोविष्णुर्यदामेजन्मतदाब्राह्मणस्यैवनान्यस्योतिकृष्णंप्रार्थ्य ततस्तदंगीकारयित्वैवमुक्तोतोपिज्ञायते
ब्राह्मणमहत्त्वमितिहरिवंशेस्पष्टम् । पुनः सत्यंसत्यभूत्तोविष्णोराधिकरणत्वात् ॥ पुनः ब्रह्मबृहत् । जगन्नाथपुरादन्यत्क्षेत्रंभूमौवृ
हन्नाहि ॥ यत्रगत्वान्नमास्वाद्यवैकुंठस्याप्रियोभवेदिति । किंचक्षेत्रंमहानसंसर्वपूतंवंद्यंसदामरैः ॥ यत्रगत्वेतरोमर्त्योविप्ररूपोभवेद्ध्रु

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वम् ॥ स्पृश्यास्पृश्यविचारस्तुतत्रकार्योनवैकाचित् ॥ इत्यलम् ॥ विशेषस्तुतन्माहात्म्येद्रष्टव्यः॥ इतिपुरुषोत्तमक्षेत्रपक्षः॥६१॥

अथप्रसंगागतंभगवन्नैवेद्यपक्षमाह ॥ वयंतद्भगवन्नैवेद्यंसदाहृदाधीमहि । तत्किं यत्रत्रयाणांपितृदेवमनुष्याणांसर्गस्तदशनानि श्चयोऽमृषा ॥ तथाचश्रुतिः । एकएवाग्रेनारायणआसीन्नब्रह्मानेमेद्यावापृथिव्यौसर्वेदेवाः सर्वेपितरः सर्वेमनुष्याविष्णुनाशितम श्नांतिविष्णुनाघ्रातांजिघ्रांतिविष्णुनापातांपिबंतितस्माद्विद्वांसोविष्णूपहृतंभक्षयेयुरिति । कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा। यतोयस्यान्वयात्पुमान् अर्थेषुवांछितेष्वभिज्ञोभवतितांल्लभतेइत्यर्थः । तदुक्तं तुलसीदललग्नांहिप्रसादान्नंहरेर्नरः ॥ योभक्षयति राजेंद्रलभतेचिंतितंहिसः ॥ इतिब्रह्मांडे । यन्नैवेद्यमितरतइतरदेवनैवेद्येभ्यःस्वराट्बहुफलम् । तदुक्तं भुक्त्वान्यदेवनैवेद्यंनरश्चां द्रायणंचरेत् ॥ भुक्त्वाकेशवनैवेद्यंकोटियज्ञफलंलभेदितिपाद्मे । किंच विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरम् ॥ पितृभ्यश्चापि तद्देयंतदानन्त्यायकल्पते ॥ इतिस्कान्दे। भक्ष्यंभोज्यंचयत्किंचिदनिवेद्याग्रभोक्तरि ॥ नदेयंपितृदेवेभ्यःप्रायश्चित्तीयतोभवेत्॥ सर्गादौकल्पितोदेवैरग्रभुग्भगवान्हरिः ॥ यज्ञभागभुजोदेवास्ततस्तेनैवकल्पिताः ॥ तेनानिवेदितंविष्णोर्नगृह्णन्तिदिवौकसः ॥ व्यतिक्रमभयात्सर्वस्वामिनो जगदीशितुः ॥ स्वादयेयुश्च पितरो भृत्या इन्द्रादयः सुराः ॥ अतस्त दुक्तशेषं तु हरेर्ब्रह्मादिसद्गुरोरीतिविष्णुरहस्ये ॥ नारदीये तु पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ॥ रेतोधाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिनः ॥ इति किंभूतस्य यत आद्यस्यातुं विधेयस्य । तदुक्तं पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्यतः ॥ शेषं च मस्तके धार्यमिति वेदानुशासनम् ॥ इतिगारुडे ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयंचान्नपानाद्यमौषधम् ॥ अनि वेद्य नभुंजीत यदाहारायकल्पितम् ॥ अनिवेद्य तु भुंजानः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ तस्मात्सर्वं निवेद्यैव विष्णोर्भुंजीतनान्यथा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इतिपात्रे । यस्मिन्नैवेद्ये येस्वरयस्तेनमुह्यंति । इइतिवितर्के । अन्ये तु शाक्तादयो मुह्यंत्येव तत्राभक्ष्यबुद्धिं कुर्वंति ॥ वि
ष्णोर्नामनगृह्णीयान्नस्पृशेत्तुलसीदलम् ॥ तन्नैवेद्यंनचाश्नीयान्नचपादोदकंपिबेदित्यादिवाक्यानिवदंतीतिभावः ॥ महाप्रसादे
गोविंदेनामब्रह्मणिवैष्णवे ॥ स्वल्पपुण्यवतांराजन्विश्वासोनैवजायतइतिविष्णुधर्मोक्तेश्च ॥ किंकर्तुमादिकवयेआदिकविंप्राप्तुम् ।
योनैवेद्यंहरेर्भुंक्तेसविष्णुंलभतेपरमितिविष्णुधर्मे । किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तः कुहकोभक्ष्याभक्ष्यविचारोयस्मिन् । ब्रह्मां
डपुराणेउक्तमपि । नैवेद्यंजगदीशस्यह्यन्नपानादिकंचयत् ॥ भक्ष्याभक्ष्यविचारस्तुनास्तितद्भक्षणेद्विजाः ॥ कौर्म्येपि । कुक्कुर
स्यमुखाद्भ्रष्टंमदन्नंयदिलभ्यते । भाग्यतःकुत्रचिद्भक्ष्यमिंद्रादीनांतुदुर्लभमिति । पुनःकिंभूतंनैवेद्यंब्रह्मब्रह्मवत् । तदुक्तंब्रह्मव
न्निर्विकारंहियथाविष्णुस्तथैवतत् ॥ विचारंयेप्रकुर्वंतितेनश्यंतिनराधमाः । इतिवाराहे । नैवेद्यंप्रकृत्योक्तंब्रह्मार्पणंब्रह्महविरिति
गीतोपनिषदि । पुनःकिंभूतंसत्यंसदूपंविष्णुरूपत्वात्तदुक्तमेव । पुनःपरंसर्वव्रतादिभ्यउत्कृष्टफलदम् । षड्भिर्मासोपवासैस्तुय
त्फलंपरिकीर्तितम् ॥ विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनतत्फलंभुंजतांकलौ ॥ किंचनैवेद्यमन्नंतुलसीविमिश्रंविशेषतःपादजलेनसिक्तम् ॥
योश्नातिनित्यंपुरतोमुरारेःप्राप्नोतियज्ञायुतकोटिपुण्यमितिस्कांदे ॥ मुकुंदाशनशेषंतुयोभुंक्तेहिदिनेदिने ॥ सिक्थेसिक्थेभवे
त्पुण्यंचांद्रायणशताधिकम् ॥ इत्यलंप्रपंचेन ॥ इतिभगवन्नैवेद्यपक्षः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथविष्णुचरणामृतपक्षमाह ॥ वयंतद्धरिपादोदकंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांभूतभाविवर्तमानपापानांसर्गोमृषा ।
भूतंभाव्यंवर्तमानंपापंनश्यतितत्क्षणात् ॥ हरेःपादामृतंपीत्वासत्यंसत्यंमसंशयः इतिभक्तिचंद्रोदये । कथंयथातेजोवारिमृदांवि
निमयःयतोयस्यान्वयात्सेवनादर्थेष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्म । विष्णोःपादोदकंपीत्वासर्वधर्मफलंलभेदितिस्कांदाद्युक्तेः । किंचयतः

Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

इतरतःप्राकृतोपिजनःस्वराट्भवति । शालिग्रामशिलातोयंयःपिबेद्विंदुनासमम् ॥ मातुःस्तन्यंपुनर्नैवसभवेन्मुक्तिभाङ्नरइति
पाद्मे । स्कांदे स्नानपादोदकंविष्णोः पिबन्शिरसिधारयन् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकंसगच्छति ॥ किंच छिन्नस्तेनमहा
सेनगर्भवासोहिदारुणः ॥ पीतंयेनसकृद्भक्त्याश्रीकृष्णचरणोदकामिति । योभिज्ञःविवेकीअर्थाच्छिवस्तच्चरणोदकंआदिकवयेका
र्तिकेयायब्रह्मतद्रूपंतेनेप्रकाशितवान् । गांगंपादोदकंविष्णोर्नार्मदंयामुनंतथा ॥ तद्ब्रह्मरूपंसततंवारिनैवामृतांहितत् ॥ कार्तिके
यमहाभागतत्पानाद्यैर्भवोद्धिसः ॥ इति । सर्वागमप्रणेताचवांछितार्थप्रदायकः ॥ इति । प्रज्ञावर्द्धनस्तोत्रेकार्त्तिकेयस्यसर्वागमप्र
णेतृत्वेनकवित्वंनिश्चितमेव ॥ यस्मिन्पादोदकेसूरयोविद्धांसोपिनास्तिकाभासामुह्यंति । किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रतापेननिरस्तःकुह
कोऽपावित्र्यलक्षणोयेनतत्तथा । आशौचंनैवविद्येतसूतकेमृतकेपिवा ॥ येषांपादोदकंमूर्ध्निश्रीकृष्णस्यपतेद्यदि । सुलभंकिंनसे
वेतहरेःपादोदकंशुभम् । यस्यसंस्पर्शमात्रेणपूतोभवतिमानवः ॥ इतिब्रह्मांडे । पुनःसत्यंब्रह्मरूपत्वात् । पुनःपरमुत्कृष्टतरंसर्व
पावनेभ्यः । तदुक्तं यानिकानिचतीर्थानिब्रह्मांडांतर्गतानिच ॥ विष्णुपादोदकस्यैवकलांनार्हंतिषोडशीमितिगरुडे । प्रसंगात्पा
दोदकस्वरूपमाहचंदनंतुलसीविप्रःशंखोघंटांबुचक्रकम् ॥ शिलाताम्रस्यपात्रंतुविष्णोःसूक्तंपदामृतमिति । पाद्मे । अथान्यदाह
बल्यादिभ्योह्यदत्वाथकरणेपिबतेयदि ॥ हरिपादोदकंनित्यंसुरांपिबतिसध्रुवमित्याचारार्के । बल्यादयस्तुबलिर्विभीषणोभीष्मः
प्रह्लादोनारदोर्जुनः॥ षडेतेवैष्णवानित्यंगृह्णंतुचरणोदकामितिस्मृतिसंग्रहे । गरुडेपि विष्णुपादोदकंपीतंकोटिजन्माघनाशकम्॥
पात्रांतरेणतद्ग्राह्यंकरेणसुरयासमम् ॥ इति । विष्णोःपादोदकंपीतंमहापातकनाशनम् ॥ महापातकदंताद्धिभूमौबिंदुनि
पातनादितिस्कांदे । तद्ग्रहणमन्त्रश्च अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविनाशनम् ॥ विष्णुपादोदकंपीत्वाशिरसाधारयाम्यहमिति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विष्णुपादोदकंमूढोह्यपीत्वायस्तुमस्तके ॥. प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महासनिगद्यते ॥ इति । पाद्मेपि येपिबंतिनरानित्यंशालिग्रामशिलाजलम् ॥ पञ्चगव्यसहस्रैस्तुप्राशितैःकिंप्रयोजनमिति ॥ अयमेवपरोधर्मस्त्विदमेवपरंतपः ॥ इदमेवपरंतीर्थंविष्णुपादांबुसंपिबेदिति । स्कांदेतुस्पष्टमेवपरत्वंप्रतिपादितम् ॥ इतिविष्णुपादोदकपक्षः ॥ ६३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथतुलसीतरुपक्षमाह ॥ वयंतंतुलसीतरुंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रयस्मिन्रोपितेत्रयाणांकायिकवाचिकमानसिकपापानामध्यात्मादितापत्रयाणांवासर्गउत्पत्तिर्मृषा । तदुक्तं आरोपितेतरौतापंपापश्चत्रिविधंतथा॥ तुलस्यानाशमायातितदुत्पत्तिःपुनर्नहीतितुलसीमाहात्म्ये। रोपणात्पालनात्सेकात्स्पर्शनाद्दर्शनाद्नृणाम्॥तुलसीदहतेपापंवाङ्मनःकायसंचितम्॥ इतिपाद्मेपि।यद्वायत्रत्रयाणांपत्रपुष्पकाष्ठादीनांसर्गोमृषैव।ब्रह्मरूपत्वादस्य।तुलसीतरुरूपेणसाक्षाद्ब्रह्मैववर्तते । प्रतीतिःपत्रपुष्पादेर्मायैवनचान्यथेतिस्कांदपाद्मयोः॥गौतमीतंत्रेपितस्याब्रह्मरूपत्वमुक्तं।यज्ञोपवीतवद्धार्यातुलसीमालिकासदा॥ नाशौचंधारणेतस्यायतः साब्रह्मरूपिणीति । यद्वात्रयाणांवेदानांदेवानामग्नीनांवातिसृणांसन्ध्यानांसर्गोयत्रामृषासत्यःसर्गः । स्थितिस्तदुक्तंपाद्मे । त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्तिस्रःसन्ध्यास्त्रयोग्नयः ॥ तुलसीवृक्षमासाद्यसदातिष्ठंतिसत्तमेति । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोअविनिमयोवायतोयस्यास्तुलस्याआद्यस्यश्रीहरेरर्चनायजन्माविर्भावःअर्चनायेतिशेषः । विष्णोराराधनार्थायवृन्देजातासिशोभने ॥ इतिवृन्दांप्रतिगोपिकोक्तेः चपुनःयोवृन्दातरुरितरतइतरवृक्षेभ्यःस्वराट्प्रशस्ततरोबहुलप्रदत्वात्।तदुक्तंपाद्मे । आम्रारोपसहस्रेणपिप्पलानांशतेनच॥ यत्फलंहितदेकेनतुलसीविटपेनवि । यद्वाइतरपुष्पेभ्यःस्वराट्बहुफलम् । मणिकांचनपुष्पाणितथामुक्तामयानिच॥ तुलसीपत्रदानस्यकलांनार्हन्तिषोडशीमिति। वक्ष्यत्यपि । मन्दारकुन्दकुटजोत्पलचम्पकाणांपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गन्धैर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमानयन्तीति । किंच यतोयस्यान्वयाद्दर्शनादिसंबन्धात्पुमानर्थष्वनेके
ष्वभिज्ञोभवति । तदुक्तं यादृष्टानिखिलाघसंघशमनीस्पृष्टावपुःपावनीरोगाणामभिवंदितानिरसनीसिक्तांतकत्रासिनी ॥ प्रत्यास
न्नविधायिनीभगवतःकृष्णस्यसंरोपितान्यस्तातच्चरणेविमुक्तिफलदातस्यैतुलस्यैनमः ॥ इत्येकादशीमाहात्म्योक्तेः ॥ यस्तुलसी
तरुरादिकवयेनारदायब्रह्मज्ञानंतेने । प्राप्तोज्ञानंपरंवृंदासेवनान्नारदोमुनिरित्यादिपुराणात् । यद्यपिवृंदयादेवतारूपेणनारदायज्ञानं
दत्तंतथापिसैवदेवतातरुरूपाबभूवेतिनदोषः । यस्मिन्वृंदातरौसूरयोपियथाकथंचिद्धाममार्गगानस्पृशेत्तुलसीदलमित्यादिमोहं
प्राप्नुवंति । किंभूतंस्वेनतेजसायद्वाधाम्नाश्रयेणहारिणानिरस्ताःकुहकायमकिंकरायेनतम् । तदुक्तम् । तुलसीकाननंवैश्यगृहे
यस्यावतिष्ठते ॥ तद्गृहंतीर्थभूतंहिनोयांतियमकिंकराः ॥ इतिदेवदूतविकुंडलसंवादोक्तेः । पुनःसत्यंसत्यरूपविष्णुरूपत्वात् ।
अमृतिजन्मवत्त्वात् । आविर्भावतिरोभावौतुलस्यास्तोनसंशयः । इतितन्माहात्म्योक्तेः । पुनःपरंसर्वसुगंधिद्रव्येभ्यउत्कृष्टम् ।
कर्पूरंरोचनंदिव्यपाटीरमलयोद्भवम् ॥ मृगनाभिसमुद्भूतंयदन्यद्गंधवद्वसु ॥ नतथातैर्हरिर्विप्रमोदतेवृन्दयायथेति । किंचताव
द्गर्जतिपुष्पाणिमालत्यादीनिभूसुर । यावन्नप्राप्यतेपुण्यातुलसीविष्णुवल्लभेतिस्कांदोक्तेश्च । अथप्रसंगादन्यदपितन्महत्त्वमाह ।
तुलसीदललग्नेनचंदनेनजनार्दनम् ॥ विलेपयातियोनित्यंलभतेचिंतितंफलमितिगरुडे । तत्रैवतच्चंदनमहत्त्वंनारदेनोक्तम् ।
योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचंदनम् । युगानिवसतेस्वर्गेह्यनंतानिनरोत्तमः ॥ महाविष्णोःकलौभक्त्यादत्त्वातुलसिचंदनम् ॥
योर्चयेन्मालतीपुष्पैर्नभूयःस्तनपोभवेत् ॥ सर्वेषामेवदेवानांतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ पितॄणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरेर्यथा । मृत्यु
कालेतुसंप्राप्तेतुलसीतरुचंदनम् ॥ लिप्यतेयस्यदेहेसहारिभूत्वाहारिव्रजेत् ॥ तावन्मलयजंविष्णोर्भातिकृष्णागुरुर्नृप ॥ यावन्न

१ तत्सदृशस्तत्पार्षदोभूत्वेत्यर्थः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विष्णुपादोदकंमूढोद्यपित्वायस्तुमस्तके ॥. प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महासनिगद्यते ॥ इति । पाद्मेपि येपिबंतिनरानित्यंशालिग्रामशिलाजलम् ॥ पञ्चगव्यसहस्रैस्तुप्राशितैःकिंप्रयोजनमिति ॥ अयमेवपरोधर्मस्त्विदमेवपरंतपः ॥ इदमेवपरंतीर्थंविष्णुपादांबुसंपिबेदिति । स्कांदेतुस्पष्टमेवपरत्वंप्रतिपादितम् ॥ इतिविष्णुपादोदकपक्षः ॥ ६३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथतुलसीतरुपक्षमाह ॥ वयंतंतुलसीतरुंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रयस्मिन्रोपितेत्रयाणांकायिकवाचिकमानसिकपापानामध्यात्मादितापत्रयाणांवासर्गउत्पत्तिर्मृषा । तदुक्तं आरोपितेतरौतापंपापश्चत्रिविधंतथा॥ तुलस्यानाशमायातितदुत्पत्तिःपुनर्नहीतितुलसीमाहात्म्ये। रोपणात्पालनात्सेकात्स्पर्शनाद्दर्शनात्नृणाम्॥तुलसीदहतेपापंवाङ्मनःकायसंचितम्॥ इतिपाद्मेपि।यद्वायत्रत्रयाणांपत्रपुष्पकाष्ठादीनांसर्गोमृषैव।ब्रह्मरूपत्वादस्य।तुलसीतरुरूपेणसाक्षाद्ब्रह्मैववर्तते । प्रतीतिःपत्रपुष्पादेर्मायैवनचान्यथेतिस्कांदपाद्मयोः॥गौतमीतंत्रेपितस्याब्रह्मरूपत्वमुक्तं।यज्ञोपवीतवद्धार्यातुलसीमालिकासदा॥ नाशौचंधारणेतस्यायतः साब्रह्मरूपिणीति । यद्वात्रयाणांवेदानांदेवानामग्नीनांवातिसृणांसन्ध्यानांसर्गोयत्रामृषासत्यःसर्गः । स्थितिस्तदुक्तंपाद्मे । त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्तिस्रःसन्ध्यास्त्रयोग्नयः ॥ तुलसीवृक्षमासाद्यसदातिष्ठंतिसत्तमेति । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोअविनिमयोवायतोयस्यास्तुलस्याआद्यस्यश्रीहरेरर्चनायजन्माविर्भावःअर्चनायेतिशेषः । विष्णोराराधनार्थायवृन्देजातासिशोभने ॥ इतिवृन्दांप्रतिगोपिकोक्तेः चपुनःयोवृन्दातरुरितरतइतरवृक्षेभ्यःस्वराट्प्रशस्ततरोबहुलप्रदत्वात्।तदुक्तंपाद्मे । आम्रारोपसहस्रेणपिप्पलानांशतेनच॥ यत्फलंहितदेकेनतुलसीविटपेनवै॥ यद्वाइतरपुष्पेभ्यःस्वराट्बहुफलम् । मणिकांचनपुष्पाणितथामुक्तामयानिच॥ तुलसीपत्रदानस्यकलानार्हन्तिषोडशीमिति। वक्ष्यत्यपि । मन्दारकुन्दकुटजोत्पलचम्पकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गन्धार्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायास्मिंस्तपःसुमनसोबहुमानयन्तीति । किंच यतोयस्यान्वयाद्दर्शनादिसंबन्धात्पुमानर्थष्वनेके
ष्वभिज्ञोभवति । तदुक्तं यादृष्टानिखिलाघसंघशमनस्पृष्टावपुःपावनीरोगाणामभिवंदितानिरसनीसिक्तांतकत्रासिनी ॥ प्रत्यास
न्नविधायिनीभगवतःकृष्णस्यसंरोपितान्यस्तातच्चरणेविमुक्तिफलदातस्यैतुलस्यैनमः ॥ इत्येकादशीमाहात्म्योक्तेः ॥ यस्तुलसी
तरुरादिकवयेनारदायब्रह्मज्ञानंतेने । प्राप्तोज्ञानंपरंवृंदासेवनान्नारदोमुनिरित्यादिपुराणात् । यद्यपिवृंदयादेवतारूपेणनारदायज्ञानं
दत्तंतथापिसैवदेवतातरुरूपावभूवेतिनदोषः । यस्मिन्वृंदातरौसूर्यरोपियथाकथंचिद्वाममार्गगानस्पृशेत्तुलसीदलमित्यादिमोहं
प्राप्नुवंति । किंभूतंस्वेनतेजसायद्वाधाम्नाश्रयेणहरिणानिरस्ताःकुहकायमकिंकरायेनतम् । तदुक्तम् । तुलसीकाननंवैश्यगृहे
यस्यावतिष्ठते ॥ तद्गृहंतीर्थभूतंहिनोयांतियमकिंकराः ॥ इतिदेवदूतविकुंडलसंवादोक्तेः । पुनःसत्यंसत्यरूपविष्णुरूपत्वात् ।
अमृतिजन्मवत्त्वात् । आविर्भावतिरोभावौतुलस्यास्तोनसंशयः । इतितन्माहात्म्योक्तेः । पुनःपरंसर्वसुगंधिद्रव्येभ्यउत्कृष्टम् ।
कर्पूरंरोचनंदिव्यपाटीरमलयोद्भवम् ॥ मृगनाभिसमुद्भूतंयदन्यद्गंधवद्वसु ॥ नतथातैर्हरिर्विप्रमोदतेवृन्दयायथेति । किंचताव
द्गंजितपुष्पाणिमालत्यादीनिभूसुर । यावन्नप्राप्यतेपुण्यातुलसीविष्णुवल्लभेतिस्कांदोक्तेश्च । अथप्रसंगादन्यदपितन्महत्त्वमाह ।
तुलसीदललग्नेनचंदनेनजनार्दनम् ॥ विलेपयातियोनित्यंलभतेचिंतितंफलमितिगरुडे । तत्रैवतच्चंदनमहत्त्वंनारदेनोक्तम् ।
योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचंदनम् । युगानिवसतेस्वर्गेह्यनंतानिनरोत्तमः ॥ महाविष्णोःकलौभक्त्यादत्त्वातुलसिचंदनम् ॥
योचयेन्मालतीपुष्पैर्नभूयःस्तनपोभवेत् ॥ सर्वेषामेवदेवानांतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ पितॄणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरेर्यथा । मृत्यु
कालेतुसंप्राप्तेतुलसीतरुचंदनम् ॥ लिप्यतेयस्यदेहेसहरिर्भूत्वाहरिंव्रजेत् ॥ तावन्मलयजंविष्णोर्भातिकृष्णागुरुर्नृप ॥ यावन्न

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

१ तत्सदृशस्तत्पार्षदोभूत्वेत्यर्थः ।

दृश्यतेपुण्यंतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥तावत्कस्तूरिकामोदंकर्पूरस्यसुगंधता ॥ यावन्नदीयतेविष्णोस्तुलसीकाष्ठचन्दनम्॥ कलौयच्छं
तियेविष्णोस्तुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ धुंधुमारनवैमर्त्याःपुनरायांतितेभुवम् ॥ योहिभागवतोभूत्वाकलौतुलसिचंदनम् ॥ नार्पयीत
सदाविष्णोर्नसभागवतोनरः ॥ हरेर्मलयजंश्रेष्ठंतदभावेमरदारुजामिति । ब्रह्मादसंहितायांतु तुलसीकाष्ठमाहात्म्यंकथया
मिबलेशृणु॥ यच्छ्रुत्वामुच्यतेपापात्कृताज्जन्मशतैरपि ॥ पत्रंपुष्पंफलंमूलंशाखाकाष्ठादिकंचयत् ॥ तुलसीसंभवंसर्वंपावनंमृत्ति
कादिकम् ॥ शरीरंदह्यतेयेषांतुलसीकाष्ठवह्निना ॥ नतेषांपुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात्कथंचन ॥ ग्रस्तोयदिमहापापैरगम्यागमना
दिकैः ॥ मृतःशुद्ध्यतिदाहेनतुलसीकाष्ठवह्निना ॥ दत्त्वातुतुलसीकाष्ठंसर्वांगेषुमृतस्यच ॥ पश्चाद्यः कुरुतेदाहंसोपिपापात्प्रमु
च्यते ॥ तीर्थंयदिनसंप्राप्तंकीर्त्तनंस्मरणंहरेः ॥ तुलसीकाष्ठदग्धस्यनतस्यपुनरागतिः ॥ यद्येकंतुलसीकाष्ठंमध्येकाष्ठशतस्यच ॥
दाहकालेभवेन्मुक्तिःपापकोटियुतस्यच ॥ गंगांभसाभिषेकेणयांतितोयानिपुण्यताम् ॥ तुलसीकाष्ठमिश्राणियांतिदारूणिपुण्य
ताम् ॥ तुलसीकाष्ठदग्धस्यपुनर्जन्मनाविद्यते ॥ कृष्णरूपवपुर्भूत्वाकल्पानिवसतेदिवि ॥ तुलसीकाष्ठसंमिश्रामृतस्यज्वलते
चिता ॥ दह्यंतेतस्यपापानिकल्पकोटिकृतानिच ॥ दह्यमानंनरंदृष्ट्वातुलसीकाष्ठवह्निना ॥ विमानस्थाः सुरगणाः क्षिपंतिकुसु
मांजलीन् ॥ नृत्यंत्यप्सरसःप्रीतागीतंकुर्वंतिगायकाः ॥ कुरुतेवीक्षणंविष्णुःसंतुष्टःशम्भुनासह ॥ गृहीत्वातंकरेसौरिःस्वपुरेतस्य
चाग्रतः ॥ मार्जतेतस्यपापानिपश्यतांत्रिदिवौकसाम् ॥ महोत्सवंकारयित्वाजयशब्दपुरस्सरम् ॥ ज्वलतेतत्रदैत्येंद्रतुलसीकाष्ठ
संभवम् ॥ अग्न्यगारेश्मशानेचदह्यतेपातकंनृणाम् ॥ होमंकुर्वंतियेविप्रास्तुलसीकाष्ठवह्निना ॥ शतक्रतुसमंपुण्यंगोशतंल
भतेफलम् ॥ नैवेद्यंपचतेयस्तुतुलसीकाष्ठवह्निना ॥ मेरुतुल्यंभवेद्दत्तंतदनंकेशवस्यहि ॥ तुलसीपावकेयोवैदीपकंकुरुतेहरेः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दीपलक्षसहस्राणांपुण्यंभवतिदैत्यराट् ॥ नतेनसदृशोलोकेवैष्णवोभुविदृश्यते ॥ तुलसीदारुजातेनचंदनेनकलौनरः ॥ विलिप्य
भक्तितोविष्णुंरमतेसन्निधौहरेः ॥ तुलसीचंदनाद्यागःकुरुतेविष्णुपूजनम् ॥ पूजाशतंदिनैकेनलभतेशतवार्षिकम् ॥ विलेपनार्थं
कृष्णस्यतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ मंदिरेतिष्ठतेयावत्तावत्पुण्यफलंशृणु ॥ तिलप्रस्थाष्टकंदत्त्वायत्पुण्यंचोत्तरायणे ॥ तत्पुण्यंजाय
तेपुंसांप्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥ योददातिपितॄणांचतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ पितॄणांजायतेतृप्तिःश्राद्धकालेशताधिका ॥ नारदी
येपि । यथाविष्णोःसदाभीष्टंनैवेद्यंशालिसंभवम् ॥ शुकेनोक्तंपुराणंचतथातुलसीचंदनम् ॥ पाद्मे । तावद्वर्षसहस्राणियावद्ध्री
जदलानिच ॥ वसंतिविष्णवेलोकेतुलसींरोपयंति ये ॥ तुलसीगन्धमाघ्रायपितरस्तुष्टमानसाः ॥प्रयांतिगरुडारूढास्तद्विष्णोःपर
मंपदम् ॥ दर्शनंनर्मदायास्तुगङ्गास्नानंविशांवर ॥ तुलसीदलसंस्पर्शःसममेतत्रयंस्मृतम् ॥ पक्षेपक्षेतुसंप्राप्तेतुलसीवनपूजनम् ॥
ब्रह्मादयोपिकुर्वंतिद्वादश्यांवैश्यसत्तम ॥ यन्मूलेसर्वतीर्थानियन्मध्येसर्वदेवताः ॥ यदग्रेचतुरोवेदास्तुलसितेनमोनमः ॥ पुष्क
रादीनितीर्थानिगंगाद्याःसरितस्तथा ॥ वासुदेवादयो देवावसंति तुलसीदले ॥ श्रवणं कीर्तनंध्यानंस्मरणंजलसेचनम् ॥ प्राशनं
वीक्षणंपूजाष्टधातुलसिसेवनम् ॥ तुलसींप्राप्ययोनित्यंनकरोतिममार्चनम् ॥ तस्याहंप्रतिगृह्णामिनपूजांशतवार्षिकीम् ॥ गरुडे ।
कृतंयेनमहाभागतुलसीवनरोपणम्॥ मुक्तिस्तेनभवेद्दत्ताप्राणिनांविनतासुत ॥ स्कांदेतु । तुलसीवनजाछायायत्रयत्रभवेद्द्विज ॥
तत्रश्राद्धंप्रदातव्यंगयाश्राद्धफलाधिकम् ॥ नददातिगयांगत्वापिण्डंपुत्रोयदामुने ॥ तुलसीकाननेश्राद्धंकृत्वासंतारयेत्पितॄन् ॥
पितृपिंडार्चनंश्राद्धंयत्कृतंतुलसीदलैः ॥ तृप्यंतिपितरस्तत्यथयावच्चंद्रार्कमेदिनी ॥ तुलसीकाननेजंतोर्यदिमृत्युर्भवेत्क्वचित् ॥
सन्निधौपद्मनाभस्यसयात्यत्रनसंशयः ॥ रोपितातुलसीयावत्कुरुतेमूलविस्तरम् ॥ तावद्युगसहस्राणितनोतिसुकृतंमुने ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्कांदे । तुलसींविनायाक्रियतेनपूजास्नानंनयत्तत्तुलसींविनाकृतम् ॥ भुक्तंनतद्यत्तुलसीविवर्जितंपीतंनतद्यत्तुलसीविवर्जितम् ॥
यःकृत्वातुलसीपत्रंशिरसाविष्णुतत्परः ॥ करोतिधर्मकार्याणिफलमाप्नोतिचाक्षयम् ॥ तुलसींयेप्रयच्छंतिपुराणाद्यर्चनायच ॥
रोपयंतिशुचौदेशेतेषांलोकोक्षयःस्मृतः ॥ रोपितांतुलसींदृष्ट्वानरेणभुविभूमिप ॥ विवर्णवदनोभूत्वातत्पापंमार्जयेद्यमः ॥
तुलसीतिचयोब्रूयात्त्रिकालंवंदयेद्यदि ॥ नित्यंसगोसहस्रस्यफलमाप्नोतिमानवः ॥ नित्यंसमर्चयेद्विष्णुंतुलस्यायस्तुभक्तितः ॥
महापापानिनश्यंतिकिंपुनश्चोपपातकम् ॥ गृहंनरःसदायस्तुतुलसीदलविप्रुषैः ॥ त्रिसंध्यंप्रोक्षयेद्भक्त्यामहापापात्प्रमुच्यते ।
घटैर्यत्रघटीभिश्चसिक्तंतुलसिकावनम् ॥ जलधाराप्रवाहेणप्रीणितंभुवनत्रयम् ॥ त्यक्त्वापिमालतीपुष्पंपुष्पंचापिसरोरुहम् ॥ गृह्णातितुलसींशुद्धामपिपर्युषितांहरिः ॥ व्यासः । पक्वंहितुलसीपत्रंशुष्कंपर्युषितंचयत् ॥ आनीयतत्प्रयत्नेन पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ किंच । तुलसीकाष्ठजं यस्तु चंदनं धारयेन्नरः ॥ तद्देहं न स्पृशेत्पापं क्रियमाणमपीह यत् ॥ स्कांदेतु तन्मालाधारणमुक्तम् । नजह्यात्तुलसीमालांधात्रीमालां विशेषतः ॥ महापातकसंहर्त्रींधर्मकामार्थदायिनीम् ॥ विष्णुधर्मे पिविष्णुः । तुलसीकाष्ठजांमालांकंठस्थांवहते तु यः ॥ अप्यशौचोप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥ तुलसीकाष्ठसम्भूतायो मालांवहते नरः ॥ प्रायश्चित्तंनतस्यास्तिनाशौचंतस्यविग्रहे ॥ स्कान्दे । यस्यकण्ठो विरहितस्तुलसीकाष्ठमालया ॥ तं विलोक्याथवास्पृष्ट्वासवासाजलमाविशेत् ॥ निवेद्य केशवे मालांतुलसीकाष्ठसम्भवाम्॥वहते यो नरो भक्त्यातस्य नैवास्ति पातकम् ॥ शयने भोजने स्नाने मलमूत्रविसर्जने । नत्यजेत्तुलसीमालांकंठलग्नांकदाचन ॥ जपेद्यः पुरुषो नित्यं तुलसीकाष्ठमालया ॥ मन्त्रान्निगमजान्ब्रह्मन्सचानंतफलंलभेत् ॥ तुलसीकाननंयत्रयत्रपद्माकराःशुभाः ॥ वैष्णवायत्रतिष्ठंतितत्रसंनिहिते

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

हरिः ॥ तुलसीदलगंधेनमालतीकुसुमेनच ॥ कपिलाक्षीरदानेनसद्यस्तुष्यतिकेशवः ॥ गुह्यानियानिपापानिह्यनाख्येयानि
मानवैः ॥ नाशयेत्तुलसीतानिधृतामाधवमूर्द्धनि ॥ उपोष्यद्वादशींशुद्धांपारणेतुलसीदलम् ॥ प्राशयेच्चाथविप्रेंद्रअश्वमेधा
ष्टकंलभेत् ॥ हंतिपातकिनांपापंपुण्यवृद्धिंतथाश्रियम् ॥ करोतिपूजितादेवीतुलसीहरिवासरे ॥ द्वादश्यांयेकरिष्यंतितुलसी
वनपूजनम् ॥ गृहारामेवनेवापिशृणुतेषांतुयत्फलम् ॥ प्रयागेतपसिस्नानेकाश्यांप्राणविमोक्षणे ॥ यत्फलंविहितंदेवैस्तुल
सीपूजनेनतत् ॥ चतुरोवार्षिकान्मासांस्तुलस्यानियमेनहि ॥ पूजयेद्यदिदेवैकुंठगोसहस्रफलंलभेत् ॥ जगद्धातरिगोविंदे
प्रसुप्तेवर्णिनाकृते ॥ नमंति तुलसींनित्यांचांद्रायणशतंफलम् ॥ मासेप्रौष्ठपदेचैवद्वादश्यांबुधवासरे ॥ केशवायतनेयस्तु
कारयेत्तुलसीवनम् ॥ लभतेचाक्षयंस्थानंपितृभिःसहवैष्णवम् ॥ देवालयेषुसर्वेषु पुण्यक्षेत्रेषुयोनरः ॥ वापयेत्तुलसींपुण्यांतुष्ट्य
र्थंचक्रपाणिनः । गारुडेनारदः । तुलसीकाननेयस्तुमुहूर्तमपिविश्रमेत् । जन्मकोटिकृतात्पापान्मुच्यतेनात्रसंशयः ॥ प्रदक्षिणं
यः कुरुते पठन्नामसहस्रकम् ॥ तुलसीकानने नित्यं यज्ञायुतफलंलभेत् ॥ अशकुनमरिष्टंचयोनरः पथिपश्यति ॥ मनसांचि
त्यतुलसींपुनर्गच्छेततत्पथम् ॥ यदिनप्राप्यतेस्वृक्षंशुभलग्नमथापिवा ॥ वलंचंद्रस्यगमनेप्रस्थानेतुलसींस्मरेत् ॥ यः स्मृत्वा
तुलसींयातिकार्यंप्रतिनरोत्तमः ॥ तस्यकार्यस्यसंसिद्धिर्जायतेनात्रसंशयः ॥ हरेर्मूर्त्यवशेषंचतुलसीकाष्ठचंदनम् ॥ स्वदेहेधारयेद्यस्तु
तीर्थकोटिफलंलभेत् ॥ तीर्थाधिकंयज्ञशताच्चपावनंजलंसदाकेशवदृष्टिसंस्थितम् ॥ छिनत्तिपापंतुलसीविमिश्रितांविशेषतश्चक्रशि
लातलच्युतम् ॥ मुखेतुतुलसीपत्रंदृष्ट्वाशिरसिकर्णयोः ॥ कुरुतेभास्करिस्तस्यदुष्कृतस्यापिमार्जनम् ॥ पुनः कृष्णोगरुडम् ।
त्रिकालंविनतापुत्रपाशयेत्तुलसींतुयः ॥ विशिष्यतेकायशुद्धिश्चांद्रायणव्रतंविना ॥ किंच चांद्रायणसहस्रस्यपराकाणांशतस्य

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

च ॥ तुल्यंफलमवाप्नोतितुलसीपत्रभक्षणात् ॥ श्रीकृष्णमूर्ध्निविन्यस्तातुलसीपत्रमंजरी ॥ सुवर्णपुष्पकोटीनांफलंयच्छेतचा
धिकम् ॥ पूजितंतुमहेशानंतुलसीदलमालया ॥ यःसंपश्यतिभूपालसगोकोटिफलंलभेत् ॥ होमकालेतुसंप्राप्तेपूजयेज्जातवेद
सम् ॥ ददातिवांछितान्कामांस्तुलसीदलपूजितः ॥ मृत्युकालेतुसंप्राप्तेभक्षयेत्तुलसीदलम् ॥ निर्वाणंयातिपक्षींद्रपापकोटियुतो
पिसन् ॥ कृष्णपादाब्जसंलग्नामहोरात्रोषितांशुभाम् ॥ तुलसींधारयेद्यस्तुतस्यपुण्यमनंतकम् ॥ इत्युक्त्वाभगवान्विष्णुस्त
त्रैवांतरधीयत ॥ योनरःपठतोनित्यंमाहात्म्यंतुलसीभवम् ॥ गृहेतिष्ठतिराजेंद्र तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ एकादश्यांजागरणेयः
पठेत्तुलसीस्तवम् ॥ द्वात्रिंशदपराधांश्चक्षमतेतस्यकंसहा ॥ प्रसंगात्तदर्चनमाह । कृष्णप्रियेप्रियावासेनित्यंश्रीधरसंस्तुते ॥
भक्त्यादत्तंमयादेविअर्घंगृह्णनमोस्तुते ॥ पूजामंत्रः । निर्मितात्वंपुराविप्रैरर्चितात्वंपुरासुरैः ॥ तुलसिहरमेपापंपूजांगृह्णनमोस्तुते ।
अथप्रार्थना । श्रियंदेहियशोदेहिदेहिसौख्यंतथाजयम् ॥ बलंपुष्टिंतथातुष्टिंतुलसित्वंप्रयच्छमे ॥ अथतदवचयमंत्रः । तुलस्य
मृतजन्मासिसदात्वंकेशवप्रिया ॥ केशवार्थंविचिन्वामिवरदाभवशोभने ॥ गरुडे । मोक्षैकहेतोर्धरणीप्रसूतेर्विष्णोः समस्तस्य
गुरोः प्रियासि ॥ आराधनार्थंसुदलैः सुपुष्पैर्लुनामिपत्रंतुलसिप्रसीद ॥ अवचयेनिषेधमाह ॥ भृगुभौमार्कवारेषुद्वादश्यांनिशि
पर्वणि ॥ तुलसींयेविचिन्वंतितेछिंदंतिहरेःशिरः ॥ इति ॥ वक्तव्यंचात्रबह्वस्तीत्यलंप्रपंचेन ॥ इतितुलसीपक्षः ॥ ६४ ॥

अथशालिग्रामपक्षः ॥ ॥ वयंतंशालग्रामंतद्रूपंविष्णुंहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांलोकानांसर्गःस्थितिरमृषा । तदुक्तंस्कां
दे । शालग्रामशिलायांतुत्रैलोक्यंसचराचरम् ॥ मयासहमहासेनलीनंतिष्ठतिसर्वदा ॥ कथं यथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृ
षा । किञ्चयतोपियस्यान्वयात्सवनादितरतःप्राकृतोपिस्वराट्विष्णुर्भवति । तदुक्तंस्कांदे । कामासक्तोपियोनित्यंभक्तिभाव

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विवर्जितः ॥ शालग्रामशिलांपुत्रसंपूज्यैवाच्युतोभवेदिति । किञ्च यतोयस्यशालिग्रामस्यब्रह्ममहत्त्वंयोर्थेष्वभिज्ञःशिवःसोप्या
दिकवयेकार्तिकेयायतेने । तच्चमहत्त्वमनुपदमेववक्ष्यामः । किंच यतोयत्राद्यस्यसर्वादिकारणस्यविष्णोः सदाजन्माविर्भावः ॥
शालग्रामशिलाचक्रंद्वारिकायांसमुद्भवम् ॥ कलिकालेपिभोपार्थनजहातिजनार्दनः । इतिजैमिनीयनारदोक्तेः ॥ श्रीकृष्णस्यस
दाविप्राःशालिग्रामेष्ववस्थितिः ॥ आविर्भावोहरेस्तत्रसेवनाज्जायतेभृशमितिपुराणांतराच्च । शालिग्रामार्चनेनैवह्यावाहनविसर्जने॥
शालग्रामे तु भगवानाविर्भूतः सदा हरिः ॥ नतथान्यत्रसूर्यादौवैकुंठेपिचसर्वगइतिस्कांदोक्तेश्च ॥ यस्मिन्शालिग्रामेसूरयो
पिमुह्यंतिपापाणसामान्यदृष्ट्यानास्तिकादयोमोहंप्राप्नुवंतिचैतन्यरूपत्वाद्धरेर्नपापाणेहरिरस्तिजडत्वादित्यादितर्कयंतीतिभावः ।
किं भूतंस्वेनधाम्नाप्रतापेनार्चकानांनिरस्ताःकुहकाःपापसमूहायेनसतथातम् । नश्यंत्याशुपापपुंजाः शालग्रामशिलार्चनादित्या
दिपुराणात् । पुनःसत्यंसत्यस्वरूपहरेरधिष्ठानत्वात् ॥ तदुक्तंपाद्मे । शालिग्रामशिलाचक्रंवज्रकीटविनिर्मितम् ॥
अधिष्ठानंहिताद्विष्णोः सर्वपापप्रणाशनमिति । भगवद्रूपत्वाद्वा सत्यम् । द्वे रूपे देवदेवस्य चरंचाचरमेव च ॥ चरं संन्या
सिनं प्राहुरचरं चक्रचिह्नितमिति जैमिनीयोक्तेः । पुनः परं सर्वाधिष्ठानेभ्य उत्कृष्टम् । पूजास्थानानि सर्वाणि सूर्यादीनि
तथा नहि ॥ प्रियाणि मम राजेंद्र शालग्रामाभिधं यथेत्यादिपुराणात् । प्रसंगात्तन्महत्त्वाद्याह । यः पूजयेद्धरिं चक्रे
शालग्रामसमुद्भवे ॥ राजसूयसहस्रेण तेनेष्टं प्रतिवासरम् ॥ महत्काष्ठस्थितो वह्निर्मथनेन प्रकाशते ॥ यथातथाहरिर्व्या
पिशालग्रामे प्रकाशते ॥ अग्निहोत्रं हुतं तेनदत्तापृथ्वीससागरा ॥ येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामसमुद्भवे ॥ शिलाद्वादशमो
वैश्यशालग्रामसमुद्भवाः ॥ विधिवत्पूजितायेनतस्य पुण्यं वदामिते ॥ कोटिद्वादशभिर्लिंगैः पूजितैः स्वर्णपंकजैः॥यत्स्याद्वादश

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

कल्पेषुदिनेनैकेनतद्भवेत् ॥ यःपुनःपूजयेद्भक्त्याशालग्रामशिलाशतम् ॥ उषित्वासहरेर्लोकेचक्रवर्तीच्छया भवेत् ॥ कामैः
क्रोधैर्मदैर्लोभैर्व्यासोयोहिनराधमः ॥ सोपियातिहरेर्लोकंशालग्रामशिलार्चनात् ॥ यःपूजयतिगोविंदंशालग्रामेसदानरः ॥ आभू
तसंप्लवंयावन्नदिवःप्रच्युतोभवेत् ॥ विनायज्ञैर्विनातीर्थैर्विनादानैर्विनामतिम् ॥ मुक्तिंयातिनरोवैश्यशालग्रामशिलार्चनात् ॥
नरकंगर्भवासंचतिर्यक्त्वंकृमियोनिताम् ॥ नयातिवैश्यपापोपिशालग्रामेच्युतार्चकः ॥ दीक्षाविधानमंत्रज्ञश्चक्रेयोबलिमाहरेत् ॥
सयातिविष्णवेलोकेसत्यंसत्यंमयोदितम् ॥ नैवेद्यैर्विविधैःपुष्पैर्धूपैर्दीपैर्विलेपनैः ॥ गीतवादित्रस्तोत्राद्यैःशालग्रामशिलार्चनम् ॥
कुरुतेमानवोयस्तुकलौभक्तिपरायणः ॥ कल्पकोटिसहस्राणिरमतेहरिसंनिधौ ॥ लिंगैस्तुकोटिभिर्दृष्टैर्यत्फलंपूजितैःस्तुतैः ॥
शालिग्रामशिलायास्तुएकेनापीहतत्फलम् ॥ सकृदभ्यर्चितेलिंगेशालग्रामसमुद्भवे ॥ मुक्तिंप्रयांतिमनुजा नूनंसांख्येनवर्जिताः॥
शालग्रामाशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः ॥ तत्रदेवासुरायक्षाभुवनानिचतुर्दश ॥ शालग्रामाशिलाग्रेतुयःश्राद्धंकुरुतेनरः ॥ पितरस्त
स्यतुष्यंतितृप्ताः कल्पशतंदिवि ॥ शालग्रामाशिलायत्रतत्तीर्थंयोजनत्रयम् ॥ तत्रदानंतपोहोमःसर्वंकोटिगुणंभवेत् ॥ शालग्राम
समीपेतुक्रोशमात्रंसमंततः ॥ कीटकोपिमृतोयातिवैकुण्ठभवनंखलु ॥ शालग्रामाशिलांयस्तुगलेबध्वाविपद्यते॥ सकीकटेष्वपिमृ
तोयातिवैकुण्ठमन्दिरम् ॥ शालग्रामाशिलाचक्रंयोदद्याद्दानमुत्तमम् ॥ भूचक्रंतेनदत्तंस्यात्सशैलवनकाननम् । इतिपाद्मे ॥ यः
कथांकुरुते विष्णोःशालग्रामशिलाग्रतः ॥ वेदशास्त्रपुराणानांफलंप्राप्यहरिंव्रजेत् ॥ सकृत्करोतिमनुजःशालग्रामशिलार्चनम्॥
पापानितस्यनश्यंतितमःसूर्योदयेयथा ॥ कामासक्तोयतोक्रुद्धःशालग्रामशिलार्चनम् ॥ भक्त्यावायदिवाभक्त्याकृत्वामुक्तिमवा
प्नुयात् ॥ शालग्रामोद्भवंदेवंशैलंचक्रादिमंडितम् ॥ यत्रकनीयतेपुत्रतत्क्षेत्रंयोजनत्रयम् ॥ वाराणस्यास्तदधिकंजायतेनात्रसं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शयः ॥ मद्भक्तिबलदर्पिष्ठामत्प्रभुंननमंतिये ॥ वासुदेवंनतेज्ञेयामद्भक्ताः पापिनोहिते ॥ पद्मकोटिसहस्रैस्तुपूजितेन्यत्रयत्फलम्॥
तत्फलंकोटिगुणितंशालिग्रामशिलार्चनम् ॥ शालिग्रामशिलायांतुयःकरोतिममार्चनम् ॥ तेनार्चितःकार्तिकेययुगानामेकविं
शतिः ॥ किमर्चितैर्लिंगशतैर्विष्णुभक्तिविवर्जितैः ॥ शालग्रामशिलाबिंबनार्चितंयदिपुत्रक ॥ अनर्हंममनैवेद्यंपत्रंपुष्पंफलंजलम्॥
शालग्रामशिलालग्नंसर्वंयातिपवित्रताम् ॥ मद्भक्तैर्मनुजैस्तस्मात्प्रीत्यर्थंममपुत्रक ॥ कर्तव्यंसततंनूनंशालग्रामशिलार्चनम् ॥
शालिग्रामेनमस्कारः शाठ्येनापोह यैः कृतः ॥ मांनत्वाकिंकरिष्यंतिमद्भक्तास्ते नराभुवि ॥ शालग्रामाशिलायत्रतत्राहंविष्णुना
सह ॥ परंमूर्खानजानंतिकलौमायाविमोहिताः ॥ पुण्यवाह्यास्तुतेज्ञेयायेद्विषंतिजनार्दनम् ॥ पूजां तेषां न गृह्णामियेनभक्तामहीं
धरे ॥ धन्यास्तेपुरुषालोकेशालग्रामशिलांकलौ ॥ येर्चयन्तिमहात्मानःपडाननतवाधिकाः ॥ शालग्रामाशिलायास्तुप्रतिष्ठानैव
विद्यते॥महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांतथाबुधः ॥ स्निग्धाकृष्णापांडुराचपीतानीलातथैव च ॥ रक्तासूक्ष्माचवक्राचमहास्थूलाचला
ञ्छिता ॥ कपिलाकर्बुरालग्नारूक्षाछिद्राकुलाचया ॥ रेखाकुलास्थिरास्थूलाबहुचक्रैकचाक्रिका ॥ बृहन्मुखीबृहच्चक्रालग्नचक्राथ
वापुनः ॥ वृद्धचक्राथवायास्याद्भग्नचक्रात्वधोमुखी ॥ भग्नासुरक्तासापूज्याभीषणाभग्नचाक्रिका ॥ पूजयेद्यःप्रमादेन दुःखमेवल
भेत्सदा ॥ स्निग्धासिद्धिकरीज्ञेयाकृष्णाकीर्तिंददाति च ॥ पांडुरापापदहनीपीतापुत्रफलप्रदा ॥ नीलासंदिशतेलक्ष्मींरक्तारोगप्र
दायिका ॥ रूक्षोद्वेगकरानित्यंवक्राद्वारिद्रयदामता ॥ स्थूलानिहंतिचैवायुर्निष्फलास्यादलांछिता । इति ॥ कामार्चने फलं चैत
न्निष्कामस्याखिलाःशुभाः ॥ खण्डितंस्फुटितंभग्नंपार्श्वभिन्नंविभेदितम् ॥ शालग्रामसमुद्भूतंशिलादोषावहंनहि ॥ वाराहेतु । गृहे
लिंगद्वयंनार्च्यंशालग्रामद्वयंतथा॥ द्वेचक्रेद्वारिकायास्तुनार्च्येसूर्यद्वयंतथा ॥ शक्तित्रयंतथानार्च्यंगणेशत्रयमेवच ॥ द्वौशंखौनार्च

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

येचैवमन्नांचमतिमांतथा ॥ नार्चयेच्चतथामत्स्यकूर्मादिदशकंतथा ॥ एतेषां पूजनान्नित्यमुद्वेगंप्राप्नुयाद्गृही ॥ शालग्रामाःसमाः
पूज्याःसमेषुद्वितयंनहि ॥ विषमानैवपूज्यास्तुविषमेष्वेकपूजनम् ॥ पाद्मेतु । शालग्रामाः समाःपूज्याविषमानकदाचन ॥ समेषु
नद्वयंपूज्यंविषमेषुत्रयंनहीत्युक्तम् । शालग्रामशिलाभग्नापूजनीयासचक्रका ॥ दद्याद्भक्त्याययोदेविशालग्रामशिलांनरः ॥ सुवर्ण
सहितांदिव्यांपृथ्वीदानफलंलभेत्॥यःपुनःपूजयेद्भक्त्याशालग्रामशिलाशतम्॥तत्फलंनैवशक्तोहंवक्तुंवर्षशतैरपि ॥शालग्रामशिलां
योषिच्छूद्रोवानस्पृशेत्क्वचित्॥दूरादेवास्पृशन्पूजांकारयेत्सुसमाहितः॥म्लेच्छदेशेशुचौवापिचक्रांकोयत्रतिष्ठति ॥योजनानितथा
त्रीणिममक्षेत्रंवसुंधरे॥क्रयक्रीतामध्यमास्यादधमायाचितामता।पारंपर्यागताश्रेष्ठागुरुदत्ताचतत्समा।चतस्रोयत्रदृश्यंतेरेखाःपार्श्वे
समीपगाः॥द्वेचक्रेमध्यदेशेतुसाशिलास्याच्चतुर्मुखी॥तत्राप्यामलकीतुल्यासूक्ष्माचैवतुयाभवेत्।तस्यामेवसदाब्रह्मन्श्रियासहवसा
म्यहम्॥यथायथाशिलासूक्ष्मातथातस्यामहत्फलम्।तस्मात्तांपूजयेन्नित्यंधर्मकामार्थसिद्धये।जैमिनीयेतुशालिग्रामशिलास्पर्शयो
कुर्वंतिदिनेदिने ॥ तैर्दत्तंचाक्षयंभूरिपितृविप्रदिवौकसाम् ॥ शालग्रामसमीपेतुयःश्राद्धंकुरुतेनरः ॥ नित्यंनैमित्तिकंचापिगया
श्राद्धसमंभवेत् ॥ शालग्रामसमीपेतुभक्त्यापुस्तकवाचनम् ॥ करोतिहृष्टमनसासपुनातिबहून्जनान् ॥ शालग्रामशिलायस्यनि
त्यंतिष्ठतिवेश्मनि ॥ तत्रसर्वाणितीर्थानिसंतिनित्यंसुरामखाः ॥ नारायणसमोबंधुर्नतिथिर्द्वादशीसमा ॥ विष्णुपादोदकैस्तुल्यंन
तीर्थंभुवनत्रये ॥ पाद्मे शालिग्रामशिलायांयोमौल्यमुद्घाटयेन्नरः ॥ विक्रेताचानुमंताचयःपरीक्षांतुकारयेत् ॥ सर्वेतेनरकंयां
तियावदाभूतसंप्लवम् ॥ अतःसंवर्जयेद्वैश्यस्तस्यास्तत्क्रयविक्रयमिति । शालिग्रामशिलाबिम्बपूजनीयाद्विजातिभिः॥ स्त्रीशूद्रकर
संस्पर्शोवज्रपातसमोहरेः॥ शालग्रामशिलास्पर्शाच्छूद्रश्चांडालतांव्रजेदित्यादिपुराणे । अथशालिग्रामाविर्भावमाह । सर्वेषां चैव

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लोकानांहितायतपतोहरेः ॥ गण्डस्थलादंबुधाराह्याविर्भूतातयाथसः ॥ प्रार्थितःसुंदराङ्गत्वात्त्वंमेपुत्रोभवेतिवै ॥ एतदर्थंतपस्त
प्तंतयावैजलधारया ॥ ततःप्रसन्नोभगवानाहतांतेसुतोऽनघे ॥ भवामिचशालग्रामपाषाणप्रतिरूपतः ॥ गंडस्थलोद्भवत्वाच्चत्वंजा
तागण्डकीनदी ॥ शालग्रामोगिरिस्तत्रतच्च्युतायेत्वथोपलाः ॥ सर्वेतेविष्णुरूपाहिवज्रकीटविनिर्मिताः ॥ ग्राहायोत्सृष्टचक्रेण
लांछिताश्चक्रिणोभवन् ॥ शालोपलक्षितोग्रामःशालिनैवोपलक्षितः ॥ यत्रकुंडसमीपेस्तिशालग्रामस्तदुद्भवः ॥ इतिवाराहे ।
अत्रबहुवक्तव्यमस्तीत्यलंप्रपंचेन ॥ इतिशालग्रामपक्षः ॥ ६५ ॥

अथबदरिकाक्षेत्रपक्षः ॥ ॥ वयंतद्बदरीक्षेत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रतिसृणांभागीरथ्यलकनंदामंदाकिनीनांसर्गोऽमृ
षा । कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । भागीरथ्यलकनंदातथामंदाकिनीसरित् ॥ विलसंतिसदादेवदेशेकेदारसंज्ञके ॥
केदारक्षेत्रमेवाहुर्बदरीक्षेत्रमुज्ज्वलम् ॥ योनातत्रसमागच्छेत्सनभूयोभिजायते ॥ इतितन्माहात्म्ये । यद्वात्रिभ्यःकायिकादि
पापेभ्यःसर्गोनिर्मोक्षोयत्रामृषा । कायस्थंमानसंगीर्जपापंनश्यतिसर्वथा ॥ यद्दर्शनात्प्रणश्येत्तांबदरींकोनचाश्रयेत् ॥ इत्यपित
त्रैव । किञ्च यतोयस्यान्वयात्सेवनात्पुमान्स्वराट्विष्णुरभिज्ञःशिवश्चस्यात् । 'ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरादितिस्मृतेश्शिवएवाभिज्ञः ।
किञ्चयत्राद्यस्यविष्णोरितरतइतरस्यमन्मथारेःशिवस्यचसदाजन्माविर्भावोस्ति । यत्रसाक्षान्महादेवोवसत्तेचमहामते ॥ श्रीवि
ष्णुश्चमहाभागनरनारायणस्तथा ॥ सदान्यैर्देवैतैःसार्द्धमितिकेदारखंडोक्तेः । योदेशआदिकवयेनारदादिरूपायब्रह्मज्ञानंतेने ।
केनस्वेनधाम्नाश्रयेणविष्णुना । एकदामारिदोलीकाम्यर्थंटन्मामवारिप्रयः ॥ सनातनमृषिंद्रष्टुंययौनारायणाश्रममित्यादिनाग्रेस्फु
टीभविष्यति । अन्यत्रापिबहुशएतदुक्तम् । यस्मिन्क्षेत्रेज्ञानेवासुरयोपिनास्तिकाद्यामुह्यंतितन्महत्त्वंनाद्रियंते । किंभूतंक्षेत्रं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

निरस्तंस्वसेविनांकुहकंसर्वपापंयेनतत्तथा । इदमेवमहास्थानंपुराप्राहसदाशिवः ॥ यस्यदर्शनमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ इति नारदंप्रतिस्कन्दोक्तेः । पुनःअर्थेषुधर्मादिषुसत्यंमोक्षप्रदत्वान्मोक्षरूपम् । तत्रापिमोक्षएवार्थआत्यंतिकतयेष्यते ॥ त्रैवर्ग्योर्थोयतोनित्यंकृतांतभयसंयुतः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । इदंक्षेत्रंतुयत्प्रोक्तंकेदाराख्यंसुपुण्यदम् ॥ तच्छ्रुत्वापितरोयांतिशिवसायुज्यतांमुने ॥ इमंदेशंसकृद्दृष्ट्वाकृतकृत्योभवेन्नरः॥ इतिकेदारखण्डे । पुनःपरंसर्वेभ्यःक्षेत्रेभ्यःपरमुत्कृष्टम् । तदुक्तं यथासर्वेषुदेवेषुश्रीशिवःपरिकीर्तितः ॥ तथासर्वेषुदेशेषुहिमवद्देशकःस्मृतः ॥ यथासर्वेषुवेदेषुसामवेदःप्रकीर्तितः ॥ तथायंसर्वदेशेषुदेशराजोविधीयते ॥ यथारण्येषुसर्वेषुनैमिषारण्यसंज्ञितः ॥ यथासर्वशिलानांहिशालग्रामशिलावरा ॥ यथानदीषुसर्वासुजाह्नवीसमुदीरिता ॥ यथासर्वेषुभक्तेषुभक्तराजोहिनारदः ॥ तथायंसर्वक्षेत्रेषुक्षेत्रःकेदारसंज्ञितः ॥ नन्दापर्वतमारभ्ययावत्काष्ठागिरिर्भवेत् ॥ तावत्केदारकंक्षेत्रंशिवेनपरिभाषितम् ॥ किंचादौकेदारंगत्वापश्चाद्भद्रींगच्छेत् । तदुक्तम् । अकृत्वादर्शनंवैश्यकेदारस्याघनाशिनः ॥ योगच्छेद्भद्रींतस्ययात्रानिष्फलतांव्रजेत् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनपूर्वंकेदारदर्शनम् ॥ कार्यंपुण्येप्सुनाश्रेष्ठिन्नभेदःशिवकृष्णयोरितिकेदारखण्डेऽरुन्धतीवासिष्ठसंवादिचन्द्रगुप्तंप्रतिधर्मदत्तः ॥ इतिकेदाराभिन्नबदरीपक्षः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

अथसेतुपक्षः ॥ वयंतंसेतुंहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणामुच्चत्वदैर्घ्यायामानांसर्गोऽमृषासत्यःकथंयथाऽविनिमयः।दशयोजनविस्तीर्णंशतयोजनमायतम्॥ बबंधसागरेसेतुंपर्वतोच्चंनलोहरिः॥इतिरामायणे ।यतोयत्राद्यस्यसर्वादिकारणस्यशिवस्यजन्माविर्भावोस्ति। यस्याद्यस्यान्वयात्स्थापनाचनादिरूपात्सेवनात्स्वराडसाधारणः प्रतापीश्रीरामचंद्रोर्थेष्वाहवकरणीयार्थेष्वभिज्ञश्चआदिचतत्कंजलमादिकंतेनवेतिव्याप्नोतिभुवंपरितइत्यादिकवयःसमुद्रस्तस्मिंस्तथा । इहवेतेर्व्यास्यर्थाद्प्रत्ययऔणादिकः । यंसेतुं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तेनेवितस्तार । यस्मिन्सेतौसूरयोप्यहोकथंकृतोयमगाधसागरेवानरैरितिमुह्यंति । केनतेनेतेजोवारिमृदांधाम्नाऽधिकरणेन
पर्वतेन । इहैकत्वंसामान्याभिप्रायंपर्वतैरित्यर्थः । इहतेजःशब्दोधातुपरःपर्वतेषुधातवोजलानिपाषाणरूपाअन्याम्रदश्चसंत्ये
वातस्तदधिकरणतातत्रनविरुद्धेतिभावः । पुनःकैरितरतःईन्कामांस्तरंत्यर्थिनोयैस्तेइतरावृक्षास्तैरत्रतृतीयार्थेतसिः । तरं
तिरोपकाःकामान्यैस्तेत्रतरवोमताइत्यभियुक्तोक्तेः । वधंधसेतुंशतयोजनायतंसुविस्तरंपर्वतपादपैर्दृढमितिब्रह्मांडोक्तेः । पुनः
केनब्रह्महृदा । ब्रह्मस्यात्कालदैवयोरितिकोशाद्ब्रह्मणोदैवस्यहृदानुकूल्येन । हृदानुकूल्येस्तेनेचस्वांतेज्ञानेचदर्शनेइतिधराणि
धरः। अतएवश्रीरामेणसेतुबंधावसरेलक्ष्मणंप्रत्युक्तम् । पश्यलक्ष्मणकालस्यप्रातिकूल्यानुकूल्यताम् ॥ वनवासेपिताहेतुस्समुद्र
तरणेशिला ॥ इतिदैवानुकूल्यत्वकथनंमानुष्यनाट्याभिप्रायकंबोध्यमन्यथानिश्चरत्वप्रसक्तेरितिभावः । किंभूतंसेतुंस्वस्येनः
स्वामीरामेश्वरःससीदतितिष्ठत्यत्रेतिस्वेनसत्तेन । किंबत्राधिकरणे । निरस्तंस्वसेविनांकुहकंब्रह्महत्यादिरूपंमहापातकंयेनतंतथा ।
तदुक्तंब्रह्मांडे । सेतुमारभमाणस्तुतत्ररामेश्वरंशिवम् ॥ संस्थाप्यपूजयित्वाहरामोलोकाहितायच ॥ प्रणमेत्सेतुबंधंयोदृष्ट्वारामेश्वरं
हरम् । ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमुच्यतेमदनुग्रहात् ॥ संकल्पनियतोभूत्वागत्वावाराणसींनरः ॥ आनीयगंगासालिलंरामेशमभिपूज्यं
च ॥ समुद्रेक्षिप्तद्वारोब्रह्मप्राप्नोत्यसंशयः ॥ इति । बलरामेणापितीर्थयात्रावसरेतत्रगतमितिवक्ष्यति । समुद्रसेतुमगमन्महापात
कनाशनम् ॥ तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्योहलायुधः ॥ इतिदशमे । पुनःसत्यंसत्यरूपहराधिष्ठानत्वात् । पुनःपरंपापहरणेप्रकृ
ष्टम् । महापातकनाशार्थंनसेतोर्विद्यतेपरम् ॥ सेतुंदृष्ट्वाथस्पृष्ट्वाचमुच्यतेपंचपातकात् ॥ इतिपुराणांतरात् ॥ इतिसेतुपक्षः६७॥

अथ प्रसंगात्समुद्रपक्षमाह ॥ ॥ वयंतंसमुद्रंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांगांभीर्याच्छत्वदुर्लंघ्यत्वादीनांसर्गोऽ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

मृषा । कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । यतःसमुद्रात्स्वराडिंद्रःआद्यस्यात्तुंयोग्यस्यामृतस्यइतरतइतरेषामैरावत
कौस्तुभोच्चैश्श्रवोलक्ष्म्यादिनाश्चजन्मान्वयात् । यःसमुद्रोऽर्थेषुकर्त्तव्यार्थेष्वभिज्ञोनिपुणः । तन्नैपुण्यंयुद्धकांडेहनुमतोलंका
गमनावसरेतेनमैनाकंप्रतिहनुमद्विश्रमार्थंप्रकटितंतत्तत्रत्यवाक्यानिविस्तराभियानोक्तानि । यःसमुद्रःआदिकवयेश्रीरामायश्री
राममुद्दिश्यब्रह्मस्तुतिंतेने । तच्चनवमस्कंधेस्फुटम् । यद्दोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रांतनक्रमकरोभयगर्णिघोषः ॥ सिंधुः
शिरस्यर्हणंपरिगृह्यरूपीपादारविंदमुपगम्यबभाषएतत् ॥ नत्वांवयंजडधियोनुविदामभूमन्नित्यादिना ॥ वाल्मीकीये–ततोमध्या
त्समुद्रस्यसागरःस्वयमुत्थितः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंराघवंशरपाणिनम् ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्च राघव ॥
स्वभावेसौम्यतिष्ठंतिशाश्वतंमार्गमाश्रिताः ॥ तत्स्वभावोममाप्येषयदगाधोहमप्लवः ॥ इत्यादिना । ब्रह्मांडेपि ॥ एतस्मिन्न
तरेसाक्षात्सागरोदिव्यरूपधृक् ॥ दिव्याभरणसम्पन्नःस्वभासाभासयन्दिशः ॥ स्वांतःस्थदिव्यरत्नानिकराभ्यांपारिगृह्यसः ॥
पादयोःपुरतःक्षिप्त्वारामस्योपायनंबहु ॥ दण्डवत्प्रणिपत्याहरामंरक्तांतलोचनम् ॥ त्राहित्राहिजगन्नाथेत्यादिदशश्लोकैःस्फुट
तरमिति । यस्मिन्समुद्रेसूरयोपिमुह्यंतिकथमयमगाधोरत्नाकरश्चकथंनप्रसर्पातिपरितइत्यादिमोहंप्राप्नुवंति । यद्वा यस्मिन्रामेसू
रयोनास्तिकाद्याःपण्डिताअपिमनुष्योयंराजायंनत्वीश्वरोयंसुग्रीवाद्याश्रयणादित्यादिरूपंमोहंप्राप्नुवंति । मर्त्यावतारास्त्विहमर्त्य
शिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोरित्यादिनातस्येश्वरत्वमग्रेस्फुटयिष्यत्येव । किंभूतंस्वेनस्वरूपेणधाम्नाश्रयेणानिरस्ताःस्वस्मिन्
प्रक्षिप्ताःकुहकाःपञ्चजनजलंधरमभूतयोयेतम् । पुनःसत्यंसत्यस्वरूपहरेर्विभूतित्वात्सरसामस्मिसागरइतिगीतोक्तेः पुनःपरम
नुपमं सागरंसागरोपमितिवाल्मीकीयात् ॥ इतिसमुद्रपक्षः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अथकाश्मीरमंडलपक्षः ॥ वयंतत्काश्मीरमंडलंधीमहि । तत्किंकयत्रत्रयाणांहिमशिल्पप्रशस्तोर्णानांसर्गोऽमृषा । कथंयथातेज
आदीनामविनिमयोऽमृषा । यत्राद्यस्यादिवराहस्यजन्माभूत् । यतोयस्यमंडलस्यान्वयात्सेवनात्इतारातिर्यस्यसइतरतोमृतः
स्वराट्विष्णुरूपोभवति । मृताविष्णुपुरंयांतिक्षेत्रेवाराहसंज्ञके ॥ इतिवाराहे । च पुनरर्थेष्वभिज्ञोभवतितत्रसरस्वतीवासात् । वाग्दे
वीवसतेकाश्यांकिंश्चित्कालंवसुंधरे ॥ काश्मीरमंडलंवाणीसर्वकालंनमुंचति ॥ प्रज्ञांवर्द्धयतीतिष्ठेद्वाराहक्षेत्रसेविनाम् ॥इत्यपितत्रैव
किंकर्तुंआदिकवयेआदिकविंविष्णुंप्राहुम् । तुमोप्रयुक्तस्येतिचतुर्थी । किंभूतायब्रह्महृदायब्रह्मवेदोहृदियस्यसब्रह्महृदस्तस्मै ।
समासांतोत्राप्रत्ययः । वेदप्रवर्त्तकाय । किंभूतंस्वेनधाम्नाश्रयेणसदानिरस्तः कुहकःपापसमूहस्स्वसेविनांयेनतत्तथा । काश्मी
रमंडलावासात्सर्वपापक्षयोनृणामित्यपितत्रैव । पुनःसत्यंभगवत्क्षेत्रत्वात् । सदातिष्ठामिकाश्मीरमंडलेहंवसुंधरे । इत्युक्तेः ।
पुनःपरंसर्वोत्कृष्टफलम् । तदुक्तम् । तीर्थानिनिवसंतीहसप्तकोटिश्चसप्ततिः ॥ वाराहक्षेत्रेकाश्मीरेतथासर्वाश्चदेवताः ॥ मृतास्तत्र
पुरेयांतिमनुजाश्चक्रधारिणः ॥ तत्रश्राद्धेनतृप्तिःस्यात्पितॄणांबहुवार्षिकी ॥ आनंदाश्रुसमुद्भूतावितस्ताश्रीहरेःसरित् ॥ तत्र स्ना
नात्सर्वतीर्थस्नानस्यफलमाप्नुयात् ॥ बहुनाकिमिहोक्तेननकाश्मीरात्परंभुवि ॥ इतिवाराहे । काश्मीरमंडलेदेविआदिवाराह
संभवइतिशिवेनाप्युक्तम् ॥ इतिकाश्मीरपक्षः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ * ॥ ॥ ॥ * ॥ ॥ ॥ * ॥

अथभारतखंडपक्षः ॥ वयंतद्भारतखंडंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणामुत्तमाधममध्यमानांसर्गोरचनाऽमृषासत्यः ।
कथंयथेतिदृष्टांतःपूर्ववत् । उत्तमाधममध्यानांसृष्टिर्भारतसंज्ञके ॥ वर्षेखिलासोत्पन्नस्याद्धरिसंश्रयणादिह ॥ इतिकौशिकसंहि
तप्याम् । यद्वायत्रहरिकथाभागवतसंगयज्ञोत्सवानांसर्गोऽमृषा । वैकुंठस्यकथासंगोजनानांश्रीहरेरिह ॥ श्रीविष्णोरुत्सवावर्षे

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नान्यस्मिन्भारतंविना ॥ इतिब्रह्मसंहितायांचोक्तेः । यद्वातिसृणांदिव्यमानुषनारकगतीनांसर्गोऽमृषा । वक्ष्यतितथा । अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येणसर्वाह्येवसर्वेषांविधीयन्तइति । यत्रचाद्यस्यश्रीविष्णोरितरतइतरेषांश्रीरुद्रप्रभृतिदेवानाञ्चजन्माविर्भावोस्ति । तदुक्तंआविर्भावंलभंतेस्मभारतेत्वजनाभके । सर्वेदेवाश्चरुद्राद्याः सशक्तयउशत्तम ॥ श्रीविष्णुश्चतथानेकैः स्वरूपैरिहजायते ॥ वेदावनायदुष्टानांसंहाराययुगेयुगे । इत्यादिपुराणे । यतोयस्याजनाभस्यान्वयात्सेवनात्पुमानर्थेष्वभिज्ञःधर्मार्थकाममोक्षेषुयथार्थज्ञानवान्भवति । चतुर्वर्गस्यसंप्राप्तिर्नान्यथाभारतंविना ॥ केवलंभोगभूमित्वादन्यवर्षाणिमानदः ॥ सर्वाणिकाममुख्यानिकर्मभूमिश्चभारतमिति विष्णुपुराणादौ । यद्भारतंस्वराट्असाधारणप्रभावः । अन्येतुखण्डाभारतकृतपुण्यावशेषलभ्याःनत्वयंतत्रत्यकर्मणालभ्यइतिभावः । किंकर्तुंआदिकवयेआदिकर्विविष्णुंसेवितुम् । तुमोप्रयुक्तस्येतिचतुर्थी । यद्यपिविष्णुसेवान्यत्रापिखंडेष्वस्तितथापिभारतेसातिशीघ्रफलदा । तदुक्तं । सेवनंतुमहाविष्णोः सर्वत्रैवप्रवर्तते ॥ अजनाभेविशेषेणविष्णुराशुप्रसीदति । इत्यजनाभमाहात्म्ये । यःखंडोनिजवासिनांब्रह्मापवर्गंतेने । तदग्रेवक्ष्यतियथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवतियोसौभगवतिसर्वभूतान्यनात्म्येनिरुक्तेनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहिमहांपुरुषपुरुषप्रसंगइति । यस्मिन्नपवर्गेसूरयोपिमुह्यंतिजन्मांतरीयदुष्कृतवशात्तन्नाद्रियंतइतिभावः । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तोऽपाकृतःकुहकःपापाचरणमहत्त्वरूपोयेमतस्तथा । अत्रपुण्यकर्मणएवमहत्त्वंनतुपापकर्मणोपीतिभावः । पुनःसत्यंसत्यरूपहरेः

१–सुकर्मनकुर्वंति ।

प्रापकत्वात् । पुनःपरंसर्वभूमंडलोत्कृष्टम्।तदुक्तंवैष्णवे अत्रापिभारतंश्रेष्ठंजंबूद्वीपेमहामते॥ यतोहिकर्मभूरेषाततोन्याभोगभूमयः॥
अत्रजन्मसहस्राणांसहस्रैर्द्विजसत्तम ॥ कदाचिल्लभतेजंतुर्मानुष्यंपुण्यसंचयात् ॥ गायंतिदेवाःकिलगीतकानिधन्यास्तुयेभारत
भूमिभागे ॥ स्वर्गापवर्गस्यचहेतुभूतेभवन्तिभूयःपुरुषाःसुरत्वात् ॥ कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानिसंन्यस्यविष्णौपरमात्मभूते ॥
अवाप्यतांकर्ममहीमनंतेह्यस्मिँल्लयंयेत्वमलाःप्रयांति ॥ जानीमनैतत्क्वयंविलीनाःस्वर्गप्रदेकर्मणिदेहबंधम् ॥ प्राप्स्यामधन्याः
खलुतेमनुष्यायेभारतेनेंद्रियविप्रहीनाः ॥ इति । भारतेऽपि इहैवनरकव्याधिचिकित्सांनकरोतियः ॥ गत्वानिरौषधंदेशंसरोगी
किंकरिष्यति ॥ इति । पंचमेपिवक्ष्यति तत्रापिभारतमेववर्षंकर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभोगस्थानानिभौमा
निस्वर्गपदानिव्यपदिशंति । किंचएतदेवहिदेवागायंति अहोअमीषांकिमकारिशोभनंप्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः ॥ यैर्जन्मलब्धं
नृषुभारताजिरेमुकुंदसेवोपयिकंस्पृहाहिनः ॥ किंदुष्करैर्नःक्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वाध्रुजयेनफल्गुना ॥ नयत्रनारायणपादपं
कजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् ॥ कल्पायुषांस्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषांभारतभूजयोवरम् ॥ क्षणेनमर्त्येनकृतंमन
स्विनःसंन्यस्यसंयांत्यभयंपदंहरेः ॥ नयत्रवैकुंठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रयाः ॥ नयत्रयज्ञेशमखामहोत्सवाः
सुरेशलोकोपिनवैससेव्यताम् ॥ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् ॥ नवैयतेरन्नपुनर्मृतायते
भूयोवनौकाइवयांतिबंधनम् ॥ यद्यत्रनःस्वर्गसुखावशेषितंस्विष्टस्यसूक्तस्यकृतस्यशोभनम् ॥ तेनाजनाभेस्मृतिमज्जन्मनः
स्याद्वैषेहरिर्यद्भजतांशंतनोति । इतित्यलवाग्जालेन ॥ इति भारतखंडपक्षः ॥७॥ ॥ ॥

अथकालपक्षः ॥ वयंतंकालंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांभूतत्वभविष्यत्त्ववर्तमानत्वानां सर्गोमृषा । कालस्यैकत्वेपि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्वतोभूतत्वाद्यभावेपिकालत्रयवर्तिनांराज्ञांभूतादिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदाद्भूतादिव्यवहारः । तथाहिनलादिकालेपर्वतास्त
स्थुरिदानींतनराजकालेतिष्ठन्तिकल्किकालेस्थास्यंतीति । यद्वात्रयाणांशीतोष्णवर्षाणांसर्गोऽमृपासत्यः । उभयत्रदृष्टांतोयो
ज्यःपूर्ववत् । यतोयस्यान्वयात्संबंधादाद्यस्यबीजस्येतरतइतरेणरूपेणांकुरपत्रपुष्पादिरूपेणजन्माविर्भावः । यःसृज्यशक्तिमु
रुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्येत्यादिनाग्रेवक्ष्यमाणत्वात् । यःकालःस्वराट्अन्यानधीनः अन्येतुतदधीनाः । तद्वक्ष्यतिमातरंश्रीकपिलः
भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयम् ॥ योन्तःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्त्यखिलाश्रयः ॥ सविष्णवाख्योऽधियज्ञोसौकालःकलय
तांप्रभुः ॥ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबांधवः ॥ आविशत्यप्रमत्तोसौप्रमत्तंजनमंतकृत् ॥ यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपति
यद्भयात् ॥ यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात् ॥ यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह ॥ स्वेस्वेकालेभिगृह्णंतिपुष्पाणि
चफलानिच ॥ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः ॥ अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयात् ॥ नभोददातिश्वसतांपदंय
न्नियमादरः ॥ लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतम् ॥ गुणाभिमानिनोदेवाःसर्गादिस्तस्ययद्भयात् ॥ वर्तंतेनुयुगंयेषांवशएत
च्चराचरम् ॥ सोनंतोन्तकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः ॥ जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांतकमिति । कालाधीनंजगत्सर्वमिति
भविष्येपि । यश्चपुनः अर्थेषुसंयोगावियोगवयःपरिणत्यादिकरणरूपेष्वभिज्ञः । तद्वक्ष्यति ससंयुनक्तिभूतानिसएवावियुनक्तिच॥
इति । बाल्ययौवनमध्यादिरूपांपरिणतिंतनोः॥ कालोनृणांकरोत्येषस्वयंतद्रहितःप्रभुरित्यन्यत्र । यः कालःकवयेशास्त्राभ्यासं
कुर्वतेआदिप्राक्तनंब्रह्मतेनेशास्त्राभ्यासवतेज्ञानंतद्विहीनायचेतरत् ॥ तनुतेभगवान्कालस्तत्रैवसहायवानित्युक्तेः । अतएवार्जुनं
प्रस्तुत्यवक्ष्यत्यपि गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्रामभूर्द्धनि ॥ कालकर्मतमोरुद्धपुनरध्यगमद्विभुरिति । यस्मिन्कालेप्रतिकूलेसति

सूरयोपिमुह्यंतिकार्याकार्यविवेकच्युताभवंति।तदुक्तम्। रामोहेममृगंन वेत्तिनहुपोयानेयुनक्तिद्विजान् विप्रादेवसवत्सधेनुहरणेजा
तामतिश्चार्जुने ॥ द्यूतेभ्रातृचतुष्टयंचमहिषींधर्मात्मजोदत्तवान्प्रायः सत्पुरुषोपिनाशसमयेबुद्ध्यापरित्यज्यते ॥ इत्यभि
युक्तोक्तेः। किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तंकुहकमत्याश्चर्यरचनावत्त्वेनविस्मयजनकंजगद्येनतंतथा । काले सर्वंप्रणश्यतीत्युक्तेः।
पुनःसत्यंसर्वथाऽबाध्यम् । कालोनयातोवयमेवयाताइतिभर्तृहारिणोक्तेः ॥ कालात्मनोश्चानित्यत्वात्साधयिष्येतथात्मनइतिहि
रण्यकाशिपूक्तेरपिकालस्यनित्यत्वाच्चकालोनष्टोजातश्चेत्यप्रतीतेश्च । कालः कलयतामहमितिभगवद्विभूतित्वाच्चकालस्यतेऽव्यक्त
गतेरितिभगवद्रूपताभिधानाद्वा । पुनः किंभूतंपरंसर्वथादुर्लंघ्यम् । बलेनसचिवैर्बुद्ध्यादुर्गैर्मंत्रौषधादिभिः ॥ सामादिभिरुपायै
श्चकालंनात्येतिवैजनः ॥ इत्यष्टमेवक्ष्यति । यद्वापरंसर्वबलिष्ठम् । कालोबलीयान्बलिनांभगवानीश्वरोव्ययः ॥ प्रजाःकालयते
सर्वाइतिमुचुकुंदंप्रतिदेवोक्तेः ॥ इतिकालपक्षः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथमनःस्थैर्यपक्षः ॥ वयंतन्मनस्स्थैर्यंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांकामक्रोधलोभानांगुणानांकर्मणावासर्गोमृषाऽस
त्यः।कथंयथातेजआदीनांविनिमयोमृषा कामक्रोधादयःसर्वेऽमतिरक्षाण्यहंकृतिः।गुणाविविधकर्माणिविलीयंतेमनःक्षयादितिशा
र्ङ्गधरोक्तेः।क्षयोत्रस्वकारणेब्रह्मणिस्थितिरेवेत्यर्थः।यतोयस्यमनःस्थैर्यस्यान्वयादर्थेष्वाद्यस्यधर्मस्यजन्मभवति।धर्मस्योत्पादनेहे
तुर्मनसःस्थितिरेवहि॥अक्षयंतेचमनसिनहिधर्मःप्रवर्तते॥इतिपुराणात्।सर्वधर्मसमुद्भवोमनसःक्षणनिग्रहादित्यन्यत्राप्युक्तेः । चपु
नरितरतइतरेषामभयादीनांजन्मभवति।तदुक्तंगौडपादाचार्यैः।मनसोनिग्रहायत्तमभयंसर्वयोगिनाम् ॥दुःखक्षयःप्रबोधश्चाप्यक्षया
न्तिरेवच॥इति॥किंचयतोभिज्ञोब्रह्मज्ञोभवति।तत्रंयोगाद्यथादुग्धंकाठिन्यमुपगच्छति।तथाजीवोमनःस्थैर्यात्परंब्रह्माधिगच्छति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

इतिशार्ङ्गधरव्रज्योक्तेः।यतःस्वराट्स्वतंत्रश्चस्यात्तद्वक्ष्यति। मनोवशेन्येद्यभवन्स्मदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति ॥ भीष्मोहिदेवः सहसःसहीयान्युंज्याद्वशेतंसहिदेवदेवः॥इत्येकादशे।मनोजितंयेनजितंहिसर्वमितिशुकगीतोक्तेश्च । किंकर्तुमादिकवयेआदिकविंश्री विष्णुंप्राप्तुम् । मदासिर्मनसिस्थिरेइतिभगवदुक्तेः । योमनःस्थैर्यरूपोधर्मःब्रह्मवेदंतेने । स्थिरेवेदार्थविज्ञानंमनसिस्फुटमुद्भवेत् । अस्थिरेताद्विनाशःस्यादितिवेदांतकदंबे । यस्मिन्मनःस्थैर्येतन्निग्रहोपायेसूर्योपिमुह्यंति । तत्रासक्ताःसंतःप्रायोनाद्रियंते। येचो पायाजीवन्मुक्ताविवेकेउक्ताः श्रीविद्यारण्यस्वामिना । सत्संगोवासनात्यागोऽध्यात्मविद्याविचारणम् ॥ प्राणस्यंदनिरोधश्चेत्युपायामनसोजयइति । किंभूतंतत्स्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्ताःकुहकामोक्षविघ्नारागादयोयेनतत्तथा । मोक्षविघ्नाविनश्यंति रागद्वेषादयोखिलाः ॥ मनःस्थैर्येद्विजश्रेष्ठततःसिद्धिमवाप्स्यसीतिनारदेनोक्तं शौनकंप्रतिस्वीयसंहितायां। पुनःसत्यमिंद्रियाणां मनश्चास्मीतिभगवद्विभूतित्वात् । पुनः परंदुर्निग्रहत्वान्मनसोन्यनिग्रहापेक्षयोत्कृष्टम् । तदुक्तंगीतासु चंचलंहिमनः कृष्णप्रमाथि बलवद्दृढम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ इति पार्थप्रश्नात्असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥ इतितत्रैवभगवदुक्तेश्चेतिमनःस्थैर्यपक्षः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथहिरण्यगर्भपक्षः ॥ वयंतंहिरण्यगर्भंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रतिसृणांगुणकृतब्रह्मादिसंज्ञानांसर्गोमृषाऽसत्यः। योविष्णुः सतुवै रुद्रो योरुद्रः सापितामहः ॥ एकमूर्तिस्त्रयोदेवारुद्रविष्णुपितामहाः ॥ इतिहरिवंशात् । वक्ष्यत्यपिसप्तमे । आत्मनात्रिवृ ताचेदंसृजत्यवतिलुंपति । रजःसत्त्वतमोधाम्नेपरायमहतेनमः॥ इतिहिरण्यकशिपुः । यतःप्रकाशादाद्यस्यवेदस्यजन्म । अना

१ मनोविलासे । २ ब्रह्माणम् ।

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

दिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा । आदौवेदमयीदिव्यायतःसर्वाःप्रवृत्तयः ॥ इतिस्मृतेः । वक्ष्यत्यपितृतीये ऋग्यजुःसामा
थर्वाख्यान्वेदादीन्मुखतोऽसृजदिति । किंच यतोब्रह्मणइतरेषामुपवेदपुराणादीनामपिजन्म । आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः॥
स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैरितिवक्ष्यमाणत्वात् । यश्चार्थेषुकर्त्तव्यसृष्टिविषयेष्वभिज्ञः । यश्चस्वराट्सर्वपतिः । हिर
ण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातः पतिरेकआसीदितिश्रुतेः । यश्चकवयेनारदादिरूपायादिसनातनंब्रह्मश्रीभागवततेने । यश्चतेजो
वारिमृदांविनिरचनांयथायथावदन्वयात्ज्ञातवान् । धातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेः॥ यश्चअंबासुदेवंयातिभूम्यादिभारनिवेदना
र्थमित्ययः । ब्रह्मातदुपधार्याथसहदेवैस्तयासह ॥ जगामसत्रिनयनस्तीरंक्षीरपयोनिधेः ॥ इत्यादिनाश्रीदशमेवक्ष्यति । किंच
यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोविद्वांसोपितात्पर्यज्ञानंविनामुह्यंति । अहोऽयंपुत्रीगामित्यादिविकल्पभ्रांताभवंतीतिभावः । सुरूपांसुताम
पिलोकाअनुगमिष्यंत्यतःसुरूपासंगोऽनर्थहेतुरितिबोधनायानुजगामनतुकामार्त्तइतितथात्वेनमेहृपीकाणिपतंत्यसत्पथइत्युक्ति
विरोधःस्यादितितात्पर्यम् । किंभूतंस्वेनधाम्नानिरस्तः कुहकोगुरुस्त्रीहारिचन्द्रोयेनतम् । तन्नवमेविशदीभविष्यति । वाक्यानि
विस्तरभियानोक्तानि । पुनःसत्यं सत्यलोकगम् । पुनः परं सर्वप्रजापतिभ्य उत्कृष्टं प्रजापतीनां स पतिश्चकल्पेका
न्प्रजापतिरितिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ इतिहिरण्यगर्भपक्षः ॥ ७३ ॥ ॥ * ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकार्त्तिकेयपक्षः ॥ वयंतंकार्त्तिकेयंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांक्रौंचतारकधीमांद्यानांसर्गस्तद्भेदननिश्चयोऽमृषा
सत्यः कथंदृष्टांतःपूर्ववत् । धीमांद्यहारीक्रौंचघ्नस्तथातारकभेदनइतितत्स्तवोक्तेः॥ यतोयस्याद्यस्यशिवस्यसकाशाज्जन्म । स्वा
मीशंकरनन्दनइत्युक्तेः । किंचयतोयस्यान्वयात्सेवनादितरतइतरोपिअर्थेषुशास्त्रार्थेषुअभिज्ञःस्यात् । सेवनात्कार्त्तिकेयस्यमूको

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वाचस्पतिर्भवेदितिस्कांदोक्तेः । यःकार्त्तिकेयःस्वराट्देवसेनानीत्वात् । स्वःस्वर्गेआसमन्तादटतीतिस्वराट् । क्विबन्तकर्त्तरि ।
यआदिकवयेनारदायब्रह्मवेदरूपंस्कांदार्थंतेने । तच्चस्कांदेस्फुटम् ।देवषण्मुखदेवेशपार्वतीसुतनायकेत्यादिनानारदेनपृष्टःस्कन्दो
धन्योसित्वंमहाप्राज्ञधन्यानांप्रवरोमुनिरितितंसंश्लाघ्य सर्वस्यजगतोवीजंजन्मादिपारिवर्जितम् ॥ ब्रह्मांडाःकोटयोयस्यरोम्णांच
विवरेषुवै ॥ मत्प्रवातप्रेरिताश्चविशंतिप्रविशंतिच ॥ दिक्कालापरिणामानंजगदीशंजगन्मयम् ॥ अनादिमध्यनिधनंनमस्कृत्यब्रवी
मिते ॥ इति ॥ यस्मिन्ब्रह्माणिकार्त्तिकेयेवासूरयोपिमुह्यंतिकार्तिकेयस्यवहुधोत्पत्तिंश्रुत्वामुह्यंति । वेदेतात्पर्यानभिज्ञत्वान्मुह्यं
तीतिभावः।किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तःकुहकोऽतिमायावीमहिषोवादैत्यनिवहोवातारकोयेनतम्।निरस्तस्तारकोयेनक्रौंचेरंध्रवि
निर्मितम्।मयूरोवाहनंयस्यसमेस्कंदःप्रसीदात्वितितत्स्तवोक्तेः।पुनःसत्यंब्रह्मत्वात् ।ब्रह्मैवस्कन्दरूपेणपार्वतीनन्दनोभवदित्यादिस्कां
दोक्तेः।सेनानीनामहंस्कंदइतिगीतोपनिषदाचार्येणवासुदेवेनस्वांतेवासिनभर्जुनंप्रातिनिजविभूतित्वोक्तेश्च ।पुनःपरंऐहिकामुष्मिक
फलदं परः सत्येपरोदूरेभोगमोक्षप्रदेपरइत्यभिधानादर्शोक्तेः । अतएवभोगमोक्षप्रदःप्रभुरितिप्रज्ञावर्द्धनस्तोत्रेप्युक्तमितितत्स्तोत्र
मपिप्रज्ञानवर्द्धकत्वादत्राह । योगीश्वरोमहासेनः कार्त्तिकेयोग्निनंदनः ॥ स्कंदः कुमारः सेनानीः स्वामी शंकरसंभवः ॥ १ ॥
गांगेयस्ताम्रचूडीचब्रह्मचारी शिखिध्वजः॥ तारकारिरुमापुत्रःक्रौंचारिश्चषडाननः॥२॥शब्दब्रह्मसमुद्रश्चसिद्धःसारस्वतोगुहः॥
सनत्कुमारोभगवान्भोगमोक्षप्रदःप्रभुः ॥ ३ ॥ शरजन्मागणाधीशपूर्वजोमुक्तिमार्गकृत् ॥ सर्वागमप्रणेताचवांछितार्थप्रदायकः
॥ ४॥ अष्टाविंशति नामानि मदीयानीतियःपठेत् ॥ प्रत्यूषेश्रद्धयायुक्तोमूकोवाचस्पतिर्भवेत् ॥ ५ ॥ महामंत्रमयानाश्चममन
म्नांप्रकीर्त्तनात् ॥ महाप्रज्ञामवाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा ॥ ६ ॥ पुष्यर्क्षात्पुष्यपर्यंतमश्वत्थांघ्रौचयोन्वहम् ॥ दशावृत्त्यापठेत्

CC-0. Vidyabhawan Collection, Delhi. Digitized by eGangotri

स्तोत्रंसप्तविंशतिभिर्दिनैः ॥ पुरश्चरणफलंप्राप्यमहाप्रज्ञांलभेद्ध्रुवम् ॥ इतिप्रज्ञावर्द्धनंस्तोत्रम् ॥ इतिकार्त्तिकेयपक्षः ॥ ७४ ॥

अथजननीजनकपक्षः ॥ ॥ वयंतंजननीजनकंसदाहृदाधीमहि । तंकंयंत्रत्रयाणांत्वङ्मांसरुधिराणांसर्गःयद्वामेदोमज्जास्थ्नां चसर्गोऽमृषासत्यः । मातृतस्त्रीणिजायन्तेतथात्रीणितुपितृतः ॥ मातुस्त्वङ्मांसरुधिराःपितुर्मज्जास्थिमेदसः ॥ इत्यादिपु राणात् । यद्वात्रयाणांपालनलालनप्रीणनानांसर्गोऽमृषासत्यःदृष्टांतःपूर्ववत् । यतोजन्मजनिरभूत् । कस्यार्थेषुधर्मादिषुआद्य स्यकारणस्यदेहस्येतियावत् । नहिदेहंविनाधर्मादयउत्पद्यंतइतिभावः । तद्वक्ष्यतिश्रीकृष्णः सर्वार्थसम्भवोदेहोजनितःपोषितो यतः ॥ नतयोर्यातिनिर्वेशंपित्रोर्मर्त्यःशतायुषा ॥ इतिदशमे । योजननीजनकःस्वराट्स्वंस्वकीयंपुत्रंराजयतीतिस्वराट्पुत्रस्यपा लनादिनाप्रकाशकः । योभिंभयंजनयतिसंपादयतीतिभिज्ञः । भिर्भयेपिप्रकीर्त्तितइतिसौभर्युक्तेः । भ्युपपदाज्जनेःकः । श्ववराहा दिर्नभिज्ञोयेनसोभिज्ञःपुत्रभयनिवर्त्तकः । यद्वापुत्रपालनादिप्रकारज्ञः । कुतोऽन्वयात्परंपरातः । यथाहंमत्पित्रादिनापालितस्त थायमपिमयापाल्यइत्येवंज्ञानादित्यर्थः । किंकर्त्तुंआदिकविंश्रीहरिंप्राहुमातृपितृसेविनांदर्शनार्थंस्वयमेवहरिरायाति । एतच्चबहुधा पुराणेषुप्रसिद्धम् । दक्षिणदेशेपितृसेविदर्शनार्थमागतोविष्णुरद्यापिप्रसिद्धइष्टिकेश्वरनाम्नेति । जैमिनीयेतुचंद्रहासेनसाक्षादेव लक्ष्मीनारायणरूपौताउक्तौ । पितृभक्तिंविनाकिञ्चिल्लभ्यतेभुविनोनरैः॥लक्ष्मीनारायणावेतौपितरौचिंतयाम्यहमिति । यश्चब्रह्म तेनेतत्प्राप्तिसाधनंदेहंतेन । पालनादिनाप्रसादेनबलविस्तृतिंचक्रे । पुत्रोयद्दत्तदेहेनज्ञानंलब्ध्वाधिगच्छति॥ पंगुब्रह्मनसंदेहःपितरौ तौसदामजोदेत्याभयुक्तोक्तेः । यस्मिन्जननीजनकसूर्यापिमनुष्यबुद्ध्यामुह्यंति । नहितौमनुष्यौपितरौसर्वदेवताइतिस्मृतेः ।

१ जनन्यासाहितोजनकस्तम् । २ जनन्याजनकेवा । ३ विष्टल ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

किंभूतंस्वेनधाम्नागृहेणतत्समर्पणेननिरस्तोऽपास्तःकुहकःपुत्रक्लेशोयेनतम् । पुनःसत्यंसेव्यासत्यस्वरूपहरिप्रापकम् । विष्णोः स्थानमवाप्नोतिपितृसेवापरोनरइतिपुराणात् । पुनःइतरतइतरेभ्योदानयज्ञादिभ्यःपरंसर्वोत्कृष्टमैहिकामुष्मिकफलदम् । तदुक्तं रामचन्द्रेणश्रीवाल्मीकीये नसत्यंदानमानौवायज्ञोवाप्याप्तदक्षिणः ॥ तथावलकराःसीतेयथासेवापितुर्मता ॥ सर्गोधनंवाधान्यं वाविद्याःपुत्राःसुखानिच ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेननकिंचिदपिदुर्लभम् ॥ देवगांधर्वलोकांश्चब्रह्मलोकांस्तथापरान् ॥ प्राप्नुवंतिमहा त्मानोमातापितृपरायणाः ॥ इति । किंच तीर्थरूपत्वादपिपरम् । तदुक्तंशैवे अपहायगृहेयोवैपितरौतीर्थकंव्रजेत् ॥ तस्यपापंत थाप्रोक्तंयत्तयोर्हननेभवेत् ॥ पुत्रस्यचस्त्रियाश्चैवतीर्थंगेहेसुशोभनम् ॥ पुत्रस्यपितरौतीर्थंस्त्रियाभर्त्ताउदाहृतः ॥ इति ॥ पित्रोश्च पूजनंकृत्वाप्रकांतिंप्रकरोतियः ॥ तस्यभूप्रक्रामोद्भूतं फलं भवतिनिश्चितम् ॥ इतिशैवेपि । भारतादावप्येतद्बहुशउक्तमतोलम् ॥ इतिजननीजनकपक्षः ॥ ७५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथप्रद्युम्नपक्षः ॥ ॥ वयंतंप्रद्युम्नंसदाहृदाधीमहि । तंकंयतोयस्याद्यस्यश्रीवासुदेवस्यसकाशाज्जन्माभूत् । सएवजातो वेदभ्यांकृष्णवीर्यसमुद्भवः॥प्रद्युम्नइतिविख्यातःसर्वतोनवमःपितुरितिदशमेवक्ष्यति।यतोयस्यान्वयात्संबन्धादितरतःइतरःप्राकृतः कुरूपोपिपुमान्स्वराट्स्वेनैवराजतइतिनिरुक्तेःशोभनदीप्तिर्भवेत् । पुमानित्युपलक्षणस्त्रियाअपि । तदुक्तमभियुक्तैः शरीरेयस्य प्राकट्यात्कुरूपोपिसुरूपवान् ॥ विरूपाजायतेकाम्यातस्मैकामायतेनमः ॥ इति ।यश्चार्थेषुस्त्रीसंगतिकरणापायेषुअभिज्ञःबांध जनकः । यश्चप्रद्युम्नःकवयेकविभ्योर्थाद्यदुपुंगवेभ्यःआदिसनातनंब्रह्मज्ञातंतेने । अत्रकवयइत्येकत्वमविवक्षितंग्रहंसमार्ष्टीतिवत् । एतद्वृत्तमुक्तंविश्वजित्खण्डेहिरण्याक्षसुतयुद्धप्रस्तावे तत्सैन्यंभीषणंदृष्ट्वाप्रद्युम्नोधन्विनांवरः ॥बलीधैर्यकरःकार्ष्णिःप्राहेदंयदुपुंग

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वान् ॥ प्रद्युम्न उवाच ॥ इदं शरीरं भुवि पाञ्चभौतिकं फेनोपमं कर्मगुणादिनिर्मितम् ॥ गतागतं कालवशं कदापि हि बुधा न शोचंति यथा मृकं कृ
तमित्यारभ्य श्लोकत्रयोदशकैर्ज्ञानं तेन इति भावः । यस्मिञ्ज्ञाने सति त्रिसर्गो देहादिर्मृषेति प्रतीयते ज्ञाने त्रिसर्गो लीयेत शुक्तिकारज
तादिवदित्युक्तेः । कथं यथा तेजआदीनां व्यत्यासस्तत्ताकेबोधे मृषेति । किञ्च यस्मिन्त्रिसर्गे सूरयो मुह्यंति देहादौ लीयेन्नैव तदावेशा
त्प्रमाद्यतीति शिष्टगीतोक्तेः । किं भूतं स्वेन धाम्ना निरस्ताः शंबरप्रभृतयः कुहकामाया विदैत्या येन तम् । पुनः सत्यं श्रीकृष्णात्मजत्वात्।
यः पिता स तु वै सुत इति स्मृतेः । अंगादंगात्संभवति हृदयादभिजायते ॥ आत्मा वै पुत्रनामासीत्यादिश्रुतेश्च । अत एव परं दुर्द्धर्षकामा
वतारत्वात् । सर्वेषां बलिनां मध्ये कामो हि परमो बली । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ इति प्रद्युम्नपक्षः ॥ ७६ ॥

अथानिरुद्धपक्षः ॥ ॥ वयं तमनिरुद्धं परं चतुर्व्यूहांतर्गतत्वात्परमेशं सदा हृदा धीमहि । तं कंयतो यस्याद्यस्य श्रीकृष्णस्या
न्वयात्पुत्रात्प्रद्युम्नाज्जन्माभूत् । यः स्वराट् स्वेरपुशब्दे ष्वटातिकारणत्वेन व्याप्नोतीति व्युत्पत्तेः । शब्दकारणत्वं च तृतीये । अपि
स्विदास्ते भगवान्सुखं वो यस्सात्वतां कामदुघो निरुद्धः । यमामनंति स्म हृदि शब्दयोनिं मनो मयं सत्त्वतुरीयतत्त्वमिति ॥ चित्ताहंकार
बुद्धिमनसामंतःकरणभेदानां क्रमेण वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाह्याधिष्ठातारः मनसश्च शब्दयोनित्वं प्रसिद्धम् । मनः पूर्वरूपं वा
गुत्तररूपमिति तथान्योंतर आत्मा मनोमय इति प्रस्तुत्य तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष इत्यादिश्रुतेः । तथा च
शिक्षायां आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया ॥ मनः कायाग्निमाहत्य संप्रेरयति मारुतम् ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जन
यति स्वरमित्यादि । यश्चार्थे पुंसवार्थे पुंसु अभिज्ञः अभिलोकापयति सर्वानात्मानमभिज्ञः आत्मानं ज्ञापयन्सर्वानखिलार्थे पुकामजइ
त्यादिपुराणात् । यद्वाभिमयं जानातीति भिज्ञो नाभिज्ञोऽभिज्ञः । अत एव वक्ष्यति । स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उद्यम्यमौर्वीपरिघंव्यवस्थितोयथांतकोदंडधरोजिघांसयेतिदशमे । यद्वाऽभ्यानिर्भययाचित्रलेखयाज्ञायतेइत्यभिज्ञः । चित्रले
खातमाज्ञायपौत्रंकृष्णस्ययोगिनीतिवक्ष्यमाणत्वात् । योनिरुद्धआदिकवयेभीष्मायब्रह्मकोर्योब्रह्मास्त्रंतेनेयुयोज । नामैकदेशेन
सर्वनाम्नोग्रहणमितिन्यायाद्ब्रह्मपदंब्रह्मास्त्रपरंबोध्यम् । इतरतइतरोऽर्थादनिरुद्धेतरोभीष्मोपियस्मैब्रह्मास्त्रंतेने । तदुक्तंविश्वजि
त्खंडे भीष्मोन्यंधनुरादायसज्यंकृत्वातदात्मवान् ॥सर्वेषांपश्यतांतत्रब्रह्मास्त्रंसंदधेमृधे॥ ततःप्रादुष्कृततंतेजःप्रचंडंवीक्ष्यमाधवः ॥
स्वबलस्यापिरक्षार्थंब्रह्मास्त्रंसंदधेस्वयम् ॥ द्वादशादित्यसंकाशंयुयुधातेपरस्परम् ॥ त्रीँल्लोँकोन्दहतोर्द्वेयेऽनिरुद्धस्तेजहारहेत्या
दिनानारदेनबहुलाश्वंप्रति । यस्मिन्ब्रह्मास्त्रेसूरयोऽर्जुनप्रभृतयोपिमुह्यंतिकिमिदंकुतोवेतिनजानंति । अतएवोक्तम् । किमि
दंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहमित्यादिनोक्तमर्जुनेन । यत्रानिरुद्धेत्रिसर्गोदेहित्वेनप्रतीतिर्मृषा । कथंयथातेजोवारिमृदांविनि
मयोमृषा । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसा ॥ दोःसहस्रंत्वयादत्तंपरंभारायमेभवत् ॥ त्रिलोक्यांप्रतियोद्धारंनलभेत्वद्वतेसमामितितदुक्त
निर्गतोऽस्तःक्षेपकोयस्यसनिरस्तोबाणासुरस्तस्यापिकुहकोऽहोयंमय्यागतेपिनिर्भयइतिविस्मयजनकस्तम् ॥ यद्वानिरस्तः कुह
कस्सहस्रबाहुत्वेनाविस्मयजनकोबाणोयेनतम् । पुनःसत्यंयोगिध्येयम् । तद्वक्ष्यति । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंसंराध्यंयोगिभिःशनैः ।
शारदेंदीवरश्यामम्मृषीकाणामधीश्वरम् ॥ इत्यनिरुद्धपक्षः ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथार्जुनपक्षः ॥ ॥ वयंतमर्जुनंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांबलवीर्यधैर्याणांसर्गोरचनाऽमृषा ॥ कथंयथातेजो
वारिमृदामविनिमयइति । यतोमस्यार्जुनस्याब्रह्मादेः कश्यपस्यात्मजाइंद्रस्तस्यान्वयात्संबंधादर्थात्कुंत्यांजन्माभृत् ॥
यश्चस्वराट्स्वरस्वर्गमाटतिदेवशत्रुवधार्थमितिस्वराट् । तयोः षष्टिसहस्राणियज्ञघ्नांस्तोपितुःपिता ॥ जघानस्वर्गतोराजन्नेक

Collection of Pandit Shashi Bhushan Jha, New Delhi. Digitized by eGangotri

इंद्रप्रियंकरः ॥ इतिपष्ठेवक्ष्यति । यद्वास्वरान्भैरवमालकौशादिरागस्वरानटतिजानातीतिस्वराट् । स्वरकुशलतयाराग
कर्त्तार्जुनोभूदितिपाद्मीयसप्ताहमाहात्म्यषष्ठाध्यायोक्तेः । यश्चार्थेष्वभिज्ञः अर्थाः सत्यायमुद्दिश्यत्यक्तास्तद्भेदनशीला
श्चतइपवोबाणाअर्थेपवस्तानभितोजानातीत्यर्थेष्वभिज्ञः अमोघबाणविद्याकुशलइत्यर्थः । यश्चइतेसर्वत्रगतेकृष्णेरतिःप्रीति
र्यस्यसइतरतः । समासांतोत्रडः । अमोघबाणोबीभत्सुःश्रीकृष्णेत्वनुरागवानितिभारतादौ । यश्चकवयेविवेकवतेसात्यकये
आदिप्राक्तनंब्रह्मधनुर्वेदंतेने । यस्मिन्सूरयोपिमुह्यंतिअन्यशास्त्रेकृताभ्यासाअपिबाणसन्धानादिषुव्याकुलाभवंति । किंभूतं
स्वेनधाम्नाश्रयेणश्रीकृष्णेननिरस्तंकुहकमज्ञानंयस्यतंकुहकाजयद्रथप्रभृतयो वा । सत्यं नापांडवमिदंजगदितिभारतोक्तेः ॥
पांडवानांसदाविद्यमानत्वेनसत्यम् । पुनःपरंपरविभूतित्वात्तदुक्तं पांडवानांधनंजयइतिगीतायाम् । यद्वापरन्दैन्यपलायनरहित
त्वादुत्कृष्टम् । तदुक्तमभियुक्तैः आयूरक्षातिमर्माणि ह्यायुरत्रंप्रयच्छति॥अर्जुनस्यप्रतिज्ञेद्वेनदैन्यंनपलायनमिति। यद्वा सत्यं पिप
र्त्तिपालयतीतिसत्यंपरस्तंसत्यप्रतिज्ञंतद्भारतेस्फुटम् ।यद्वा सत्यः सत्यपराक्रमइतिसहस्रनामोक्तेः सत्येनश्रीकृष्णेनपूर्यतेपाल्यत
इतिसत्यंपरस्तम् । महाभारतेस्फुटमेतज्जैमिनीयेपिहंसध्वजोपाख्यानेच । औणादिकःखःकर्मणि ॥ ७८ ॥ ॥ ॥
अथोद्धवपक्षः ॥ वयंतमुद्धवंसदाहृदाधीमहि । तं कं यउद्धवोजन्मनांजीवानामाद्यस्यहरेरन्वयात्सेवनात्स्वराट्ज्ञानंजातः ॥
तद्वक्ष्यत्येकादशे सएव । विद्रावितोमोहमहांधकारोयआश्रितोमेतवसंनिधानादित्यादिना । यश्चार्थइष्यतेप्राप्यतेऽनेनेत्यर्थेषुनी
तिशास्त्रंतत्राभिज्ञःयद्वान्वीक्षिकीदंडनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोरित्यमरोक्तेरर्थेषुदण्डनीतिप्रतिपादकशास्त्रार्थेष्वभिज्ञः । तत्रार्थ
शास्त्रेतिसृणांप्रभावोत्साहदण्डशक्तीनांसर्गोऽमृषा । यद्वाक्षयःस्थानश्चवृद्धिश्चत्रिवर्गोनीतिवोदिनामित्यमरोक्तेस्त्रयाणांक्षयादीनां

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सर्गः इतरतइतरेपासंध्यादीनांषण्णांभेदाद्युपायचतुष्टयस्यसर्गोऽमृपा । जन्मप्राकट्यम् । संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयः ॥ षड्गुणाइत्यमरः । भेदोदण्डःसामदानमित्युपायचतुष्टयमितिच । किञ्चकोषदण्डबलंप्रभुशक्तिः बलमुत्साहशक्तिःमन्त्रशक्तिः पंचांगमंत्रोमंत्रशक्तिःअष्टवर्गस्यापचयः क्षयः उपचयोवृद्धिःअपचयोपचयाभावःस्थानंकृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुः कुंजरबन्धनम् ॥ खन्याकरखलादानंशून्यानांचनिवेशनमित्यष्टवर्गइति । यतोयस्मैउद्धवायतेजोवारिमृदांविनिमयोदेहादिर्यत्रमृपासकृष्णआदिसनातनंब्रह्मज्ञानंतेने ॥ अत्रयतइतिचतुर्थ्यर्थेतसिः । कस्यसुखस्यवयेविस्तारार्थंयस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोपिमुह्यंति ॥ किंभूतंस्वेनधाम्नाविद्याप्रतापेननिरस्तोव्यापादितःकुहकोऽनीतिवर्त्तिनामन्वयोयेनतम् । अन्यायेषुप्रवृत्तायेतेश्चुत्वोद्धवभाषितम् ॥ सुन्यायवर्तिनोजाताः किंवक्ष्येतस्यकौशलमित्युक्तं तपस्यवर्यैःपुनःसत्यंसदाव्रजवल्ल्यादिषुस्थितत्वात्तदुक्तं स्कांदे कालिन्द्याकृष्णपत्नीभ्यः । साधनभूमिर्बदरींव्रजताकृष्णेनमंत्रिणेप्रोक्ता ॥ तत्रास्तेसतुसाक्षात्तद्वयुनंग्राहयँल्लोकान् ॥ फलभूमिर्व्रजभूमिर्दत्तातस्मैपुरैवसरहस्या ॥ फलमिहनिगोहितंसदातदिहैवसउद्धवोलक्ष्यः ॥ गोवर्द्धनगिरिनिकटेसखीस्थलेपद्रजःकामः ॥ तत्रत्यांकुरवल्लीरूपेणास्तेसउद्धवोनूनमित्युक्त्वा । ततःपश्यत्सुसर्वेषुतृणगुल्मलताचयात् ॥ आजगामोद्धवःस्रग्वीश्यामःपीतांबरावृतः ॥ गुंजमालाधरोगायन्बल्लवीवल्लभंमुहुः ॥ इत्यादिनोद्धवास्थितिरुक्तासदाव्रजे । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टम् । नोद्धवोप्वपिमन्यूनइतिश्रीकृष्णोक्तेः ॥ इतिउद्धवपक्षः ॥ ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथहनुमत्पक्षः ॥ वयंतंहनुमन्तंसदाहृदाधीमहि । तंकयोहनुमानाद्यस्यश्रुतिविहितायुत्पत्तेराकाशस्यान्वयात्पुत्ररूपाद्वायोर्जन्मआयेप्राप । यतोयस्मैकवयेविदुपेस्वराट्श्रीरामआदिसनातनंब्रह्मरामहृदयरूपंतेने । तदुक्तं ब्रह्मांडे । ततोरामःस्वयंप्राह

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

हनूमंतमुपस्थितम् ॥ शृणुतत्त्वंप्रवक्ष्यामिह्यात्मानात्मपरात्मनाम् ॥ आकाशस्ययथाभेदस्त्रिविधोदृश्यतेमहानित्यारभ्येदंरहस्य
मित्यंतैर्नवभिः । योहनुमानितरतः इंकामंतरतिजयतीतीरःसएवेतरतःजितेंद्रियः । अत्रप्रथमार्थेतसिः । अर्थेषुशब्दार्थेष्वभिज्ञः ।
शब्दशास्त्रमशेषेणश्रुतंनूनमनेकधा ॥ अनेनभाषितंकृत्स्नंनाकिंचिदपशब्दितामितिब्रह्मांडे तस्यशब्दकौशल्योक्तेः । अर्थकौश
ल्यस्यशब्दकौशल्येनांतरीयकतयार्थेष्वभिज्ञइत्युक्तम् । यद्वाकार्याकार्येष्वभिज्ञः । श्रीरामदूतत्वात् । दूतःसर्वार्थकुशलःक्रियते
राजसत्तमैरितिनीतिशास्त्रात् ॥ मनोजवंमारुततुल्यवेगंजितेंद्रियंबुद्धिमतांवरिष्ठम् ॥ वातात्मजंवानरयूथमुख्यंश्रीरामदूतंशि
रसानमामीतिसर्वत्रपदेषुमानंबोध्यम् । यस्मिन्हनूमतिसूर्योपींद्रादयस्तत्प्रभावानभिज्ञाःसंतःप्राकृतंवानरंमत्वावज्रप्रक्षेपादिरू
पंमोहंप्राप्नुवंति । यत्रहनूमतित्रयाणांवीर्यधैर्यकौशलत्वानांसर्गोऽमृषा । वीर्यधैर्यकौशलत्वंयथावीरेहनूमति ॥ नतथान्यत्रद
श्यंतेतेनायंप्रवलोमितः ॥ इतिजांबवदुक्तेः । दृष्टांतःपूर्ववत् । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्ताःकुहकाअक्षप्रभृतयोराक्षसायें
नतम् ॥ पुनःसत्यंसत्यरूपहरेर्विभूतित्वात् । किंपुरुषाणांहनूमानित्येकादशेश्रीमुखोक्तेः ॥ परमत्युत्कृष्टंरामसेवकत्वाद्रामादप्यु
त्कृष्टतयाप्रकाशितवलंरामः सेतुनावारिधिमतरत्सचकूर्दनेनेत्युत्कर्षस्तदुक्तमभियुक्तैः प्रसिद्धमेतल्लोकेत्रस्वामिनः सेवकोधिकः ॥
सेतुंकृत्वातरद्रामोवायुजोब्धिंचकूर्दनादिति । यद्वारामोद्विर्नावभाषतइतिप्राचेतसोक्तेःसत्यंपिपार्त्तिपालयतीतिसत्यंपरोरामः॥ खोत्र
प्रत्ययःखित्वात्पूर्वपदस्यमुम्।सविद्यतेउपास्यत्वेनयस्यससत्यंपरस्तं।मत्वर्थीयोत्राच्।श्रीरामोपासनपरम्॥इतिहनुमत्पक्षः।८०॥
अथगरुडपक्षः ॥ वयंतंगरुडंसंदधीमहि ॥ तंकश्यपोत्रिपुत्रोब्रह्मणोऽन्वयादंशाज्जन्मब्रह्मपुत्रोमरीचिर्मरीचेःकश्यपस्त
स्माद्गरुड इति ॥ योगरुडःस्वर्स्वर्गमाटतिप्राप्नोत्यमृतानयनार्थमातृदासीभावापनोदायेतिस्वराट् । अत्रचेत्थंभारतीयाख्यान

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मनुसंधेयम् । कद्रूर्विनताचकश्यपस्यभार्येकश्यपाद्गर्भंस्वीकृत्यांडानिसुषुवातेकद्रूस्तुप्रथममेवांडानिविभिद्यात्मजान्लालयामास ।
विनताचकश्यपेनोक्तातवद्वेअंडेभविष्यतस्तेचसहस्रवर्षादर्वाङ्नभेत्तव्येपुत्रौतेऽतीवप्रबलौभविष्यतः । साचैवंश्रुत्वाजानंत्यापिक
द्रूसुतान्सर्पान्वीक्ष्यैकमंडंपञ्चशतवर्षांतेबिभेदतन्मध्यादनूरुरात्मजोजातःसन्मातरंयत्त्वयाऽपूर्णांगस्यममांडंविभिन्नमतस्त्वंदासीभ
विष्यसीतिशशाप । द्वितीयंत्वयांडंनभेत्तव्यमितिचोवाच । ततोऽब्दसहस्रांतेद्वितीयांडेगरुडोबभूव । सचातीवबलवत्तरःएवंस्थि
तेकदाचित्कद्रूविनतयोःसूर्याश्वपुच्छाः कृष्णवर्णाहरिद्वर्णावेतिविवदमानयोर्विनतयोक्तंहरिद्वर्णाःकद्र्वाचोक्तंकृष्णवर्णाइतिविवादेक
द्रूरुवाचयदिकृष्णवर्णाःसूर्याश्वपुच्छास्तर्हित्वंमेदासीभविष्यसिहरिद्वर्णाश्चेत्तर्ह्यहंतेदासीभविष्यामीतिताभ्यामुक्तम् । तत्रगत्वाद्र
ष्टव्यास्तेततोगमनावसरेस्वात्मजान्नागान्प्रोवाचहेपुत्रायूयंरोमरूपाणिकृत्वाश्यामीभूयसूर्याश्वपुच्छेषुलग्नाभविष्यथान्यथाहंविन
तादासीभविष्यामीत्युवाचतेचतथैवचक्रुस्ततस्तेऽङ्गीयकृष्णवर्णानेवपुच्छान्ददृशातेतदाविनताकद्रूदासीजाता । कदाचिद्गरुडः
स्वमातरंकद्रूदास्येप्रवृत्तांवीक्ष्यमातस्त्वंकथंदासीजातेतिपप्रच्छतयाचसर्ववृत्तंगरुडायोक्तंतच्छ्रुत्वागरुडोमातरंप्राहमातस्त्वमेनांपृ
च्छकथंमेदासीत्वंनिवर्त्तिष्यतेसाचतथैवंपप्रच्छतयोक्तंयदित्वदात्मजो गरुडः स्वर्गान्मदात्मजानामामृतत्वाप्तयेऽमृतमानयेत्तदाते
दास्यत्वंनंक्ष्यति। तयाचतथैवगरुडायोक्तंसचस्वर्गंगत्वेन्द्रादीन्निर्जित्यामृतकलशमानयामासइंद्रश्चगरुडंपप्रच्छाकिमर्थममृतंनेष्य
सितेनोक्तंनागार्थंततइंद्रःप्रोवाचतेतुस्वभावतएवक्रूराअमृतं तेभ्योनदेयंततोगरुडउवाचमयातत्रनेतव्यमेवनतेभ्योदानेहठःकिंतुमा
तृदास्यत्वापनुत्तयेएवहठोऽतस्तत्रयातव्यःकथंचिदानेयमित्युक्त्वाकलशंगृहीत्वागत्वाप्रोवाचैतदमृतकलशमानीतं पश्याधुनामन्मातु
र्दासीत्वंगतंतयात्रिरुक्तंगतमिति । ततइंद्रोनागान्पानेप्रवृत्तान्ब्राह्मणोभूत्वाप्रोवाचनेदमस्नात्वापेयंतेचस्नानार्थंगताइंद्रःकलशमा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दायस्वर्गयचाविति भारते । यश्चार्थेपुकर्त्तव्याकर्तव्येष्वभिज्ञःछंदोमयत्वात् । छंदोमयत्वंतुतस्यछंदोमयेनगरुडेनसमुह्यमानइत्य
ष्टमे । गरुडोभगवान्स्तोत्रस्तोमछंदोमयःप्रभुरितिपष्ठेच । आकीर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तोममुदीर्णसामेतितृतीयेचवक्ष्य
ति । बृहद्रथंतरेपक्षाविति श्रुतेश्च । त्रिवृद्वेदःसुपर्णाख्योयज्ञंवहतिपूरुषमितिद्वादशेपिवक्ष्यति । यतश्चेत्याकृष्यचतुर्थ्याविपरिण
मय्ययोज्यम् । ततश्चयतोयस्मैगरुडायहृद्यतेन्तर्यामिरूपेणेतिहृदायोविष्णुरादिब्रह्मगरुडपुराणरूपंतेनेप्रकाशितवान् । किंभू
तायकवयेऽतिविदुषे । ननुवेदरूपः स्वयंकथंविष्णोःपुराणमधीतवानितिचेच्छ्रीकृष्णादिवल्लोकसंग्रहार्थमेवेतिबोध्यम् ॥ किंचय
स्मिन्गरुडेसूरयोपिनास्तिकाःकथंपक्षिणापृष्टंकथंचतस्मैप्रोक्तमितिनंसभवतीतिमोहमाप्नुवंति । यत्रत्रयाणांसमुद्रोच्छोषणमेरू
न्मूलनवासुक्यादिदमनानांसर्गः स्थितिरमृषा । दृष्टांतःपूर्ववत् । गरुडेनटिट्टिभार्थंकदाचित्समुद्रशोषणंपक्षवातेनमेरोरुन्मूलन
मपिकदाचित्कृतंवासुक्यादिदमनंप्रसिद्धमेवतस्येति । किंभूतस्वेनधाम्नानिरस्ताःकुहकाःसमुद्रोपकंठगानिषादायेनतम् । प्राङ्
भूतोगरुडः क्षुन्निवृत्त्यर्थंपितरमुवाचक्षुधामांबाधतेतांवारयतेनोक्तंसमुद्रेएकमत्स्योऽतिविस्तृतोस्तितंभक्षयसतंगृहीत्वाभाक्षितुका
मोवालखिल्यवटस्कंधेनिषसादतद्धारेणवटस्कंधोविभेदसचतंलंबमानंपिंसमूहं स्कंधेपद्भ्यांगृहीत्वा कस्मिंश्चित्पर्वतेगत्वातत्रसंस्था
प्यमत्स्यंचखादतेनाप्यनिवृत्तक्षुधः पुनरागत्यपितरंमेक्षुधामत्स्याशनेननगतेतिप्रोवाचतदापित्रोक्तंसमुद्रोपकंठगान्निपादान्भ
क्षयब्राह्मणंस्वकण्ठतापेनविज्ञायत्यक्त्वेतिविस्तृतंभारते । पुनःसत्यंसुपर्णोहंपतत्रिणामितिभगवद्रूपत्वोक्तेः । पुनःपरंब्राह्मतेज
सउद्भूतत्वात्सर्वविपापहारिनामत्वाद्वा ॥ ब्राह्मतेजसउद्भूतत्वंतुभारतेसमुदाहरणावसरेइंद्रेणोपहसितैर्वालखिल्यैरिंद्रमदापनोदायप्र
कटितस्वकोपाग्निनालोकत्रयंतापितंतत्रत्यैरर्थितः कश्यपस्तत्तेजोधृत्वाविनतागर्भेनिदधौतदेवगरुडोभूत्वेंद्रमदममृतानयनेपनुनो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

देतिप्रसिद्धम् । विषहारित्वंतुहरिवंशे । गरुत्मान्वितततैःपक्षैर्नखाग्रैःसलिलंमहीम् ॥ समासहस्रंसंपूर्णंचूलाग्रेणावलंबिना ॥ पर्णभारैश्चविकचैर्विस्तीर्णैर्वसुधातले ॥ रराजवसुधाचैवपर्णैर्बहुविचित्रितैः ॥ येनवृत्तेनजीवेयुःसर्वभूतानिभारत ॥ इहलोकेमनुष्येंद्रदेवलोकेचभारत ॥ द्यौरिवाचितनक्षत्रामहीतलविसर्पिभिरिति । अस्यार्थस्तुगरुत्मान्सलिलंमहींचममजीवनभूतंद्वंद्वंपात्विति शेषः ॥ पक्षभारैःकृत्स्नांपृथिवींद्याञ्चव्याप्यस्थितामित्यर्थः ॥ मांपातुइतिशेषः । विततैःपक्षैर्नखाग्रैरवलंबिनाचूलाग्रेणच कीदृशंमांसंपूर्णंबाह्याभ्यंतरज्योतिर्भिः सूर्यवागादिभिः तत्प्रकाश्यंतद्व्याप्यस्थितामित्यर्थः । एतदेवाह यः वसुब्रह्मधीयतेऽस्मिन्वसुधाशरीरंतस्यतलेगर्भेविकचैर्विकाशिभिर्विशीर्णैः सर्वतोविप्रकीर्णैः पर्णभारैः पक्षैरिव पक्षैरिंद्रियैस्तेषांभारैः कार्यसमूहैः रराजराजतेयोगिदृष्टयेतिभावः ॥ यस्यचपर्णैस्तैरेवपक्षैर्बहुविचित्रितैर्विषयभेदात्वसुधाशरीरंचरराजयोंतः शरीरेसर्वात्मरूपेणराजतेशरीरश्चयेनराजतेसइत्यर्थः । मंत्रजपफलमाहयेनमंत्रेण वृत्तेनावर्त्तितेन सर्वभूतानिविपत्यागाज्जीवेयुः येनचमंत्रेणमहीशरीरंनिर्विपातलविसर्पिभिरिंद्रियाद्यैराचितनक्षत्राद्यौरिवरराजेत्यनुषंगः ॥ अथात्रैवमंत्रोद्धारमाह ॥ पूर्वक्लोकेचब्रह्माविधाताब्रह्मप्रणवअहिंसकमक्षरममृतबीजंवंबीजमित्यर्थः । विततैःदीर्घैःपक्षैःस्वरैर्युक्तेनवंबीजेनेत्यर्थः । नखाग्रैःपंचांगैर्न्यासैः । सलिलंवंबीजंमहींलंबीजंसमासहस्रंसमासहहस्रंहकारसकाररेफानांकूटंतेवर्णाः संपूर्णचरमः स्वरश्चूलाशिखातस्याअग्रंवषट्पदंतेनअवलंबनशीलेनपल्लवेनचमंत्रः । मंत्रस्तु ॐ वंलंहःवषट्इतिषडक्षरात्मकः । ॐअस्याहिंसकमंत्रस्यब्रह्माऋषिर्गायत्रीछंदःगरुत्मान्देवतावंबीजंहःशक्तिःलंकीलकंविषनाशनेविनियोगः । ॐवांगरुत्मान्हृदयायनमः अंगुष्ठयोः ॐवींगरुत्मान्शिरसेस्वाहातर्जन्योः ॐवूंगरुत्मान्शिखायैवषट्मध्यमयोः ॐवैंगरुत्मान्कवचायहुंअनामिकयोः ॐवौंगरुत्मान्नेत्रत्रयायवौषट्कनिष्ठिकयोः ॐवः गरुत्मान्

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अस्त्रायफट्करतलकरपृष्ठयोरितिसवागरुडोपनिषच्चविषहरणेमानम् ॥ इतिगरुडपक्षः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथसुदर्शनपक्षः ॥ वयंतत्सुदर्शनंचक्रंसदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांलोकानांसर्गःपालनानिश्चयोऽमृषा । यद्वात्रयाणांदैत्यदानवरक्षसांसर्गोनाशनिश्चयोऽमृषा । दृष्टांतःपूर्ववत् । सुदर्शनायत्रैलोक्यपालकायनमोस्तुते ॥ नाशकायनमस्तुभ्यंदैत्यदानवरक्षसामितिनारदीयवैष्णवयोः । त्रैलोक्यगोपायविशुद्धवर्चसइत्यंबरीषोपिवक्ष्यति । यतोयस्याद्यस्यविष्णोरन्वयाद्देहादेवजन्माविर्भावोभूत् । इतरतइतरेषांकंबुपद्मगदांबरभूषादीनामपियतोजन्माभूत् । तमद्भुतंबालकमंबुजेक्षणमित्यत्रतत्साहित्येनावतारश्रवणाच्चैतन्यमयत्वेनात्यंतभेदाभावात्तादात्म्यमेवपरिच्छदानांबोध्यम्। एतदभिप्रायेणैवोक्तंनारायणवर्मस्तोत्रांते । यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितःस्वयम् ॥ भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीःस्वमायया ॥ तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः ॥ पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ॥ इति ॥ ऐकात्म्यानुभावानामात्मारामाणांतदंगप्रत्यंगभेदयाथार्थ्येपिस्वयंविकल्परहितस्तैश्चैतन्यमयत्वेनाभिन्नएवानुभूत इतितथैवस्वमाययास्वरूपशक्त्याभूषणाद्यभिधास्तद्वृत्तिरूपाःशक्तीश्चधत्तेताअपितैस्तथानुभूताइतितेनैवाविद्वदनुभवरूपेणसत्यमानेन यदितत्सत्यंपूर्वोक्तंतदातैरेवभूषणादिलक्षणैःसर्वैःस्वरूपैःस्वरूपांशैर्नःपातित्वत्यर्थः । अनेनास्त्राण्यपितदंगान्येवसहजातत्वादतउक्तमन्वयाद्देहादित्यर्थः । यत्सुदर्शनंस्वराट्स्वेनैवराजतेप्रधनइतिस्वराट् । तद्वक्ष्यत्यंबरीषः यदाविसृष्टस्त्वमनंजनेनैवबलंप्रविष्टोजितदैत्यदानवम् ॥ बाहूदरोर्वङ्घ्रिशिरोधराणिवृक्णन्नजस्रंप्रधनेविराजसे ॥ इति ॥ यद्वास्त्रान्निजात्राजयतिस्वसंबंधेनैवकुण्ठेनीत्वाप्रकाशयतीतिस्वराट् । अतएवोक्तंपद्मपुराणे हतानांचक्रधरेणविष्णुनात्रैलोक्यनाथेनजनार्दनेन ॥ तेतेगताविष्णुपुरींनरेंद्राःक्रोधोपिदेवस्यवरेणतुल्यः॥इतिपांडवगीतायां । चक्रधरेणेत्युक्तेश्चक्रहतानामेवविष्णुपदाप्तिः । किंभूतं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दितिप्रसिद्धम् । विषहारित्वंतुहरिवंशे । गरुत्मान्वितततैःपक्षैर्नखाग्रैःसलिलंमहीम् ॥ समासहस्रंसंपूर्णंचूलाग्रेणावलंबिना ॥ पर्ण
भारैश्चविकचैर्विस्तीर्णैर्वसुधातले ॥ रराजवसुधाचैवपर्णैर्बहुविचित्रितैः ॥ येनवृत्तेनजीवेयुःसर्वभूतानिभारत ॥ इहलोकेमनुष्येंद्र
देवलोकेचभारत ॥ द्यौरिवाचितनक्षत्रामहीतलविसर्पिभिरिति । अस्यार्थस्तुगरुत्मान्सलिलंमहींचममजीवनभूतंद्वंद्वंपात्विति
शेषः ॥ पक्षभारैःकृत्स्नांपृथिवींद्याञ्चव्याप्यस्थितमित्यर्थः ॥ मांपातुइतिशेषः । विततैःपक्षैर्नखाग्रैरवलंबिनाचूलाग्रेणच
कीदृशंमांमंपूर्णंबाह्याभ्यंतरज्योतिर्भिः सूर्यवागादिभिः तत्प्रकाश्यंतद्व्याप्यस्थितमित्यर्थः । एतदेवाह यः वसुब्रह्मधीयतेऽ
स्मिन्वसुधाशरीरंतस्यतलेगर्भेविकचैर्विकाशिभिर्विशीर्णैः सर्वतोविप्रकीर्णैः पर्णभारैः पक्षैरिव पक्षैरिंद्रियैस्तेषांभारैः कार्यसमूहैः
रराजराजतेयोगिदृष्टयेतिभावः ॥ यस्यचपर्णैस्तैरेवपक्षैर्बहुविचित्रितैर्विषयभेदात्वसुधाशरीरंचरराजयोतेः शरीरेसर्वात्मरूपेणरा
जतेशरीरश्चयेनराजतेसइत्यर्थः । मंत्रजपफलमाहयेनमंत्रेण वृत्तेनावर्त्तितेन सर्वभूतानिविषत्याशाजीवेयुः येनचमंत्रेणमहीशरी
रंनिर्विषातलविसर्पिभिरिंद्रियाद्यैराचितनक्षत्राद्यौरिवरराजेत्यनुषंगः ॥ अथात्रैवमंत्रोद्धारमाह ॥ पूर्वश्लोकेचब्रह्माविधातात्रब्रह्मप्र
णवअहिंसकमक्षरममृतबीजंवंबीजमित्यर्थः । विततैःदीर्घैःपक्षैःस्वरैर्युक्तेनवंबीजेनेत्यर्थः । नखाग्रैःपंचांगैर्न्यासैः । सलिलंवंबी
जंमहींलंबीजंसमासहस्रंसमासहहस्रंहकारसकाररेफानांकूटंतेवर्णाः संपूर्णचरमः स्वरश्चूलाशिखातस्याअग्रंवषट्पदंतेनअवलंबनशी
लेनपल्लवेनचमंत्रः । मंत्रस्तु ॐ वंलंहःवषट्इतिषडक्षरात्मकः । ॐअस्याहिंसकमंत्रस्यब्रह्माऋषिर्गायत्रीछंदःगरुत्मान्देवतावंबी
जंहःशक्तिःलंकीलकंविषनाशनेविनियोगः । ॐवांगरुत्मान्हृदयायनमः अंगुष्ठयोः ॐवींगरुत्मान्शिरसेस्वाहातर्जन्योः ॐवूंगरु
त्मान्शिखायैवषट्मध्यमयोः ॐवैंगरुत्मान्कवचायहुंअनामिकयोः ॐवौंगरुत्मान्नेत्रत्रयायवौषट्कनिष्ठिकयोः ॐवः गरुत्मान्

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अस्त्रायफट्करतलकरपृष्ठयोरितिसवागरुडोपनिषच्चविषहरणेमानम् ॥ इतिगरुडपक्षः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथसुदर्शनपक्षः ॥ वयंतत्सुदर्शनंचक्रंसदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांलोकानांसर्गःपालनानिश्चयोऽमृषा । यद्वात्रयाणांदैत्यदानवरक्षसांसर्गोनाशनिश्चयोऽमृषा । दृष्टांतःपूर्ववत् । सुदर्शनायत्रैलोक्यपालकायनमोस्तुते ॥ नाशकायनमस्तुभ्यंदैत्यदानवरक्षसामितिनारदीयविष्णवयोः । त्रैलोक्यगोपायविशुद्धवर्चसइत्यंबरीषोपिवक्ष्यति । यतोयस्याद्यस्यविष्णोरन्वयाद्देहादेवजन्माविर्भावोभूत् । इतरतइतरेषांकंबुपद्मगदांबरभूषादीनामपियतोजन्माभूत् । तमद्भुतंबालकमंबुजेक्षणमित्यत्रतत्साहित्येनावतारश्रवणाच्चैतन्यमयत्वेनात्यंतभेदाभावात्तादात्म्यमेवपरिच्छदानांबोध्यम् । एतदभिप्रायेणैवोक्तंनारायणवर्मस्तोत्रांते । यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितःस्वयम् ॥ भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीःस्वमायया ॥ तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः ॥ पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ॥ इति ॥ ऐकात्म्यानुभावानामात्मारामाणांतदंगप्रत्यंगभेदयाथार्थ्येपिस्वयंविकल्परहितस्तैश्चैतन्यमयत्वेनाभिन्नएवानुभूत इतितथैवस्वमाययास्वरूपशक्त्याभूषणाद्यभिधास्तद्वृत्तिरूपाःशक्तीश्चधत्तेताअपितैस्तथानुभूताइतितेनैवविद्वदनुभवरूपेणसत्यमानेन यदितत्सत्यंपूर्वोक्तंतदातैरेवभूषणादिलक्षणैःसर्वैःस्वरूपैःस्वरूपांशैर्नःपातित्वत्यर्थः । अनेनात्मापयपितदंगान्येवसहजातत्वादतउक्तमन्वयाद्देहादित्यर्थः । यत्सुदर्शनंस्वराट्स्वेनैवराजतेप्रधनइतिस्वराट् । तद्वक्ष्यत्यंबरीषः यदाविसृष्टस्त्वमनंजनेनैवबलंप्रविष्टोजितदैत्यदानवम् ॥ बाहूदरोर्वङ्घ्रिशिरोधराणिवृक्णन्नजस्रंप्रधनेविराजसे ॥ इति ॥ यद्वास्वान्निजात्राजयतिस्वसंबंधेनैवकुण्ठेनोत्वाप्रकाशयतीतिस्वराट् । अतएवोक्तंश्रीभगवताचक्रधरेणविष्णुतात्रैलोक्यनाथेनजनार्दनेन ॥ ततेगताविष्णुपुरींनरेंद्राःक्रोधोपिदेवस्यवरेणतुल्यः॥इतिपांडवगीतायां । चक्रधरेणेत्युक्तेश्चक्रहतानामेवविष्णुपदाप्तिः । किंभूतं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

अर्थानिच्छंतीत्यर्थेपवोदैत्यास्तेष्वाभिनिर्भर्यंयच्चक्रंज्ञःजानातिभक्ताविरोधिनमितिज्ञः ।। पुंस्त्वमार्षम् । ननुकथंजडरूपंचक्रंजाना
तीतिचेन्नजडंतत्चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधैरितिवक्ष्यमाणत्वेनचैतन्यरूपत्वमेवअन्यथामूर्त्तिधारणानुपपत्तेः । किंचसाक्षाद्भग
वतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानामितिभरताख्यानेनतस्याप्रमत्ततोक्तिर्विनाचिद्रूपत्वंनसंगच्छते । यआ
दिकवयेप्राचीनविदुषेदुर्वाससेब्रह्मनिजमहत्त्वंतेने । अत्रापिपुंस्त्वंपूर्ववत् । यस्मिंश्चक्रेसूरयोऽपिशस्त्रदृष्ट्यामोहमनुभवंतिनतुतदन्य
शस्त्रवद्धार्यंतस्यतुभगवदवयवत्वेनकूर्मावयववदाविर्भावतिरोभावावेवस्तोभगवच्छरीरेकाचित्तुसुनाभंचास्मरद्विभुरित्युक्तिः । सातदा
विर्भावपराऽतएवमोहिनीरूपेणराहुशिरःकृंतनेस्वभुजात्तदैवाविर्भाव्यतच्छिरश्चकर्तेतिसंभाव्यते । पुनःकिंभूतंस्वेनधाम्नानिरस्ताः
कुहकादुर्वासःप्रभृतिकृत्याद्यायेनतम् । तत्सर्वमग्रेस्फुटमेव । पुनःसत्यत्वंधर्मस्त्वमृतंसत्यामितिसत्यरूपतास्यांबरीषेणोक्ता पुनः
परंसहस्रारत्वाच्युतप्रियत्वसर्वास्त्रघातित्वात्तदुक्तं अंबरीषेणसुदर्शननमस्तुभ्यंसहस्राराच्युतप्रिय ॥ सर्वास्त्रघातिन्विप्रायस्व
स्तिभूयादिडस्पते इतिनवमे । यद्वात्वंतेजः पौरुषंपरमिहसाक्षादेवपरतोक्तेः ॥ इतिसुदर्शनपक्षः ॥ ८२ ॥ ॥ ॥

अथश्रीलक्ष्मीपक्षः॥वयंतल्लक्ष्मीरूपंतेजःसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांदैन्यदौर्भाग्यानुत्साहानांसर्गोलोकोत्सादननिश्चयो
मृषा । दैन्यानुत्साहदौर्भाग्यपीडानश्यतिनिश्चितम् ॥ श्रीलक्ष्मीस्मरणादेवसत्यंसत्यंनराधिपोतिपुराणात् । कथंयथातेजआदीनां
विनिमयोमृषेति । यद्वायत्रत्रयाणांगुणानांसर्गःस्थितिरमृषेति । सर्वस्याद्यामहालक्ष्मीस्त्रिगुणापरमेश्वरी ॥इतिप्रथमरहस्योक्तेः । ॥९०॥
यतोमहालक्ष्म्यास्सकाशादाद्यस्य विष्णोरितरतइतरेषां च जन्माविर्भावस्तस्या एव मूलप्रकृतित्वात् । महालक्ष्मी
स्तयालोकेमूलप्रकृतिरेवसा ॥ ततएवसमुद्भूताब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ क्वचित्कल्पेब्रह्मणस्तेक्वचिन्मत्तःक्वचिद्धरेः । क्वचित्स्कंदात्

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, Jammu. Digitized by eGangotri

क्वचित्सूर्यात्क्वचिज्जातागणेश्वरादित्यादिस्कांदेशिवेनोमांप्रत्युक्तेः । विष्णुःशरीरग्रहणमहमीशानएवच॥ कारितास्तेयतोतस्त्वांक
स्स्तोतुंशक्तिमान्भवेदितिमार्कंडेयेपि। ततएवविष्ण्वाद्याविर्भावःप्रतीयते । श्रीगीतास्वपि ममयोनिर्महद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनलक्ष्म्यपरप
र्यायप्रकृतिरेवाविर्भावस्थानंवर्णितेति । इतरतइहषष्ठ्यर्थेतसिः । किंचयस्याअन्वयात्संबंधात्स्वराडपिदरिद्रोप्यर्थेष्वभिज्ञोधनधा
न्यसमृद्धोभवेत् । तदुक्तंस्कांदे शूरःसएवसगुणीसबुधःसधन्योमान्यःसएवकुलशीलकलाकलापैः ॥ एकःशुचिःसहिपुमान्सक
लेपिलोकेयत्रापतेत्तवशुभेकरुणाकटाक्षः ॥ इत्यगास्तिना । दरिद्रोपिमहापूज्योजायतेयत्कृपावशात् ॥ तांलक्ष्मींकमलावासांवन्दे
ब्रह्मादिभिस्स्तुतामितिलक्ष्मीस्तवोक्तेः । यल्लक्ष्मीरूपंतेजआदिकवयेविष्णवेतमनुकूलयितुंब्रह्मकोर्थस्स्तुतिंतेने । तद्वक्ष्यतिपश्चमे
नमोभगवतेहृपीकेशायसर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मनइत्यारभ्यमत्प्राप्तयेजेशसुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपऐन्द्रियोधियः । ऋतेभवत्पा
दपरायणान्नमांविंदंत्यहंत्वद्धृदयायतोजितः ॥ सत्वंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकरांबुजंयत्तदधायिसात्वताम् ॥ बिभर्षिमालक्ष्मंवरे
ण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितंविभुरित्यंतैर्गद्यपद्यैरिति। यस्मिंस्तेजसिसतिकवयोपिदेवमनुजाद्याइन्द्रप्रभृतयोविद्वांसोपिमुह्यंति।
कोगृध्येतपण्डितोलक्ष्मींत्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाहमासुरंभावंनीतोद्यविबुधेश्वर' ॥ इतिषष्ठइंद्रोक्तेः । नह्यन्योजुषतोजोष्यान्बु
द्धिभ्रंशोरजोगुणः ॥ श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्रस्त्रीद्यूतमासवः ॥ इतिदशमेनारदोक्तेश्च । राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धोनश्रेयोविंदतेनृपः॥
त्वन्मायामोहितोनित्यंमन्यतेसम्पदोचलाः ॥ इत्यादिजरासंधाख्यानोक्तेः । हैहयोनहुषोवेनोरावणोनरकोपरे ॥ श्रीमदाद्भ्रंशि
ताःस्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ इत्यपितत्रैवोक्तेश्च । माराज्यश्रीपभृत्पुंसःश्रेयस्कामस्यमानद॥ सुजनानुतवाघंधून्नपश्यतिययां
धदृक् ॥ इतिनंदंप्रतिवसुदेवोक्तेश्च।अतएवसुदाम्नाप्युक्तं अधनोयंधनंप्राप्यमाद्यन्नुच्चैर्नमांस्मरेत् ॥ इतिकारुणिकोनूनंधनंमेभूरि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नाददात् ॥ इति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नानिरस्तंकुहकंनिजसोविनांदुःखंयेनतत्तथा । लक्ष्मींश्रियंचकमलांकमलालयांचपद्मार
मांनलिनयुग्मकरांचमांच॥क्षीरोदजाममृतकुम्भकरेन्दिरांचविष्णुप्रियामितिसदाजपतांक्वदुःखमितिस्कांदेऽगस्त्युक्तेः। पुनःसत्यं
सत्यरूपस्यविष्णोरनपायिनीत्वात् । तदुक्तंपराशरेण देवत्वेदेवदेहेयंमानुषत्वेचमानुषी ॥ विष्णोर्देहानुरूपांस्वांकरोत्येषात्मन
स्तनुमिति । वैष्णवेपि नित्यैवसाजगन्माताविष्णोःश्रीरनपायिनी ॥ यथासर्वगतोविष्णुस्तथैवेयंद्विजोत्तमेति । किंश्चेयमेवरु
क्मिण्यादिरूपेत्यपिज्ञेयम् । एकधाबहुधाचैवशतधाचसहस्रधा ॥ अनंतधास्वसंकल्पादात्तकिंकरविग्रहा ॥ वाराणस्यांविशाला
क्षीविमलापुरुषोत्तमे ॥ रुक्मिणीद्वारकायांतुराधावृन्दावनेवने ॥ इत्यपितत्रैव । वृन्दावनाधिपत्यंतुदत्तंतस्यैप्रतुष्यता ॥
कृष्णेनान्यत्रदेवीनांराधावृंदावनेवने ॥ इतिपाद्माच्चान्यत्रदेवीविशालाक्ष्यादिकेत्यर्थः । वृहद्गौतमीयेराधायालक्ष्मीत्वंस्मर्यते ।
देवस्यमूर्तिंलावण्यपीतवस्त्रादिभूषिताम् ॥ देवस्यामेदरूपेणतप्तहेमसमप्रभाम् ॥ रक्तवस्त्रपरीधानांरक्तालंकारभूषिताम् ॥ श्रीरा
धांवामभागेतुपूजयेद्भक्तितत्परः ॥ लक्ष्मीप्रणवमुच्चार्य्यराधिकायैनमोलिखेत् ॥ राधिकामनुराख्यातश्चतुर्दशकलावहः ॥ चतु
र्मुखऋषिश्चास्यगायत्रीछंदईरितम् ॥ देवीकृष्णमयीप्रोक्ताराधिकापरदेवता ॥ सुरूपाद्विभुजाचित्रवसनाभरणान्विता ॥ सर्वल
क्ष्मीमयीसर्वकांतिःसंमोहिनीपरेत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तेन ।पुनःपरंपरब्रह्मरूपत्वात्तच्चजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वमोचकत्वेनसंगच्छतए
वास्याः । नमस्येसर्वभूतानांजननीमब्जसम्भवाम् ॥ त्वंसिद्धिस्त्वंसुधास्वाहास्वधात्वंलोकपावनी ॥ इत्यादिना । शरीरारोग्य
मैश्वर्यमरिपक्षक्षयःसुखम् ॥ देवित्वद्दृष्टिदृष्टानांपुरुषाणांनदुर्लभम् ॥ इत्यंतेनवैष्णवेउक्तम् । हरिवंशेपि ।आवासःसर्वभूतानांनि
ष्ठाचपरमागतिः ॥ इतितस्याःसर्वाधिष्ठानत्वंमुक्तप्राप्यत्वंचोक्तम् । तत्रैव । त्वयाव्याप्तमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंगममितिसर्वात्मता

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

चोक्ता । भविष्येपि।योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति॥ तस्याहंनित्यदेहस्थासचनित्यंमयिस्थितः॥ नपश्यत्सर्वभूतेषुनचसर्वं मयिस्थितम् ॥ सतुपर्वतदुर्गेषुमार्गमाणोविनश्यति ॥ इति । मात्स्येच सर्वगासर्वभूतेषुद्रष्टव्यापरमेश्वरी ॥ सर्वलोकेषुयत्किं चिद्रहितंनतयाविनेति । मार्कंडेयेतु तयाविसृज्यतेविश्वंजगदेतच्चराचरम् ॥ सैषाप्रसन्नावरदानृणांभवतिमुक्तये ॥ संसारबंधहेतु श्चसैवसर्वेश्वरेश्वरी॥इति।वस्तुतोमहालक्ष्म्याब्रह्मत्वेनस्त्रीत्वमपितत्रावास्तवमेव।तदुक्तं पुरुषोत्तमतीर्थैः पुंस्त्वं नास्तिशम्भुविधि कृष्णेकलययथाजलमधिमृगतृष्णे ॥ स्त्रीत्वंनास्तितथैवभवान्यांकमलायचतथैवचवाण्यामितिविवेकानंदे । किंबहुना ॥ इति श्रीलक्ष्मीपक्षः ॥ ८३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाष्टादशाक्षरश्रीगोपालमनुपक्षः ॥ वयंतमष्टादशाक्षरंमंत्रराजंसदाहृदाधीमहि ॥ तंकंयत्रत्रयाणांपदकार्णानांसर्गोऽमृषा कथंयथातेजोवारिमृदामविनिमयोऽमृषा । अष्टादशार्णेषुषट्कत्रयाणांसंभवादमृषेतियोग्यमेव । पुनः यतोऽष्टादशाक्षरस्यअन्व यात्सेवनात्स्वराट्ब्रह्माऽर्थेषुसृष्ट्युत्पादकतत्वादिष्वभिज्ञोभूत् । तदुक्तंश्रीगोपालतापिन्यां तदुहोवाचब्रह्मासवनंचरतोमेध्यातः स्तुतः पराधीतेसोवबुध्यतगोपवेषोमेपुरुषः पुरस्तादाविर्बभूवततःप्रणतोमयानुकूलेनहृदामह्यमष्टादशार्णस्वरूपंसृष्ट्येदत्वांताहितः। पुनः सिसृक्षतामेप्रादुरभूत्तेष्वक्षरेषुभविष्यंजगदुदयंप्रकाशयन्तदिहकादापोलात्पृथिवीईतोग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्संपातात्तदर्कइति क्लींकारादसृजकृष्णादाकाशंखाद्वायुरित्युत्तरात्सुरभिविद्याःप्रादुरकार्षंतदुत्तरात्स्त्रीपुमादिचेदंसकलमिति । हरतिसर्वमितिहृत् रुद्रोयतश्चाद्यस्यसर्वादिकारणस्यात्मनोजगदीशस्यश्रीकृष्णस्यजन्माविर्भावसाक्षात्कारमितियावत् आये प्राप । एतस्यैवयजनेन चंद्रध्वजोगतमोहमात्मानंवेदेतितापनीयश्रुतेः । एतस्यपंचपदस्ययजनेनजपेनचंद्रध्वजश्चंद्रमौलिः गतमोहंक्रियाविशेषणमिति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

श्रुतिपदार्थः । किञ्चयतोयस्येतरतइतरोपीदानींतनोप्यधिकारीब्रह्मजपंतेने । करोत्यर्थेत्रतनिः । आदिकवयेश्रीकृष्णंप्राप्तु
मितिचतुर्थीपूर्ववत् । ओंकारांतरालिकंमनुमावर्तयेत्संगरहितोभ्यानमत्तस्मादेनंनित्यमभ्यसेदितितापनयिश्रुतिभ्याम् । प्रणव
संपुटितमष्टादशाक्षरंसगरहितएकांतेशुचिर्भूत्वावर्त्तयेत्तेनाप्रत्यक्षमपिपरमात्मानमभ्यानमत्साक्षात्करोतितस्मात्कृष्णप्राप्तिहेतुत्वा
देनमष्टादशार्णंसदाजपेदितिश्रुतितात्पर्यम् । यस्मिन्नात्मनिमंत्रेचनास्तिकवामादिमार्गानुयायिनोमुह्यंतिसूरयोपिसंतः । किंभूतं
स्वेनधाम्नानिजेनतेजसानिरस्तंकुहकंस्वसेविनांसंसारलक्षणंयेनतंतथा । योनानित्यंजपेन्मंत्रमष्टादशकवर्णकम् ॥ अनायासेन
संसारंसतरेत्तस्यतेजसा ॥ इतितंत्रांतरात् । पुनःसत्यंसर्वदावाध्यम् । सत्यंश्रीकृष्णरूपत्वान्मंत्रमष्टादशार्णकम् ॥ योमंत्रमार्ग
माश्रित्यश्रीगुरोरधिगच्छति ॥ अष्टादशपुराणार्थोमंत्रेस्मिन्वर्णसंख्यया ॥ तथाष्टादशस्मृत्यर्थोवेदसारोयमीरितः ॥ पुराणस्मृ
तिवेदानांसोस्मात्फलमवाप्नुयात् ॥ व्यासोप्यस्यैवव्याख्यानंश्रीभागवतसंज्ञया ॥ प्रतिवर्णसहस्रेणश्लोकानांसंचकारहेत्यूध्वाम्ना
यादौ । पुनःपरंश्रीकृष्णरूपम् । वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोजन्येजन्येपंचरूपोबभूव ॥ कृष्णस्तथैकोपिजगद्धितार्थंशब्देनासौ
पञ्चपदोविभातीतितापनीयश्रुतेः । अष्टादशाक्षरोमन्त्रइतिगोपालसहस्रनामसूक्तेश्च । भवदाहकत्वादपिपरम् । तदुक्तं प्रातर्भजा
मिमनुमेतदनंगबीजंकृष्णायगोतमनुविंदपदंचडेन्तम् ॥ गोपीपदादनुपदंजनवल्लभायवह्नेर्वधूंमनुमिदंभवकाननाग्निरितिगौतमीसं
मोहनागमयोरिति । अष्टादशाक्षरोमंत्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥ सर्वेषामेवमंत्राणांमंत्रराजोयमीरितः ॥ इतिसंमोहनोक्तेर्वापरम् ॥ इत्य
ष्टादशाक्षरश्रीगोपालमनुपक्षः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

॥ अथश्रीगीतापक्षः॥ वयंतंश्रीगीतानिबंधंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांषट्कानांसर्गोरचनाऽमृषा । दृष्टांतस्तुपुरोवत्।

श्रीकृष्णेनपुरागीताभारतेभीष्मपर्वणि ॥ पद्कत्रयेणसंसृष्टाध्यायानामर्जुनायच ॥ इत्यादिपुराणात् । यतोयस्यान्वयाच्छ्रवण
रूपसेवनात्स्वराडर्जुनोऽर्थेष्वाद्यस्यार्थात्क्षत्रियधर्मस्यजन्मसाक्षात्कारमायेप्राप । अभिज्ञश्चजातः । नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धात्व
त्प्रसादाज्जनार्दनइत्युक्तेः ॥ किंभूतःइतागतारतिर्युद्धप्रीतिस्स्वजनादिदर्शनाद्यस्यतादृशोपीतिभावः । तदुक्तंश्रीगीतायामेव ।
नकांक्षेविजयंकृष्णेत्यादिना ॥ च पुनर्यआदिकवयेऽर्जुनायब्रह्मज्ञानंतेनेयत्रसूरयोपिमुह्यंति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नानुभावेन
निरस्तोऽपास्तःस्वसेविनांकुहकःसंसारोयेनतम्। तदुक्तम्।श्लोकंवाश्लोकमर्द्धंवापदंवाप्यक्षरंपठन् ॥ नरोभगवद्गीतायामुक्तिभागीन
संशयः॥इतिगीतामाहात्म्ये । पुनःकिंभूतंपरंसत्यम् । सत्योवेदस्ततोपिपरोयंनिबंधः वेदोनिःश्वासरूपोहिसुप्तस्यपरमात्मनः ॥
गीतातुजाग्रतोवाक्यमतः किंतत्समंभुवि ॥ गीतासुगीताकर्त्तव्याकिमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिः
सृता ॥ सर्वशास्त्रमयीगीतासर्वदेवमयोहरिः ॥ सर्वतीर्थमयीगंगेत्याद्युक्तेर्माहात्म्यंतुगीतायाः परत्वबोधकंपाद्मेऽष्टादशाध्यायैरुक्त
मतोविरम्यते ॥ इतिश्रीगीतापक्षः ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथवेदपक्षः ॥ वयंतंवेदंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रवेदेत्रयाणामृग्यजुःसाम्नांसर्गोऽमृषा । दृष्टांतस्तूक्तप्रायएव । यतोयस्मा
द्वेदात्स्वराट्ब्रह्माआद्यस्यप्राक्तनीयस्यइःकामस्तद्धेतुभूतंकर्मवातीर्य्यतेऽनेनेतीतरंज्ञानम् । सर्वेकामाश्चकर्माणिज्ञानेसत्यंतमाययु
रित्यभित्युक्तोक्तेः । तस्येतरतः । षष्ठ्यर्थेतसिः । जन्मसाक्षात्कारमन्वयात् । अर्थेषुसृष्टयत्पत्युपयोगिष्वभिज्ञश्चाभूत् ।
वेदंलब्ध्वाहरेर्ब्रह्माचक्रेसृष्टिंयथोदिताम् ॥ वेदात्सर्वार्थमाज्ञायजातोविज्ञतरोविधिरित्यादिपुराणात् । योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

१ स्वयंपद्मनाभस्येत्युक्तेःश्रीकृष्णस्यावतारित्वंज्ञायतेनत्ववतारामिति ।

वैवेदाश्चप्रहिणोतितस्मै । इतिश्रुतेर्धातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेश्च । तमेवार्थंस्थूणानिखननन्यायेनाह । योवेदःआदिकवये ब्रह्मणेब्रह्मज्ञानंतेने । त्रैकालिकंज्ञानंब्रह्मणोवेदाभ्यासादेवजातं तस्यैवतद्धेतुत्वात्तद्युक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । वेदएवसदाभ्यस्यो वेदश्चक्षुः सनातनः ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचसर्वंवेदात्प्रसिध्यतीति । यस्मिन्वेदेसूरयोपितात्पर्यानभिज्ञतयामुह्यंति । वेदस्यचेश्वरा त्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयइतिवक्ष्यमाणत्वात् । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तंस्वसेविनांकुहकंमहापातकादिरूपंयेनतम् । वेदभ्या सरतंशांतंमहायज्ञक्रियापरम् ॥ नस्पृशंतीहपापानिमहापातकजान्यपीतियाज्ञवल्क्योक्तेः । पुनःसत्यंकदापिनोनष्टम् । तस्माद्य ज्ञात्सर्वहुत ऋचःसामानिजज्ञिरइतिश्रुतिस्त्वाविर्भावपरा । शिवाद्याऋषिपर्यंताःस्मर्त्तारोस्यनकर्तृकाइतिस्मृतेः । अनादिनिध नानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा ॥ आदौवेदमयीदिव्येतिस्मृतेश्च वाचाविरूपनित्ययेतिश्रुतेश्च । अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसित मेवैतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिश्रुतेर्निःश्वसितरूपत्वादपि कर्तृवर्जितएववेदः । नहिपुरुषेणनिश्श्वासः क्रियतेकिंतुस्वतःसिद्ध एवसंभवति । एतेनयथाप्राणसंबंधशून्योदेहोऽकिंचित्करस्तथावेदंविहायेश्वरोपीतिसिद्धम् । पुनःपरंपररूपत्वात् । तद्वक्ष्यति वेदो नारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम ॥ इति । इहापिस्वयंभूत्वोक्त्याकर्तृशून्यतोक्तातस्य । ब्राह्मण्यापादकत्वाद्वापरम् । तथाच यमः । नशूद्रोवृषलोनामवेदोहिवृषउच्यते ॥ यस्यविप्रस्यतेनालंसवैवृषलउच्यते ॥ तस्माद्वृषलभीतेनब्राह्मणेनप्रयत्नतः ॥ एक देशोप्यध्येतव्योयदिसर्वोनशक्यते ॥ इति । मनुरपि । वेदमेवसदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन्द्विजोत्तमः ॥ वेदाभ्यासोहिविप्रस्यतपः परमिहोच्यते ॥ याज्ञवल्क्योपि । यज्ञानांतपसांचैवशुभानांचैवकर्मणाम् ॥ वेदएवद्विजातीनांनिःश्रेयसकरःपरः ॥ इति । किञ्चयोधीत्यविधिवद्विप्रोवेदार्थंनविचारयेत् ॥ ससान्वयःशूद्रसमःपात्रतांनप्रपद्यते । इतिकौर्मोक्तेः । पाठमात्रवतानित्यंद्विज

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तींश्चार्थवर्जितान् ॥ पशूनिवचतान्प्राज्ञोवाङ्मात्रेणापिनार्चयेत् ॥ वेदस्याध्ययनंसर्वंधर्मशास्त्रस्यवापियत् ॥ अजानतार्थंतत्सर्वं
तुषाणां कंडनं यथा ॥ यथापशुर्भारवाहीनतस्यलभतेफलम् ॥ द्विजस्तथार्थानभिज्ञोनवेदफलमश्नुते ॥ इतिव्यासस्मृतेश्चसा
र्थएववेदोध्येयइत्यलम् ॥ इतिवेदपक्षः ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथगायत्रीपक्षः ॥ ॥ वयंतंगायत्रीमंत्रंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रयस्यांगायत्र्यांत्रयाणांवेदानामृगादीनांसर्गोरचनाऽमृषा ।
तस्यावेदमातृत्वात् । गायत्रीवेदजननीगायत्रीलोकदायिनीतिकूर्मोक्तेः । दृष्टांतःपूर्ववत् । यतोयस्याअन्वयात्संबंधात्स्वेनान
न्यापेक्षत्वेनराजतेइतिस्वराट्ब्राह्मणआद्यस्यवेदस्यजन्मलभतेइतिशेषः । गृहीतगायत्रीकस्यैवसर्वकर्मस्वधिकारात् । गायत्र्या
ग्रहणेनैवद्विजत्वंजायतेद्विजाः ॥ गायत्रीग्रहणंकार्यमौपनायनरीतितः ॥ ततःकर्माधिकारीस्यादन्यथाशूद्रसंमतः ॥ इतिस्मृ
तिरहस्योक्तेः । आषोडशाच्चद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्चवत्सरात् ॥ ब्रह्मक्षत्रविशांकालऔपनायनिकःस्मृतः ॥ अतऊर्ध्वंपतंत्येतइ
तियाज्ञवल्क्येनतत्कालोपिविहितः । सचगौणएवमुख्यस्त्वाश्वलायनेनोक्तः गर्भाष्टमेष्टमेवाब्देपंचमेसप्तमेपिवा ॥ द्विजत्वंप्राप्नु
याद्विप्रोवर्षेत्वेकादशेनृपः ॥ मनुनापि ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यंविप्रस्यपञ्चमे ॥ राज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे ॥ इति ।
गौणकालातिक्रमे । अग्रजावाहुजावैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमब्दतः ॥ अकृतोपनयाः सर्वेवृषलाएवतेस्मृताः ॥ इति । शुद्धिर्नैव
गुरोर्यस्यवर्षेप्राप्तेष्टमेयदि ॥ तस्योपनयनंकार्यंचैत्रेमीनगतेरवौ ॥ जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाशत्रुभेगुरौ ॥ मौंजीबंधःशुभःप्रोक्त
श्चैतेमीनगतेरवांविविबहुवक्तव्यमत्रास्त्यतउपरम्यते । विशिष्योऽप्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमितिनिर्णयसिन्ध्वाद्युक्तेरपि ।
दक्षेणापि । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु ॥ यदन्यत्कुरुतेकर्मनतस्यफलभाग्भवेदित्युक्तम् । संध्यायामपिकृतोपनय

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नस्यैवाधिकारइतिप्रसिद्धेः । शूद्रोवानुपनीतोवापठेद्वाशृणुयाच्चयः ॥ वेदवाक्यंसकांक्षेतयन्धुंस्वांमातरंहठात् ॥ किंच यस्तात्पर्यमविज्ञायव्याख्यांकुर्यान्निजेच्छया ॥ श्रुतेःसमात्रायमतितंदृष्ट्वास्नानमाचरेदितिसंहितोक्तेश्च । गायत्रींगृहीत्वैवविधिनाकर्माधिकारीनान्यथेतिभावः । पाराशर्यातु गायत्रींयोनजानातिज्ञात्वोपास्तेनयोद्विजः ॥ नामधारकमात्रोसौनविप्रःशूद्रएवसः ॥ इति । प्रकृतमनुसरामः । इतरतइतरावापिक्षत्रियवैश्यावप्याद्यस्यजन्मलभेतेइत्यर्थः ॥ योमन्त्रोऽर्थेष्वभिज्ञःसर्वार्थसम्पादकत्वात् । चतुर्वर्गप्रदादेवीगायत्रीभक्तवत्सलेतिब्राह्मणसर्वस्वात् ॥ यश्चमंत्रःकवयेविश्वामित्रायआदिब्राह्मचरुजातत्वात्तस्यतत्प्राक्सिद्धमेवब्रह्मब्राह्मणत्वंतेने । ब्रह्मेतिभावप्रधानोनिर्देशः । गायत्र्यनुष्ठानादेवविश्वामित्रोवसिष्ठस्पर्द्धयाब्राह्मण्यमापेतिप्रसिद्धंपुराणांतरे । वक्ष्यत्यपि गाधेरभून्महातेजास्समिद्धइवपावकः ॥ तपसाक्षात्रमुत्सृज्ययोलेभेब्रह्मवर्चसम् ॥ इति । तपसागायत्र्यनुष्ठानरूपेणतस्यैवब्रह्मण्यापादकत्वात् ॥ योगियाज्ञवल्क्येनोक्तमपि एषाहित्रिपदादेवीशब्दब्रह्ममयीशुभा ॥ तपसामहताद्दृष्टाविश्वामित्रेणधीमतेति । अज्ञात्वाचैवगायत्रींब्राह्मण्यादेवहीयते ॥ ज्ञात्वाचैवतुगायत्रींब्राह्मण्यंप्रतिपद्यते ॥ इतिच । गायत्र्याब्राह्मणमसृजदितिश्रुतेश्च । यस्मिन्ब्रह्मणिब्रह्मत्वेगायत्र्यांवानरसामान्यबुद्ध्याऽक्षरसामान्यमत्यावासुरयोनास्तिकप्रभृतयोमुह्यंति । ननुकिंब्राह्मणत्वंतत्राहब्रह्ममंत्राभिमंत्रितचर्वादिजन्यत्वब्राह्मणोयमितिब्राह्मणवाक्याप्यत्वस्वेच्छापुरःसरंब्रह्मवीर्यादन्यक्षेत्रोत्पत्तिमत्त्वब्रह्मवीर्याद्ब्राह्मण्यामुत्पत्तिमत्त्वान्यतमत्वंब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मण्यांब्रह्मवीर्यादुत्पत्तिमत्त्वस्यलक्षणत्वाभ्युपगमेऋष्यशृंगव्यासादीनांब्राह्मणत्वंनस्यात् । ऋष्यशृंगस्यमृग्यांविमांडकोद्भूतत्वात्व्यासस्यदाशकन्यायांपराशरोद्भूतत्वाच्च । ब्रह्मवीर्योद्भूतत्वस्यलक्षणत्वेविश्वामित्रादेर्ब्राह्मणत्वंनस्यात् । धृतराष्ट्रादेस्तत्स्यादेव । विश्वामित्रादेर्गाध्यादिनृपोद्भूतत्वात्धृतराष्ट्रादेर्व्यासोद्भूतत्वाच्च ।

अतएवंलक्षणंकृतंव्यासर्ष्यशृंगयोः स्वेच्छयान्यक्षेत्रोद्भूतत्वाद्ब्राह्मणत्वंधृतराष्ट्रादेश्चपरेच्छयान्यक्षेत्रोद्भूतत्वान्नब्राह्मणत्वंविश्वा
मित्रादेर्ब्राह्ममंत्राभिमंत्रितचर्वादिजन्यत्वाद्ब्राह्मणत्वमपरेषांब्राह्मण्यांब्रह्मवीर्योद्भूतत्वाद्ब्राह्मणत्वंवीतहोत्रादीनांभृग्वादिवचनाप्यंब्रा
ह्मणत्वंवस्तुतस्तुब्रह्मक्षेत्रंब्रह्मवीर्यैसंस्काराब्रह्मसंभवाः ॥ ब्राह्मणाचरणाद्ब्रह्मविद्याभिर्ब्राह्मणोभवेदितिस्मृतेः। पञ्चलक्षणलक्षितस्यै
वमुख्यंब्राह्मणत्वमितिध्येयंमनीषिभिरितिभावः । किञ्चतद्ब्राह्मण्यंयत्नात्पालयेदित्युक्तंभारतेशुकानुशासने । संपतन्मोहजा
लानिकदाचिच्चेहमानुषे ॥ ब्राह्मण्यंलभतेजंतुस्तत्पुत्रपरिपालय । ब्राह्मणस्यचदेहोयंनकर्मार्थोपजायते ॥ इहक्लेशायतपसेप्रेत्य
त्वनुपमंसुखम् ॥ ब्राह्मण्यंबहुभिरवाप्यतेतपोभिस्तल्लब्ध्वानरतपरेणहेलितव्यम् ॥ स्वाध्यायेतपसियमेचनित्ययुक्तःक्षेमार्थीकु
शलपरःसदायतस्वेति । ब्राह्मण्यनाशकानिवाममार्गप्रवृत्तितप्तमुद्राधृतियवनीसंगसुरापानादीनिबहूनिसंतितानिचकौशिकसंहि
तीयभागवतमाहात्म्येउक्तानि । तत्रवाममार्गतप्तमुद्राधारणेचशूद्रपरेएव । ब्राह्मणादीनांतत्रप्रवृत्तिस्तुजन्मांतरीयपापादेव ।
अश्रौतेचांकनेकामेप्रवृत्तिःपूर्वपापतइति वासिष्ठलैंगोक्तेः । शापाद्वागौतमादीनांपापाद्वामहतोनराः ॥ येगतावेदबाह्यत्वंयेचसंकी
र्णयोनिजाः ॥ तेधिक्रियंतेतंत्रेषुस्त्रीशूद्राद्यायथायथम् ॥ अनुग्रहार्थमेतेषामागमानिर्मिताः पुरा ॥ तस्माद्वेदबाह्यानांरक्षणा
र्थंचपापिनाम् ॥ विमोहनायशास्त्राणिकरिष्यावोवृषध्वज ॥ एवंसंचोदितोरुद्रोमाधवेनसुरारिणा ॥ चकारमोहशास्त्राणिकेशवो
पिशिवेरितः ॥ इतिलिंगार्चनचर्चाद्रिकोक्तेर्गौतमशापाद्वा । तदुक्तंवाराहेशिवेन । पुरासर्वजनानांतुमोक्षमार्गेव्यवस्थितिम् ॥ दृष्ट्वा
स्वर्गादिवैफल्यंदेवैरुक्तःस्वयंहरिः ॥ भगवन्सृष्टिनाशत्वंशमयानुग्रहेणनः ॥ तदाहविष्णुनाप्रोक्तोमोहशास्त्रमकल्पयम् ॥ वेद
मार्गविरुद्धंयत्तद्रौद्रंमत्प्रवर्त्तितम् ॥ मदट्टहासपतितामह्यांतोयस्यबिंदवः ॥ असंख्यातास्तुतेरौद्राभविष्यंतिकलौयुगे ॥ कल्प

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

यिष्यंतिशास्त्राणिसुरामांसप्रियानराः ॥ मयापिकल्पितताविष्णोराज्ञयासंहितापुरा ॥ निःश्वासाख्यावेदबाह्यावामाचारप्रवर्त्तिका॥
तत्रमच्छासनरतामदाचाराश्चयेद्विजाः ॥ तेपांवासस्तुनरकेभविष्यतिनसंशयः ॥ शूद्रैस्तदधमैर्ग्राह्यआचारोवामसंज्ञितः ॥ न
द्विजैस्सर्वथाग्राह्यइतिसत्यंवचोमम ॥ गौतमेनचयेशप्तास्तेद्विजावाममार्गगाः ॥ भविष्यंतिश्रुतिभ्रष्टाज्ञेयास्तेनरकौकसः ॥
इति । तप्तमुद्राधृतिस्तुकुंडगोलविप्रपरेत्यपिकेचिद्वदंति । कुंडागोलास्तुयेविप्रास्तेषांकार्योह्ययंविधिः ॥ तप्तमुद्राधा
रणादिर्नशुद्धानांकदाचन । तांत्रिकत्वाद्भ्रष्टविप्रैर्गृह्यतेपूर्वपापतः ॥ यदस्यवैदिकत्वोक्तिस्तन्निर्मूलाविचारतः ॥ नविप्रा
स्तांत्रिकाः शुद्धा वैदिकास्ते सदैवहि ॥ तांत्रिकेष्वधिकारस्तुभ्रष्टविप्रस्यजायते ॥ इतिसंहितोक्तेः । सूतसंहितायांतु
विष्ण्वागमादितंत्रेषुदीक्षितानांविधीयते ॥ शंखचक्रगदापूर्वैरंकनंनान्यदेहिनाम् ॥ दीक्षितानांतुतंत्रेषुनराणामंकनंद्वि
जाः ॥ उपकारकमेवोक्तंक्रमेणमुनिपुंगवाः ॥ श्रुतिपथगलितानांमानुषाणांतुतंत्रंगुरुगुरुरखिलेशः सर्ववित्प्राह शंभुः ॥
श्रुतिपथनिरतानामस्तिनैवात्रकिंचिद्धितकरमिहसर्वंपुष्कलंसत्यमुक्तम् ॥ श्रुतिपथगलितानांमानुषाणांतुतंत्रेहरिरपिमुनिमु
ख्याः प्राहधर्मंस्वकीये ॥ विधिरपिमनुजानामाहवर्णाश्रमांश्चश्रुतिपथगलितानामेवतंत्रेस्वकीये ॥ श्रुतिपथगामितानांतेन
संसेवनीयाः श्रुतिपथसममार्गोनैवसत्यंमयोक्तमिति । एतेनश्रौतमार्गएवविप्रैः सेव्योनतांत्रिकादिः । क्षत्रियवैश्याभ्यां
त्वन्योपीतिसूचितम् । श्रौतार्चनंतुविप्राणांविशेषेणभवेत्सदा ॥ श्रौतागमार्चनंक्षत्रेवैश्येकेवलमागममितिमंत्रराजानुष्ठब्विधाने । ॥९५॥
अत्र केवलपदं वैश्यस्य वैदिकत्वं निरस्यतीतिचिंत्यम् तस्यापिवैदिकत्वं श्रुतिनिर्मितत्वाद्गायत्र्याब्राह्मणमसृजत्त्रिष्टुभा
राजन्यंजगत्यावैश्यमितिश्रुतेः । किंभूतं स्वेनधाम्नातेजसानिरस्तः कुहकोगायतांप्रेतत्वादिलक्षणोयेनतम् । एतेनयेगायत्रीं

Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

शप्तामाहुस्तेनिरस्ताः। नहिशप्तागायत्रीप्रेतत्वंनिवर्त्तयितुंब्रह्मप्रापयितुंवासमर्थाभवेत् । यच्चशापमोचनादिदृश्यतेतत्सर्वमज्ञकल्पि
तमेवेतिध्येयं सुधिया । किञ्चप्रष्टव्याः । किंगायत्रीतिपदस्यशापश्चर्तुर्विंशत्यक्षरात्मकतन्मंत्रस्यवाप्रतिवर्णंवैतन्मंत्राधिष्ठातुर्देव
ताविशेषस्यैवतज्जपफलस्येवेतिविचार्यमाणेशापोनोपलभ्यते । तथाहि । नाद्यःतदश्रुतेः । गायत्रीतिपदंशप्तामितिकुत्रापिनश्रूयते
इत्थमेवाद्वितीयपक्षोपिनिरसनीयः तृतीयेशापांगीकारेयत्रान्यमंत्रेष्वपि तेवर्णाभवेयुस्तेपिगरसंसृष्टान्नैकदेशेपिसवमन्नंसाविषमिति
वच्छप्ताःस्युस्तेनसर्वेषांशापमोक्षाद्यन्वेषणीयंस्यादतस्तृतीयोपिनसर्वमंत्राणां शापमोक्षानुपलब्धेः । चतुर्थेत्वेतन्मंत्राधिष्ठातृदैवं
परब्रह्मैवतस्यैवात्रप्रतिपादनान्नहिपरब्रह्मणःशापादिश्रूयतेकुत्रापि । पंचमोपिजपफलस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वान्नसंवोभवीति । तथाच
तएवशप्तावेज्ञेयायेगायत्रींशप्तांवदंति । येचास्यमुद्रान्यासादिकरणंवदंतिनतेवैदिकास्तेचवेदभ्रष्टास्तांत्रिकाएव । न्यासादयः
प्रायोवैदिकेपुनसंतीत्यलंप्रपंचेन ॥ इहादिपदाज्जननादिदशमंत्रसंस्काराअकडमादिविचारश्चग्राह्यः । पुनः सत्यंपरब्रह्मरूपत्वात्।
गायत्रीवाइदंसर्वमितिश्रुतेः । गायत्रीपरमंतत्त्वंगायत्रीपरमागतिः॥सर्वामरैरियंध्यातासर्वव्याप्तंतयाजगदिति बृहत्पाराशरोक्तेश्च।
पुनःपरं श्रेष्ठंद्विजातेर्द्वितीयजन्महेतुत्वात्प्रातरादिसवनत्रयव्यापित्वाच्च । त्रिष्टुब्जगतीभ्यांसोमाहरणार्थंगताभ्यांसोमोनलब्धोऽ
क्षराणिचहारितानि जगत्यात्रीणित्रिष्टुभैकमितिचत्वारितैरक्षरैः सहसोमस्याहरणेनसर्वश्रेष्ठागायत्री । तथाहिचतुरक्षराणिहवा
अग्रेछंदांस्यासुस्ततोजगतीसोममच्छापततत्त्रीण्यक्षराणिहित्वाततस्त्रिष्टुप्सोममच्छापततत्सैकमक्षरंहित्वाजगामततोगायत्रीसोमम
च्छापतत्सातानिचाक्षराण्याहरंत्यागच्छत्सोमंचतताष्टाक्षरागायत्रीत्युपक्रम्यतदाहुर्गायत्राणिवैसर्वाणिसवनानिगायत्री ह्येवैदुपसृ
जमानैरितिशतपथश्रुतेः । यद्वासर्वजप्येषूत्कृष्टतरम् । जप्यानामेवमंत्राणांगायत्रीपरमोजपः ॥ गायत्रीचतथावेदाब्रह्मणातोलि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

तापुरा ॥ वेदेभ्यः सषडङ्गेभ्योगायत्र्यातिगरीयसीति । जपस्त्वस्याःप्रणवोभूर्भुवस्स्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् ॥ अंत्योङ्कारसमा
युक्तांमन्यंतेमुनयोपरे ॥ प्रणवोन्तेतथाचादावाहुरन्येजपक्रमम् ॥ तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ॥ आद्यंतरक्षितांकु
र्यादितिपाराशरोब्रवीत् ॥ जपार्थंमालातु स्फटिकैर्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ॥ अक्षमालाप्रकर्तव्याप्रशस्ताचोत्तरोत्तरा ॥
तत्संस्कारोपि । गंगांभस्स्नपितामालासंस्कृतास्यान्नसंशयइतिब्रह्मवैवर्ते । जपसंख्यातु। लाक्षांकुशीदंसिंदूरंगोमयंचकरीषकम्॥
विलोडयगुटिकाःकृत्वाजपसंख्यांप्रकारयेत् । इति । नाक्षतैर्हस्तपर्वैर्वानपुष्पैर्नचधान्यकैः ॥ जपसंख्यांप्रकुर्वीतकृताचेन्निः
फलाभवेदिति । किञ्चपर्वभिस्तुजपेद्देवींमालाकाम्यजपे स्मृता ॥ गायत्र्यावेदमूलत्वाद्वेदःपर्वसुगीयते ॥ इति । गायत्रीकल्पे
तिस्रोङ्गुल्यास्त्रिपर्वाणोमध्यमाचैकपर्विका ॥ पर्वद्वयंमध्यमायामेरुत्वेन प्रकल्पयेत् ॥ अनामामध्यमारभ्यकनिष्ठादितएवच ॥
तर्जनीमूलपर्यंतंदशपर्वसुसंजपेत् ॥ अंगुल्यग्रेचयज्जप्तंयज्जप्तंमेरुलंघने ॥ पर्वसंधिषुयज्जप्तंतत्सर्वंनिष्फलंभवेत् ॥ गणनादिविधि
मुल्लंघ्ययोजपेत्तुजपंनरः ॥ गृह्णंतिराक्षसास्तेनगणयेत्सर्वदाबुधः ॥ इति । गायत्रीजपोविहितएव। निषेधस्तुमालासंख्याविषय
एवेति । वृद्धमनुना वस्त्रेणाच्छाद्यतुकरंदक्षिणंयःसदाजपेत् ॥ तस्यस्यात्सफलं जप्यंतद्धीनमफलंविदुरितिप्रोक्तम् ।एतदेवगोमु
खीयंत्रेवीजम्। तन्मानमपिशिष्टैरुक्तम् । हृदयान्नाभिपर्यंतंलम्बमानाजपस्थली ॥ शरचंद्रांगुलैर्दीर्घाकरावेशसमायता ॥कर्तव्या
गोमुखाकाराविद्वद्भिराविकादिनेति। ननुपूर्वन्यासादितांत्रिकमुक्तंकथंतर्हिपराशरादिभिर्वेदानुयायिभिस्तालिखितम्।तदपिगायत्री
दीक्षावतामेव । दीक्षात्रतांत्रिकविधिकृतानतूपनयनविधिनावैदिकी । सातुप्रपंचसारेएकोनत्रिंशपटलेगायत्रीमंत्रविधौउक्ता ।
सब्रह्मविष्णुरुद्रैश्चसेश्वरैः ससदाशिवैः ॥ ससर्वात्माह्वयैःकुर्यादंगन्यासंसमाहितः ॥ इत्यनेनन्यासानुक्त्वा एवंकृत्वातुसिद्ध्यर्थं

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

गायत्रीं दीक्षितोजपेदिति । व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रींदीक्षितोजपेदितिशारदायामपितथैव । तेनशुद्धवैदिकानांतन्न । एषो
ङ्गन्यासएवमप्येके नेच्छंतिसहिविधिरवैदिकइत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तेः । वैदिकैस्तुछंदआद्येवमंत्रेषुवेदितव्यंनन्यासादि
तथा च छंदोगब्राह्मणम् । योहवाऽविदितार्षेयछंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयंति वाध्यापयति वा स्थाणुं गच्छति गर्त्तं
वापद्यते प्रमीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छंदांसि भवंति अथयो मंत्रे मंत्रे वेदसर्वमाप्नोति अयातयामान्यस्य
छंदांसिभवंतितस्मान्मंत्रेमंत्रेविद्यादिति । तांत्रिक्यपिदीक्षाविष्णुमंत्रादीनांविहितादेवगुरोर्ग्राह्या नत्वविहितात्तदप्यत्रमंत्रप्रसं
गादाह । अदीक्षितस्यवामोरुकृतंसर्वंनिरर्थकम् ॥ पशुयोनिमवाप्नोतिदीक्षाविरहितोनरः ॥ द्विजानामनुपेतानांस्वकर्माध्य
यनादिषु ॥ यथाधिकारोनास्तीहस्याचोपनयनादनु ॥ तथात्रदीक्षितानांतुमंत्रतंत्रार्चनादिषु ॥ नाधिकारोस्त्यतःकुर्यादात्मानं
शिवसंस्तुतमित्याद्युक्तेर्दीक्षापिग्राह्यैव । साचगृहस्थेनगृहस्थादेवगुरोर्ग्राह्या । तदुक्तम् । नगृहस्थैर्गृहीतव्योह्यगृहस्थाद्गुरोर्मनुः ॥
विप्रादेवसदाग्राह्योगुरुर्नान्योनृणामिह ॥ तत्त्वज्ञोयंत्रमंत्राणांपुरश्चर्यारतःसदा ॥ तपस्वीसत्यवादीचगृहस्थोगुरुरुच्यते ॥ इत्य
गस्त्यसंहितायाम् । पाद्मेपि महाभागवतश्रेष्ठोब्राह्मणोवैगुरुर्नृणाम् ॥ सर्वेषामेवलोकानामसौपूज्योयथाहरिः ॥ आचार्योवेदसं
पन्नोविष्णुभक्तोविमत्सरः ॥ ब्राह्मणोवीतरागश्चक्रोधलोभविवर्जितः ॥ इति । वक्ष्यत्यपितृतीये । वर्णानामाश्रमाणांचमुख्योभू
द्ब्राह्मणोगुरुरिति । वाराहेपि गर्भाधानादिकाःकृत्वापश्चाद्दीक्षणमाचरेत् ॥ तदर्थंॐनमोभगवतेसर्वरूपिणेहुंफट्स्वाहा ॥ अनेन
षोडशार्णेनदेवदेवस्यसन्निधौ ॥ गर्भाधानादिकाःसर्वाःक्रियाःसम्यग्धारयेत् ॥ त्रिभिराहुतिभिर्वह्नौततोदीक्षणमारभेत् ॥ विप्राद्गृह

१ उपनयनरीत्याप्राप्तगायत्रीकानाम् । २ न्यासकृतइतिव्याख्यातंभाष्यकृद्भिरिति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, Delhi.

स्थात्संग्राह्यादीक्षानान्यनरात्प्रिये ॥ गृहस्थेनविशेषेणदेवताभावसिद्धये ॥ आचार्यत्वंत्वाद्यवर्णेमयासंस्थापितंपुरा ॥ इति ।
किंचहरिभक्तिप्राप्त्यर्थंश्रीमधुसूदनस्वामिनापिभक्तिरसायनग्रन्थेस्फुटमेवश्रुतिरुक्ता ब्राह्मणंब्रह्मिष्ठंगुरुमुपासीतेति । तदर्थस्तु
ब्राह्मणं ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टं ब्रह्मवेदोस्त्यधीतत्वेनास्यास्मिन्वेति ब्रह्मी यद्वा ब्रह्म परमात्मास्त्युपास्यत्वेनास्येति ब्रह्मी
अतिशयेनब्रह्मीब्रह्मिष्ठःइष्ठप्रत्ययेमतुबादिलोपोस्तीतिशाब्दिकाः । तथाचश्रोत्रियत्वंब्रह्मनिष्ठत्वंचब्राह्मणविशेषणमेवातोनेत
रोगुरुर्विधेयः । अगुरुर्मनुजोऽस्पृश्योऽसम्भाष्योगुरुवर्जितः ॥ यत्किंचित्कुरुतेपुण्यंतद्यातिबाष्कलेयकम् ॥ गुरुंविनानसंसा
रस्तीर्यतेबहुसाधनैः ॥ तस्माद्वेदविदंविप्रंज्येष्ठाश्रमगतंनरः ॥ गुरुंकुर्यात्प्रयत्नेनपूजयित्वाविधानतः ॥ इति । ज्येष्ठाश्रमगतं
गृहस्थामित्यर्थः । देवैश्चैवमनुष्यैश्चतिर्यग्भिश्चोपजीव्यते॥गृहस्थःप्रत्यहंयस्मात्तस्माज्ज्येष्ठोगृहाश्रमीतिदत्तस्मृतेः । श्रुतिरपिश्रोत्रि
यंब्रह्मनिष्ठमित्याह । श्रोत्रियत्वमपिब्राह्मणेएवपर्यवस्यति अन्योन्यंगुरुवोविप्रानह्येषामपरोगुरुः ॥ विप्रस्तुसर्ववर्णानामाश्रमाणां
चवैगुरुः ॥ सेव्यएवहिसर्वेषांविप्रोराजर्षिसत्तम ॥ देवानांदानवानांचमनुष्याणांतुकाकथा ॥ आरोपयंतियेविप्रेसेवकत्वंनराध
माः ॥ ज्ञेयास्तेसर्वथापापाअंतेनिरयवासिनः ॥ इतिभविष्यादावपि । विपक्षेदोषमाह । यतेदीक्षापितुर्दीक्षादीक्षाचवनवासिनाम्॥
विविक्ताश्रमिणांदीक्षानसाकल्याणदायिकेतिगणेशविमर्शिन्याम् । ब्राह्मे ब्राह्मणःस्वेतरान्वर्णान्गुरून्मोहात्करोतियः ॥ सया
तिनरकंघोरंविपन्नोपिभवेद्ध्रुवम् ॥ स्कांदे ब्राह्मणोनीचवर्णेभ्योमंत्रग्रहणमाचरन् ॥ नमंत्रफलमाप्नोतिश्वयोनिंचाधिगच्छति ॥
वाराहे उत्तमायाधमोवर्णोमन्त्रंयस्तुप्रयच्छति॥सयातिपतितोभूत्वाश्वचांडालादियोनिषु ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवापिवैश्योवामोहमा
श्रितः ॥ नकुर्यान्नीचवर्णेभ्योमंत्रादानंकदाचन॥ भविष्ये शृणुराजेन्द्रवक्ष्यामिमंत्रग्रहणमुत्तमम्॥ ब्राह्मणंश्रोत्रियंशुद्धंनारायणप

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रायणम् ॥ प्रणम्यविधिवद्भक्त्यामंत्रंगृह्णीतसंयतः। योमोहादन्यवर्णेभ्योमंत्रंगृह्णातिकर्हिचित् ॥ वेपांतरमितेभ्योपिनसकल्याण
भाग्भवेत् ॥ अतःकार्योगुरुर्विप्रोगृहस्थोगृहिभिःसदेति ॥ वर्णोत्कृष्टोनलभतेहीनवर्णस्याशिष्यताम् ॥ हीनवर्णोपिनगुरुरुच्चवर्ण
स्यजायते ॥ वर्णोत्कृष्टोहीनवर्णंगुरुंमोहाद्यदाचरेत् ॥ प्रायश्चित्तंतदाकृत्वागुरुमन्यंसमाश्रयेत् ॥ अन्यथागुरुशिष्यौतौजायेते
नरकौकसौ ॥ अतोज्ञात्वैवकर्त्तव्योगुरुश्शिष्योपिधीमतेतिविश्वामित्रीयसंहितायामित्यलंपल्लवितेन ॥ किंचोपनेतारोपिगार्ग्ये
णोक्ताः। पितापितामहोभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः॥ उपनायेधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरः॥इति। उक्ताधिकार्यभावेव्यासःवेदैक
निष्ठंधर्मज्ञंकुलीनंश्रोत्रियंशुचिम् ॥ स्वशाखीयमनालस्यंविप्रमाचार्यमाश्रयेदिति । किंबहुना ॥ इतिगायत्रीपक्षः ॥ ८७ ॥

अथगवांकुलस्यपक्षमाह ॥ वयंतद्गवांकुलंसदाहृदाधीमहि। तत्किंयत्रत्रयाणांदेवानांसर्गःस्थितिरमृषा ॥ शृंगमूलेस्थितोब्रह्मा
शृंगमध्येतुकेशवः ॥ शृंगाग्रेशंकरंविद्यात्रयोदेवाःप्रतिष्ठिताः ॥ इतिपराशरोक्तेरत्रावयवावयविनोरभेदोपचाराच्छृंगस्थागोस्थाएव
तात्स्थात्ताच्छब्द्यमितिन्यायाद्वा।दृष्टांतस्तूक्तवत् ॥ यतोयस्यसकाशादाद्यस्यधर्माधर्मयोरुभयोराद्यस्यधर्मस्यजन्मयद्वार्थेष्वाद्य
स्यधर्मस्यजन्मधर्मोहिवृषरूपधृगितिवक्ष्यमाणत्वात् । वृषस्यजन्मेत्यर्थः। धर्मोयंभूतलेसाक्षाद्ब्रह्मणाह्यवतारितः ॥ त्रैलोक्यधा
रणायालमन्नानांचप्रसूतये॥इतिपराशरोपिप्राह ॥ किंचयतोयस्यान्वयात्सेवनादितरतःइतराण्यवेदविहितानिपरस्त्रीसंगमद्यपाना
दीनितनोतीतिविस्तारयतीतीतरःसएवेतरतःपापकर्मास्वराट्भवति । स्वरशब्दोत्रगोलोकपरःस्वरगोलोकेराजतइतिस्वराट् । गवां
सेवनतोनित्यंमहापापरतोपियः ॥ सोपिगोलोकमाप्नोतिकमुपुण्यरतोनरः ॥ इतिगोमाहात्म्येउक्तेः। यद्वागांसंस्मृत्यनमस्कृत्य
कुर्यात्तांचप्रदक्षिणाम् ॥ प्रदक्षिणीकृतातेनसप्तद्वीपावसुंधरा ॥ तृणोदकादिसंयुक्तंयोददातिगवाह्निकम् ॥ सोश्वमेधसमंपुण्यं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

लभतेनात्रसंशयः ॥ गवांकंडूयनंधूमंगोप्रदानसमंभवेदितिपराशरोक्तेरश्वमेधादिफलंस्वर्गंप्राप्नोतीतिभावः । अभिज्ञोतिनिपुणो हिपराशरःकवयेसुव्रतसंज्ञर्षयेआदिदेवविहितंयतश्चयस्यब्रह्ममहत्त्वंतेने ।तथाहि पातकानिकुतस्तेषांयेषांगृहमलंकृतम् ॥ गोभिस्स बालवत्साभिःसदास्त्रीभिरिवस्वयम् ॥ ब्राह्मणानांगवांचैवकुलमेकंद्विधाकृतम् ॥ तिष्ठंतियत्रमंत्राश्चयत्रसंतिहवींषिच ॥ गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्ततेगोभिर्वेदाःप्रवर्द्धिताः ॥ गोभिर्वेदाःसमुद्गीर्णाःसषडंगपदक्रमाः ॥ इत्यादिबह्वस्ति । यस्मिन्गोकुलमहत्त्वेसूरयोनास्ति कामुह्यंति अर्थवादबुद्धिंकुर्वंति । यद्वायतोयस्यसकाशादाद्यस्यवेदस्यजन्माभूत् । इतरेषांतदंगानांचजन्माभूत् । गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाःसषडंगपदक्रमाइतिपराशरोक्तेः । यत्कुलंस्वेनैवराजतइतिस्वराट् । अन्येतुगोकृतसस्यादिनेतिभावः । यतोऽन्वयाद र्थेषुबहुविधद्रव्येष्वभिज्ञःकोर्थस्तदनुभवितास्यात् । किंकर्तुमादिकविंश्रीकृष्णंप्राप्तुम् । श्रीकृष्णःप्राप्यतेविप्रनित्यंगोकुलसेवया इत्यादिपुराणात् । यद्वायस्मिन्गोकुलेसूरयोयेतेनमुह्यंतिअन्येतुपामराःपशुसामान्यधियामुह्यंत्येवेति । किंभूतंस्वेनधाम्नानु भावेननिरस्तंनिजसेविनांकुहकंदरिद्रलक्षणंवायेनतत्तथा । तीर्थरूपत्वाल्लक्ष्मीरूपत्वाद्वा । सर्वतीर्थमयागावइत्युक्तेर्यालक्ष्मीः सर्वदेवानांधेनुरूपेणसंस्थिताइतिमंत्राच्च। पृथिव्यांयानितीर्थानिआसमुद्रसरांसिच ॥ गवांशृंगोदकस्यापिकलांनार्हंतिषोडशीम्॥ इतिस्मृतेः। स्पृष्टाश्चगावःशमयंतिपापंसंसेविताश्चोपनयंतिवित्तम् ॥ ताएवदृष्टास्त्रिदिवंनयंतिगोभिर्नतुल्यंधनमास्तिकिंचिदीतिस्मृ तेश्च । पुनःसत्यंसत्याधारत्वात् । गोषुसत्यंप्रतिष्ठितामितिस्मृतेश्च । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंसर्वदेवादिरूपत्वात्तदुक्तंवाराहे सर्वदेव मयागावःसर्ववेदमयास्तथा ॥ अमृतंधारयंत्यश्चप्रचरंतिमहीतले ॥ तीर्थानिपरमंतीर्थमतस्तीर्थमविद्यते ॥ पवित्राणांपवित्रंच पुष्टीनांपुष्टिरेवच ॥ दध्नाचत्रिदशाःसर्वेक्षीरेणचमहेश्वरः ॥ घृतेनपावकोनित्यंपायसेनपितामहः ॥ सकृद्दत्तेनप्रीयंतेवर्षाणि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

चत्रयोदश ॥ पञ्चगव्येनपीतेनसर्वपापंप्रणश्यतीतिशैवेपि । समुद्रांतांधरांचैवसुवर्णपरिपूरिताम् ॥ ददातिपुरुषोयश्चगांचैवात्र
ददातियः ॥ तयोःसमफलंप्रोक्तंनात्रकार्याविचारणा ॥ यस्यादुग्धंनरःपीत्वागांगोदकफलंलभेत् ॥ गोमयेवसतेलक्ष्मीर्गोमूत्रे
तीर्थवारिवदितिपरत्वमुक्तम् । सर्वेदेवाः स्थितादेहेसर्वदेवमयाहिगौरितिपाराशर्य्यौच । किञ्चअविद्वान्ब्राह्मणोयस्तुकुर्वात्तासां
प्रतिग्रहम् ॥ ततःप्रभृतिमेध्यांतःपितरस्तस्यशेरते ॥ विद्वानपिगृहीत्वागांप्राजापत्यत्रयंचरेत् ॥ दानागतांचयोधेनुंमौल्येनप्रद
दातिवै ॥ पितरस्तस्यसततंतद्रोमसमसंख्यकम् ॥ कुम्भीपाकेप्रपच्यंतेमातृविक्रयएवसः ॥ साविक्रीताविभक्ताचदहत्या
सप्तमंकुलम् ॥ मौल्योद्घातनकर्त्तापिनरकंप्रतिपद्यते ॥ इत्यपिवाराहे । गवांमाहात्म्यंतुवक्तुंनशक्यतेऽतोऽलम् ॥
इतिगोकुलपक्षः ॥ ८८ ॥

अथरुद्राक्षपक्षः ॥ वयंतंरुद्राक्षंसदाहृदाधीमहि । तंकंवत्रत्रयाणामुत्तमाधममध्यमभावानांसर्गोऽमृषा । तदुक्तंधात्रीफल
प्रमाणंयच्छ्रेष्ठमेतदुदाहृतम् ॥ बदरीफलमात्रंचमध्यमंप्रोच्यतेबुधैः ॥ अधमंचणकाकारंप्रक्रियैषामयोच्यते इतिजाबाले । दृष्टांतः
पुरोवत् । यतोयस्यरुद्राक्षस्याद्यस्यश्रीशंकरस्यसकाशात्जन्माभूत् । तदुक्तंबृहज्जाबाले । अथभुशुंडःकालाग्निरुद्रंपप्रच्छकथं
रुद्राक्षोत्पत्तिस्तद्धारणेकिंफलमितिसहोवाचभगवान्कालाग्निरुद्रस्त्रिपुरवधार्थायाहमामीलिताक्षोऽभवंतेभ्योजलबिंदवोभूमौपतिता
स्तेरुद्राक्षाजाताःसर्वानुग्रहार्थायतेषांनामोच्चारणमात्रेणदशगोदानफलंदर्शनस्पर्शनाभ्यांद्विगुणंफलमतऊर्ध्वंवक्तुं नशक्नोमीति ।
यतोयस्यरुद्राक्षस्यान्वयात्संबंधादितरतइतरोपाशेवभक्तिरहितोपिपुमान्स्वराट् श्रीशिवोभवति । रुद्राक्षान्कंठदेशेदशन (३२)
परिमितान्मस्तकोर्विंशतिद्वे(४०)षट्(६)षट्(६)कर्णप्रदेशेकरयुगलकृतेद्वादश(१२)द्वादशैव(१२) ॥ बाह्वोरिन्दोःकला(१६)भिर्न

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

यनयुगकृतेएक(१)मेकं(१)शिखायांवक्षस्यष्टाधिकंयःकलयतिशतकं(१०८)नीलकंःठस्वयंसः॥ इतिबोपदेवोक्तेः । किंकर्तुमादि
कविंश्रीशंकरंप्राहुम् । चतुर्थीपूर्ववत् । नाविष्णुस्स्यादिहक्ष्मेशोनाशिवोवैकविर्भवेदित्याभियुक्तोक्तेःशिवांशाज्जातःकविश्चेत्तर्हिशिव
स्यादिकवित्वंकैमुतिकन्यायसिद्धमेव । यस्मिन्रुद्राक्षेसूरयोविद्वांसोपि वैष्णवाभासामुह्यंति।रुद्राक्षंधारयेन्नैवतथाभस्मात्रिपुंड्रकम्
धारणात्पुण्यहानिस्स्याद्विजातीनांनसंशयः इत्यादिकल्पितवाक्यैर्निन्दांकुर्वतीतिभावः।शैवोथवैष्णवोवापिसौरःशाक्तस्तथैवच॥
तथान्यदेवभक्तस्तुकृत्वारुद्राक्षधारणम् ॥ तत्तद्देवकृपांप्राप्यतत्तद्देवपुरंव्रजेत् ॥ तुलस्याधारणंकृत्वासौरोगाणपतस्तथा ॥शैवः
शाक्तोवैष्णवोवावैकुंठपुरमावसेदिति कौशिकसंहितायां सर्वदेवोपासकानांतुलसीरुद्राक्षोभयधारणस्यप्रतिपाद्यत्वेनवृथाकलहका
रिणस्तत्तद्देवोपासकाभासएवेतिसिद्धांतितम् । तत्रैव । योरुद्राक्षोब्रह्ममोक्षंतेने । ० कृत्वारुद्राक्षधारणम् ॥ यःशिवंपूजयेद्भ
क्त्यासमोक्षमधिगच्छति । ससर्वाण्येनांसितरतिरुद्रोभूत्वाह्यमृतत्वमेतीतिश्रुतेः ॥ किंभूतंस्वेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तोऽपास्तः
कुहकःस्वसेविनांसर्वपापलक्षणोयेनतम् । रुद्राक्षदर्शनेनापिनश्यत्यघकुलंक्षणादितिशिवरहस्योक्तेः ॥ पुनःसत्यंकर्मसत्यत्वापा
दकम् । अरुद्राक्षधरोभूत्वायत्किंचित्कर्मवैदिकम् ॥ कुर्याद्विप्रस्तुयोमोहान्नह्यवाप्नोतितत्फलमितिस्कांदोक्तेः । पुनःपरंसर्वदेव
मंत्रजपेमुख्यंजपसाद्गुण्यकरम् । तदुक्तंशिवपुराणे । रुद्राक्षमालयानित्यंमंत्रंजपतियोनरः ॥ तस्यनाम्नांशतेनैवसहस्रस्यफलं
लभेत् । विष्णोरापिविशेषेणजपंकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ वस्तुतः सर्वदेवानांजप्येमुख्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति । अथान्यदप्याह ।
रुद्राक्षाणांफलंग्राह्यंदेविसर्षपमात्रकम् ॥ सर्षपादधिकाग्राह्याआर्द्रधात्रीफलावधि ॥ तदूर्ध्वंक्षत्रियैर्ग्राह्यावैश्यैर्ग्राह्यास्तदूर्ध्वकम् ।
तदूर्ध्वंशांकरैर्ग्राह्याएवंरुद्राक्षलक्षणम् ॥ ब्राह्मणोबिभृयाच्छ्वेतान्रक्तान्राजातुधारयेत् ॥ पीतान्वैश्यस्तुबिभृयात्कृष्णान्शूद्र

स्तुधारयेत् ॥ स्वयमेवकृतद्वारंयत्तत्स्यादितिहोत्तमम् ॥ यत्तुपौरुषयत्नेनकृतंतन्मध्यमंभवेत् ॥ समान्स्निग्धान्दृढान्स्थूलान्कं
टकैःसंयुतान्शुभान् ॥ वृत्तान्क्षौमस्यसूत्रेणधारयेत्सर्वदानरः ॥ निर्घर्षहेमलेखामायस्यरेखाप्रदृश्यते ॥ तदक्षमुत्तमंविद्यात्त
द्धार्यंशिवपूजकैरितिरहस्यार्णवे । जिघ्रन्नपितथाचाश्नन्प्रलपन्नपिसंततम् ॥ कुर्वन्नपितथागच्छन्विसृजन्नपिमानवः ॥ रुद्राक्ष
धारणादेवसर्वैःपापैःप्रमुच्यतेइतिसर्वदाधारणंविधीयते। नाशुचिर्धारयेन्मालामितिनिषेधोजपमालादिविषयोबोध्योनतुकंठस्थाविष
यइति । क्रिमिदष्टंछिन्नभिन्नंकंटकैर्हीनमेवच ॥ व्रणयुक्तमवृत्तंयत्षड्रुद्राक्षाणिवर्जयेदितिस्कांदे । सहस्रंधारयेद्यस्तुरुद्राक्षान्
वैप्रयत्नतः ॥ तंनमांतिसुराःसर्वेयथारुद्रस्तथैवसः ॥ इतिब्रह्मोत्तरे । ओंकारमाहात्म्येपि रुद्राक्षाणांसहस्रंतुमुमुक्षुर्धारयेत्सदा ॥
तदभावेशतंवापिदशचैकमथापिवेतिशंकरसंहितायाम् । धर्तव्यमेवसूत्रेणसौवर्णेनाथवाद्विजाः ॥ राजतेनचताम्रेणरुद्राक्षंतुगला
दिषु ॥ यज्ञोपवीतेचैकंतुभस्मवत्सर्वदाद्विजाः ॥ रुद्रस्याक्षतयाविप्रारुद्राक्षमितिकीर्तितम् ॥ रुद्राक्षधारकेशंभुः परिपूर्णकटाक्ष
वान् ॥ ज्ञात्वायेशिवभूषणंपरतमंस्वर्गापवर्गप्रदंरुद्राक्षंविधिनामुनानिजतनौसम्यक् सदा बिभ्रति ॥ तेषांदग्धानिजैनसामिहफ
लंजानातिकोवासुधीस्त्यक्त्वाशंकरमंबिकांगणपतिंनन्दींतथाषण्मुखमितिबृहज्जाबाले। धारणमंत्राः सद्योजातेशिरसिवामदेवेनक
र्णयोः ॥ अघोरेणगलेधार्यंहृदितत्पुरुषेणच ॥ ईशानाख्येनमंत्रेणकरयोर्धारयेत्सुधीः ॥ ब्रह्मचारिगृहस्थानांवनस्थानांतथै
वच ॥ रुद्राक्षधारणेमंत्राःप्रोक्तावैविश्वयोनिना ॥ प्रणवेनैवसंधार्यायतिभिः सर्वसिद्धये ॥ द्विजानांमंत्रतःप्रोक्तमन्येषांतद्विवर्जि
तम् ॥ रुद्राक्षौएकमुखपञ्चमुखाधारणाउत्तमश्रेष्ठा । आरभ्यैकमुखन्तावद्यावद्वक्त्रैकपोडश ॥ एतेषांद्वावतिश्रेष्ठौज्ञेयौधारयतांनृ
णाम् ॥ येधारयंत्येकमुखंरुद्राक्षंनित्यमेवहि ॥ जीवन्मुक्तास्तुविज्ञेयानरास्तेनात्रसंशयः ॥ एकवक्त्रःशिवःसाक्षाद्ब्रह्महत्यांव्यपो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

इति ॥ येरुद्राक्षपञ्चमुखंधारयंत्यनिशंनराः ॥ रुद्रलोकेचरुद्रेणसदातिष्ठंतिमोदिताः ॥ इतिकेदारखण्डे । मालाप्रकारोरुद्र्याम लेत्रिंशदक्षैःकृतामालाधनदाजपकर्मणि ॥ सप्तविंशतिसंख्याकैरक्षैःपुष्टिप्रदाभवेत् ॥ पञ्चविंशतिसंख्याकैःकृतामुक्तिप्रदाभवेत्॥ अक्षैस्तुपंचदशभिरभिचारफलप्रदा ॥ अष्टोत्तरशतेनापिमालासर्वार्थसाधका ॥ रुद्राक्षमूलंतद्ब्रह्मतन्नालंविष्णुरुच्यते ॥ तन्मु खंरुद्रइत्याहुर्विदवःसर्वदेवताः ॥ इति । अत्रापिबहुवक्तव्यादुपरम्यते ॥ इतिरुद्राक्षपक्षः ॥ ८९ ॥ ॥*॥ ॥*॥

अथपंचाक्षरपक्षः ॥ ॥ वयंतंपंचाक्षरमंत्रंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांपातकोपपातकमहापातकानांसर्गोमृषाऽसत्यः यथातेजआदीनांविनिमयोमृषा । जप्तेपंचाक्षरेमंत्रेविनाशंयांतिसर्वथा ॥ पातकानिमहापातकान्युपपातकानिचेतिशिवरहस्यो क्तेः । नमःशिवायेतिसकृज्जपित्वापापंमहद्घोरमुपैतिनाशम् ॥ भूम्यंतरिक्षात्परिपूर्णकाष्ठंस्वल्पाग्निनादग्धमुपैतिनाशम् ॥ रस नेरचितोयमंजलिस्तेपरनिंदापरुषैरलंवचोभिः ॥ नरकापहरंनमःशिवायेत्यमुमादिप्रणवंभजस्वमंत्रमितिनाममाहात्म्ये ॥ यतोय स्यान्वयात्सेवनादाद्यस्यशंकरस्यजन्मनिविर्भावोभवति । पंचाक्षरंतुजपतआविर्भूयान्महेश्वरः ॥ इतिशिवधर्मे । किंचेतरतइतरोपि शूद्रादिरपियतोमंत्रात्स्वराट्मुक्तिभाग्भवति ।जाबालोपनिषदि यश्चांडालइतिवाचंवदेत्तेनसहनसंवदेतेतिकथनात् ।शूद्रोवाप्यथवा न्योवाकृत्वापंचाक्षरंजपम् ॥ मुक्तिभागीभवेत्सत्यंनान्यथाहरिणोदितमितिशिवभक्तिचंद्रोदयादौ । किंचयतोर्थेष्वभिज्ञःस्यात् । पंचाक्षरजपान्नित्यंसर्वशास्त्रार्थविद्भवेत् ॥ शंकरस्यप्रियोभूत्वाह्यंतेतत्पदमाप्नुयादितिस्कांदाद्युक्तेः । योमंत्रआदिकवयेब्रह्मणेना रदादिरूपायान्यस्मैवाब्रह्मज्ञानंतेने । तदुक्तं शिवषडक्षरजपाद्ब्रह्मापसर्गचातुरीम् ॥ नारदाद्यास्तुऋषयोज्ञानमापुःसनातनमिति शिवधर्मे । यस्मिन्मंत्रेसूरयोवैष्णवाभासाअंत्यजानुयायिनोमुह्यंति । शिवाद्यशूद्रजातीनांद्विजानांकदाचनेत्यादिकल्पितवा

१ अंत्योंतभवोजोजकोरायत्राभ्रिसोंत्यजस्तदनुयायिनःरामानुजानुयायिनः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

क्यैर्नैदापराभवंति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नानिरस्तोऽपाकृतोनिजोपासकानांकुहकोऽज्ञानलक्षणोयेनतम् । एतच्चस्कंदशिवपुरा
णयोर्बहुधाख्यानैःप्रपंचितंतत्तत्रैवान्वेष्यम् । यद्वाकुहकोयमशासनक्लेशोबोध्यस्तदुक्तं नाममाहात्म्ये पश्चाक्षरोक्तिशतरुद्रियो
क्तिमितिपूर्वान्वयिपदद्वयम् । मन्नामरुद्राक्षविभूतिधारिणोममाग्रतोयस्तुपुराणवक्ता ॥ सर्वेषुपापेष्वपितेषुसत्सुप्रशास्त्यसौनैवम
माधिकारः ॥ इतियमोक्तेः । पुनःसत्यंपूजासत्यतापादकम् । तदुक्तंशिवरहस्ये कर्त्तव्यःशिवपूजांतेपश्चाक्षरजपोद्विजैरिति ।
स्कांदेपि नमस्कारोजपश्चैवसर्वाभीष्टप्रदाउभौ ॥ पूजांतेचसदाकार्यौभोगमोक्षार्थिभिर्नरैः ॥ द्विषट्सहस्रंजप्तव्यःशैवःपश्चाक्षरस्त
दा ॥ सहस्रमप्रमादेनशतमष्टोत्तरंतथा ॥ रुद्राक्षमालयैवहिजप्तव्यस्तुषडक्षरः ॥ मोक्षप्रदोभवत्येवसत्यमेवोच्यतेमया ॥ जपेया
वत्फलंप्रोक्तंविद्रुमोत्तममालया ॥ ततःसहस्रगुणितंमुक्तामालिकयाफलम् ॥ ततःकोटिगुणंप्राप्यंशुद्धस्फटिकमालया ॥ ततोनं
तगुणंप्रोक्तंशुद्धरुद्राक्षमालयेति । पुनःपरंसर्वमंत्रशिरोमणिम् । तदुक्तंस्कांदे पंचाक्षरःपरोमंत्रःसर्वमंत्रशिरोमणिः ॥ स्त्रीभिरप्य
न्वहंजप्यःसहस्रंविधिपूर्वकम् ॥ पंचाक्षरप्रभावस्तुनज्ञातोमादृशैर्जनैः ॥ किंतुवेदमहादेवस्तत्प्रभावंयथार्थतः ॥ जप्तेपंचाक्षरेमंत्रेन
श्यत्यघकुलंक्षणात् ॥ पंचाक्षरोमहामंत्रःसशिवात्मकएवहि ॥ विद्यासुश्रुतिरुत्कृष्टारुद्रैकादशनीश्रुतौ ॥ तत्रपंचाक्षरीतस्यांशि
वइत्यक्षरद्वयम् ॥ ब्रह्मोत्तरे । देवानांपरमोदेवोयथावैत्रिपुरांतकः ॥ मंत्राणांपरमोमंत्रस्तथाचैवषडक्षरः ॥ नमस्कारेणजीवत्वं
शिवेतिपरमात्मनि ॥ ऐक्यंगतमतोमंत्रः परब्रह्ममयोह्यसौ ॥ किमत्रबहुभिर्मंत्रैःकिंतीर्थैःकिंतपोवरैः ॥ यस्योंनमःशिवायेतिमं
त्रोहृदयगोचरे ॥ कैवल्यमार्गेदीपायमविद्यासिंधुवाडवः ॥ महापातकदावाग्निः [illegible] ॥ पंचाक्षरःस्वतःसिद्धःसर्वदेव

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

१ रुद्रः । २ यमः ।

इति ॥ येरुद्राक्षपञ्चमुखंधारयंत्यनिशंनराः ॥ रुद्रलोकेचरुद्रेणसदातिष्ठंतिमोदिताः ॥ इतिकेदारखण्डे । मालाप्रकारोरुद्रयाम लोत्रिंशदक्षैःकृतामालाधनदाजपकर्मणि ॥ सप्तविंशतिसंख्याकैरक्षैःपुष्टिप्रदाभवेत् ॥ पञ्चविंशतिसंख्याकैःकृतामुक्तिप्रदाभवेत्॥ अक्षैस्तुपंचदशभिरभिचारफलप्रदा ॥ अष्टोत्तरशतेनापिमालासर्वार्थसाधका ॥ रुद्राक्षमूलंतद्ब्रह्मतन्नालंविष्णुरुच्यते ॥ तन्मु खंरुद्रइत्याहुर्विदवःसर्वदेवताः ॥ इति । अत्रापिबहुवक्तव्यादुपरम्यते ॥ इतिरुद्राक्षपक्षः ॥ ८९ ॥ ॥*॥ ॥*॥

अथपंचाक्षरपक्षः ॥ ॥ वयंतंपंचाक्षरमंत्रंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांपातकोपपातकमहापातकानांसर्गोमृषाऽसत्यः यथातेजआदीनांविनिमयोमृषा । जप्तेपंचाक्षरेमंत्रेविनाशंयांतिसर्वथा ॥ पातकांनिमहापातकान्युपपातकानिचेतिशिवरहस्यो क्तेः । नमःशिवायेतिसकृज्जपित्वापापंमहद्घोरमुपैतिनाशम् ॥ भूम्यंतरिक्षात्परिपूर्णकाष्ठंस्वल्पाग्निनादग्धमुपैतिनाशम् ॥ रस नेरचितोयमंजलिस्तेपरनिंदापरुषैरलंवचोभिः ॥ नरकापहरंनमःशिवायेत्यमुमादिप्रणवंभजस्वमंत्रमितिनाममाहात्म्ये ॥ यतोय स्यान्वयात्सेवनादाद्यस्यशंकरस्यजन्मनिविर्भावोभवति । पंचाक्षरंतुजपतआविर्भूयान्महेश्वरः॥ इतिशिवधर्मे । किंचेतरतइतरोपि शूद्रादिरपियतोमंत्रात्स्वराट्मुक्तिभाग्भवति ।जाबालोपनिषदि यश्चांडालइतिवाचंवदेत्तेनसहनसंवदेतेतिकथनात् ।शूद्रोवाप्यथवा न्योवाकृत्वापंचाक्षरंजपम् ॥ मुक्तिभागीभवेत्सत्यंनान्यथाहरिणोदितमितिशिवभक्तिचंद्रोदयादौ । किंचयतोर्थेष्वभिज्ञःस्यात् । पंचाक्षरजपान्नित्यंसर्वशास्त्रार्थविद्भवेत् ॥ शंकरस्यप्रियोभूत्वाद्यंतेतत्पदमाप्नुयादितिस्कांदाद्युक्तेः । योमंत्रआदिकवयेब्रह्मणेना रदादिरूपायान्यस्मैवाब्रह्मज्ञानंतेने । तदुक्तं शिवषडक्षरजपाद्ब्रह्मापसर्गचातुरीम् ॥ नारदाद्यास्तुऋषयोज्ञानमापुःसनातनमिति शिवधर्मे । यस्मिन्मंत्रेसूरयोविष्णवाभासाअत्यजानुयायिनोमुह्यंति । शिवाद्याशूद्रजातीनांद्विजानांकदाचनेत्यादिकल्पितवा

१ अंत्योंतभवोजोजकोरायन्नाम्निसौत्यजस्तदनुयायिनःरामानुजानुयायिनः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

क्यैर्नैदापराभवंति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नानिरस्तोऽपाकृतोनिजोपासकानांकुहकोऽज्ञानलक्षणोयेनतम् । एतच्चस्कंदशिवपुरा
णयोर्बहुधाख्यानैःप्रपंचितंतत्तत्रैवान्वेष्यम् । यद्वाकुहकोयमशासनक्लेशोबोध्यस्तदुक्तं नाममाहात्म्ये पञ्चाक्षरोक्तिशतरुद्रियो
क्तिमितिपूर्वान्वयिपदद्वयम् । मन्नामरुद्राक्षविभूतिधारिणोममाग्रतोयस्तुपुराणवक्ता ॥ सर्वेषुपापेष्वपितेषुसत्सुप्रशास्त्यसौनैवम
माधिकारः ॥ इतियमोक्तेः । पुनःसत्यंपूजासत्यतापादकम् । तदुक्तंशिवरहस्ये कर्त्तव्यःशिवपूजांतेपञ्चाक्षरजपोद्विजैरिति ।
स्कांदेपि नमस्कारोजपश्चैवसर्वाभीष्टप्रदाउभौ ॥ पूजांतेचसदाकार्यौभोगमोक्षार्थिभिर्नरैः ॥ द्विषट्सहस्रंजप्तव्यःशैवःपञ्चाक्षरस्त
दा ॥ सहस्रमप्रमादेनशतमष्टोत्तरंतथा ॥ रुद्राक्षमालयैवहिजप्तव्यस्तुषडक्षरः ॥ मोक्षप्रदोभवत्येवसत्यमेवोच्यतेमया ॥ जपेया
वत्फलंप्रोक्तंविद्रुमोत्तममालया ॥ ततःसहस्रगुणितंमुक्तामालिकयाफलम् ॥ ततःकोटिगुणंप्राप्यंशुद्धस्फटिकमालया ॥ ततोनं
तगुणंप्रोक्तंशुद्धरुद्राक्षमालयेति । पुनःपरंसर्वमंत्रशिरोमणिम् । तदुक्तंस्कांदे पंचाक्षरःपरोमंत्रःसर्वमंत्रशिरोमणिः ॥ स्त्रीभिरप्य
न्वहंजप्यःसहस्रंविधिपूर्वकम् ॥ पंचाक्षरप्रभावस्तुनज्ञातोमादृशैर्जनैः ॥ किंतुवेदमहादेवस्तत्प्रभावंयथार्थतः ॥ जप्तेपंचाक्षरेमंत्रेन
श्यत्यघकुलंक्षणात् ॥ पंचाक्षरोमहामंत्रःसशिवात्मकएवहि ॥ विद्यासुश्रुतिरुत्कृष्टारुद्रैकादशनीश्रुतौ ॥ तत्रपंचाक्षरीतस्यांशि
वइत्यक्षरद्वयम् ॥ ब्रह्मोत्तरे । देवानांपरमोदेवोयथावैत्रिपुरांतकः ॥ मंत्राणांपरमोमंत्रस्तथाचैवषडक्षरः ॥ नमस्कारेणजीवत्वं
शिवेतिपरमात्मनि ॥ ऐक्यंगतमतोमंत्रः परब्रह्ममयोह्यसौ ॥ किमत्रबहुभिर्मंत्रैःकिंतीर्थैःकिंतपोवरैः ॥ यस्योंनमःशिवायेतिमं
त्रोहृदयगोचरे ॥ कैवल्यमार्गेदीपोयमविद्यासिंधुवाडवः ॥ महापातकदावाग्निः [illegible] ॥ पंचाक्षरःस्वतःसिद्धःसर्वदेव

१ रुद्रः । २ यमः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

शिरोमणिः ॥ पूजांतेजपनीयोयंकेवलस्तुषडक्षरः ॥ वायवीयसंहितायाम् । पंचाक्षरस्तुशूद्राणांब्राह्मणानांषडक्षरः ॥ ब्राह्मण
पदंद्विजातेरुपलक्षकम् । पंचाक्षरेणकर्त्तव्यंस्त्रीभिःशूद्रैर्ममार्चनम् ॥ षडक्षरेणकर्त्तव्यंब्रह्मक्षत्रविशस्तथा ॥ तथा आदौनमः
प्रयोक्तव्यंब्रह्मक्षत्रविशस्तथा ॥ शूद्रैरंतेप्रयोक्तव्यंतद्वत्स्त्रीणांतथैवच ॥ अयंनियमः पूजाजपयोर्नत्वातुरस्य । तदुक्तं विश्वेश्वर
संहितायां नारीवाथनरोवाथब्राह्मणोवांत्यएववा । नमोंतंवानमः पूर्वमातुरःसर्वदाजपेत् ॥ शिवरहस्येविशेषः शिवपञ्चाक्षरः शुद्धो
जपनीयोहिभक्तितः ॥ अष्टोत्तरसहस्रंतुतांत्रिकैर्न्यासपूर्वकम् ॥ वैदिकैर्न्यासरहितोजपनीयःप्रयत्नतः ॥ इति । अनेनैवाभिप्रा
येणगायत्र्याःषडंगेनन्यासमुक्त्वाएकेनेच्छंतिएषविधिरवैदिकइत्याश्वलायनेनोक्तम् । उपदेशोस्तुमावास्तुशिवमंत्रस्यपार्वति ॥
तथापिजपनीयोयंमंत्रश्चैवषडक्षरः ॥ इतिशिवरहस्योक्तेरतएवयथोक्तलक्षणसम्पन्नगुरोरभावात् । गुरोरभावेमन्त्राणांपुस्तकंगुरु
माचरेदितिपाद्मादौ । दक्षिणामूर्त्यादिभ्योपिदीक्षाग्राह्येत्युक्तम् । कलौतूपदेशस्यैवप्राशस्त्यमुक्तम् उपदेशःकलौयुगइतितंत्र
सारोक्तेस्तत्स्वरूपमपितत्रैव चन्द्रसूर्योपरागेचसिद्धक्षेत्रेसुरालये ॥ मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः प्रकीर्त्तितः ॥ इत्यलंप्रसक्तानु
प्रसक्तेन ॥ इतिपंचाक्षरपक्षः ॥ ९० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥*॥

अथशिवलिंगपक्षः॥ वयंतच्छिवलिंगंसदाहृदायेधीमहि। हृदेवायःस्थानंतस्मिन्।तत्किंयत्रत्रयाणांलोकानांसर्गोऽसृपाकथंयथा
तेजोवारिमृदामविनिमयइतिसृष्ट्यादौसमभूल्लिंगंतस्मिँल्लोकास्त्रयःस्थिताः ॥ब्रह्मादिद्वारानिष्क्रांतालीयंतेतत्र तेपुनरितिशिवलिंग
पुराणयोरुक्तेःकिञ्चयतोलिंगादाकाशस्यविष्णोरितरतइतरेषांब्रह्मादीनांसर्वेषांजन्मलिंगाद्विष्णुःसमुद्भूतोब्रह्माद्याइतरेखिलाः ॥ इत्य
पितत्रैव।किञ्चयतोऽन्वयात्सेवनात्पुमानर्थेषुधर्मादिष्वभिज्ञोभूत्वास्वराट्जीवन्मुक्तःस्यात् लिंगार्चनेकृतेसर्वसिद्धीरुद्रास्यजायते।

Digitized by Siddhanta eGangotri

भुक्त्वाधर्मार्थकामांश्चतत्फलानिचसर्वशः। जीवन्मुक्तिफलंप्राप्यदेहांतेशिवमन्वयादितिलिंगादौ।यल्लिंगमादिकवयेविष्णवेन्यस्मैवा
ब्रह्मभुक्तिंमुक्तिंवातेने।तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते द्वितीयविभागे।उपमन्युर्हरिःश्वेतोनंदिबाणदशाननाः। लिंगाराधनतोन्येपिभुक्तिंमुक्तिंसमा
गताः।इतिब्रह्मस्याद्भुक्तिमोक्षयोरित्यपिकोशांतरात्। यस्मिंल्लिंगेसुरयोयथाकथंचिद्विद्वांसोपिवैष्णवत्वेनाभासमानानास्तिकामुह्य
ति लिंगंनैवस्पृशेत्कचित्।शूद्रैरर्च्यैरुद्रलिंगंद्विजोनैवार्चयेत्कचिदित्यादिनानिंदांकुर्वंति । किंभूतंस्वेननिजेनधाम्नातेजसानिरस्तोऽ
पास्तः कुहकोदुःखदोयमभृत्यादिर्येनतम्। तदुक्तंपाद्मे।लिंगपूजापरं शैवंनिरीक्ष्ययमकिंकराः।दूरादेवपलायंतेस्मरंतोयमशासनम्
इति । पुनःसत्यंसदैवविद्यमानत्वात् । भक्तानामनुकंपार्थंसदातिष्ठतिशंकरः । लिंगाकारेणसर्वत्रपृथिव्यांमुनिसत्तमेतिशैवस्कां
दयोः । पुनःपरंसर्वोत्कृष्टंअवश्यपूर्तव्यात् । तदुक्तंशिवधर्मे गर्भधारणजःक्लेशस्तन्मातुः सफलः स्मृतः ॥ यद्गर्भान्निर्गतः पुत्रो
लिंगार्चनरतोभवेत् ॥ लिंगस्यार्चनमेवैकंकलौसारतरंसुराः ॥ तदेवघोरसंसारमहासागरतारकम् ॥ संसारानलतप्तानांशिवलिंगार्च
नामृतम् ॥ संसारतापपापंचसद्योदूरीकरोतिहि । इति । शिवेकिंबहुनोक्तेननित्यंयोलिंगपूजकः ॥ सममातिप्रियतमःसत्यंसत्यं
नसंशयः ॥ कलौतुमानुषंजन्मभवत्यत्यंतदुर्लभम् ॥ तत्रचेन्मानुषंजन्मकर्तव्यंलिंगपूजनम् ॥ मानुष्येष्वपिचेज्जन्मब्राह्मण्यां
ब्राह्मणोयदि । तदात्ववश्यंकर्तव्यंशिवलिंगस्यपूजनम् ॥ यत्फलंप्राप्यतेराजन्शिवलिंगस्य पूजया ॥ तत्फलंनैवसंप्राप्यमश्वमे
धार्बुदैरपीतिसनत्कुमारसंहितायाम् । लिंगपदार्थस्तुमहाकालोत्तरे । लीयंतेयत्रभूतानिनिर्गच्छंतियतः पुनः ॥ तेनलिंगंपरंव्यो
मनिष्कलःपरमःशिवः ॥ लिंग्यतेचत्यतेयनभावनभगवान्शिवः ॥ योगिभिस्तत्रिधालिंगंव्यक्ताव्यक्तोभयात्मकम् ॥ व्यक्तंत
त्सकलंज्ञेयमव्यक्तंनिष्कलंमतम् ॥ ज्ञानज्योतिर्मयंलिंगंव्यक्ताव्यक्तमिदंस्मृतम् ॥ तथाचरामेश्वरब्रह्मेश्वरव्यासेश्वरबिल्वकेश्व

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रादीनेतैस्तैर्महापुरुषैः प्रतिष्ठितान्यर्चितानितत्तन्नामपूर्वाणिदृश्यंतेतद्विषयाणिशतशउपाख्यानान्यपिश्रूयंते किंचनामैर्दंलिंग
तुसर्वोत्तमम्। तदुक्तं। सर्वेषामेवलिंगानांनामैर्दंमेसदाप्रियम् ॥ नातःपरतरंलिंगपूजनेशस्यतेनृणामिति। ननुनर्मदायांकथंलिंगावि
र्भावस्तत्राह रेवयाशिवोमेपुत्रोभवत्वितिनिश्चित्यमहत्तपःकृतंततत्तपसाप्रसन्नेनशिवेनोक्तंनाहंकस्यापिपुत्रोभवामिसर्वेश्वरत्वात्परं
तुतवभक्त्या पाषाणलिंगरूपेणतवगर्भगोभूत्वाहंतवपुत्रोभवामीत्युक्तमतस्तद्भवलिंगंशिवरूपमितिधरांप्रतिवाराहेवाराहेणोक्तम् ।
ततोलिंगाराधनमेवप्रतिमापेक्षयाश्रेयस्करम्। तदुक्तंविश्वेश्वरसंहितायां लिंगंप्राधान्यतः पूज्यंतथाबेरंचगौणकम् ॥ लिंगाभावेतु
बेरंस्यात्पूजायांस्थापनेमम ॥ इति। रसलिंगंब्राह्मणानांसर्वाभीष्टप्रदंभवेत् । बाणलिंगंक्षत्रियाणांमहाराज्यप्रदंमतम् ॥ स्वर्णलिंगं
तुवैश्यानांमहाधनपतिप्रदम् ॥ शिलालिंगंतुशूद्राणांमहाशुद्धिकरंशुभम् ॥ स्वीयाभावेन्यदीयंतुपूजायांननिषिध्यते ॥ स्त्रीणां
तुपार्थिवंलिंगंसभर्तॄणांविशेषतः ॥ विधवानांनिवृत्तानांरसलिंगंविशिष्यते । विधवानांप्रवृत्तानांस्फाटिकंपरिकीर्त्तितम् ॥ वायौ
कलौ तुपार्थिवंलिंगंक्षिप्रंसिद्धिकरंस्मृतम्॥ कृतेमणिमयंलिंगं त्रेतायांहेमसंभवम् ॥ द्वापरेपारदंलिंगंपार्थिवंतुकलौयुगे ॥ सर्ववर्णाश्र
माणाहिकलौपार्थिवमेवहीति । एतद्विषयविशेषस्तुमत्कृतालिंगार्चनदीपिकायांद्रष्टव्यः बृहज्जाबालोपनिषद्यपि । अहरहः शिव
लिंगमनभ्यर्च्यनाश्नीयात्फलमन्नमन्यद्वायद्यश्नीयाद्रेतोभक्षीभवेन्नापःपिबेत्पूयपोभवेत्प्रमादेनानभ्यर्च्यभुक्त्वाभोजयित्वा केशान्
वापयित्वागव्यान्यपिपंचसंगृह्योपोष्यजलेरुद्रस्थानेवाजपेत्रिवारंशतरुद्रीयमादित्यंपश्यन्नभिध्यायन्स्वकंकर्मवतोरौद्रैरवेमंत्रैर्माज
नंकुर्यात्। ततोभोजयित्वाब्राह्मणान्पूतोभवतिअन्यथापरेतोयातनाभाग्भवतीतिलिंगपूजनंसर्वथा कार्यम्॥इतिशिवलिंगपक्षः॥९१॥

अथविभूतिधारणपक्षः ॥ वयंतद्विभूतिधारणंसदाहृदाधीमहि।तत्किंयत्रत्रयाणामायुष्कामभूतिकाममोक्षकामानांसर्गोऽमृषा

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

सत्यः आयुष्कामोथवाराजन्भूतिकामोथवानरः ॥ नित्यंवैधारयेद्भस्ममोक्षकामीचवैद्विज । इतिभारतोक्तेः । यद्वात्रयाणांब्रह्म विष्णुरुद्राणांसर्गोयत्रामृषादृष्टांतस्तूक्तप्रायः । विष्णुधर्मेनारदः भस्मैवपरमंपुण्यंब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ येनदृष्टेनपापानिना शमायांतिसर्वथेति । यतोविभूतेरन्वयात्सेवनादर्थेष्वाद्यस्यधर्मस्येतरतइतरेषामर्थादीनांजन्म । तदुक्तंधर्मार्थकाममोक्षाणामुत्प त्तिर्भस्मधारणादितिलैंगे । यतः पुमान्स्वराट्शिवोभवति । तदुक्तंसाक्षाच्छिवःसविज्ञेयोयोविभर्त्तिसदाभसमितिस्कांदोक्तेः । अभिज्ञोजाबालिर्यद्यस्यब्रह्ममहत्त्वंतेने।किंकर्तुमादिकविंश्रीशंकरमाप्तुम्।तदुक्तंजाबाले येभस्मधारणंत्यक्त्वाकर्मकुर्वंतिमानवाः ॥ तेषांनास्तिविनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ महापातकयुक्तानांपूर्वजन्मसुसर्वतः ॥ इति । शिवरहस्ये । संध्याशिवार्चना दीनिकर्माण्येतानिवस्तुतः ॥ वैदिकानिततस्तेषुकर्तव्यंभस्मधारणमिति । येअस्मिन्मुह्यंतितेसूरयोनाविद्वांसःकिंतुमूर्खाएव । शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञाइतियावत् । जन्मातरीयदुष्कृतवशात्तेविभूतिं निन्दन्तीतिभावः । तदुक्तं महापापवतांनॄणांवेदासिद्धे महेश्वराः ॥ त्रिपुंड्रोद्धूलनादौचप्रद्वेषोहिप्रजायते ॥ इतिपराशरीये । विप्राणांदाक्षिणात्यानांप्रायोपहतचेतसाम्॥ शिवेभस्मनिरुद्राक्षेकिंचिच्छ्रद्धानविद्यते । इत्यादित्यपुराणेपि । सूतसंहितायामपि श्रुतौचैवमहादेवोत्रिपुं ड्रभस्मगुंठने ॥ श्रद्धांनकुरुतेमर्त्यःपुण्यलेशविवर्जितः ॥ किंभूतंतत्स्वेननिजेनाधारणेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तःकुहकःपापलक्ष णोयेनतत्तथा । सर्वेषांचैवपापानांप्रायश्चित्तमिदंस्मृतम् ॥ भस्मनोधारणंयच्चस्मरणंशंकरस्ययादितिब्रह्मोत्तराद्युक्तेः पुनःसत्यं शिवार्चनसत्यतापादकम् । तद्विनातस्यनिरर्थकत्वात् । तदुक्तंसनत्कुमारसंहितायां यथैवचांडालोच्छिष्टंश्राद्धार्थंनोपयुज्यते॥ मृतिपर्युषितंयच्चनिर्भस्मैवशिवार्चनम् ॥ दायादहीनोनपुनर्मृतःपिंडमवाप्स्यति ॥ तथाभस्मविहीनोपिशिवार्चनफलंनरःइति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पुनःपरमत्युत्कृष्टमन्वर्थपञ्चनामवत्त्वात्तदुक्तंतत्रैव ॥ विभूतिर्भासितंभस्मक्षारंरक्षोतिभस्मनः ॥ भवंतिपंचनामानिपंचभिर्हेतुभिर्भृशम् ॥ ऐश्वर्यकारणाद्भूतिर्भस्मसर्वाघभक्षणात् ॥ भासनाद्भासितंप्रोक्तंक्षारणात्क्षारमापदाम् ॥ रक्षारक्षोगणेभ्यश्चरक्षणात्परिकीर्तितम् ॥ तत्पुनर्द्विविधंप्रोक्तंमुख्यंगौणंतथैवच ॥ मुख्यंप्रोक्तंपरंब्रह्मगौणमाग्नेयमुच्यते ॥ गौणंनानाविधंब्रह्मन्विद्धिवेदविदांवर ॥ अग्निहोत्राग्निजंतद्वद्विरजाहोमजंमुने ॥ औपासनसमुद्भूतंसमिदग्निसमुद्भवम् ॥ पचनाग्निसमुद्भूतंदावानलसमुद्भवम् ॥ स्कांदे ब्रह्मक्षत्रियवैश्यैश्चह्यग्निहोत्रसमुद्भवम् ॥ शूद्राणांश्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥ अन्येषांमानवानांतुस्मृतंदावानलोद्भवम् ॥ समिदग्निसमुद्भूतंधार्यंवैब्रह्मचारिभिः ॥ अग्निहोत्रसमुद्भूतंगृहस्थैर्वनवासिभिः ॥ श्रौताग्निरहितायेचतेषामौपासनोद्भवम् ॥ पुलस्त्यः अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःशुद्धंभस्माभिमंत्रितम् ॥ शिवमंत्रेणवाधार्यंमंत्रेणाष्टाक्षरेणवा ॥ गायत्र्यावापिदेवर्षेमंत्रेणप्रणवेनवा ॥ करोतिशिवमंत्रेणललाटेयस्त्रिपुंड्रकम् ॥ विष्णोःपदमवाप्नोतिनान्यथाश्रुतिनोदितम् ॥ सौरंपदमवाप्नोतिगायत्र्यामुनिसत्तम ॥ प्राप्नोतिब्रह्मणोरूपंप्रणवेननसंशयः ॥ लैंगेतुत्रैयायुषेणमंत्रेणात्रिपुंड्रंब्रह्मचारिणा ॥ अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःपञ्चब्रह्ममयैस्तथा ॥ त्रैयंबकेनमंत्रेणतारेणचतथैव ॥ पञ्चाक्षरेणमंत्रेणप्रणवेनान्वितेनच । त्रिपुंड्रंधारयेन्नित्यंगृहस्थश्चवनाश्रमी ॥ प्रणवेनवसंधार्यंसंन्यासाश्रमवर्तिभिः ॥ नमोंतेनशिवेनैवधार्यंस्त्रीभिश्चपादजैः ॥ अन्येषामपिसर्वेषांविनामंत्रेणसुव्रत ॥ भस्मनोद्धारणंप्रोक्तंनित्यंशैवागमेषुच ॥ केदारखंडे । उद्धूलनंत्रिपुंड्रंचानित्यंधार्यंप्रयत्नतः इत्युक्तेरुद्धूलनमाहजाबाले । आदरेणसमादायभस्मपात्रेनिधायच ॥ प्रक्षाल्यपादौहस्तौचाद्विराचम्यसमाहितः ॥ गृहीत्वाभस्मनोमुष्टिंसद्योजातादिभिर्गृही ॥ प्राणायामत्रयंकृत्वाध्यात्वाचैवसदाशिवम् ॥ अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैस्त्रिवारमभिमंत्र्यतत् ॥ ईशानेनपंचधाभस्मविकिरेन्मूर्ध्नियत्नतः ॥ मुखेत्रिस्त

त्पुरुषेणाथाघोरेणाष्टधाहृदि ॥ वामेनगुह्यदेशेतुत्रिदशस्थानभेदतः ॥ अष्टधासद्योमंत्रेणपादावुद्धूल्ययत्नतइतिस्मृतिसंग्रहे ।
धार्यंभस्मत्रिसंध्यंतुगृहिणाजलसंयुतम् ॥ सर्वकालंभवेत्स्त्रीणायतीनांजलवर्जितम् ॥ वनस्थयतिकन्यानांदीक्षाहीननृणांतथा॥
मध्याह्नात्प्राक्जलैर्युक्तंपरतोजलवर्जितमिति । किंबहुनात्रवक्तव्यंबह्वस्तितेनोपरम्यते । किंचशैवैरेवशिवार्चनसाफल्यायभस्म
धार्यतत्रापिदीक्षितैरितिसिद्धांतितम् । नागोजीभट्टेनसप्तशतीव्याख्यानेहोमांतेतुवैदिकैर्धार्यमेव । तदुक्तंप्रयोगपारिजाते । स्ना
त्वापुंड्रंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मना॥ देवानभ्यर्च्यगंधेनजलमध्येजलेनच॥ ऊर्ध्वंपुंड्रंमृदाकुर्याद्भस्मनातुत्रिपुंड्रकम् ॥ चंदनेनोभ
यंकुर्यात्तोयेनाप्यूर्ध्वपुंड्रकमिति । वस्तुतस्तुशिवागमदीक्षितैरेवभस्मात्रिपुंड्रंधार्यामित्यलम् ॥ इतिविभूतिधारणपक्षः ॥ ९२ ॥

अथबिल्ववृक्षपक्षः ॥ ॥ वयंतंश्रीवृक्षंसदाहृदाधीमहि श्रीवृक्षस्त्वादित्यपुराणउक्तः ॥ गोमयादुत्थितःश्रीमान्बिल्ववृक्षः
शिवप्रियः ॥ तत्रास्तेपद्महस्ताश्रीःश्रीवृक्षस्तेनचोच्यते ॥तंकंयत्रसेवितेशिवायार्पितेवेतिशेषःत्रयाणांधर्मार्थकामानांसर्गःइतरतइ
तरस्यमोक्षस्यसर्गोमृषासत्यः । दृष्टांतःपूर्ववत् । धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थंश्रीवृक्षंसेवयेत्सदा ॥ मोक्षार्थ्यपिनरोधीमाँल्लक्ष्मीवृक्षंसदा
श्रयेदितिशैवे । इहसमासांतर्गतःसर्गशब्दइतरतइत्यनेनसंबध्यते ।भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेपांचमहीक्षितामित्यत्रयथाप्रमुखतइति
पदंसमासांतर्गतमपिमहीक्षितामित्यनेनसंबध्यतेतद्वदत्रापि।वक्ष्यत्यपितत्कथ्यतांमहाभागयदिकृष्णकथाश्रयम् ॥ अथवास्यपदां
भोजमकरंदलिहांसतामिहयथाश्रयमितिपदंसमासेकृष्णपदसंबद्धमपिसतामितिपदेनसंबध्यते तथेहापीतिविप्रकीर्णजटाछन्नं रौरवे
णाजिनेनचेतिवद्धायतोयस्यबिल्वस्यान्वयात्संबंधात्स्वराट्दारद्रोद्रुरुद्रुहव्याधीमृगसंगतार्थेष्वाद्यस्यनधर्मोस्तिदयासमइत्युक्तेर्द
यारूपधर्मस्यजन्मोत्पत्तिमाये।अयगतावतोलिट्आर्षत्वान्नाम्।यद्वाद्यस्यश्रीरामचंद्रस्यजन्मसंगतिमाये ।एतच्चशिवपुराणेशिवरा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिमाहात्म्येविस्तृतमस्तिं । वाक्यानितत्रत्यानिविस्तरभियेहनोक्तानि । तेनाशिवरात्रिदिनेकिञ्चिदाहाराद्यासवतारात्रौबिल्व
मारुह्यसरस्तटेमृगादिवधार्थंस्थितंतत्रसमागतमृगवधार्थंबाणसंधानावसरोबिल्वपत्राणि त्रुटित्वाशिवोपरिसजलानिपतितानितैश्च
मृगमृग्यादिभिस्तस्मैधर्मोद्घाटनपूर्वकंशपथंकृत्वागतंपुनरागतांस्तान्दृष्ट्वासदयायुतोभूत्ततआविर्भूयाशिवस्तंतवगृहेराम आग
मिष्यितितत्संगतस्तेमुक्तिर्भविष्यतीत्युक्त्वांतर्दधेइतितत्रत्यवाक्यकदंबतात्पर्यम् । अभिज्ञःसूतःयतोयस्यचब्रह्ममहत्त्वमादि
वेदबोधितंकवयेशौनकायतेने । स्कंदलिंगशिवपुराणेषुतद्द्रष्टव्यम् । यद्वाऽभिज्ञःश्रीशंकरएववायतोबिल्वस्यमहत्त्वमादिकवयेनार
दायसौरपुराणेतेने । एकंबिल्वदलंरम्यंमद्भक्तेनार्पितंमयि ॥ अनंताघहरंनूनंसत्यमेवोच्यतेमया ॥ दर्शनाद्बिल्ववृक्षस्यस्पर्शनाद्वंद
नादपि ॥ अहोरात्रकृतंपापंनश्यतेनात्रसंशयइति । यस्मिन्बिल्वेशंकरेवासूरयोपिशास्त्राभिज्ञाआपिवृथाहठान्मुह्यंतिनिन्दांकु
र्वंति । नाद्याद्बिल्वंतथास्थाणुमर्चयेन्नकदाचनेत्यादिकाल्पितवाक्यैः । किंभूतंस्वेनधाम्नाश्रयेणश्रीलक्ष्मीकररूपेणनिरस्तं
कुहकंदारिद्र्यलक्षणंयेनतम् । बिल्वोलक्ष्म्याःकरेभवादितिवामनपुराणात् । आदित्यवर्णेतपसोधिजातोवनस्पतिस्तववृक्षोथबिल्वः।
तस्यफलानितपसानुदंतुमायांतरायाश्चबाह्याअलक्ष्मीरीतिश्रुतेश्च । सत्यंहरार्चनसत्यत्वकरंतद्विनातस्यवृथात्वात् । तत्सत्यंपूजनं
शंभोर्बिल्वपत्रैस्तुयत्कृतम् ॥ तद्वृथापूजनंविद्धिबिल्वहीनंतुयत्कृतमितिशैवे । पुनःपरंसर्वपत्रपुष्पादिभ्योहरस्यातिप्रियत्वान्मोक्षहेतु
त्वाच्च । अमृतोद्भवंश्रीवृक्षंशंकरस्यसदाप्रियमितिमंत्रलिंगात् ॥ शिवरहस्ये शिवलिंगंबिल्वपत्रैःकोमलैरमलैरपि । योनरःपूजयेन्नित्यं
सधन्यःपुरुषर्षभः ॥ द्वित्राण्यतीवरम्याणिबिल्वपत्राणिसादरम् ॥ येनार्पितानिमौलिंगतेनमुक्तिरवाप्यते ॥ अभिषिच्यविधानेनयो
मांबिल्वदलैर्मुदा ॥ पूजयिष्यतिपुण्यात्मासमोक्षमाधिगच्छति ॥ बिल्वपत्रैरखंडैस्तुसकृत्पूजयतेशिवम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोरुद्र

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लोकेमहीयते ॥ ब्रह्मांडेनित्यमार्द्रैरनाविद्धैर्बिल्वपत्रैःसदाशिवम् ॥ पूजयस्वमहादेवंतस्मान्माप्रमदोभवेति । पंचाक्षरेणमंत्रेणबिल्व
पत्रैः शिवार्चनम् । करोतिश्रद्धयायस्तुसगच्छेदैश्वरंपदम् ॥ शिवरहस्येतुशुष्कैःपर्युषितैःपत्रैरपिबिल्वस्यनारद ॥ पूजयेद्गिरि
जानाथमलाभेयत्नतोनरः । नारदीयेसर्वेभ्यश्चैवपत्रेभ्योबिल्वपत्रंविशिष्यते ॥ दिनेदिनेतुदातव्यंशोधयित्वापुनःपुनः ॥ सप्तरात्र
मतिक्रम्यानिर्माल्यत्वंप्रपद्यते ॥ पाद्मे चूर्णीकृतान्यपिप्राज्ञोबिल्वपत्राणिवैदिकाः ॥ संपाद्यपूजयंत्वीशंनवालामेविचक्षणाः ॥
स्कांदेतु अर्पितान्यापिबिल्वानिप्रक्षाल्यचपुनःपुनः ॥ शंकरायार्पणीयानिननवानियादिक्वचित् ॥ खंडितंबिल्वपत्रंचयादृशंता
दृशंशिवे ॥ प्रत्यहंनियमेनेतिप्राहुर्जावालवादिनः ॥ अच्छिद्रैश्चनवैःशुद्धैःसंवृतैःपुरतोन्वितैः ॥ वामपत्रेस्थितोब्रह्मापद्मनाभश्च
दक्षिणे ॥ मध्यपत्रेस्थितोरुद्रः सांबःसंसारमोचकः ॥ पृष्ठभागेस्थितायक्षाह्यभक्तानांनिषेधकाः ॥ इंद्रादयोलोकपालावृंताग्रे
परिकीर्तिताः । इति । लिंगेतुअमारिक्तासुचाष्टम्यांसंक्रान्तावींदुवासरे ॥ बिल्वपत्रंनछिंद्याद्वैछिंद्याच्चेन्नरकंव्रजेदिति । बिल्वपत्रं
समाघ्रायपथिगच्छतियोनरः ॥ तस्यसहायोविश्वेशः सस्कन्दोमागणेश्वरः ॥ इतिसनत्कुमारसंहितायाम् । बिल्वकाष्ठसमु
द्भूतंचंदनंयः समर्पयेत् ॥ शिवायदेवदेवायगाणपत्यपदंलभेदिति ॥ विष्णुरहस्येतु । सकृदभ्यर्च्यगोविन्दंबिल्वपत्रेणमानवः ॥
मुक्तिभागीनिरातंकःकृष्णस्यानुचरोभवेत् ॥ बिल्वमूलेस्थितोब्रह्माबिल्वमध्येहरःस्थितः ॥ बिल्वपत्रेस्थितोविष्णुः कंटकेषुग
णेश्वरः ॥ त्वचायांदेवताः सर्वाःपुष्पेषुहरिवल्लभेति । स्कांदे । वकपुष्पंबिल्वपत्रंकुशपुष्पंकुशेशयम् ॥ वर्णपुष्पंकुसुंभंचतथा
कुंकुमकेशरम् ॥ लवंगंदमुनंचैवनलकाशाद्भवंतथा ॥ सावर्णराजतपुष्पनवपर्युषितभवत् ॥ तथवामर्दकीपत्रंतुलसीपत्रमेवच ॥
नैवपर्युषितंभूयादपिवर्षांतरेगते ॥ वर्ज्यंपर्युषितंतोयंपत्राणिकुसुमानिच ॥ तुलस्यगस्तिबिल्वानिगंगावारिनदुष्यति ॥ तुलस्यां

-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

बिल्वपत्रेचजलजेषुचसर्वशः ॥ नपर्युषितदोषोस्तिमालाकारगृहेतथेति । बिल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृंगदूर्वा मन्दारांभोजदर्भाम्रुनितगरातिलब्रह्मकह्लारमल्ली ॥ चंपाश्वारातिकुंभादमनमरुचकाबिल्वतोहानिर्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रयेकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूभूयमाभूयएवम् । अस्यार्थः बिल्वः त्रिंशत् ३० अपामार्गः ३० जाती ३ तुलसी १ शमी ६ शतावरी ११ केतकी ७ दूर्वा ८ मंदारः १ अंभोजम् १ दर्भ १ अगस्तिः ३० तगर ३० तिल ३ पलाश १ कह्लार ६ मल्ली ११ चंपा ७ अश्वा ८ अरातिः ८ कुंभ ११ दमनक २ मरुवक २ इतिक्रमेण योज्यमत्रवक्तव्यमन्यदप्यस्तिमणिमुक्ताप्रवालैस्तुरत्नैरप्यर्चनंकृतम् ॥ नगृह्णातिविनादेवोबिल्वपत्रैर्वरानने ॥ इतिलिंगे । किंबहुना ॥ इतिबिल्ववृक्षपक्षः ॥ ९३ ॥

अथस्वयंपाकपक्षः ॥ आचारःपरमोधर्मोनृणांश्रेयस्करोमहान् ॥ इहलोकेपराकीर्तिःपरत्रपरमंसुखमितिस्मृतेः।आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सितप्रजाः॥आचारादन्नमक्षय्यमाचारोहंत्यलक्षणामितिस्मृतेश्च।आचारहीनंनपुनांतिवेदायद्यप्यधीताःसहषड्भिरंगैः ॥ छंदांस्येनंमृत्युकालेत्यजंतिनीडंशकुंताइवजातपक्षाः ॥ इतियाज्ञवल्क्याच्च । हरिभक्तिरतोपिस्याद्धरिध्यानरतोपिवा ॥ भ्रष्टोयःस्वयमाचारात्पतितःसोभिधीयते ॥ इतिनारदीयाच्च । आचारात्प्राप्यतेश्रैष्ठ्यमाचारात्कर्मलभ्यते॥ कर्मणा जायतेज्ञानं ज्ञानान्मोक्षमवाप्यते ॥ यस्त्वाचारविहीनोहिविद्वान्वेदपरायणः ॥ सर्वधर्माद्बहिःकार्योयथाशूद्रस्तथैवसः ॥ इतिस्मृत्यंतराच्च । बृहत्पाराशरीयेपिआचारहीननरदेहगताश्चवेदाःशोचंतिकिंतुकृतवंतइतिस्मचित्ते ॥ यन्नोभवद्वपुषिपुण्यशुभप्रहीणेस्थानंतदत्र भगवान्विधिरेवशोच्यः ॥ इति । कर्तव्यंयत्नतःशौचंशौचंमूलाद्विजाःस्मृताः ॥ शौचाचारविहीनानांसर्वाःस्युर्निःफलाः क्रियाः ॥ इतिच । आचारेषुचसर्वेषुस्वयंपाकःपरोमतः ॥ सर्वेषामेषधर्माणांकरणंविदुषांमते ॥ इतिस्मृतेर्वयंतंपाकंसदाहृदा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

धीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांशुद्धिमनःस्वास्थ्ययशसांसर्गोमृषासत्यः । दृष्टांतस्तूक्तप्रायः । मनःस्वास्थ्यंयशःशुद्धिश्चैतज्जायेत सर्वथा ॥ स्वयंपाकप्रवृत्तानांनिजधर्मवतांनृणामित्याचारार्के । यतःस्वयंपाकस्यान्वयात्सेवनात्स्वराट्द्विजोत्तमः अर्थेष्वाद्य स्यधर्मस्यइतरतइतरेषामर्थकाममोक्षाणांजन्मप्राकट्यंलभतइतिविशेषःअभिज्ञश्चभवति । धर्मोर्थश्चतथाकामोज्ञानंमोक्षस्तथैवच॥ स्वयंपाकंकृतवतःसंत्येतेब्राह्मणस्यहीतिस्मृतिप्रदीपादौ । यःस्वयंपाकःब्रह्मब्राह्मणत्वंतेने । ब्रह्मेत्युपलक्षणम् । तदुक्तं ब्राह्मंतेजस्तथामंत्राःआयुःशौचंतथासुखम् ॥ स्वयंपाकेनवर्द्धंतेनश्यंतिपरपाकतः ॥ इतिकौशिकसंहितायाम् । किंकर्तुमा दिकवयेसनातनकाविंहरिंप्राहुम् । प्राप्तिःसुखेनजायेतस्वयंपाकार्पणाद्धरेरितिविष्णुरहस्ये । यस्मिन्स्वयंपाकेसूरयोविशेषतः कृतशास्त्राभ्यासाअपिमुह्यंतितन्नकुर्वंतीत्यर्थः । किंचित्सांकर्य्यवशादितिरहस्यमत्र । तदुक्तं वीर्यशुद्धःप्रवर्त्तेतपाकशुद्धौनचे तरः ॥ इतिनिर्णयसुधाकरोक्तेः । किंभूतंस्वयंपाकंस्वेनधाम्नानिरस्तंकुहकमप्रायत्यलक्षणंनिजसेविनायेनतम् । स्वयंपाकाशि नोविप्राविप्रस्यास्तिनपातकमितिसंहितोक्तेः । पुनःपरंसत्यमतीवपावित्र्यापादकम् । यतस्ततःप्रतिग्राहीस्वपाकानिरतोद्विजः ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तथापिपरमःशुचिरितिस्मृतिदीपकोक्तेः । स्वाध्यायहोमसंयुक्तःपरपाकाविवर्जितः ॥ रत्नपूर्णामपिमहींप्रति गृह्यनलिप्यते ॥ इतिगरुडोक्तेश्चयद्वासत्यरूपब्रह्मप्रापकत्वात्सत्यम् । तच्चशांतिपर्वटीकायांनीलकंठेनश्रुत्योक्तमुआहारशुद्धौसत्व शुद्धिःसत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिःस्मृतिलम्भेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइतिश्रुतेराहारशुद्धचादिक्रमेणब्रह्मप्राप्तिरितिश्रुत्यर्थः । अथप्रसंगात् स्वयंपाकप्रकारमाह । परपाकरतोविप्रःस्वयंपाकीतुयोयतिः ॥ ताउभौनरकंयातोयावदाभूतसंप्लवम् ॥ अतोविप्रैःस्वयंपाकः पक्तव्योविधिपूर्वकम् ॥ एकांतेतिशुचौदेशेकार्यामिहानसस्ततः । श्वशूद्रकाकपतितानपश्यंयुर्यथाचतम् ॥ पाकंचपाचकंचै

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

१ विस्तृतः ।

वमावृत्तितत्रकारयेत् ॥ म्लेच्छग्रामगृहेग्राह्यागोशालापाककर्मणि ॥ यतस्ततोविधातव्यःपाकोविपादिसत्तमैः ॥ गोमयगौर
मृत्साद्यैर्लेपनंमण्डलाकृतिम् ॥ कृत्वातत्रन्यसेत्सर्वंपाकोपकरणंपुरः ॥ मर्यादांभस्समृत्काष्ठतृणरेखांबुभिःस्फुटाम् ॥ द्वाःस्तं
भाभ्याचकुर्वीततत्रान्योनविशेत्पुनः ॥ गत्वामहानसंविप्रःशुचिर्भूत्वासमाहितः ॥ पाककर्मप्रकुर्वीतविमृश्यचशनैः शनैः ॥
पाककर्मप्रवृत्तोयोबहिरायातितद्गृहात् ॥ पुनस्तथैवप्रविशेत्सपाकोऽशुचितामियात् ॥ अतःपादादिप्रक्षाल्यपाकशालांपुन
र्विशेत् ॥ अंतस्थोनप्रगृह्णीत बहिष्ठाद्वस्तुकिंचन ॥ बहिष्ठोपि ततो नैव गृह्णीयात्किंचिदेवहि ॥ पाकस्थानाद्बहिर्यातंशुचिपा
त्रमथोपुनः ॥ संशोध्यदूरतस्त्याज्यं पाकस्थानेद्विजातिभिः ॥ पाकावशिष्टमखिलं न गृह्णीतकदाचन ॥ पाकशालाग
तंकाष्ठं त्ववशिष्टं न दुष्यति ॥ उच्छिष्टस्पर्शरहितं घृतं सन्ताप्यफाणयेत् ॥ गोधूमचूर्णं संशोध्य तोलयित्वा ददीतवै ॥
मरिचाद्यौषधीजातंवायुनाशोधितं शुचि ॥ उच्छिष्टस्पर्शरहितं लवणं नैव दुष्यति ॥ अथ स्वयंपाकस्वरूपमाह । स्वयं हि
पाकःपचनीयएवदारैःस्वशिष्यैरथवास्वपुत्रैः ॥ स्वगोत्रजैर्वास्वसमानजातैःकृतो हि पाकः स्वयमेवपाकः ॥ १ ॥ अस्यार्थः ।
पाकःस्वयमेवकार्यइति मुख्यःपक्षःदारैरपिसमानजातीयैरेव स्वशिष्यैरपि तथाविधैः स्वपुत्रैरपितादृशैरेव नतु दासीजाद्यैरपि
तद्भावेस्वगोत्रजैस्तदभावे समानजातीयैरपिकृतः पाकोग्राह्योनत्वसमानजातिकृतमण्डकौदनादिरूपः पाकोविप्रैर्ग्राह्यस्तेन
घृतपक्वं पयःपक्वं पक्वं केवलवह्निना ॥ तदन्नं फलवद्ग्राह्यं न दोषो मनुरब्रवीदितिवृद्धमनुनोक्तं तु शूद्रेतरद्विजातिकृतंपक्वं
ग्राह्यमेव । शूद्रस्य पितरःशूद्रा देवाश्चैवतदर्चिताः ॥ ततस्पाकं न गृह्णंति शुस्कृष्टानां तु का कथा ॥ तदुक्तं शूद्रहस्तकृतं
पाकं नाश्नंति पितृदेवताः ॥ यतस्तं श्रुतयः प्राहुः श्मशानं पादसंयुतम् ॥ श्मशानवद्वर्जनीयः शूद्रः पाकादिकर्मणि ॥ शूद्र

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

स्यापीहपितरस्तत्पाकंनैवगृह्णते ॥ आमंशूद्रस्यशूद्रान्नंपक्वमुच्छिष्टमुच्यते ॥ आमश्राद्धंसदाशूद्रैःकार्यंपाकेननक्वचिदितिपराश
रोक्तेः । यत्तुगोरसंचैवसक्तुंचतैलंपिण्याकमेवच ॥ अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यदन्यत्पयसाकृतमितिसुमंतुनोक्तंतच्छूद्रकृतपरिवेषण
माह । नतुशूद्रकृतपाकंशूद्रादितिपश्चमीविधेःघृतपक्वमपिपाकानंतरंजलादिस्पर्शहीनमेवग्राह्यंनतुतत्स्पृष्टंमापवटकादिरूपमपि
संशुद्धंघृतपक्वंतद्यत्तोयंनस्पृशेत्पुनरितिसंहितोक्तेः । किंचविप्रजातिकृतःपाकःस्यादाद्यःसर्वजातिभिः ॥ अन्यजातिकृतःपाको
विप्रैर्नाद्यःकदाचनेतिस्मृतेः । आद्योभक्ष्यः । विप्रादीनामन्यपाकाशनेप्रायश्चित्तमप्युक्तंसंहितायाम् ॥ विप्रःकुर्यादहोरात्रव्रतं
क्षत्रियपाकभुक् ॥ गायत्र्यास्त्रिशतंजाप्यंवैश्यपाकाशनेकृते ॥ त्र्युपवासपरोभूत्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ शूद्रपाकाशनेविप्रोब्र
ह्मकूर्चेनशुध्यति ॥ प्रामादिकेनिष्कृतिश्चप्रोक्ताद्विप्राविजानतः ॥ क्षत्रियोवैश्यपाकाशीत्यहोरात्रव्रतंचरेत् ॥ शूद्रपाकेब्राह्मणव
न्निष्कृतिंसमुपाचरेत् ॥ वैश्यःशूद्रकृतंपाकमत्त्वाचांद्रव्रतंचरेत् ॥ लिंगिपाकाशनेवृत्तेगंगांस्नात्वाद्विजःशुचिरिति । किंचस्वयं
हिपाकःपचनीयएवेत्यादिश्लोकेवाशब्दान्मातृपुत्र्यादयोपिग्राह्याः । तदुक्तंमातापुत्रीस्वसापितृष्वसामातृष्वसातथा ॥ मातामही
स्नुषाविप्राःपत्न्यभावेस्त्रियोमताः ॥ पाककर्मणिविप्रेंद्रतथैवचपितामही ॥ यथोक्तशौचसंयुक्तानार्योग्राह्यानचान्यथेतिस्मृतिस
मुच्चये । गोविंदार्णवेतु आश्रम्यनाश्रमीवास्यादपत्नीकोपिपुत्रवान् ॥ स्नुषादुहितृपक्वान्नंदद्यादद्याज्जुहोतिचेत्युक्तम् । किंच
योविप्रपाकेदुष्टात्मामत्सरीदोषधारकः ॥ सचांडालैरपित्याज्योगृध्रमांससमःसदा ॥ जलाग्न्यन्नसमायोगः सिद्धान्नमिहचो
च्यते ॥ इक्षुपाकोपिसंग्राह्योअसमानकृताद्विजैः॥ कांचित्तुआत्मनापच्यतेयश्चपत्न्यावायश्चपच्यते ॥ पच्यतेपुत्रशिष्याभ्यां स्वयं
पाकः सउच्यते ॥ इत्याहुस्तत्रपूर्वश्लोकोक्तस्वगोत्रजादयश्चात्रशब्देनग्राह्याइति । पाचकोपिशुभाकारःसदाचारोद्विजोत्तमः । स्वजा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तितोनहीनोवाभाक्तिमानभिलाषुकः ॥ नत्रात्यलिंगिनग्नावधूताशुचिकृतंद्विजः ॥ नैकवासःकृतंपाकंगृह्णीयात्पित्र्यदैविके॥अत्रत्रा
त्यागायत्रीपतिताअनुपनीताइतियावत् । लिंगिनोत्रराजमुद्रांकितादेवमुद्राङ्किताभिक्षवः पाखण्डानुगाश्च । तदुक्तंनिर्णयदीपके
जटाभस्मदेवमुद्राराजमुद्राधृतोनराः ॥ नास्तिकानुगतायेचतेन्येपिलिंगिनोमताः ॥ इति । नग्नोवस्त्रहीनाद्यन्यतमोनरोनारीवा ।
नग्नपदार्थस्तुजाबालिनोक्तः नग्नःस्यान्मलवद्वासानग्नःकौपीनकेवलः ॥ द्विकच्छोनुत्तरीयश्चह्यकच्छोऽवस्त्रएवच ॥ नग्नःकापाय
वासाःस्यान्नग्नश्चार्द्रपटस्तथा ॥ नग्नस्तुस्निग्धवस्त्रःस्यान्नग्नःस्यूतपटस्तथेति ।। अवधूतस्त्यक्तसर्वोभस्मादिधारीवाऽशुचिर्यथो
क्तशौचहीनः एकवासाः केवलधौतादिरूपैकवस्त्रवान् । नस्वांगस्पृष्टवस्त्रेणपाकशोधनमाचरेत् ॥ पाकवस्त्रंपृथक्कार्यंमुधापाको
न्यथाभवेदिति । मुधापाकोदेवाद्यनर्हः । आयुरारोग्यमैश्वर्यंपाकशुद्ध्यासुसंततिः ॥ देवताः पितरश्चैवपाकशुद्धिमभीप्सवः ॥
गायत्र्याशोधयेत्पाकमभिमंत्र्यांबुनासुधीः ॥ वैश्वदेवंविधायादौदेवेभ्यस्ततआनयेत् ॥ प्रमादोद्भूतमाशौचमधोवातादिजं
तथा ॥ गायत्रीप्रपुनात्येवपाचकस्यविशेषतः ॥ मुखंपिधायवस्त्रेणतद्वासोनपुनः स्पृशेत् ॥ स्पृष्टेपुनः करौक्षाल्यशुद्ध
तोयेनसंविशेत् ।॥ पाकशुद्धिर्महद्धर्मःपाकशुद्धिर्महत्तपः ।॥ वीर्यशुद्धः प्रवर्त्तेतपाकशुद्धौद्विजोत्तमः ॥ तैलपाकंदरिद्राणां
नेतरेषांशुचिंविदुः ॥ शाकंप्रक्षाल्यगृह्णीयात्तथापत्रादिकंसुधीः ॥ यस्मिन्देशेयआचारः सोपिमान्यः श्रुतानुगः ॥ य
स्मिन्देशेचयेविप्रायेदेवायाचमृत्तिका ॥ यत्तोयंयच्चकाष्ठंवैतद्ग्राह्यंतच्चनान्यथा ॥' तडागोदकवद्ग्राह्योविप्रपाकोखिलैर्नरैः ॥
अन्यपाकोनसंग्राह्यस्तत्तद्घटगतांबुवत् ॥ शुद्धमातापितृभ्यांयोजातोवीर्यशुचिर्भवेदिति । किंच देशग्रामयुगकुलजात्या
चारंसमाचरेत् ॥ आम्नायानुगतंविद्वान्नविरुद्धंकदाचनेतिस्मृतेः । किंचचुल्ल्यामधिष्ठितेपात्रेमण्डकौदनपाकयोः ॥ नमु

Sarva Jain Pathshala Aagam Anuyogkotha

खेनधमेदग्निंधमेच्चव्यजनादिना ॥ मुखेनधमनात्पाकोऽशुचिः स्यात्सर्वकर्मसु ॥ मुखेनैवधमेदग्निंमुखादग्निरजायत ॥ इति
वाक्यंवैदिकाग्नौचरितार्थंनलौकिके । मण्डकौदनपात्रग्रहणमुपलक्षणंपात्रांतराणाम् । व्यजनादिनेहादिनावस्त्रादिग्रहोनतुस
सुपिरवेणुदलादिग्रहः तस्यापिपरंपरयामुखधमनत्वेनातिगर्हितत्वमेव । वंशाद्यरंध्रसहितंधमनेत्वतिगर्हितम् ॥ सदोच्छि
ष्टंपाककार्येदूरतोवर्जयेद्द्विजः ॥ इतिशिष्टपरिग्रहोक्तेः । विवाहेतीर्थयात्रायांदुर्भिक्षेदेशसंप्लवे ॥ रोगे कारागृहे चैव मार्गे
शौचंनचिंतयेत् ॥ वृंदावनमाहात्म्येपि नचोद्वाहेसमाचारोनशौचंनतपः क्रिया ॥ मण्डपाह्वयसूत्राधःसदाशुद्धिःश्रुतेर्वचः ॥ इति
किंच साजात्यपंक्तौभोक्तव्यंसर्वदाद्विजसत्तमैः ॥ योवैजात्यततोभुंक्तेसततसाम्यमवाप्नुयात् ॥ परिवेषणकालेतुदूरतोन्नंपरित्य
जेत् ॥ स्पृष्टेन्नंसंपरित्यज्योच्छिष्टेस्नानंसमाचरेत् ॥ कन्यापाकंचाददीतसाजात्यानांनचान्यतः॥ स्वोत्कृष्टजातेःपाकस्तुग्राह्याग्रा
ह्यानकन्यका ॥ उच्छिष्टेनघृतंदेयंघृतपात्रंविनाबुधैः॥पात्रेपात्रंनसंस्थाप्यभोक्तव्यंकर्हिचिद्द्विजैरिति ।कार्पासंश्वेतमेवेहग्राह्यंवासो
महानसे॥रागयुक्तंत्वाविकादिकार्पासंनकदाचनेति ।अत्रापिबहुवक्तव्यमस्तिग्रंथविस्तरभियोपरम्यते ॥इतिस्वयंपाकपक्षः॥९४॥

अथनवग्रहपक्षः ॥ वयंतंनवग्रहसमूहंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणांशुभाशुभमध्यमफलानांसर्गोमृषा ॥ दृष्टांतस्तूक्तवत्।
तदुक्तम् । शुभःशुभफलःप्रोक्तोऽशुभोऽशुभफलप्रदः ॥ मध्यमोमध्यफलदोविचार्यैवफलंवदेत् ॥ शौक्रश्चंद्रोबुधोजीवशुक्रौस्वाभा
विकाःशुभाः ॥ एतेदृष्टयुतःपापःशुभःस्यान्नैवसंशयः ॥ शनिभौमौराहुकेतूग्रहाएतेऽशुभामताः ॥ कृष्णचंद्रस्तथासूर्योमध्यमौ
परिकीर्तितौ ॥ बलिनोहिशुभाः सर्वानबलास्त्वशुभामताः ॥ बलाबलनिरीक्षामध्यमाःस्युर्ग्रहाध्रुवम् ॥ उदितःस्वगृहस्थश्चामित्र
गेहेस्थितोपिवा ॥ मित्रवर्गेणदृष्टश्चस्ववर्गेपिग्रहोबली ॥ शत्रुगेहेशत्रुदृष्टोऽरिवर्गेऽशुभसंयुतः ॥ नीचोस्तोनिर्बलःखेटोमध्यमस्तू

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

पवर्जितः ॥ इतिगणकमंडने । यद्वायत्रत्रयाणांशत्रुमित्रसमानांसर्गोऽमृपा । तदुक्तंशत्रूमंदसितौसमश्चशशिजोमित्राणिशेषारवे
स्तीक्ष्णांशुर्हिमरश्मिजश्चसुहृदौशेषाःसमाःशीतगोः ॥ जीवेंदूष्णकराःकुजस्यसुहृदोज्ञोरिः सितार्कीसमौमित्रेसूर्यसितौबुधस्यहि
मगुःशत्रुःसमाश्चापरे ॥ सूरेःसौम्यसितावरीरविसुतोमध्योपरेत्वन्यथासौम्यार्कीसुहृदौसमौकुजगुरूशुक्रस्यशेषावरी ॥ शुक्रज्ञौ
सुहृदौसमःसुरगुरुःसौरस्यचान्येरयः । इतिजातके ॥ यतोनवग्रहस्यान्वयात्समूहादाद्यस्यप्राग्जन्मनइतरतइतरयोर्जन्मनोरर्थे
षुशुभाशुभकर्मसुअभिज्ञोभवति । इहजन्मेतिपदंलुप्तषष्ठीकंबोध्यम् । यद्वाऽर्थवशाल्लिंगविभक्तिवचनानांविपरिणामइतिव्याडचनु
शासनात्परिणमय्यंषष्ठचंतमिति । समूहेप्यन्वयःस्मृतइतिधराणिः । एतदभिप्रायेणोक्तंयदुपाचितमन्यजन्मनिशुभाशुभंतस्यक
र्मणःप्राप्तिम् ॥ व्यञ्जयतिशास्त्रमेतत्तमसिद्रव्याणिदीपइव ॥ इतिलघुजातके । सूर्याद्यैःखेचरैः कर्मसूच्यतेपूर्वसंचितम् ॥ वर्त
मानं तथा भावि तन्वादिभावमागतैः ॥ शुभस्थानेषु तिष्ठंति प्राचीनशुभकर्मणा । ग्रहास्त एव पापेन कर्मणा शुभसद्मगाः ॥
इति गणकमंडने । यो ग्रहसमूहः स्वेन निजमहिम्ना राजते निजनिजमंडले इति स्वराट् । यद्वा स्वराट् सार्वभौम इव मुहुः
पूजनीयोन्यथा विनाशकरः स्यादिति । ग्रहा गावो नरेंद्राश्च ब्राह्मणश्च विशेषतः ॥ पूजिताः प्रतिपूज्यंते निर्दहंत्यपमानिताः॥
इतिस्मृतेः । यो ग्रहसमूहः आदीयते क्षीयतेऽनेनेत्यादिदुःखम् । दीङ्क्षयेइतः करणे किः । कं सुखं कं जलं मतमिति
कोशात्कं सुखं आदिचकंचादिकेदुःखसुखे ते वीयते प्राप्यतेऽत्रेत्यादिकवयो दशासमयस्तस्मिंस्तथा ॥ वीगतावतः स्वराट्
इत्यधिकरणेऽप्रत्ययः । ग्रहा निजमहत्त्वं दशानुरूपं तेन मृणामिति । तन्वंति खेटानिजवैभवं मृणांदशाप्रपाकेसुखदुःखरूपम् ॥
इतिजातकदर्पणे । यत्रग्रहसमूहेसूरयोलोकरंजनार्थमधीतशास्त्रानास्तिकाःशुष्कवेदांतिनश्च मुह्यंति । किंकुर्वंतिग्रहान्नृणांनृभि

दिष्टंहिभुज्यतइत्यादिवाक्यैः । संकरस्यचकर्त्तास्यांनकुर्यांकर्मचेदहमित्याद्युक्तेर्भगवतापिकृतरक्षंलोकसंग्रहंग्रहार्चनरूपंत्यजंति
त्याजयंतिचेतिभावः । किंभूतंस्वेनधाम्नातेजसानिरस्तंकुहकंदेवाद्यनुयायिनांदुःखंयेनतम् । तदुक्तंश्रीपातिना देवब्राह्मणवंदना
द्गुरुवचःसम्पादनात्प्रत्यहंसाधूनामभिभाषणाच्छ्रुतिवचःश्रेयस्कथाकर्णनात् ॥ होमादध्वरदर्शनाच्छुचिमतोभावाज्जपाद्दानतोनो
कुर्वंतिकदाचिदेवपुरुषस्यैवंग्रहाःपीडनमिति । पुनःकिंभूतंसत्यंसत्यरूपवेदसर्वांगप्रधानीभूतज्योतिःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । ननु
ज्योतिःशास्त्रस्यकथंप्राधान्यमितिचेच्छृणु ।सिद्धांतसंहिताहोरारूपस्कंधत्रयात्मकम्॥ वेदस्यनिर्मलंचक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्।
विनैतदखिलंश्रौतंस्मार्त्तंकर्मनसिध्यति ॥ तस्माज्जगद्धितायेदंब्रह्मणानिर्मितंपुरा ॥ अतएवद्विजैरेतदध्येतव्यंप्रयत्नतः ॥
अत्रैवकारस्यपाठक्रमेणयोजनेप्रयोजनंविनैवज्योतिःशास्त्राध्ययनस्यावश्यकत्वंप्रतीयते । द्विजैरेवेतिव्याख्यानाद्द्विजन्मव्याति
रिक्तैःशूद्रैर्नाध्येयमितिचप्रतीयते । व्याख्यानद्वयमपियुक्तमेव । ननुकथंश्रौतस्मार्त्तकर्मोपयोगिज्योतिषमितिचेत् । उच्यते ।
अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीत वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीत दर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतेत्यादिश्रुतयःसंति । तत्रवर्षादिज्ञानंवसंताद्य
नुज्ञानं दर्शपौर्णमासयोर्ज्ञानं च ज्योतिषंविनासर्वथा न निर्वहतीत्यवश्यमध्येतव्यं ज्योतिःशास्त्रम् । तदुक्तं वेदांगज्यो
तिषे वेदाहियज्ञार्थमितिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ॥ तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्यौतिषं वेद सवेद यज्ञान् ।
यथाशिखामयूराणांनागानांमणयोयथा ॥ तद्वद्वेदांगशास्त्राणांज्योतिषंमूर्द्धनिस्थितम् ॥ तच्चसुपरीक्षितशिष्याय देयम् । तदुक्तं
श्रुतौ । विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्ठेहमास्मि ॥ असूयकायानृजवेयतायमामाब्रूयावीर्यवतीतथास्यामिति ।
अन्यच्च नैतद्देयंदुर्विनीतायजातु ज्ञानंगुप्तं तद्धिसम्यक्फलाय । अस्थानेवै स्थाप्यमानैववाचां देवीकोपात्तंदहेन्नोचिरायं ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विनयावनतायदीयमानाप्रभवेत्कल्पलतेवसत्फलाय । उपकृत्यनुचितकानिशास्त्राण्युपकारस्यफलंहिसाधुरोति ॥ शूद्रस्यतुमहान्
दोषःगर्गः॥ स्नेहाल्लोभाच्चमोहाच्चयोविप्रोज्ञानतोपिवा॥ शूद्राणामुपदेशंतुदद्यात्सनरकंव्रजेदिति । जोतिःशास्त्राध्ययनेफलमाहमां
डव्यः एवंविधस्यश्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपभर्तुःखलुदर्शनंवै ॥ निहंत्यशेषंकलुषंजनानांषडब्दजंधर्मसुखास्पदंस्यादिति । त्रिस्कंध
पारंगमएवपूज्यःश्राद्धेसदाभूसुरवृंदमध्ये ॥ नक्षत्रसूचीखलुपापरूपोहेयःसदासर्वसुधर्मकृत्ये ॥ इतिवसिष्ठः । नासांवत्सरिकेदेशे
वस्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ चक्षुर्भूतोहियत्रैषपापंतत्रनविद्यते ॥ इतिवाराहः । ज्योतिश्चक्रेतुलोकस्यसर्वस्योक्तंशुभाशुभम् ॥
ज्योतिश्शास्त्रंतुयोवेदसयातिपरमांगतिमितिगर्गः । दिव्यंचक्षुर्ग्रहर्क्षाणांदर्शितंज्ञानमुत्तमम् ॥ विज्ञायार्कादिलोकेषुस्थानंप्राप्नो
तिशाश्वतमितिसूर्यसिद्धांते । नसांवत्सरपाठीचनरकेपरिपच्यते ॥ ब्रह्मलोकेप्रतिष्ठांचलभतेदैवचिंतकः ॥ इतिगर्गः । किञ्चदश
दिनकृतपापंहंतिसिद्धांतवेत्तात्रिदिनजनितपापंतंत्रविद्दृष्टएव ॥ करणभगणवेत्ताहंत्यहोरात्रदोषंजनयतिघनमंहस्तत्रनक्षत्रसूची ॥
इतिजीर्णैरभ्यधायि । नक्षत्रसूचीवाराहसंहितायामुक्तः । अविदित्वैवयःशास्त्रंदैवज्ञत्वंप्रपद्यते ॥ सपंक्तिदूषकःपापोज्ञेयोनक्षत्रसू
चकः ॥ तिथ्युत्पत्तिंनजानंतिग्रहाणांनैवसाधनम् ॥ परवाक्येनवर्त्तंतेतेवैनक्षत्रसूचकाः ॥ गृहेषुगत्वालोकानामपृष्टायेवदंतिहि॥
तिथिनक्षत्रयोगादींस्तेवैनक्षत्रसूचकाः ॥ नक्षत्रजीविनंपापंभिषजंशुल्कजीविनम् ॥ तादृक्पौराणिकादींश्चवाङ्मात्रेणापिनार्च
येत् ॥ नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपवासंकरोतियः ॥ सत्रजत्यंधतामिस्रंसार्द्धमृक्षविडंबिनेति ॥ योविप्रोगणिताजीवीगणिताध्यापकश्च
यः ॥ तयोस्त्वध्यापकः पूज्योद्वितीयःपंक्तिदूषकः ॥ किंचप्रायश्चित्तंचिकित्सांचज्योतिषंमंत्रनिर्णयम्॥ विनाशास्त्रेणयोब्रूयात्त
माहुर्ब्रह्मघातकमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन ।पुनःकिंभूतंपरमुत्पत्त्यादिहेतुत्वादुत्कृष्टतरम् । तदुक्तंबृहत्पाराशर्याग्रहाधीनमिदंसर्वं

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

मुत्पत्तिप्रलयात्मकम् ॥जगत्यभावभावौचतस्मात्पूज्यतमाग्रहाः ॥ सानुकूलैर्ग्रहैर्यानिकुर्यात्कर्माणिमानवः॥ सफलानिभवंत्यस्य
निष्फलानिस्युरन्यथा॥ इतिनवग्रहपक्षः ॥ ९५ ॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥

अथतिथिष्वेकादश्याएवमुख्यत्वेनतत्पक्षएवयोजनामाह ॥ वयंतमेकादशीतिथिंसदाहृदाधीमहि । तिथयोद्वयोरित्यमराक्ति
थेःपुंस्त्वम् । तंकंयत्रत्रयाणांकायिकवाचिकमानसानांपापानांसर्गोमृषा । वाचायच्चकृतंपापंयत्पापंमनसाकृतम् । देहेनयत्कृतं
पापंतत्सर्वंनश्यतिध्रुवम् । एकादश्युपवासेनश्रद्धयाविहितेनवै ॥ नतत्पापंहिलोकेपुयन्नहंतिहरेर्दिनमितिब्रह्मसंहितोक्तेः । त्रिविध
पापमाह । परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिंतनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्चमानसंत्रिविधंस्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यंचापि
सर्वशः ॥ असंबद्धप्रलापश्चवाङ्मयंस्याच्चतुर्विधम् ॥ अदत्तानामुपादानंहिंसाचैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवाचकायिकंत्रिविधं
स्मृतमितितिथिनिर्णये । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोऽन्यथाप्रतीतिर्मृषेति । किंचयतोयस्यैकादशीतिथेराद्यस्यविष्णोःस
काशाज्जन्म । पुरादैत्यस्यनाशार्थंमुरुनाम्नोहरेस्तनोः ॥ तिथिरेकादशीजातासर्वशक्तिसमन्विततिपुराणात् । यःएकादशीति
थिःस्वान्निजसेविनोजनान्राजयतिवैकुंठेइतिस्वराट् ॥ एकादशीव्रतकरानागारिकृतकेतनाः ॥ यांतिविष्णोःप्रियंलोकंवैकुंठंयो
गिदुर्लभमितितन्माहात्म्योक्तेः । यस्तिथिरादिकवयेविष्णवेब्रह्मनिजमहत्त्वंतेने । तदुक्तंहरिभक्तिचंद्रोदयेएकादशीप्रस्तावे ।
एकादशीह्यहंविष्णोसर्वशत्रुनिकृंतिनी ॥ हीयमानंप्रसन्नंचत्वांदृष्ट्वाभोजनार्दन ॥ त्रिलोकीभयदोदैत्योमयायांनिहतोमुरुः ॥
क्रुद्धायांमयिदेवेशानैकशोदैत्यदानवाः । विलयंयांतिदुष्टास्तेदेवानांचभयंकराः ॥ निहतंदानवंचैकंदृष्ट्वातेद्भुतमत्रकिमिति ।
यस्मिन्नेकादशीव्रतेसूर्यआपाततोविद्वांसोपिमुह्यंति । भृगुमायामोहिताअविद्धव्रतंत्यक्त्वाविद्धमेवतत्कुर्वंति । तदुक्तंहरिभ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

क्तिचंद्रोदयेपद्मपुराणीयंविष्णुवाक्यं । शुक्रेणमोहिताविप्रादैत्यानांविजयायवै ॥ कुर्वंतिदशमीविद्धंवासरंममपद्मजेति । किंचमार्कंडेयमुनेगच्छमूलोकंत्वंममाज्ञया ॥ दशमीवेधविषयेशुक्रमायांविनाशयेतिपुराणांतराच्च । किंभूतमेकादशीतिथिस्वेनानिजेनधाम्ना निरस्तःकुहकोऽतिदुष्टोमुरुदैत्योयद्वाकुहकःपापसमूहोयेनतम् । तच्चोक्तमेवात्रअभोज्यभोजनाज्जातमगम्यागमनाच्चयत् ॥ अयाज्ययाजनाद्यच्चह्यभक्ष्याणांचभक्षणात् ॥ अस्पृश्यस्पर्शनाद्यच्चपरेषांनिंदयाचयत् ॥ आत्मनोवञ्चनाद्यच्चपरदारकृताच्चयत् ॥ विहिताकरणाद्यच्चपरविद्यापहारतः ॥ ज्ञानाज्ञानकृतंयच्चपातकंचोपपातकम् ॥ तत्सर्वंविलयंयातिह्येकादश्यामुपोषणादिति स्कांदाच्च । पुनः सत्यंसत्यरूपविष्णोः शक्तित्वात् । शक्तिस्तेहंसदाविष्णो यतस्त्वत्तः समुद्भवेतितद्वाक्यात् । सत्योधर्मोगुरुःसत्यःसत्योविष्णुस्तथाशिवः ॥ सत्योवेदस्तथागंगासत्यमेकादशीव्रतमितितत्रैवोक्तेः ॥ पुनरितरतइतरतिथिषु परमुत्कृष्टम् । तदुक्तंहरिणा सर्वातिथिप्रधानात्वंभविष्यसिमदाज्ञया ॥ सर्वपापक्षयकरीसर्वविघ्नविनाशिनी ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां दात्रीशत्रुनिषूदिनी ॥ सर्वसिद्धिकरीवित्तायुरारोग्यप्रदानृणामिति । अथप्रसंगागतमस्यानिर्णयमप्याहवाल्मीकीयमतेन । तत्रानित्यकाम्यत्वेनाद्विप्रकारंव्रतमस्याइति । गरुडेनित्यत्वं उपोष्यैकादशींनित्यंपक्षयोरुभयोरपि । अष्टवर्षाधिकोमर्त्योह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ विधवायावनस्थस्ययतेश्चैकादशीद्वये ॥ उपवासोगृहस्थस्यशुक्लायामेव पुत्रिणः ॥ इति । विष्णुरहस्येपि द्वादशीनप्रमोक्तव्यायावदायुःसुबुद्धिभिरिति । अकरणेप्रत्यवायमाहसनत्कुमारः न करोति हियोमूढएकादश्यामुपोषणम् ॥ अनरोनरकंयातिरौरवंतमसावृतम् ॥ एकादश्यांमुनिश्रेष्ठयोभुंक्तेमूढचेतनः ॥ प्रतिग्रासंसवै भुंक्तेकिल्विषंश्वादिविट्समम् ॥ नारदीये यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच ॥ अन्नमाश्रित्यातिष्ठंतिसंप्राप्तेहरिवासरे ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्कांदेतु वरंस्वमातृगमनंवरंगोमांसभक्षणम् ॥ वरंहत्यासुरापानंनकादश्यांतुभोजनमितिनित्यत्वज्ञापकानिबहूनि वाक्यानि ।
अथकाम्यत्वविधायकवाक्यानिविष्णुरहस्ये यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यंशुभांसम्पदमात्मनः ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयो
रपि ॥ कात्यायनः ऐश्वर्यसंततिंस्वर्गंमुक्तिंवान्यद्यदिच्छति ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीति । नह्येकस्यनित्यत्वं
काम्यत्वं चसंभवतीतिशंक्यम् । कर्तृभेदेनोभयस्यैवशक्त्यत्वात् । तथाचपूर्वामुपवसेत्कामीनिष्कामस्तूत्तरांसदेति । किंच इयमेका
दशीसूतकादावपिनत्याज्या । तदाहविष्णुः बहुकालिकसंकल्पोगृहीतश्चपुरायदि ॥ सूतकेमृतकेचैवव्रतंतन्नैवदुष्यति ॥
अनारब्धमपिकार्यंनित्यंविज्ञैरितिश्रुतम् ॥ कौर्मे तु दानार्चनेविनाकुर्याद्व्रतमात्रमशौचके ॥ इति । भार्यापत्युर्व्रतंकुर्याद्भा
र्यायाश्चपतिर्व्रतामितिपैठीनसिः । स्कांदेतुपुत्रंवाविनयोपेतंभगिनींभ्रातरंतथा ॥ एषामभावेवान्यश्चब्राह्मणंवानियोजयेत् ॥
जपश्चतीर्थसेवाचतपोहोमादिकश्चयत् ॥ विप्रैःसंपादितंयस्यसंपन्नंतस्यतत्फलमिति । किंचआत्मपुत्रः पुरोधाश्चभ्रातापत्नी
सखापिवा ॥ यात्रायांधर्मकार्येषुजायंतेप्रतिहस्तकाः ॥ एभिःकृतंमहादेविस्वयमेवकृतंभवेदिति । कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं
विप्रेणकारयेदितिप्रयोगपारिजाते । किंबहुनासर्वथेयंनत्याज्या । तदुक्तंमार्कंडेयेन एकभक्तेननक्तेनतथावायाचितेनच ॥ उपवासे
नदानेननानिर्द्वादशिकोभवेदिति । मध्याह्नांत्यदलेत्रिभागादिवसेस्यादेकभक्तंमुने इति स्कादे एकभक्तलक्षणमुक्तम् । किंचएका
दशीयदायुक्तारविभौमार्किसंक्रमैः ॥ तस्यास्तदाचोपवासंनकुर्यात्पुत्रवान्गृही ॥ इतिमाधवः । दशम्यैकादशीविद्धाद्वादशी
चक्षयंगता ॥ क्षीणासाद्वादशीज्ञेयानक्तंतुगृहिणःस्मृतमितिशातातपः । मुहूर्तोनंदिनंनक्तंप्रवदंतिमनीषिणः ॥ नक्षत्रदर्शना
न्नक्तमहंमन्येगणाधिपः । नक्तंनिशायांकुर्वीतगृहस्थोविधिसंयुतः ॥ यतिश्चविधवाचैवकुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥ उदयस्थासदा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, Delhi. Digitized by eGangotri

ग्राह्याहारिनक्तव्रतेतिथिरितिभविष्ये । हविष्यभोजनंस्नानंसत्यमाहारलाघवम् ॥ अग्निकार्यमधःशय्यांनक्तभोजीषडाचरेदिति ।
गरुडेतान्नियमाउक्ताः । उपवासनिषेधेतुभक्ष्यांकिंचित्प्रकल्पयेत् ॥ नदुष्यत्युपवासः स उपवासफलंभवेत् ॥ भक्ष्यंतु । नक्तं
हविष्यान्नमनोदनंवाफलंतिलाःक्षीरमथांबुवाज्यम् ॥ यत्पंचगव्यंयदिवापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरश्चेतिवायुपुराणे । उपवासा
समर्थश्चविप्रमेकंतुभोजयेत् ॥ तावद्धनानिदद्याद्वायद्भक्त्वाद्विगुणंभवेत् ॥ सहस्रसंमितांदेवींजपेद्वाप्राणसंयमात् ॥ कुर्याद्द्वादशसं
ख्याकाआहुतीस्तद्व्रतंभवेदितिब्रह्मवैवर्ते । हविष्यंतुसनत्कुमारसंहितायामुक्तम् । हैमंतिकंसितास्विन्नंधान्यंमुद्गायवास्तिलाः॥
कलायकंगुर्नीवारवास्तूकाहिलमोचिकाः ॥ षष्टिकाकालशाकंचमूलकंकेमुकेतरत् ॥ कंदःसैन्धवसामुद्रेगव्येचदधिसर्पिषी ॥ पयो
नुद्धृतसारंचपनसाम्रेहरीतकी ॥ पिप्पलीजीरकंचैवनागरंगंचर्तितिणी ॥ कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवम् ॥ अतैलपक्वंमुन
योहविष्यान्नंप्रचक्षते ॥ इतिभविष्ये । सितमस्विन्नमनूष्मपक्वंधान्यंतंडुलाः प्राच्येकेमुंजाइतिकेमुकस्यनामकलायःमठरीति ।
हेमाद्रौतुहविष्येषुयवामुख्यास्तदनुव्रीहयःस्मृताः ॥ माषकोद्रवगौरादीन्सर्वाभावेविवर्जयेत् ॥ आग्नेयेतु । व्रीहिषाष्टिकमुद्गाश्च
कालायाः सलिलंपयः । श्यामकाश्चैवनीवारगोधूमाद्याव्रतेहिताः ॥ कूष्मांडालाबुवार्ताकपालक्यज्योत्स्निकास्त्यजेदित्युक्तम् ।
अथान्यदाह इयमेकादशीशुद्धाविद्धाचेतिद्विविधासाचद्वादशीन्यूनसमाधिक्यभेदैस्त्रेधा । एवंभेदद्वयसंख्यायोगेष्टादशभेदास्तेच
यथा द्वादशीहानियुक्ताशुद्धहीना १ द्वादशीसाम्ययुक्ताशुद्धहीना २ द्वादश्याधिक्ययुक्ताशुद्धहीना ३ द्वादशीहानियुक्ताशुद्ध
समा ४ द्वादशीसाम्ययुक्ताशुद्धसमा ५ द्वादश्याधिक्ययुक्ताशुद्धसमा ६ द्वादशीहानियुक्ताशुद्धाधिका ७ द्वादशीसाम्ययुक्ता
शुद्धाधिका ८ द्वादश्याधिक्ययुक्ताशुद्धाधिका ९ द्वादशीहानियुक्ताविद्धहीना १० द्वादशीसाम्ययुक्ताविद्धहीना ११

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

द्वादश्याधिक्ययुक्ताविद्धहीना १२ द्वादशीहानियुक्ताविद्धसमा १३ द्वादशीसाम्ययुक्ताविद्धसमा १४ द्वादश्याधिक्ययुक्ताविद्धसमा १५ द्वादशीहानियुक्ताविद्धाधिका १६ द्वादशीसाम्ययुक्ताविद्धाधिका १७ द्वादश्याधिक्ययुक्ताविद्धाधिका १८ अत्र समत्वंनामपरसूर्योदयकालपर्यंतवर्तमानत्वम् । परसूर्योदयकालाच्न्यूनत्वेन्यूनत्वम् । आधिक्येत्वाधिक्यमिति । अत्रविश्वरूपः । शुद्धाविद्धातथात्रेधाभिन्नान्यूनसमाधिकैः ॥ त्रेधैकैकापुनर्भिन्नाद्वादश्यूनसमाधिकैः ॥ आद्यासुषट्सुपूर्वैवव्यवस्थानंतरद्वये ॥ गृहमेधियतीनांतुनवम्यांस्यात्परेहनि । विद्धात्रयेतुपूर्वास्याद्व्यवस्थानंतरद्वये । अपरेहनिशेषाःस्युःसप्तमीतुव्यवस्थया ॥ अत्रव्यवस्थीयते । अष्टादशसुभेदेषुप्रथमादिषट्भेदेषुसर्वेषामाश्रमिणांपूर्वत्रोपवासः । सप्तमाष्टमभेदयोरुत्तरांथतिः पूर्वोगृही उपवसेत् । नवमभेदेसर्वेपरेहन्युपवसेयुः। दशैकादशद्वादशभेदेषुपूर्वैवसर्वेषामाश्रमिणामुपवासार्हा । त्रयोदशचतुर्दशभेदयोःसकामैपूर्वानिष्कामैरपरोपोष्या । षोडशभेदेपूर्वोगृहीअपरांमुमुक्षुरुपवसेत् । अंत्यभेदद्वयेसर्वैरपरैवोपोष्येति । सप्ताष्टनवभेदेषुस्कंदपुराणवचनम् । संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा । उत्तरांतुयतिःकुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ॥ दशादित्रिकेस्मृतिः एकादशीनलभ्येतसकलाद्वादशीभवेत् ॥ उपोष्यादशमीविद्धाऋषिरुद्दालकोब्रवीत् ॥ त्रयोदशचतुर्दशयोःस्मृतिःदशमीमिश्रितापूर्वाद्वादशीयदिलुप्यते ॥ एकादश्यांतदाब्रह्मन्नुपवासः कथंभवेदितिप्रश्ने । शुद्धैवद्वादशीराजन्नुपोष्यामोक्षकांक्षिभिः ॥ सकामैर्गृहिभिःपूर्वाविद्धापीतिविनिश्चयः ॥ इतिषोडशेविष्णुरहस्ये । निष्कामस्तुगृहीकुर्याद्दुत्तरैकादशींतथा ॥ सकामस्तुसदाकुर्यात्पूर्वांबौधायनोब्रवीदिति । किंचात्राष्टादशभेदेषुदशमीविद्धाप्येकादशीकार्येतिप्रोक्तम् । सातुप्रायश्चित्तविधानाद्भेदेषुबहुशोनिषेधश्रवणाच्चविवेकिभिर्नकार्येतिप्रतीयते । नारदः । नोपोष्यादशमीविद्धासदैवैकादशीतिथिः ॥ तामुपोष्यनरोजह्यात्पुण्यंवर्षश

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तोद्भवम् ॥ दशम्यासंगतायत्रातिथिरेकादशीभवेत् ॥ तस्यापत्यंविनष्टंस्यात्तस्मात्तांपरिवर्जयेत् ॥ दशमीशेषसंयुक्तागांधार्यां
सप्तुपोषिता ॥ तस्याःपुत्रशतंनष्टंतस्मात्तांपरिवर्जयेदित्यादीनिबहूनिनिषेधकवाक्यानिसंति । प्रायश्चित्तमपिहेमाद्रिराह ।
अज्ञानाद्यदिवाज्ञानात्कुर्वन्नेकादशींनरः ॥ दशमीशेषसंयुक्तांप्रायश्चित्तमिदंचरेत् ॥ कृच्छ्रपादंसवत्सांगांत्रिंशद्विप्रांश्चभोजयेत् ।
कुर्याद्दद्यात्तिलद्रोणंसुवर्णंचतथाददेदिति । अथोपवासवैगुण्यकर्मप्रायाश्चित्तमाह । स्तेनाहिंसकयोःसख्यंकृत्वास्तेन्यंचहिंसनम् ॥
प्रायश्चित्तंव्रतेकुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥ मिथ्यावादेदिवास्वापेबहुशोंबुनिषेवणे ॥ अष्टाक्षरंव्रतीजप्त्वाशतमष्टोत्तरंशुचिः ॥
श्राद्धोपवासदिवसेखादित्वादंतधावनम् ॥ गायत्रीशतसंपूतमंबुप्राश्यविशुध्यतीतिनिर्णयसुधाकरे । उपवासस्वरूपंतुविष्णुधर्मो
त्तरे । उपावृत्तस्तुपापेभ्योयस्तुवासोगुणैःसह ॥ उपवासःसविज्ञेयःसर्वभोगविवर्जितः ॥ गुणास्तु । तज्जाप्यजपनंध्यानंतत्क
थाश्रवणादिकम् ॥ तदर्चनंचतन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥ उपवासकृतामेतेगुणाःप्रोक्तामनीषिभिः । किंच उपवासः प्रणश्येत
दिवास्वप्नाच्चमैथुनैः ॥ अत्ययेचांबुपानेचनोपवासःप्रणश्यति ॥ तांबूलभक्षणाद्वापिवितथस्यचभाषणात् ॥ किंच द्वादशीवि
द्धायाःप्रशस्तत्वात्साकार्यैवेति । तदुक्तंविष्णुधर्मे । एकादश्यष्टमीचैवद्वितीयाचचतुर्दशी ॥ अमावास्यातृतीयाचह्युपोष्यापर
संयुतेति । कौर्मेपि दिनक्षयेतुसंप्राप्तेह्युपोष्याद्वादशीभवेत् ॥ दशमीशेषसंयुक्तानकर्तव्याकदाचन ॥ मार्कंडेयस्तु बहुवाक्यवि
रोधेनसंदेहोजायतेयदा ॥ द्वादशीतुतदाग्राह्यात्रयोदश्यांतुपारणमित्याह । पाद्मेतु भागीरथ्यात्रिस्पृशाऽऽसुरीसंज्ञकाप्रोक्ता ।
तल्लक्षणं । दशम्येकादशीभद्रामिश्रीभूतायदाभवेत् ॥ त्रिस्पृशासाभवेद्देवसाकर्तव्यानवाप्रभो ॥ माधव उवाच ॥ आसुरीत्रि
स्पृशादेवियात्वयापरिकीर्तिता ॥ वर्जनीयाप्रयत्नेनवृषहीनोयथापतिः ॥ इति । एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी ॥ त्रिपृ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शासातुविज्ञेयादशमीसंगतानहि ॥ अतएवोक्तंब्राह्मे । द्वादश्येकादशीयत्रतत्रसन्निहितोहरिः ॥ पुण्यंक्रतुशतस्योक्तंत्रयोदश्यां
तुपारणे ॥ भविष्येपि । एकादशीकलाह्येकाद्वादशीसकलंदिनम् ॥ त्रयोदशीह्यपःकालेवैष्णवंतादिनत्रयम् ॥ 'सर्वपापहरंप्रोक्तं
तदुपोष्यमितिश्रुतिः ॥ नारदीयेपि दशम्यैकादशीविद्धापरतोद्वादशीनचेत् ॥ द्वादशीतुतदोपोष्यात्रयोदश्यांतुपारणमिति ।
बहून्यत्रवाक्यानिसंति । अथवेधनिर्णयोहरिभक्तिचंद्रोदयात्नृसिंहारण्यस्वामिकृताद्वैष्णवविषयः । स्कांदेरुद्रवाक्यम् । एका
दशीयदापुत्रचतुर्वेधविवर्जिता ॥ कर्तव्यासाप्रयत्नेनचतुर्वर्गफलप्रदा॥ स्पर्शःस्याद्बाणनिगमैः (४५) संगःपञ्चाशता (५०) मतः ।
पञ्चपञ्चाशता (५५) शल्योवेधः षष्ट्या (६०) सतांमतः ॥ स्पर्शस्यघटिकाःपञ्चपञ्चसंगस्यचैवहि ॥ शल्यस्यपञ्चवेधस्य
पञ्चैवंहिचतुर्विधः ॥ सस्पर्शाकुलनाशायससंगाधर्मनाशिनी ॥ सशल्याचैवकामघ्नीसवेधामोक्षहानिकृत् ॥ किञ्च । महिनंसा
धयिष्यंतिविंशद्दोषविवर्जितम्॥ कलौयेभगवद्भक्तास्तेयांतिपदमव्ययम् ॥ प्रीणनायमुकुंदस्यवैष्णवानांहितायच ॥ तत्त्वंविलो
क्यविद्वद्भिर्विंशदोषाःप्रकीर्तिताः ॥ व्यालमुखी (१) महाव्याला (२) भया (३) चैवमहाभया (४) ॥ वज्रा (५)
तिवज्रा (६) रौद्रा (७) च महारौद्रा (८) सुरी (९) तथा ॥ वंध्या (१०) चैव महावन्ध्या (११) छाया (१२) ग्रस्ता (१३)
तथैवच ॥ वेध्या (१४) तिवेध्या (१५) विज्ञेया महावेध्या (१६) तथैवच ॥ प्रलया (१७) च महापूर्वा (१८) महाघोरा
(१९) ततःपरा ॥ संपूर्णा (६०) राक्षसी (२०) ज्ञेयाविंशदोषाःप्रकीर्तिताः ॥ एतैर्दोषैस्संयुताचेद्दशमीदृश्यतेकलौ ॥ तदासा
नैवकर्तव्यामहाभागवैर्तनरैः ॥ चत्वारिंशन्नाडिकातोऽधिकाचेद्दशमीतिथिः ॥ तदैवविबुधैर्दोषाज्ञात्वानाडिकाक्रमात् ॥ फला
न्यासां हरिभक्तिचंद्रोदये द्रष्टव्यानि । निंबार्कानुयायिनस्तुकपालवेधंस्वीकुर्वंति । सच । अर्द्धरात्रमतिक्रम्यदशमीदृश्यतेयदि ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

कपालवेधंतंप्राहुराचार्यायेहरिप्रियाः॥ इति। अन्यैर्वैष्णवैर्माध्वैश्चअरुणादेयवेधएवेष्यते। तदुक्तंभविष्ये। अरुणोदयकालेतुदश
मीदृश्यतेयदि ॥ साविद्धैकादशीतत्रपापमूलमुपोषणम् ॥ सौरधर्मेपिआदित्योदयवेलायांप्राङ्मुहूर्तद्वयान्वितः ॥ सैकादशीतुसं
पूर्णाविद्धान्यापरिकीर्तिता ॥ तदुक्तम्। दशमीशेषसंयुक्तोयादिस्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्योवैष्णवैस्तु तत्र चैकादशीव्रते ॥
इति। अरुणोदयस्तुस्कांदे। उदयात्प्राक्चतस्रस्तुनाडिकाअरुणोदयः ॥ इति। वैष्णवोपितत्रैवोक्तः।परमापदमापन्नोहर्षेवास
मुपस्थिते ॥ नैकादशींत्यजेद्यस्तुयस्यदीक्षास्तिवैष्णवी ॥ समात्मासर्वजीवेषुनिजाचारादविप्लुतः ॥ विष्ण्वर्पिताखिलाचारः
सहिवैष्णवउच्यते ॥ इति ॥ किंचविष्णुधर्मेतु दशमीद्विविधाप्रोक्तासकामाकामभेदतः ॥ सकामाचासुरीज्ञेयाविंशदोषैस्तुसंयु
ता ॥ निष्कामामोक्षदाज्ञेयादैविकीदोषवर्जितेति। पाद्मादावष्टौद्वादश्यः जयाचविजयाचैवजयंतीपापनाशिनी ॥ उन्मालिनीवंजु
लीचत्रिस्पृशापक्षवर्द्धिनी ॥ नकरिष्यंतियेलोकेद्वादश्योष्टौममाज्ञया ॥ तेषांयमपुरेवासोयावदाभूतसंप्लवम् ॥ जयास्यात्पुनर्वसु
नाविजयाश्रवणेनच ॥ जयंतीरोहिणीयुक्तापुष्येणपापनाशिनी ॥ संपूर्णैकादशीभूत्वाद्वादश्यांवर्द्धतेयदि। उन्मालिनीतुसाप्रो
क्ताहत्याकोटिविनाशिनी ॥ संपूर्णाद्वादशीभूत्वावर्द्धतेचेत्परेहनि ॥ त्रयोदश्यांनृपश्रेष्ठवंजुलीदुर्लभाकलौ ॥ आदौनंदाजयाचां
तेमध्येभद्राप्रतिष्ठिता ॥ त्रिस्पृशासातुविज्ञेयामहापातकनाशिनी ॥ अमावास्यापूर्णिमावासंपूर्णाजायतेयदि ॥ भूत्वातुषष्टिघटि
कादृश्यतेप्रतिपद्दिने ॥ पक्षवृद्धिस्तदाज्ञेयाप्रोक्तासापक्षवर्द्धिनी ॥ कर्तव्यासाप्रयत्नेनमहापातकहानिदेति। अथदशम्यादिनि
यमाः। कांस्यंमांसंमसूरांश्चचणकान्कोद्रवांस्तथा ॥ शाकंमधुपरान्नंचपुनर्भोजनमैथुनम् ॥ वैष्णवोव्रतकर्ताचदशम्यांदशवर्ज
येत् ॥ असकृज्जलपानंचहिंसावितथभाषणम् ॥ दंतधावनतांबूलंदिवास्वापंचमैथुनम्। द्यूतक्रीडांनिशानिद्रांभोजनंगमनंतथा ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अपूर्तिकरणंसर्वमेकादश्यांपरित्यजेत् ॥ दिवानिद्रांपरान्नंचपुनर्भोजनमैथुने ॥ क्षौद्रकांस्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेदितिदेवलः ।
यदाभवतिचाल्पापिद्वादशीपारणादिने ॥ उपःकालेद्वयंकुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकंतदेति ॥ मात्स्ये ।' नाडिकाः षट्पञ्चाशत्प्रातरे
काधिकोरुणः ॥ उपःकालोष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥ इति । आमिषंतुपाञ्चेप्राण्यंगचूर्णंचर्मांबुजंबीरंबीजपूरकम् ॥
अयज्ञशिष्टमापादियद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ दग्धमन्नंमसूरश्चमांसंचेत्यष्टधामिषमिति । किञ्च गोछागीमहिषीदुग्धादन्य
द्दुग्धंतुचामिषम् ॥ धान्येमसूरिकाप्रोक्तमन्नंपर्युषितंतथा ॥ द्विजक्रीतरसाः सर्वेलवणंभूमिजंतथा ॥ ताम्रपात्रस्थितंगव्यंज
लंपल्वलसंस्थितम् ॥ आत्मार्थपाचितंचान्नमामिषंतत्स्मृतंबुधैः । आमिषंशूद्रशेषान्नंप्रेतान्नंकन्यकाधनमितिच ॥ संक
टेसमनुप्राप्तेद्वादश्यांपारयेत्कथम् ॥ अद्भिस्तुपारणंकृत्वापुनर्भुक्तंनदोषकृदितिदेवलः । मातापित्रोः क्षयेप्राप्तेभवेदेकादशी
यदि ॥ अभ्यर्च्यपितृदेवांश्चह्याजिघ्रेत्पितृदैवतमितिकात्यायनः । पाञ्चेतु एकादश्यांयदारामश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् । तद्दिनं
तुपरित्यज्यद्वादश्यांश्राद्धमाचरेत् ॥ श्राद्धमयूखेतु पितॄणांप्रीतयेश्राद्धंकुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ॥ अन्नाश्रितानिपापानि
क्षयाहेतरवासरे ॥ महालयेतुशालिग्रामशिलाग्रेतुश्राद्धंकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ पित्र्यमन्नंसमाघ्रायगवेदद्याद्विचक्षणः ॥ इतिब्रह्मवै
वर्ते । अथात्रतघ्नान्याह ॥ अष्टैतान्यव्रतघ्नानिह्यापोमूलंफलंपयः । हविर्ब्राह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधमितिभारते ।
अथहरिवासरार्थः दशम्यामसुराजाताएकादश्यांसुरास्तथा । यत्तुजन्मदिनंयस्यतत्तस्यैवानुवर्द्धनम् ॥ दशम्यामर्द्धरात्रं
स्यादसुरोत्पत्तिकारणम् ॥ अतोजन्मदिनंतेषांविख्यातास्तेनिशाचराः ॥ द्विजोद्भवामराः सर्वे सौम्याः सत्त्वगुणान्विताः ॥
द्वादश्येकादशीयोगेविख्यातोहरिवासरः ॥ एकादश्यांतुपादेनद्वादश्यांसर्वथैवहि ॥ हरिवासरशब्दस्तुवर्ततेनात्रसंशयः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पदत्रयंत्वेकमर्थंवक्त्येवशृणुसत्तम ॥ द्वादश्येकादशीचाथतृतीयंहार्वासरः । इतिविष्णुधर्मे । द्वादशीहरिवासरमितिज्योतिः शास्त्रेपिनिरूपितमिति ॥ अत्रवक्तव्यस्यान्तोनास्तीत्युपरम्यते । इत्येकादशीपक्षः ॥ ९६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथतर्कशास्त्रपक्षः ॥ वयंतत्तर्कशास्त्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयच्छास्त्रमभिज्ञोतिनिपुणोगौतमस्तेने । किंकर्तुमादिकविंवेदम वितुं । चतुर्थ्यत्रतुमोप्रयुक्तस्येतिबोध्या । प्राणिनायश्चुतेरक्षांकर्तुमावृत्तिरूपकम् ॥ गौतमस्तर्कबहुलंशास्त्रंवादिमयावहमित्य भियुक्तोक्तेः । वेदस्यादिकवित्वंतुआदौसृष्टयादौकूयतेउच्चार्यतेसृज्यतेवेत्यादिकविर्वेदः । आदौवेदमयीदिव्यावागुत्सृष्टास्वयं भुवेतिस्मृतेः । यद्वादिब्रह्मकौतिप्रतिपादयतीत्यादिकविः । वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिस्मृतेः । सर्ववेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतेश्च । यद्वाआदयेलोकापेक्षयाप्रथमायब्रह्मणेकूयतेउच्चार्यतइत्यादिकविः । योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइतिश्रुतेः । यतोयस्याभिज्ञस्यगौतमस्याद्यस्यब्रह्मणोऽन्वयाद्वंशाज्जन्म । यश्चगौतमः पदार्थचिंतनेनिमीलितनेत्रः सन्गतौस्वेनैवाक्षपाद त्वाद्राजतेनत्वन्यप्रबोधितइतिस्वराट् । इतरतइतरेभ्योजनेभ्यःसकाशादित्यर्थः । इतरेद्वयक्षाजनानिमीलनगतौपरबोधिताएव राजन्तइतिभावः । चपुनर्यतःशास्त्रात्पुमानर्थेषुद्रव्यादिपदार्थेषुअयोज्ञाताभवति । अयतेजानातीत्ययः । अयगतौ । पदार्थोपि भावाभावभेदेनाद्विधा । द्रव्यगुणसामान्यविशेषसमवायभेदाद्भावोपिषड्विधः । अभावस्तुसंसर्गाभावान्योन्याभावभेदाद्विधा । तत्र पदार्थत्वंपदस्यार्थः पदार्थइतिव्युत्पत्त्याऽभिधेयत्वंपदार्थसामान्यलक्षणंअत्रऋगतावित्यस्यधातोरभिधारूपोर्थस्ततोयउणादि स्थन्प्रत्ययस्तस्यविषयत्वरूपोर्थः अभिधाशब्दशक्तिस्ततोऽभिधाविषयत्वमभिधेयत्वमिति । यद्वाऋगतावितिधातोर्निष्पन्नस्या र्थशब्दस्यगत्यर्थकानांबुद्ध्यर्थकत्वाज्ज्ञानविषयत्वमर्थः । संबंधसामान्यवाचकषष्ठ्याजन्यत्वमर्थः । अतःपदजन्यप्रतीतिविष

यत्वंपदार्थलक्षणमिति। अत्रापिपदजन्येतिविशेषणस्यप्रयोजनाभावाज्ज्ञानविषयंलक्षणमित्येवयुक्तम्। जीवाननुभूतेतिव्याप्तिवा
रणंत्वीश्वरप्रतीतिविषयत्वात्सर्वस्येतिस्वतएवमविष्यति। अथसमवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेनसत्तावत्त्वंभावत्वम्। तत्रद्रव्या
दित्रयाणांसमवायेन सत्तावत्त्वमन्येषामेकार्थसमवायेनसत्तावत्त्वम्। यथाघटेसमवायेनघटत्वंसामान्यसत्ताचेतिद्वयोरेकस्मिन्नर्थेस
मवायात्सामान्यस्यसत्तावत्त्वंतथैवनित्यद्रव्येपरमाण्वादौसमवायेनविशेषःसत्ताचास्तीतिद्वयोरेकस्मिन्नर्थे समवायादत्रापि सत्ताव
त्त्वम्। यथाचघटेघटघटत्वयोःसमवायस्स चाप्यस्तीत्यनयोरप्येकस्मिन्नर्थे समवायेनसत्तावत्त्वंचास्तीति समन्वयोलक्षणास्या
त्रेति। भावभिन्नत्वमभावत्वंप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वंवेति। तत्रद्रव्याणिपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति
नवैव। द्रव्यत्वंचसमवायिकारणत्वंसमवायिकारणत्वंचयत्समवेतं कार्यमुत्पद्यतेतत्त्वमितियथातंतवःपटस्यकार्यंचकारणपश्चाद्भा
वि॥ कारणंत्रिविधंसमवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्। आद्यंतूक्तम्। द्वितीयमाह। समवायिकारणेप्रत्यासन्नंकारणमसमवायि
कारणम्। यथातंतुसंयोगः पटस्य। तस्यपटस्यसमवायिकारणेषुतंतुषुप्रत्यासन्नत्वात्कारणत्वाच्च। एवमुभयातिरिक्तंकारणं
निमित्तकारणम्। यथातुरीवेमादिकंपटस्य। कारणलक्षणंतुअनन्यथासिद्धकार्यानियतपूर्ववर्तित्वम्। अन्यथासिद्धिस्तुत्रिधा।
येनसहैवयस्ययंप्रतिपूर्वभावोवगम्यतेतेनतस्यतंप्रतिअन्यथासिद्धिराद्या। यथाघटंप्रतिदंडरूपस्यदंडत्वस्यच दंडेनसहैवयस्यदं
डरूपस्यदंडत्वस्यवाघटंप्रतिपूर्वभावग्रहात् अन्यंप्रतिपूर्ववृत्तित्वेज्ञातएवयस्ययंप्रतिपूर्ववृत्तित्वमवगम्यतेतंप्रतितस्यान्यथासिद्धि
र्द्वितीया। यथाघटंप्रत्याकाशस्य। कुलालप्रतिपूर्ववृत्तित्वज्ञातएवघटप्रतिपूर्ववृत्तित्वग्रहात्घटंप्रतिकुलालपितान्यथासिद्धः।
अन्यत्रक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिनएवकार्यसंभवेतत्सहभूतत्वमन्यथासिद्धिस्तृतीया। यथाघटविशेषंप्रतिरासभस्यदैवादागतस्यघटविशे

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पादन्यत्रघटांतरेक्लृप्तानियतपूर्ववृत्तिदंडचक्रादेरेवघटविशेषस्यापिसंभवेदंडचक्रादिसहभूतोरासभोऽन्यथासिद्धः॥ नियतपूर्ववृत्ति
त्वंचाव्यवहितपूर्वकालावच्छेदेनकार्यदेशसत्त्वमेव। अथचगुणानाह। गुणास्तुरूपरसगंधस्पर्शसंख्यापारिमाणपृथक्त्वसंयोगविभाग
परत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्मशब्दाश्चतुर्विंशतिरेव। गुणलक्षणंतुद्रव्यकर्मभिन्नत्वेसतिसामा
न्यवान्गुणइति। द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिनिरासायविशेषणम्। सामान्यादौतद्वारणायविशेष्यम्। कर्माणितुउत्क्षेपणापक्षेपणा
कुञ्चनप्रसारणगमनानिपंचैव। कर्मत्वंतुसंयोगभिन्नत्वेसंयोगासमवायिकारणत्वम्।घटादावतिप्रसक्तिवारणायपरदलम्।संयोगजसं
योगेतिप्रसंगवारणायसत्यन्तम्।सामान्यमाह परमपरञ्चेति सामान्यंद्विधा।परत्वंचाधिकदेशवृत्तित्वम्। तथाहिद्रव्यादित्रिकंसदिति
निगद्यते।सतोभावःसत्तेतिव्युत्पत्तेस्तत्रसत्तानामकाचनजातिरस्ति॥साचद्रव्यत्वाधिकरणेद्रव्येवर्तमानासत्यधिकदेशेगुणादावप्य
स्तीत्यतःपरंसामान्यमित्युच्यते।अपरत्वंचन्यूनदेशवृत्तित्वंवर्त्ततेचद्रव्यत्वे। गुणादिसाधारणसत्ताधिकरणगुणादेन्यूनदेशोद्रव्यं
तद्वृत्तित्वम्। अथैवंसतिद्रव्यत्वस्यपृथिवीत्वापेक्षयापरत्वात्परंसत्तेतिवक्तुंनशक्यतेइतिचेन्न। सकलजात्यपेक्षयापरत्वाभिप्रायेणस
त्तायाःपरत्वमितिध्येयंसुधिया। लक्षणंत्वस्यनित्यत्वेसत्यनेकसमवेतत्वंसामान्यमिति॥ नित्यत्वंसामान्यमित्युक्तेगगनादावति
व्याप्तिरतोविशेष्यदलम्॥ तावन्मात्रोक्तौसंयोगादावतिव्याप्तिरतोविशेषणम्। अनेकवृत्तित्वमित्युक्तेऽत्यंताभावेऽतिव्याप्ति
रतःसमवेतत्वमित्युक्तम्। समवेतत्वंचसमवायेनवृत्तित्वंतच्चात्यंताभावेनास्ति। अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोःक्रियाक्रियावतो
र्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोरेवसमवायात्। बाधकाभावेजातिग्रहोनान्यथा। तदर्थंबाधकसंग्रहोनिरूप्यते। व्यक्तेरभेदस्तु
ल्यत्वंसंकरोथानवस्थितिः॥ रूपहानिरसंबंधोजातिबाधकसंग्रहः॥ इति। व्यक्तेरभेदएकव्यक्तिकत्वंतच्चाकाशत्वादेर्जातित्वे

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वाधकम् । तुल्यत्वंतुल्यव्यक्तिवृत्तित्वम् । घटत्वकलशत्वादीनांजातीनांभेदेबाधकम् । ननुतुल्यत्वंतुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमित्युक्तेद्रव्यत्वादेरपिघटत्वाश्रययावदाश्रयवृत्तित्वात्तुल्यंव्यक्तिवृत्तित्वम् । तस्यापिजातित्वंनस्यादतस्तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वंस्वभिन्नजातिसमनियतत्वंवाच्यम् । स्वंकलशत्वंतद्भिन्नाजातिर्घटत्वंतत्समनियतत्वंकलशत्वेत्वस्तिद्रव्यत्वादेस्तन्नसंभवति । स्वंघटत्वंतद्भिन्नाजातिर्द्रव्यत्वंतत्समनियतत्वंघटेनास्ति । संकरश्चपरस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्रसमावेशः । भूतत्वादेर्जातित्वेबाधकोभूतत्वंविहायमनसिवर्त्तमानस्यमूर्त्तत्वस्यमूर्त्तत्वंविहायगमनेवर्तमानस्यभूतत्वस्यचपृथिव्यादिचतुष्टयेद्वयोः सत्त्वात् । अनवस्थातुजातेर्जातिमत्त्वेबाधिकारूपहानिः । विशेषस्यजातिमत्त्वेरूपस्यस्वतोव्यावर्तकत्वस्यहानिः । तत्रजातिस्वीकारेतयैवव्यावर्तकत्वंवाच्यम् । सामान्याश्रयस्यसामान्यरूपेणभेदसाधकत्वमितिनियमात् । असंबंधःसमवायाभावयोर्जातिमत्त्वेप्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेनसमवायाभावः । तथाहियस्यसमवायः सप्रतियोगीयस्मिन्समवायः सोनुयोगी । यथानित्यद्रव्येकेवलमनुयोगेनसमवायःतत्रविशेषसामान्ययोःसमवायात् । सचैकुत्रापिनास्ति । जन्यद्रव्यगुणकर्मसुप्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेनसमवायः । तानिद्रव्येवर्त्ततेतेषुचसमवायोप्यस्तीतिभावः । सामान्यविशेषयोःप्रतियोगितासंबंधेनसमवायस्तयोर्द्रव्यादिषुसत्त्वात् समवायाभावयोर्नकेनापिसंबंधेनसमवायः । एतयोर्नकोपिसमवायेनातिष्ठति । एतावपिकुत्रचित्समवायेनतिष्ठतइतिभावः । विशेषमाह स्वतोव्यावर्त्तकत्वंविशेषत्वम् । विशेषोद्रव्याद्भिन्नोविशेषादित्यत्रस्वयमेवव्यावर्त्तकोभवति । समानजातीयरूपरसादिमत्परमाणूनांपरस्परभेदकंविनाभेदनिर्णयासम्भवाद्भेदकत्वेनविशेषाअनुमीयंतेऽनित्यद्रव्येष्वाश्रयेणैवभेदस

Digitized by eGangotri

१ समवायाभावयोःप्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेनसमवायः ॥ २ आश्रयतिद्रव्यादिकमित्याश्रयोजातिः ॥

म्भवात्तत्रतेषुप्रमाणाभावान्नित्यद्रव्यमात्रवृ। त्तित्वंतेषांव्यावर्त्तकांतराभावेसत्यंतेव्यावर्तकत्वेनस्वीक्रियमाणत्वादंत्यत्वम् । यथाप्र
जारक्षकत्वेनमहाराजआवश्यकः । सचस्वतएवस्वरक्षणसमर्थः । एवंविशेषाःस्वतएवव्यावृत्ताइतिनानवस्थातएवानित्यद्रव्यवृ
त्तयोनन्ताविशेषाइतिसिद्धम् । समवायमाह नित्यःसंबंधःसमवायः । संयोगवारणायनित्यइति । गगनादिवारणायसंबंधइति ।
अभावंविभजतेसंसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावः । संसर्गाभावः। भूतलेघटोनेत्यारोप्यैवनिषेधप्रतीतेः। सत्रिधाप्रागभावोध्वंसोऽ
त्यंताभावश्च । भविष्यतीतिप्रतीतिविषयोविनाश्यभावःप्रागभावः । सचेहकपालेघटोभविष्यतीतिप्रत्ययसिद्धः । उत्पत्तिमान
भावोध्वंसः । घटध्वंसइहकपालेजातइतिप्रतीतेः । उत्पत्तिविनाशशून्यःसंसर्गाभावोऽत्यंताभावः । भूतलेघटोनास्तीतिप्रतीतेः
भूतलेघटापसरणोत्तरंघटानयनात्पूर्वंचप्रतीतस्यघटकालेसत्त्वेपिनप्रतीतिर्घटज्ञानेनप्रतिबंधादिति । पदार्थविशेषाणांसोदाहरणानि
क्षणानितुग्रंथांतरादवसेयानीहविस्तरभियानोक्तानि । किंचगुणेषुबुद्धेर्बहुप्रपञ्चत्वात्तांसंक्षिप्यसर्वानुपेक्ष्यतान्निरूपणस्यसर्वत्रोप
योगित्वान्निरूपयति । सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानंबुद्धिः सर्वेयेव्यवहाराआहारविहारादयस्तेषांहेतुर्बुद्धिरित्यर्थः । व्यवहारत्वावच्छिन्न
कार्यतानिरूपितकारणत्वंबुद्धेर्लक्षणमिति।सिद्धंज्ञानमितिसांख्यमते बुद्धेरंतःकरणत्वंतान्निरस्यति ।साद्विधा स्मृतिरनुभवश्च । सं
स्कारजन्यंज्ञानंस्मृतिः।ज्ञानंस्मृतिरित्युक्तेऽनुभवेतिव्याप्तिस्तद्वारणायसंस्कारजन्यमिति । संस्कारध्वंसेतद्वारणायज्ञानमितिध्वंसं
प्रतिप्रतियोगिनःकारणत्वात् । तद्भिन्नंज्ञानमनुभवइतिस्मृतिभिन्नत्वेसतिज्ञानत्वमनुभवत्वमितिलक्षणंसंसिद्धम् । स्मृतावतिव्या
प्तिवारणायतद्भिन्नत्वेसतीति । घटादौतद्वारणायज्ञानत्वमिति । साद्विधा यथार्थानुभवोऽयथार्थानुभवश्चेति । प्रथममयथा
र्थानुभवमाह । प्रमाणाभासजन्योऽयथार्थानुभवः । साद्विधा भ्रमसंशयभेदात्। विपरीतानिर्णयोभ्रमः । यथापीतःशंखःलोहितः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्फटिकः । एकस्मिन्धर्मिणिविरुद्धनानाकोटिकज्ञानंसंशयः । यथादूरवर्त्तिनिउच्चैस्तरेऽयंस्थाणुर्वापुरुषोवेति । यथार्थानुभवः प्रमा । फलवत्प्रवृत्तिजननयोग्यत्वंचयथार्थत्वम् । स्मृत्यनुभवसाधारणंप्रमाकरणंप्रमाणम् । व्यापारवत्कारणंकरणम् । यथा छिदिक्रियांप्रतिकुठारः । तज्जन्यत्वेसतितज्जन्यजनकोव्यापारः । यथाकुठारदारुसंयोगः तत्प्रमाणंचतुर्द्धातदुक्तंसूत्रकृता प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानीति । तत्रप्रत्यक्षप्रमाकरणंप्रत्यक्षम् । तच्चेंद्रियात्मकम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजंज्ञानंप्रत्यक्षम् । इंद्रियार्थसन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायज्ञानंमिति । अनुमित्यादौतद्वारणायइंद्रियार्थेत्यादि । तत्सविकल्पकनिर्विकल्पभेदाद्द्विधा । विशेषणविशेष्यसंबंधावगाहिप्रत्यक्षंनिर्विकल्पकम् । तच्चघटघटत्वेइत्याकारकमतींद्रियम् । नचात्रमानाभावः । तदसत्त्वेसुप्तोत्थितस्यायंघटइतिशिष्टज्ञानंनस्यात् । विशेषणीभूतघटत्वाज्ञानात् । विशेषणज्ञानंविनाविशिष्टज्ञानानुदयेनतस्य तद्धेतुत्वात् । पुनस्तल्लौकिकालौकिकभेदाद्द्विधा । लौकिकप्रत्यक्षहेतुःसन्निकर्षःषोढा । संयोगसंयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायसमवायसमवेताविशेषणविशेष्यताभेदात् । तत्रसंयोगेनद्रव्यग्रहःयथाघटोयामितिसंयुक्तसमवायेनगुणकर्मद्रव्यगतजातिग्रहः । इहघटेरूपंचलनंद्रव्यत्वादिकमस्तिचक्षुरादिसंयुक्तेघटेरूपादीनांसमवायात् । संयुक्तसमवेतसमवायेनगुणकर्मजातिग्रहः । घटगतरूपेरूपत्वादिकमस्तिघटगतचलनेकर्मत्वादिकमस्तिचक्षुरादिसंयुक्तेघटेसमवेतंरूपादिचलनंच । तत्ररूपत्वादेःकर्मत्वादेश्चसमवायात् । समवायेनशब्दग्रहःइहवीणाशब्दोस्तीति । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नंनभःश्रोत्रंतत्रशब्दस्यसमवायात् । समवेतसमवायेनशब्दत्वादिग्रहः । इहशब्देशब्दत्वंगुणत्वादिकंचास्तीतिश्रोत्रसमवेतेशब्देशब्दत्वादेःसमवायात् । विशेषणतयासमवायाभावयोर्ग्रहः । तथाहि विशेषणताद्विविधा । इंद्रियविशेषणताइंद्रियसंबद्धविशेषणताच । तत्रेन्द्रियविशेषणतयाशब्दसमवायस्यशब्दा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भावस्यचग्रहः । इहशब्दसमवायोस्तिइहशब्दोनास्तीतिश्रोत्रेंद्रियेशब्दसमवायस्यशब्दाभावस्यचविशेषणत्वात् । इंद्रियसंबद्ध
विशेषणतयाघटादिसमवायस्यघटस्यचग्रहः । इहकपालेघटसमवायोस्तिइहभूतलेघटोनास्तीतिचक्षुरादिसंयुक्तेकपालेघटसमवाय
स्यभूतलेघटाभावस्यचविशेषणत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षहेतुःसंनिकर्षस्त्रिधा ।सामान्यलक्षणोज्ञानलक्षणोयोगजधर्मलक्षणश्चेति ।
तत्राद्यः इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादि । इंद्रियसंबद्धविशेष्यकेऽयंघटइतिप्रत्यक्षेप्रकारःतदनंतरंतेनसंनिकर्षे
णसर्वेघटाइत्यलौकिकप्रत्यक्षंजायते । ज्ञानलक्षणसन्निकर्षेणतुतद्विषयीभूतततत्पदार्थानांप्रत्यक्षंजन्यते । कथमन्यथाकवेः
काव्यमूलभूतततत्पदार्थानांसंसर्गज्ञानम् । योगजधर्मसन्निकर्षेणयोगिनांवस्तुमात्रप्रत्यक्षंजन्यते । तत्रघ्राणरसनत्वक्चक्षुः
श्रोत्रमनोभेदात्षोढा । गन्धप्रत्यक्षासाधारणंकारणंघ्राणम् । रसप्रत्यक्षासाधारणंकारणंरसनम् । रूपप्रत्यक्षासाधारणंकारणं
चक्षुः । स्पर्शप्रत्यक्षासाधारणंकारणंत्वक् । शब्दप्रत्यक्षासाधारणंकारणंश्रोत्रम् । सुखादिप्रत्यक्षासाधारणंकारणंमनः ।
घ्राणादिलक्षणेऽसाधारणपदमात्मादिवारणाय । प्रत्यक्षकरणीभूतघ्राणादेर्व्यापारोघ्राणादिमनःसंयोगः मनसस्त्वात्मसंयोगः ।
आत्मामनसायुज्यतेमनइंद्रियेणेंद्रियमर्थेनततःप्रत्यक्षमितिनियमात् । किंचयेनेंद्रियेणयद्गृह्यतेतेनैवतज्जातिस्तत्समवायस्त
दभावश्चगृह्यतेइतिनियमात् । इंद्रियत्वंचशब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिति । शब्दादित
रेयेविशेषगुणाघटनिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वंज्ञानकारणीभूतोयोमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वंचचक्षुरादावस्तीतिलक्षणसंगतिः । आ
त्मवारणसत्यंतम् । कालवारणायविशेष्यम् । श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणायशब्देतरेति । चक्षुरादौतद्वारणायोद्भूतेति । इंद्रियार्थ
संयोगाश्रयत्वस्यचक्षुरादौसत्त्वाद्विशेषगुणेति । स्वध्वंसकारणीभूतःकालमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वंकालइति । ज्ञानपदं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इंद्रियावयवार्थावयवयोःसन्निकर्षोपिज्ञानकारणम् । तदाश्रयत्वमिंद्रियावयवेगतम् । यद्वाकालेरूपंनास्तीतिप्रत्यक्षंप्रति चक्षुःसंयुक्ताविशेषणतायाःकारणत्वेनतद्घटकीभूतसंयोगाश्रयत्वं काले गतंततोमनःपदम् । नचात्मवारणायात्मान्यत्वेसती तिवाच्यम् । त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानकारणतापक्षे त्वचि दोषादिति प्रत्यक्षमुक्त्वाक्रमप्राप्तमनुमानमाह । अनुमिति करणमनुमानम् । तच्चधूमोवह्निव्याप्यइतिव्याप्तिज्ञानम् । वह्निव्याप्यधूमवानयमितितृतीयलिंगपरामर्शोव्यापारः । तृतीयत्वम स्यकथमितिचेदाह । महानसादौदृष्टांतेवह्निधूमयोर्भूयःसहचारदर्शनाद्व्याप्यत्वेनधूमस्यज्ञानंप्रथमं ततःपर्वतादौधूमंदृष्ट्वाव्याप्य त्वेनतत्स्मरणाद्द्वितीयम् । ततस्तत्रैवव्याप्यत्वेनधूमस्यपरामर्शोवह्निव्याप्यधूमवानयमित्येवंरूपोजायतेइतितृतीयत्वंतस्येतिबो ध्यम् । लिंगज्ञानजन्यलिंगिज्ञानमनुमितिः । यथापर्वतादौधूमज्ञानानंतरंपर्वतोवह्निमानितिज्ञानम् । व्याप्तिःपक्षधर्मतावल्लिंगम् । ननुकाव्याप्तिः । अव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः । अस्तिचेदंपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौसद्धेतौ । यत्रयत्रधूम स्तत्रतत्रवह्निरितिनियमस्यमहानसादौसत्त्वात् । नास्तिचेदंधूमवान्वह्नेरित्याद्यसद्धेतौ । यत्रयत्रवह्निस्तत्रतत्रधूमइतिनियमस्यास त्त्वात् । तप्तायःपिंडेवह्निसत्त्वेपिधूमासत्वात्व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतहेतुसाध्यसहचारदर्शनंव्याप्तिग्राहकंकथमितिचेदित्थंहेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वंव्यभिचारस्तद्ज्ञानेसतिव्याप्तिग्रहाभावात् । तदभावस्तत्रकारणंहेतुसाध्यसहचारदर्शनंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रकारणम् । यत्सत्त्वेयत्सत्त्वंसोन्वयःयदभावेयदभावःसव्यतिरेकः । यथाहेतुसाध्यसहचारदर्शनेसत्वेव्याप्तिग्रहसत्त्वमित्यन्वयः । हेतुसाध्यसहचारदर्शनाभावेव्याप्तिग्रहाभावइतिव्यतिरेकः । पक्षताश्रयवृत्तित्वंपक्षधर्मता । पक्षताचानुमित्साविरहविशिष्टसा ध्यनिश्चयाभावः । अस्तिचेदंपर्वतादौपक्षे । अनुमित्साविरहाविशिष्टसाध्यानिश्चयस्यतत्राभावात् । पर्वतादौसाध्यनिश्चयेसत्य

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पिसत्यांचानुमित्सायांपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यनुमानसंभवात् । तत्रपक्षतासंपत्तयेऽनुमित्साविरहविशिष्टत्वंसाध्यनिश्चयस्य विशेषणम् । तथाचानुमित्साविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयस्यतत्राभावात्पक्षता । तच्चानुमानंकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्त्रिधा । यत्रान्वयव्याप्तिरेवास्तितत्केवलान्वयि । हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः । यथाघटोभिधेयः प्रमेयत्वादिति । यत्रचप्रमेयत्वंतत्राभिधेयत्वम् । यथापटइत्यन्वयव्याप्तिरेवास्ति । अभिधेयत्वस्यप्रमेयत्वस्यचसर्वत्रसत्त्वात् । साध्याभावादेरेवाप्रसिद्धत्वात् । तत्रव्यतिरेकव्याप्तिरेवास्तितत्केवलव्यतिरेकि । हेत्वभावसाध्याभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । यथा जीवच्छरीरंसात्मकंप्राणादिमत्त्वात् । यत्रसात्मकत्वाभावस्तत्रप्राणादिमत्त्वाभावोयथाघटादाविति व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति । नतु यत्रप्राणादिमत्त्वंतत्रसात्मकत्वमित्यन्वयव्याप्तिर्दृष्टांताभावात् । जीवच्छरीरमात्रस्यपक्षीकरणादन्यत्रचहेतुसाध्ययो रेवासत्त्वात् । यत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्चस्यात्तदन्वयव्यतिरेकि । यथापर्वतोवह्निमान्धूमादिति । यत्रधूमस्तत्रवह्निर्यथामहानसादावित्यन्वयव्याप्तिर्यत्रवह्न्यभावस्तत्रधूमाभावोयथाजलह्रदादाविति व्यतिरेकव्याप्तिश्चास्ति । अन्वयेसाधनंव्याप्यंसाध्यंव्यापकमिष्यते । साध्याभावोऽन्यथाव्याप्योव्यापकः साधनात्ययः॥ व्याप्यस्यवचनंपूर्वंव्यापकस्यततःपरम् ॥ एवंपरीक्षिताव्याप्तिः स्फुटीभवतितत्त्वतः ॥ त्रयाणांमध्येयोन्वयव्यतिरेकीसपक्षरूपोपपन्नएवसाध्यंसाधयति । तानिचपंचरूपाणिपक्षधर्मत्वंसपक्षे सत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तत्वमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति । पक्षताश्रयवृत्तित्वंपक्षधर्मत्वम् । निश्चितसाध्यवान्सपक्षः तत्रविद्यमानत्वंसपक्षेसत्वंनिश्चितसाध्याभाववान्विपक्षस्तत्रानविद्यमानत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तत्वम् । प्रमाणांतरेणाप्रमितसाध्याभावत्वमबाधितविषयत्वम् । साध्याभावसाधकहेत्वंतरशून्यत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमेतानिपञ्चरूपाणिवह्निसाधकधूमोऽन्वयव्यतिरेकिणिविद्यन्ते ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

केवलान्वयिनिविपक्षाद्यावृत्तिर्नास्ति । विपक्षासिद्धेः । केवलव्यतिरेकिणिसपक्षसत्त्वंनास्ति । सपक्षासिद्धेः । त्रिविधमप्यनुमानंस्वार्थंपरार्थंचेतिद्विविधम् । स्वस्यैवानुमितिहेतुः स्वार्थम् । यत्स्वयंधूमादग्निमनुमायपरंबोधयितुंपञ्चावयवोपेतमनुमानवाक्यंप्रयुंक्तेतत्परार्थम् । पञ्चावयवास्तुप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । तत्रपक्षेसाध्यनिर्देशाः प्रतिज्ञा । यथापर्वतोवह्निमानितिप्रतिज्ञा । पञ्चम्यंतंहेतुप्रतिपादकंवाक्यंहेत्वयवः ॥ यथाधूमादितिव्याप्तिप्रतिपादकम् । वचनमुदाहरणम् । यथायोयोधूमवान्ससोऽग्निमान् ॥ यथामहानसइति । व्याप्तिविशिष्टस्यहेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकंवचनमुपनयः । यथावह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति । अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वतात्पर्यकंवाक्यंनिगमनम् । यथातस्माद्वह्निमानिति । अथहेत्वाभासाः अनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबंधकज्ञानविषयधर्मोहेत्वाभासत्वोपाधिस्तद्वन्तोहेत्वाभासाः । तेचानैकांतिकविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंच । तत्रसव्यभिचारोनैकांतिकः । सत्रिविधःसाधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारीचेति । तत्रसपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः । यथापर्वतोधूमवान्वह्नेः । वह्निः सपक्षेमहानसेविपक्षेतप्तायःपिंडेचवर्ततेऽतःसाधारणः । एतद्ज्ञानंचविपक्षवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकत्वाद्व्यभिचारज्ञानविधयाव्याप्तिग्रहेप्रतिबंधकम् । व्यभिचारज्ञानेसतिव्याप्तिग्रहानुदयस्यसुप्रसिद्धत्वात् । सपक्षविपक्षव्यावृत्तित्वे सतिपक्षवृत्तिरसाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात् । शब्दत्वंहिसपक्षाद्गगनादेर्विपक्षाच्चघटादेर्व्यावृत्तम् । पक्षेचशब्देवर्ततेइत्यसाधारणम् । एतद्ज्ञानंसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकंकथमितिचेदित्थंशब्दत्वंहिनान्वयहेतुःदृष्टांताभावात्।किन्तुव्यतिरेकी । तथाचयोयद्व्यावृत्तः सस्वाश्रयेतदभावंसाधयति।यथाधूमोवह्न्यभाववतोजलह्रदादेर्व्यावृत्तःस्वाश्रयेपर्वतादौवह्न्यभावाभावंसाधयति तथाशब्दत्वंनित्यत्ववतोगगनादेः सपक्षाद्व्यावृत्तमितिस्वाश्रयेशब्देनित्यत्वाभावमनित्यत्व

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

मपिसाधयेत् । एवंनित्यत्वाभाववतोघटादेर्विपक्षाद्व्यावृत्तमितिस्वाश्रयेशब्देनित्यत्वाभावाभावंनित्यत्वमपिसाधयेत् ॥ नचकत्र
शब्देनित्यत्वानित्यत्वयोः संभवस्तयोर्विरोधात् । तस्माच्छब्दत्वेऽसाधारणत्वज्ञानेसातिनसाध्यानुमितिरिति । वस्तुमात्रपक्ष
कोनुपसंहारी । यथासर्वमनित्यंप्रमेयत्वादिति । अत्रसर्वस्यैवपक्षत्वात्प्रमेयत्वंहेतुरनुपसंहारी । एतज्ज्ञानमपिव्याप्तिग्रहेप्रतिबंध
कम् । सर्वस्यपक्षत्वेव्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्थलाभावेनसहचारानिश्चयाभावेसतिव्याप्तेरनिश्चयात् । साध्याभावव्याप्तोहेतुर्वि
रुद्धः । यथागौरश्वत्वादिति । अत्रहियत्राश्वत्वंतत्रगोत्वाभावइतिसाध्यभावव्याप्तेः सत्त्वादश्वत्वंहेतुर्विरुद्धः । एतज्ज्ञानंसाक्षादनु
मितिप्रतिबंधकम् । गोत्वाभावव्याप्याश्वत्ववानितिज्ञानेसातिगोत्वनिश्चयासंभवात् । साध्याभावसाधकंहेत्वंतरंसत्प्रतिपक्षस्तद्वान्स
त्प्रतिपक्षः । यथापर्वतोवह्निमान्धूमात्महानसवत् । सवह्न्यभाववान्पाषाणमयत्वात्कुड्यवत् । अत्रचद्वयोरपिहेत्वोः परस्पर
साध्याभावसाधकत्वान्मिथः सत्प्रतिपक्षत्वम् । एतज्ज्ञानंसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकंवह्निव्याप्यधूमवान्वह्न्यभावव्याप्यपाषाणम
यत्ववांश्चपर्वतइतिद्विविधपरामर्शेसत्येकस्मादप्यनुमितेरभावः । परस्परंप्रतिबंधात् ॥ परामर्शप्रतिबंधकज्ञानविषयधर्मोऽसिद्धि
स्तद्वानसिद्धः । सत्रिधा । आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धव्याप्यत्वासिद्धभेदात् । तत्रपक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकआश्रयासिद्धः ।
यथागगनारविन्दंसुरभिअरविंदत्वात्सरोजारविंदवत् । अत्रचारविन्देपक्षेगगनीयत्वंपक्षतावच्छेदकंनास्ति । यद्विशेषविशेषणंवि
शिष्टंतस्यविशेषणमेवावच्छेदकमितितन्यायाद्विशेषविशेषणस्यगगनीयत्वस्यात्रावच्छेदकत्वम् । यद्वाविशिष्टपदेविशेषणपदधर्म
स्यैवावच्छेदकत्वमितिस्वीकारात्तेत्यरविंदत्वहेतुराश्रयासिद्धः एतज्ज्ञानंपरामर्शप्रतिबंधकम् । अरविन्देगगनीयत्वंनास्तीतिज्ञाने
सुरभित्वव्याप्यारविंदत्ववद्गगनारविन्दमितिपरामर्शासंभवात् । एतस्यारविंदेगगनीयत्वसंबंधावगाहित्वात् । पक्षनिष्ठाभावप्रति

CC-0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by Delhi Sanskrit Academy, Jammu and Kashmir

योगीस्वरूपासिद्धः । यथाह्रदोद्रव्यंधूमादिति । अत्रह्रदेपक्षेधूमाभावोस्तीतिधूमोहेतुः स्वरूपासिद्धः । एतज्ज्ञानमपिपरामर्श
प्रतिबंधकम् । ह्रदेधूमोनास्तीतिज्ञानेसतिद्रव्यत्वव्याप्यधूमवान्ह्रदइतिपरामर्शासंभवात् । एतस्यह्रदेधूमसंबंधावगाहित्वात् ।
व्याप्यतावच्छेदकाभाववान्हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । यथापर्वतोवह्निमान्काञ्चनमयधूमादिति । अत्रधूमेव्याप्यतावच्छेदकत्वेनाभि
मतंकाञ्चनमयत्वंनास्तीतिधूमोहेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । एतज्ज्ञानमपिपरामर्शप्रतिबंधकम् । धूमेकाञ्चनमयत्वंनास्तीतिज्ञानेसतिवह्नि
व्याप्यकांचनमयधूमवान्पर्वतइतिपरामर्शासंभवादेतस्यधूमेकाञ्चनमयत्वसंबंधावगाहित्वात् । साध्याभाववत्पक्षकोबाधितः। यथा
वह्निरनुष्णः पदार्थत्वात्जलवदिति । अत्रवह्नौपक्षेऽनुष्णत्वाभावस्योष्णत्वस्यत्वगिंद्रियेणनिश्चयात्पदार्थत्वहेतुर्बाधितः । एत
ज्ज्ञानंसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकम् । वह्नावनुष्णत्वंनास्तीतिज्ञानेवह्निरनुष्णइत्यनुमितेरसंभवात् । तदभावलौकिकनिर्णयस्यत
द्वत्ताज्ञानेप्रतिबंधकत्वात् । प्रतिबंधकत्वञ्चसामग्रीकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमितिहेत्वाभासः । ननूपाधेरपिदोषत्वात्सोपा
धिकोपिहेत्वाभासोस्तीतिकथंपंचैवेतिचेन्न । व्यभिचारादिज्ञानस्यैवोपाधिज्ञानस्यानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबंधकत्वाभावेनोपा
धेर्हेतुदोषत्वाभावात् । कथंतर्हिवाऽवनुमानेउपाधिरुपन्यस्यतइतिचेन्न । व्यभिचारज्ञानेप्रयोजकत्वेनतदुपन्यासात् । अथकोय
मुपाधिरितिचेदुच्यते । साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकउपाधिः । केवलसाध्यव्यापकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकसाध
नावच्छिन्नसाध्यव्यापकभेदात्सत्रिधा । आद्यमाह । पर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यत्रार्द्रेंधनम् । तच्चसाध्यस्यधूमस्यव्यापकम् । यत्र
धूमस्तत्रार्द्रेंधनमितिसत्त्वात् ॥ साधनस्यवह्नेरव्यापकम् । यत्रवह्निस्तत्रार्द्रेंधनमित्यसत्त्वात् ॥ तप्तायःपिंडेवह्निसत्त्वेप्यार्द्रेंध
नाभावात् । द्वितीयोयथा । वायुःप्रत्यक्षःप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्इत्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । तस्ययत्रप्रत्यक्षत्वंतत्रोद्भूतरूपव

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

त्त्वामितिनकेवलसाध्यव्यापकत्वम् । रूपेव्यभिचारात् । किंतुद्रव्यत्वलक्षणोयः पक्षधर्मस्तदवच्छिन्नबहिःप्रत्यक्षत्वं यत्रतत्रोद्भूत रूपवत्त्वमितिपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । आत्मनिव्यभिचारवारणायबहिःपदम् । यत्रप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वंतत्रनाद्भूते रूपवत्त्वामितिसाधनाव्यापकत्वंचवायावुद्भूतरूपवत्त्वस्याविरहात् । तृतीयोयथा प्रागभावोविनाशीजन्यत्वादित्यत्रभावत्वमु पाधिः । तस्ययत्रविनाशित्वंतत्रभावत्वामितिनकेवलसाध्यव्यापकत्वमस्ति । प्रागभावेभावत्वविरहात् । किंतुजन्यत्वरूपसाधना वच्छिन्नविनाशित्वंयत्रतत्रभावत्वमितिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । यत्रजन्यत्वंतत्रनभावत्वमिति । साधनाव्यापक त्वेचध्वंसेभावत्वविरहात् । अथवह्निमान्धूमादित्यत्रमहानसभिन्नत्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादितिचेन्न । पक्षधर्मे त्यत्रपक्षदृष्टांतोभयसाधारणधर्मस्यैवाविवक्षितत्वात् । अथतर्हिगतमुपाधिलक्षणमितिचेन्न । निरवच्छिन्नसाध्यपक्षदृष्टांतोभय साधारणधर्मसाधनान्यतरावच्छिन्नसाध्यान्यतरव्यापकत्वेसाधनाव्यापकउपाधिरिति । निरवच्छिन्नसाध्यशब्देनशुद्धसाध्यमु दासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यंवातद्व्यापकत्वेसतिवापक्षदृष्टांतोभयसाधारणधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेसति वा साधनावच्छिन्न साध्यव्यापकत्वेसति साधनव्यापकउपाधिरितिपरिष्कारः । साध्यव्यापकत्वंच साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावाभावाप्र तियोगित्वम् । साध्योधूमस्तत्समानाधिकरणाऽत्यंताभावोघटाद्यत्यंताभावस्तत्प्रतियोगीघटादिरप्रतियोगी आर्द्रेधनसंयोगइ त्युपाधित्वंतस्य । साधनाव्यापकत्वंचसाधनवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वम् । साधनंवह्निस्तद्वांस्तप्तायोगोलकंतन्निष्ठोऽत्यंताभा वआर्द्रेन्धनसंयोगस्यतत्प्रतियोग्यार्द्रेधनसंयोगइत्युपाधित्वमित्यनुमानम् ॥ अथोपमानम्॥ उपमितिकरणमुपमानम् । तत्रिवि धम् । सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानंवैधर्म्यपिंडज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्टपिंडज्ञानञ्च। तद्यथागवयादिशब्दाः क्वचिच्छक्ताइतिजानता

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कीदृग्गवयइत्यारण्यकेपृष्टे गोसदृशोगवयइतितेनोक्तरितेकदाचिदरण्यंगतस्यतत्पिंडदर्शनाद्गोसदृशोगवय इत्याप्तोक्तंस्मरतोऽयंग
वयशब्दवाच्यइत्युपमितिर्जायते । तत्रगोसदृशोयंपिंडइतिसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानंकरणम् । वाक्यार्थस्मरणमवांतरव्यापारः
उपमितिःफलम् । एवंकीदृशोश्वइतिपृष्टेगवादिवाद्विशफःस्वल्पपुच्छश्चेत्यन्याप्तेनोक्तेकदाचित्तत्पिंडदर्शनादयंद्विशफस्स्वल्पपुच्छ
श्वनेतिज्ञानादाप्तवाक्यस्मरणोत्तरमयमश्वशब्दवाच्यइत्युपमितिर्जायते । तत्रवैधर्म्यविशिष्टपिंडज्ञानंकरणंवाक्यार्थस्मरणंव्यापा
रःशक्तिज्ञानंफलम् । एवंकीदृश्यौषधीसर्पविषहंत्रीतिप्रश्नेनकुलदंष्ट्रधृतेत्युत्तरितेकदाचिन्नकुलदंष्ट्रायामौषधीविशेषदर्शनेसतिएता
दृशीसर्पविषहंत्रीतिज्ञानमुत्पद्यते । तत्रैतादृशीविषहंत्रीतिज्ञानंफलंवाक्यार्थस्मरणंव्यापारः नकुलदंष्ट्राधरणरूपसाधारणधर्मविशि
ष्टपिंडज्ञानंकरणमित्युपमानम् ॥ अथशब्दमाह ॥ शाब्दप्रमाकरणंशब्दः। यथानदीतीरेपश्वफलानिसंतीत्यादि । वाक्यार्थप्रमा
गोचरपदार्थज्ञानंशाब्दप्रमा । अत्रपदज्ञानंकरणंपदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारःपदोपस्थितानांमिथःसंसर्गोवाक्यार्थः । पदसमू
होवाक्यम् ॥ अर्थवाचकंपदम् । तद्द्विधा । मुख्यंगौणंच । यच्छक्तिवृत्त्यायमर्थमुपस्थापयतितत्तस्मिन्नर्थेमुख्यंयथागोघटादिव्य
क्त्युपस्थापकंगोघटादिपदम् । अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्यइत्याकारकोऽनादिसंकेतः शक्तिः । यल्लक्षणावृत्त्यायमर्थमुपस्था
पयतितत्तस्मिन्नर्थेगौणम् । लाक्षणिकमित्युच्यते । यथागंगायांघोषइत्यत्रतरिरोपस्थापकंगंगापदम् । शक्यसंबंधोलक्षणा ।
यथागंगाशक्यप्रवाहस्यतीरेसंयोगसंबंधोगंगापदलक्षणा । तस्यचशब्दस्याकांक्षायोग्यतासन्निधयःसहकारिणः । यस्यपदस्य
येनपदेनविनान्वयानुभवजनकत्वंनास्तितस्यपदस्यतनपदेनसमभिव्याहारात्आकांक्षाघटमानयेत्यादौकारकपदस्य क्रियापदेनवि
नाघटकर्मकमानयनमित्यन्वयानुभवजनकत्वाभावात्कारकपदस्यक्रियापदेनसहाकांक्षा एवं क्रियापदस्यकारकपदेनापिसहबोध्या

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

अतएवगौरश्वःपुरुषोहस्तीत्यादौनान्वयबोधः । आकांक्षाविरहात् । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गोयोग्यता । यथापयसासिञ्चती त्यादापयःपदार्थेसंसर्गस्यकार्यकारणभावलक्षणस्यसत्त्वाद्योग्यता । अतएववह्निनासिंचतीत्यादौनान्वयबोधः । योग्यताविर हात् पदानामव्यवधानसंन्निधिःयथागामानयेत्यादौपदानामविलंबेनोच्चारणात्सान्निधिः । अतएवैकैकशःप्रहरेप्रहरेऽसहोच्चरितेगा मानयेत्यादौनान्वयबोधः । सन्निधेरभावात् । सोयंशब्दस्त्रिधाविधिनिषेधार्थवादभेदात् । तत्रप्रवृत्तिपरंवाक्यंविधिः । यथाग्निष्टो मेनस्वर्गकामोयजेत । ओदनकामस्तंडुलान्पचेदित्यादि । ज्योतिष्टोमनामकोयागः स्वर्गरूपेष्टसाधनम् तंडुलकर्मकः पाकओ दनरूपेष्टसाधनमित्युभयवाक्यार्थः । यजेतपचेदित्यादिविधिप्रत्ययेनेष्टसाधनत्वोपस्थापनात् । निवृत्तिपरं वाक्यं निषेधः । यथा कलजंन भक्षयेदिति । कलंजाभक्षणेनेष्टविशेषसाधनमितिवाक्यार्थः । इष्टविशेषश्चात्र पापानुत्पत्तिरेव । तथैव वाक्य तात्पर्यात् । विधिनिषेधभिन्नः शब्दोर्थवादः । सतुभागवतपक्षेविशेषतोवर्णितएवेति । सचायंशब्दोलोकेवेदेचसमानएव । इयांस्तुविशेषः । लौकिकंतुयदासोक्तंवाक्यंतदेवप्रमाणंवेदवाक्यंतुसर्वमेवप्रमाणंभगवतउद्भूतत्वात् । प्रसंगाद्वेदविभागाद्याह । ननुकोवेदः कियत्प्रमाणः कतिधाचेतिप्रश्नेउत्तरमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदइतिलक्षणंलक्षंतुचतुरोवेदा इतिप्रमाणम् । चत्वारश्चतइ तिज्ञेयम् । तेचऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्रऋग्वेदस्याष्टौस्थानानीहचरणव्यूहवेदैकदेशः प्रमाणं तदेवाह । अथात श्चरणव्यूहंव्याख्यास्यामः । तत्रयदुक्तंचातुर्विद्यंचतुरोवेदाविज्ञातानिभवंति । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्रऋ ग्वेदस्याष्टौस्थानानिभवंति । चर्चाश्रावकश्चर्चकःश्रवणीयपारःक्रमपारःक्रमचटःक्रमजटःक्रमदण्डश्चेति । चतुष्पारायणमेतेषांशा खाःपञ्चविधाभवंति । शाकलाबाष्कलाआश्वलायनाःशांखायनामांडूकायनाश्चेति । तेषामध्ययनमध्यायाश्चतुष्षष्टिर्मंडलानिदशै

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वतु । एकर्चएकवर्गश्चएकश्चनवकस्तथा ॥ द्वौवर्गौद्वौऋचौज्ञेयौत्रीणित्र्यर्चशतंस्मृतम् ॥ चतुःषष्टिसमाख्यातंषट्सप्तत्युत्तरंशत
म् ॥ पञ्चचद्वादशशतान्यष्टौविंशोत्तराणिच ॥ तत्रपंचषट्ऋचंचसप्तपञ्चाशदुत्तरम् ॥ सप्तर्चमेकोनत्रिंशदुत्तरशतमेकककम् ॥
अष्टर्चंपञ्चपञ्चाशत्वर्गाणांपरिसंख्यातंद्वेसहस्रेषडुत्तरे । ऋचांदशसहस्राणिऋचांपञ्चशतानिच ॥ ऋचामशीतिपादश्चैतत्पाराय
णमुच्यते ॥ १ ॥ यजुर्वेदस्यषडशीतिभेदाभवंति । तत्रचर्कानांद्वादशभेदाभवंति । चर्काःह्वर्काःकठाःप्राच्यकठाःकपिष्ठलकठा
श्चारयणीयावार्तंतवीयाःश्वेताअश्वतराःऔपमन्यवःपाताऐण्डिनेयाःमैत्रायणीयाश्चेति । तत्रकठानांतुयोयोगायतुविशेषःचतुश्चत्वा
रिंशत्युपग्रन्थाः । तत्रमैत्रायणीयानांषड्भेदाभवंति । मानवाःवाराहाःदुंदुभाःछागलेयाःहार्द्रवीयाःश्यामायनीयाश्चेति । तत्रहा
र्द्रवीयानांपंचभेदाभवंति । हार्द्रवीयासुरिर्गार्ग्यशार्कराक्षमाग्रावत्याविमृचम् । तेषामध्ययनं द्वेसहस्रेशतेन्यूनेमंत्रेवाजसनेयके ॥
ऋग्गणंपरिसंख्यातंततोन्यानियजूंषिच ॥ अष्टौचरणशतानिसहस्राणिचाष्टाविंशतिरन्याप्यधिकस्यपादमेतत्प्रमाणंयजुषांहिके
वलंसवालखिल्यंसशुक्रियंब्राह्मणश्चतुर्गुणम् । तत्रमाध्यंदिनीनामध्ययनेविशेषमाह । ऋचांतुपरिसंख्यातंशतान्येकोनविंशतिः ।
पञ्चसप्तत्यधिकंचसखिलंचसशुक्रियम् ॥ ब्राह्मणंतुशतपथंकांडानिचतुर्दश ॥ मंत्रःपदःक्रमश्चैवचतुर्थस्याज्जटातथा ॥ क्रममाला
शिलालेखाध्वजोदण्डोरथोधनः ॥ अष्टौविकृतयःप्रोक्ताःक्रमपूर्वामनीषिभिः ॥ पारस्करंगृह्यसूत्रंसूत्रंकात्यायनंस्मृतम् ॥ षडं
गैःसहितोवेदोयथोक्तफलदोभवेत् ॥ सर्वानुक्रमपदज्योतिर्यजुषांचविधानकम् ॥ कर्मलीप्रदीपिकाचस्वराणांव्यंजनंतथा ॥
क्रतुशेषंचसावित्रंसूत्रमंत्रप्रकाशकम् ॥ मंत्रभ्रांतिहरश्चैवाशक्षाणांपंचकंतथा ॥ मंत्रज्योतिश्चविज्ञेयामंत्राणांदीपिकातथा ॥ शेष
मध्ययनमुच्छिन्नंकल्पग्राहेषुपठ्यते ॥ तत्रतैत्तिरीयकानांद्वौभेदौभवतःखेयाःखाण्डिकेयाश्चेति । तत्रखांडिकेयानांपंचभेदाभवं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ति । कलिताशाठ्यायनीहिरण्यकेशीभारद्वाज्यापस्तंबीयाश्चेति । तेषामष्टादशयजुःसहस्राण्यधीत्यशाखापारोभवति । तान्येवद्वि
गुणान्यधीत्यपदपारोभवति । तान्येवत्रिगुणान्यधीत्यक्रमपारोभवति । षडंगान्यधीत्यषडंगविद्भवति । त्रिगुणंपठ्यतेयत्रमंत्र
ब्राह्मणयोःसह ॥ यजुर्वेदःसविज्ञेयःशेषाःशाखांतराःस्मृताः ॥ शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछंदोज्योतिषमितिषडंगानि । छंदः
पादौतुवेदस्यहस्तौकल्पोथपठ्यते ॥ ज्योतिषामयनंचक्षुर्निरुक्तंश्रोत्रमेवच ॥ शिक्षाघ्राणंतुवेदस्यमुखंव्याकरणंस्मृतम् ॥ त
स्मात्सांगमधीत्यैवब्रह्मलोकेमहीयते ॥ तथाप्रतिपदमनुपदंछंदोभाषाधर्मोमीमांसान्यायस्तर्कइत्युपांगानि । तत्रपरिशिष्टानिभवंति
यूपलक्षणंछागलक्षणंप्रतिज्ञानुवाकःपरिसंख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्वकनिःपार्षदमृग्यजुषीइष्टकापूर्णप्रवराध्यायोक्थशास्त्रंक्र
तुसंख्यानिगमायज्ञपार्श्वानहौत्रिकंपशवोत्थानंपूर्वलक्षणमित्यष्टादशपारिशिष्टानिभवंति । तत्रकठानांयोगायेणविशेषस्तत्र प्राच्यो
दीच्यनिर्ऋत्याः । तत्रवाजसनेयानांपंचदशभेदाभवंति जाबालाःबौधेयाःकाण्वाःमांध्यंदिनाःशापेयाःस्थापायनीयाःकपोलाः
पौंडरवत्साः आवटिकाःपरमावटिकाःपाराशरावैणेयावैधेयावैनतेयावैजवाश्चेति। तेषामध्ययनंशौक्तिकंप्रवचनीयाश्चेति। मंत्रब्राह्मण
कल्पानामंगानांयजुषामृचाम् ॥ षण्णांयःप्रतिभागज्ञःसोध्वर्युःकृत्स्नउच्यते ॥२॥सामवेदस्यकिलसहस्रभेदाआसन्।तेष्वनध्याये
ष्वधीयानास्तेशतक्रतुवज्रेणाभिहताभवंति तान्व्याख्यास्यामः । तत्रराणायणीयानांसप्तभेदाभवंति । राणायणीयाःशाब्दमुख्याः
कालेयाःमहाकालेयाःलांगलाःशार्दूलाःकौथुमाश्चेति । तत्रकौथुमानांसप्तभेदाभवंति । आसुरायणाःवार्त्तायणीयाः प्रांजलिर्वैनभृतः
प्राचीनयोग्यानैगेयाः कौथुमाश्चेतितेषामध्ययनमशीतिशतमाभ्रयंयावमानंचतुःशतमद्रेतुषड्विंशपाकंनिगायंतिसामगास्तान्य
धीत्यचण्डाःप्रयतरोभवतिशिष्टान्यधीत्याशिष्टविंशतिकोभवति ।तत्रकेचित्पुनरौच्छिष्टपूतंसामतत्संज्ञाधातुलक्षणमितिविधीयते।

CC-0. Vasishtha Tripathi Collection. New Delhi. Digitized by eGangotri

तेषामध्ययनम् ।अष्टौसामसहस्राणिसामानिचचतुर्दश॥ अष्टौशतानिनवतिदशसप्तसवालखिल्यःससौपर्णाःसारण्यकानिसौर्याणि
एतत्सामगणंस्मृतम् ॥ ३ ॥ अथर्ववेदस्यनवभेदाभवंति ।' पिप्पलाःशौनकाःदामोदाःतौत्तायनाःजाबालाःब्रह्मपलाःशाकुनाखी
देवदर्शीचारणविद्याश्चेति । तेषामध्ययनंद्वादशैवसहस्राणिब्रह्मत्वंचाभिचारकम्॥ एतद्वेदरहस्यंस्यादथर्ववेदस्यविस्तरम्॥तेषांपं
चकल्पानिभवंति।कल्पेकल्पेपंचशतानिभवंति।नक्षत्रकल्पोविधानकल्पोवितानकल्पःसंहिताविधिरभिचारकल्पःशांतिकल्पश्चेति।
तत्रसर्वेषावेदानामुपवेदाभवंति ऋग्वेदस्यायुर्वेदउपवेदः । यजुर्वेदस्यधनुर्वेदउपवेदः । सामवेदस्यगांधर्ववेदउपवेदः । अथर्ववेदस्य
शिल्पिशास्त्राणिसार्थशास्त्रंचेत्याहभगवान्कात्यायनः ॥ स्कंदोवायइमेवेदाश्चत्वारस्तेषामेकैकस्यकीदृशंरूपंवर्णविभागाः ॥ अत्रो
च्यते ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुंचितकेशश्मश्रुःश्वेतवर्णःप्रमाणं पञ्चवितस्तिमितम् । यजुर्वेदःपिंगाक्षः कृशमध्यः
स्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णोवाप्रादेशपद्दीर्घः । सामवेदोनित्यस्रग्वीसुप्रीतः शुचिः शुचौ वासीशमीदान्तोचर्मीबृह
च्छरीरः कांचननयनः आदित्यवर्णःनवरात्रिमात्रः । अथर्ववेदस्तीक्ष्णप्रचंडःकामरूपीविश्वात्माविश्वकर्ता क्षुद्रकर्मास्वशाखाध्या
यीप्राज्ञोमहान्नीलोत्पलवर्णःस्वदारसंतुष्टःदशरात्रिमात्रः । ऋग्वेदस्यात्रेयगोत्रः सोमदेवता गायत्री छंदः । यजुर्वेदस्यकाश्य
पगोत्रइंद्रदेवतात्रिष्टुप्छंदः । सामवेदस्यभारद्वाजगोत्रइंद्रोदेवताजगतीछंदः । अथर्ववेदस्यवैखानसगोत्रः ब्रह्मदेवताअनुष्टुप्छंदः ।
यइमेवेदानांनामरूपगोत्रप्रमाणछंदोदेवतावर्णादीनिवर्णयत्ससर्वविद्योभवतिजातिस्मरोजायतेजन्मजन्मनिवेदपारगोभवति अत्रती
व्रतीभवतिअब्रह्मचारीब्रह्मचारीभवतियइदंचरणंव्यूहंगमिणीशृणुयात्सापुत्रान्लभतेइदंश्राद्धकालेपठेत्सअक्षयंश्राद्धंपितॄणांसम
र्पयतियइदंपठेत्सपंक्तिपावनोभवतियइदंपर्वपर्वसुपठेत्सविधूतपाप्माभवतिब्रह्मभूयायगच्छति।। इतिधृतिशिवाशक्तिचत्वारोवेदपत्नी

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

काभवंति । यज्ञकालेईशानादिव्यवस्थिताः लक्षंतुचतुरोवेदालक्षंभारतमेवच ॥ लक्षंतुव्याकरणंप्रोक्तंचतुर्लक्षंतुज्यौतिषमिति
वेदविभागादि किंबहुनेतिशब्दनिरूपणम् ॥ अन्यान्यर्थापत्त्यादीन्यपिकैश्चित्प्रमाणानिस्वीकृतानितेषामेष्वेवांतर्भावोस्ति ।
तत्प्रकारस्त्वन्यत्रानुसंधेयः । येषामत्रलक्षणंनोक्तंविस्तरभियातेषांजातिघटितंपृथिवीत्वजातिमतिपृथिवीत्यादिरूपंध्येयंसु
धीभिः । एवमेवषोडशपदार्थानामपिसप्तस्वेवांतर्भावोबोध्यः । इहचपदार्थानामुद्देशलक्षणोअनभिज्ञजनबोधायसंक्षेपेणोक्तेपरी
क्षात्वनुपयोगान्नकृता । लक्ष्यतावच्छेदकमात्रेणलक्ष्यसंकीर्त्तनमुद्देशः । असाधारणधर्मोलक्षणम् । असाधारणत्वंचअव्या
प्त्यादिदोषत्रयरहितत्वम् । तथाहिलक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यमतिव्याप्तिः । यद्धर्मावच्छिन्नं
लक्ष्यंसधर्मोलक्ष्यतावच्छेदकः । सचयत्रास्तेसलक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नः । यथागोःशृंगित्वंलक्षणंकृतंचेत्तदातिव्याप्तिग्रस्त
त्वान्नकार्यम् । कथंलक्ष्यागौर्लक्ष्यतावच्छेदकंगोत्वम् । तदवच्छिन्नागौस्तत्प्रतियोगिताकभेदोमाहिष्यादौतत्रसामानाधिकरण्यं
शृंगित्वस्येति । लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यात्यंताभावप्रतियोगित्वमव्याप्तिः। यथागोर्नीलरूपवत्त्वंलक्षणम् । लक्ष्यागौः
लक्ष्यतावच्छेदकंगोत्वंतत्सामानाधिकरण्यात्यंताभावः । श्वेतगविनीलरूपवत्त्वस्यतत्प्रतियोगित्वंनीलरूपवत्त्वेस्तीति । लक्ष्य
तावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंभवः । यथागोरेकशफत्वंलक्षणम् ॥ लक्ष्यागौर्लक्ष्यतावच्छेदकंगोत्वंतद्व्यापकीभूता
भावएकशफत्वाभावस्तत्प्रतियोगीत्वमेकशफत्वेस्तीति । परीक्षातुउद्देशलक्षणयोरुपपत्त्यनुपपत्त्यन्यतरफलकोविचारइत्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्तेन । किञ्चयस्मिंस्तर्कशास्त्रेऽन्यशास्त्राभ्यासेनसूत्रयोर्विद्वांसोपिसूक्ष्मरूपेणपदार्थविवेचनेमुह्यंति । प्रतियोग्यनु
योगिसमवेतावच्छेदकादिशब्दाकर्णनेनैवाकुलीभवंतीतिभावः । यत्रशास्त्रेत्रयाणांलक्ष्यलक्षणपरीक्षाणांसर्गोऽमृषा । तदुक्तमे

Digitized by Sengetri

वाधस्तात्दृष्टांतस्तूक्तप्रायएव । किंभूतंशास्त्रंब्रह्मशुद्धम् ॥ अनेनयोधीतेगौतमीविद्यांसशृगालत्वमाप्नुयादितिशापकलंक
रहितमितिसूचितम् । शप्तातुगौतमश्चार्कबंधुश्चेत्यमरोक्तेर्नास्तिकविद्यैवनेयमितिभावः । पुनःस्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणपदार्थ
तत्त्वविवेचनरूपेणनिरस्तोपास्तःकुहकएकविंशतिदुःखलक्षणःक्लेशोयेनतत्तथा । अतएवात्यंतिकैकविंशतिदुःखध्वंसोमोक्षइति
तैर्मोक्षलक्षणंकृतामिति । एतेनपदार्थविवेचनस्यमोक्षफलकत्वमपिध्वनितम् । आत्यंतिकत्वश्चस्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभा
वासमानकालीनत्वम् ॥ इदानींशुकदुःखध्वंसस्यास्मदीयदुःखप्रागभावासमानकालिकत्वात्स्वेत्यादि । इदानीमस्मदीयदुःख
ध्वंसस्यसुषुप्तिकालेदुःखासमानकालिकत्वसत्त्वात्तत्प्रागभावेति उपांत्यदुःखध्वंसस्यतत्प्रागभावासमानकालिकत्वाद्दुःखेति ।
तादृशश्चमोक्षस्तत्त्वज्ञानेनात्मनिजन्यते ॥ तद्यथातत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानवासनानिवृत्तौरागद्वेषमोहानांनिवृत्त्याकर्मांतरे
प्रवृत्तिरेवन । पूर्वसंस्कारात्प्रवृत्त्याकर्मोत्पत्तावपिनादृष्टोत्पत्तिः ॥ अदृष्टहेतुमिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानप्रागभावस्यवाऽ
भावात् । तथाचोक्तंवाचस्पतिमिश्रैः मिथ्याज्ञानसलिलावसिक्तायामात्मभूमौधर्माधर्मावंकुरंजनयतइत्यादिना । प्राचीना
दृष्टंचज्ञानाग्निसहकृतयोगवशात्कायव्यूहेनयुगपत्सर्वभोगान्नश्यति । तथाचपूर्वकर्मसमाप्तौभोक्तव्यकर्मांतराभवाज्जन्माभावे
सिद्धेवर्तमानशरीरभोग्यसर्वदुःखनाशसिद्धौचात्यंतिकदुःखनिवृत्तिरिति । तथाचअक्षपादीयंसूत्रंदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषामिथ्या
ज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गः ॥ इति । एकविंशतिदुःखानिशरीरंषडिंद्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखंदुः
खंचेतिदुःखानुषंगित्वाच्छरीरादीगणेदुःखत्वम् । नन्वेकविंशतिदुःखांतर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्भित्वात्कथंतन्नाशइतिचेन्न ॥ यद्वू
पविशिष्टस्यश्रवणस्यज्ञानद्वारादुःखहेतुतयादुःखत्वंतद्रूपस्यकर्णशष्कुल्यानाशेनतद्विशिष्टश्रवणेंद्रियरूपदुःखस्यनाशात् । एव

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

मात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैवमनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतयाव्यापारनाशेनतद्विशिष्टमनोरूपदुःखस्यनाशसंभवादितिविशेष णाभावोविशिष्टाभावादिति । पुनःकिंभूतंसत्यंपरंसत्यंवेदंपिपर्तिपालयतीतिसत्यंपरम् । खजत्रप्रत्ययः । खित्त्वान्मुम् । तथाचा क्षपादीयंसूत्रंकंटकवदावरकमिदंशास्त्रंतत्त्वंतुबादरायणात्सिद्धम् ॥ इतितर्कशास्त्रपक्षः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथपुष्यनक्षत्रपक्षः ॥ वयंतत्पुष्यनक्षत्रंसदाहृदाधीमहि । तत्किंयत्रत्रयाणांग्रहवेधविरुद्धतारत्वविलोमगत्वरूपाणांसर्गोरच नोमृषा । यथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । तदुक्तंश्रीपतिनाग्रहेणविद्धोप्यशुभान्वितोपिविरुद्धतारोपिविलोमगोपि । करो त्यवश्यंसकलार्थसिद्धिंविहायपाणिग्रहमेवातिष्यः ॥ इति । यतोयस्मिन्पुष्येन्वयाद्गमनादाद्यस्यगमनकारणस्वाभिलषितस्यज न्माविर्भावोस्ति । पुष्यर्क्षेगमनंकार्यंपुष्यःसर्वार्थसाधकः ॥ इतिहोराशास्त्रात् । यःपुष्यइतरतइतरेभ्यऋक्षग्रहलग्नादिभ्यः स्वराट्स्वतंत्रः । इतरेतुनस्वतंत्राः । तदुक्तंश्रीपतिना परकृतमखिलंनिहंतिपुष्योनखलुनिहंतिपरस्तुपुष्यकृत्यम् । ध्रुवमम्रृतक रेष्टमेपिपुष्येविहितमुपैतिसदैवकर्मसिद्धिमिति । किञ्चयतोयस्यब्रह्ममहत्त्वमर्थेषुकार्यसिद्धिष्वभिज्ञोब्रह्मादिकवयेनारदायतेने । पुष्योविघ्नविनाशकारणमिहपुष्योहिसर्वार्थकृत्पुष्यःसर्वविदिक्षुदिक्षुगमनेशस्तामतःसर्वशः ॥ पुष्योयोगिनिकालशूलकुतिथिप्रो क्तंहरेत्सर्वथापुष्योनारदसर्वतोहिबलवान्सिंहोमृगाणांयथेतिसंहितायाम् । यस्मिन्पुष्येसूरयोविद्वांसस्तन्माहात्म्यज्ञायेतेनमु ह्यंति । किंतुतस्मिन्नेवसर्वकार्याणिकुर्वंतीतिभावः । तेनेतिपदद्वयंशेषः । ननुविवाहेस्यकथंनसामर्थ्यमितिचेदत्राह । विवाहेब्रह्म शप्तत्वान्नसामर्थ्यम् । तदुक्तंकेशवेन प्राचेतसःग्राहशुभंभगक्षसातातदूढानसुखंसिषेव ॥ पुष्यस्तुपुष्यत्यभिकाममेवप्रजापतेराप सशापमस्मिन् ॥ अस्मिन्विवाहे । किंभूतंपुष्यंस्वेननिजेनधाम्नाप्रभावेणनिरस्तोऽपास्तोविष्ट्यादिकृतःकुहकोऽनर्थोयेनतम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तदुक्तम् । सविष्टिभौमार्कशनैश्चरोवाग्रहोपतप्तःकुतिथिस्थितोवा ॥ विरामयुक्तोप्यविरामयुक्तस्तथापिपुष्यः सकलार्थपूज्यः ॥ इति । पुनःपरंसर्वर्क्षोत्कृष्टम् । तदुक्तंसिंहोयथासर्वचतुष्पदानांतथैवपुष्योबलवानुडूनामिति । पुनः सत्यंस्वहितकार्यंसत्यकरम् । सर्वकार्यंभवेत्सत्यंपुष्येयत्क्रियतेनरैरिति ॥ इतिपुष्यनक्षत्रपक्षः ॥ ९८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथकलियुगपक्षः ॥ ॥ कलियुगस्यहरिनामतःसर्वसंपादकत्वेनश्रेष्ठत्वंमन्वानःश्रीव्यासोदुर्जनंप्रथमंवंदेदितिन्यायेनवादौकलियुगंध्यायति । वयंतंकलियुगंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रयाणामसत्याशौचादयानांसर्गोऽमृषासत्यः । कथंयथातेजआदीनांवास्तवरूपममृषा सत्यंनास्तिदयानास्तिनास्तिशौचंकलौयुगे ॥ इतिपुराणात् । यतोयस्यकलियुगस्याद्याद्ब्रह्मणः सकाशाज्जन्म । तदुक्तंब्रह्मवैवर्तीयकाशीमाहात्म्ये । वेदान्प्राप्यततोवेधाःससर्जविविधाःप्रजाः ॥ सत्यादीनियुगान्यादौसृष्ट्वाधर्मान्विभक्तवानित्युक्त्वा । कलिस्वरूपमपि । पिशाचवदनःक्रूरःकलिःकलहवल्लभः ॥ वामेनाशिश्नंदक्षेणाजिह्वांधृत्वाननर्त्तच । पाणिनापामरैस्तुल्यःपुण्यापुण्यविमिश्रकः ॥ ब्रह्मणोग्रेहसन्खिद्यन्नुद्यन्मुह्यन्व्यवस्थितः ॥इत्यादिनोक्तम्। सनत्कुमारसंहितायांसूर्याद्युगानामुत्पत्तिरुक्ता । तथाहि ॥ भास्करउवाच । शृण्वन्नूरोभवंतोपिवालखिल्याश्चनारद ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैरेकदाप्रार्थितस्वहम् ॥ कथंतवगतिज्ञानंजायतेतद्वदस्वमे ॥ एवंतैःप्रार्थ्यमानोहिकृताःस्वांगांशसंभवाः ॥ चत्वारएवपुरुषायुगरूपामहोज्ज्वलाः ॥ इत्युक्त्वा सत्यादित्रयस्वरूपमुक्त्वाकलिस्वरूपमुक्त्वाचतुर्थोमदनोन्मत्तःकराभ्यांलिंगपीडकः ॥ स्कंधयोर्दत्तयुवतिर्हास्यघूर्णितलोचनः ॥ इति । विरिंच्यंगसमुद्भूतःकलिःकालमलोयुगः ॥ रातियत्रस्तरापानसाधनानिजनामकम् ॥ वामेकरेदधद्दक्षेशिश्नंस्कंधेस्त्रियंतथा ॥ समागतस्तंगृहिणःकुतोवृत्तंतवेदृशम् ॥ सचाहशृणुभोब्रह्मन्नहंकलियुगाह्वयः ॥ मत्कालेयेनरास्तेस्युः

(C) Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शिश्नजिह्वावशस्थिताः ॥ मन्त्राभकामिदंयंत्रंसर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ॥ एकीकरिष्यतिब्रह्मन्साक्षान्मद्रूपमेवतदितिकौशिकसंहितायाम् । यःकलिःस्वराट् स्वान्स्वसंबंधिनोऽधर्मानृतकामक्रोधादीन्राजयतिप्रकाशयतीतिस्वराट् । तदुक्तंसनत्कुमारसंहितायां कलिनैव । सर्वधर्मविहीनोहंकलिःसत्यविवर्जितः ॥ अयुतंचचतुर्लक्षंसहस्राद्वितयंतथा ॥ मत्कालपरिमाणंतुप्रेरयामीदृशींधियम् ॥ परस्त्रीगमनेद्यूतेचौर्येछद्मनिकूटके ॥ पैशुन्येवृत्तिलोपेचमद्यमांसादिभक्षणे ॥ मयिस्वल्पायुषोलोकाबहुधाविधवांगनाः ॥ सर्वे लोकाजारजाताः शिश्नोदरपरायणाः ॥ वाममार्गरतामातृभगिनीभोगकारकाः ॥ वार्द्धकेबहुधासर्वेनिर्द्धनारोगसंयुताः ॥ ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणः शूद्राब्राह्मणवृत्तयः ॥ युद्धकूटाःसर्वजनाःपतित्यक्ष्यंतिसंगरे ॥ स्वल्पेनहेतुनानार्योभर्तृत्यागविधायकाः ॥ जातिवंध्याकाकवंध्यामृतवत्साभवंतिहि ॥ विद्यालक्ष्मीकलाद्याश्चनीचेष्वेवरमंतिहि । दासीभोगरतालोकाः परित्यज्यकुलस्त्रियम् ॥ एवंधर्मंकरिष्यामिभ्रातृधर्मविनाशनः ॥ इति । ग्रंथांतरेतुधूमपानरतास्सर्वेभविष्यंतिद्विजाःकलौ ॥ धूमपानंमद्यपानंसमंयंत्रेणसेवितम् ॥ ब्राह्मण्यनाशकंविप्राःसर्वोच्छिष्टमिदंयतः ॥ अधःशिराऊर्ध्वपादःकीलितः स्तंभकद्वये ॥ धूमपानरतोनित्यं तिष्ठत्याब्रह्मवत्सरम् ॥ भगीरथायसंप्रोक्तमिदंहिसमवर्तिनेति । यतोयस्यकलेरन्वयात्संबंधादर्थेष्वभिज्ञोतिविज्ञोपिइतरतःपामरोनीचोभवति । धर्मज्ञोप्यतिनिपुणःकलिसंगतोभवेन्नूनम् । नीचकर्मपरिसेवीवार्ताकान्यजनस्येत्यामियुक्तोक्तेः । यःकलिरादिकवयेब्रह्मणेब्रह्मनिजमहत्त्वंतेने । विनाश्यैवान्यधर्माणिनिजधर्मंप्रवर्तये ॥ मद्धर्मोलंघिनोमर्त्यान्पीडयाम्यहमत्रजेतिसंहितायांकव्युक्तेःसचाहशृणुभोब्रह्मन्नित्यादिना पूर्वमप्युक्तमेवेति । सर्वंचैतदग्रेवक्ष्यत्यपि । यदामायानृतंतद्रानिद्राहिंसाविषादनम् ॥ शोको मोहोभयंदैन्यंसकलिस्तामसस्स्मृतः ॥ यस्मात्क्षुद्रदृशोमर्त्याःक्षुद्रभाग्यामहाशनाः ॥ कामिनोवित्तहीनाश्चस्वैरिण्यश्चास्त्रियोस

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तीः ॥ दस्यूत्कृष्टाजनपदावेदाःपाखंडदूषिताः ॥ राजानश्चप्रजाभक्षाःशिश्नोदरपरायणाः ॥ अव्रताबटवोशौचाभिक्षवश्चकुटुं
बिनः ॥ तपस्विनोग्रामवासान्यासिनोह्यर्थलोलुपाः ॥ ह्रस्वकायाभूर्यपत्यामहाहारागतह्रियः । शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायो
रुसाहसाः ॥ पणयिष्यंतिवैक्षुद्राःकिराताःकूटकारिणः ॥ अनापद्यपिमंस्यंतिवार्तांसाधुजुगुप्सिताम् ॥ पतिंत्यक्ष्यंतिनिर्द्रव्यंभृ
त्याअप्यखिलोत्तमम् ॥ भृत्यांवपन्नंपतयः कौलंगाश्चापयस्विनीः ॥ पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वासौरतसौहृदाः ॥ ननांदृश्या
लसंवादादीनाः स्त्रैणाःकलौनराः ॥ शूद्राः प्रतिग्रहीष्यंतितपोवेशोपजीविनः ॥ धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनम् ॥नित्य
मुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकरकर्शिताः ॥ निरन्नेभूतलेराजन्ननावृष्टिभयातुराः ॥ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः॥हीनाःपिशाचसं
दर्शाभविष्यंतिकलौजनाः ॥ कलौकाकिणिकेप्यर्थेविगृह्यत्यक्तसौहृदाः ॥ त्यक्ष्यंतिचप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि॥ नर
क्षिष्यंतिमनुजाः स्थविरौपितरावपि ॥ पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राः शिश्नोदरंभराः ॥ इति । यद्यस्मिन्कलियुगेसूरयोपिविद्वां
सोपि मुह्यंति । श्रुतिस्मृत्युदितधर्मेषुकुतर्कान्संभाव्यपाखंडिनोभवंति । कलिजातकालवेषादिभक्तभासप्रवर्तितमार्गेष्वासक्तचि
त्ताभवंतीतिभावः । तदुक्तम् शाठकोपाःकालवीयास्तांतुवायाश्चतौलिकाः ॥ एतेचान्येचबहवोभविष्यंतिकलौयुगे ॥ वेदतद्धर्म
हंतारःस्वयाकल्पितभाषया ॥ भक्ताभासानतेभक्ताःकलिवृद्धिकराहिते ॥ इतिपाखण्डविवेके । वक्ष्यत्यपि । कलौनराजन्जग
तांपरंगुरुंत्रैलोक्यनाथानतपादपंकजम् ॥ प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंत्यक्ष्यंतिपाखंडविभिन्नचेतसः ॥ इति ॥ किंभूतंस्वेनासा
धारणेनधाम्नाप्रभावेणसंकल्पमात्रेणापिपुण्यफलप्रदत्वरूपेणानिरस्तानाममराणामपिकुहकावस्मापकम् । तद्वक्ष्यति । नानुद्वेष्टि
कलिंसम्राट्सारंगद्रवसारभुक् ॥ कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियदिति । एकदाविस्मितादेवाः कलिमूचुः समागतम् ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अहोतेवैभवंलोकेकलेः पुण्यफलंयतः ॥ संकल्पादेवतनुषेपापंतुकृतमेवहीतिपुराणांतराच्च । पुनःसत्यंसत्यरूपपरकृष्णकीर्त्यैव तत्प्रापकम् । तदुक्तंकलावनंतदोषाढ्येह्यस्तिह्येकोमहान्गुणः ॥ कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबंधः परंव्रजेदिति । पुनःपरमुत्कृष्ट मार्यसभाजितत्वात् । तद्वक्ष्यति । कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः ॥ यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वः स्वार्थोभिलभ्यते । नह्यतः परमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह ॥ यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिम् ॥ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छान्तिसंभवम् ॥ कलौ खलुभविष्यंतिनारायणपरायणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्राविडेषुचभूरीशः ॥ ताम्रमर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ॥ कावेरी चमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी॥येपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजर्षभ॥प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेऽमलाशयाः ॥ इतिकलिपक्षः९९॥

अथसंन्यासाश्रमपक्षमाह ॥ ॥ वयंतंसंन्यासाश्रमंसदाहृदाधीमहि । तंकंयत्रत्रिसर्गास्तिसृणांपुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणानां सर्गोमृषामिथ्या । कथंयथातेजोवारिमृदांविनिमयोमृषा । यद्वातिसृणांलोकवासनादेहवासनाशास्त्रवासनानांसर्गोमृषा । एतद्ध स्मवैतत्पूर्वेविद्वांसः प्रजानकामयंतेकिंप्रजाकारिष्यामोयेषांनोयमात्मालोकइतितेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्च व्युत्थायभिक्षाचर्य्यंचरंतीतिश्रुतेः । वित्तैषणायज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ॥ आत्मलोकैषणांदेवकालेनविसृजेत्पुनः ॥ ग्रामेत्यक्तै षणास्सर्वेययुर्वीरास्तपोवनमितिवक्ष्यमाणस्मृतेश्च । पुत्रैषणातुपुत्रामेभवेयुस्तेचशीलश्रुताचारसम्पन्नाश्चिरजीविनोभवेयुरित्यादि रूपा । वित्तैषणाचवित्तंमेबहुभवेदल्पव्ययश्चमेस्यात्तथाकथंचिद्धनंसम्पादयामीत्येवंरूपा । लोकैषणातुइहलोकेपरलोकेचमेसुखं स्यादित्यादिरूपेतिविवेकः । अथवासनाविवेकःयथासर्वेमानिनोदेयुःकर्तुस्तूयुस्तथाहमाचरिष्यामीत्यभिनिवेशोलोकवासना । सा चसम्पादयितुमशक्या । तदुक्तं विद्यतेनखलुकश्चिदुपायःसर्वलोकपरितोषकरोयः ॥ सर्वथास्वहितमाचरणीयंकिंकरिष्यतिजनोबहु

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

जल्पः ॥ इतितत्राभिनिविष्टस्यतत्त्वज्ञानंनभवतीतिभावः । देहवासनाद्विविधाआत्मवासनातत्संबंधिवासनाचेति । मनुष्योहमि
त्यात्मवासना । इतरापिद्विधाशास्त्रीयालौकिकीच । आद्याद्विधा गुणाधानप्रयुक्तादोषापनयनप्रयुक्ताचेति । गंगास्नानशालि
ग्रामोदकादिनाद्या । शौचाचमनादिनाद्वितीया । लौकिक्यपिद्विधा । तैलपानमरिचभक्षणादिनाद्या । अभ्यंगस्नानादिनाद्विती
येति । देहवासनायाज्ञानप्रतिबंधकत्वंस्फुटमेव । शास्त्रवासनातुत्रिधापाठव्यसनार्थव्यसनानुष्ठानव्यसनभेदात् । त्रिधैवदुःसम्पा
द्या । पाठस्यदुःसम्पाद्यत्वंतैत्तिरीये भरद्वाजोहवैत्रिभिरायुभिर्ब्रह्मचर्यमुवासतंहजीर्णंस्थविरंशयानमिंद्रउपव्रज्योवाचभरद्वाजयत्ते
चतुर्थमायुर्दद्यांकिमेतेनकुर्याइतिब्रह्मचर्यमेवैतेनचरेयमितिहोवाच । तंहत्रीन्गिरिरूपान्विज्ञानानिदर्शयांचकारतेषां हैकैकस्मान्मु
ष्टिनाददेसहोवाचभरद्वाजेत्यामंत्र्यहवेदावाएतेअनंतावैवेदाएतद्वाएतैस्त्रिभिरवोचथाअथइतरदननूक्तमेवहीमंविद्धीति । पंचसप्ततिवा
र्षिकंस्वाध्यायमधीयानंभरद्वाजंदृष्ट्वाचतुर्थमायुर्दास्यामीत्युक्तवांस्तच्छ्रुत्वाभरद्वाजोध्ययनेनमर्तिंचकार । पश्चाद्दोषदर्शनेनततो
निवार्यतस्मैब्रह्मविद्यामुपदिदेशेत्युपाख्यानश्रुतेरर्थः । अतएवाहुः अनंतशास्त्रंबहुवेदितव्यमल्पश्चकालोबहवश्चविघ्नाः ॥ यत्सार
भूतंतदुपासितव्यंहंसोयथाक्षीरमिवांबुमिश्रमिति । अधीत्यचतुरोवेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ॥ यस्तुब्रह्मनजानातिदर्वीपाकरसं
यथा ॥ बहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेनवृथैवकिम् ॥ अन्वेष्टव्यंप्रयत्नेनतत्त्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति । तस्मादर्थव्यसनमपिदुःसंवादमेव ।
अनुष्ठानव्यसनंविष्णुपुराणेनिदाघस्योपलभ्यते । ऋभुणापुनःपुनर्बोध्यमानोपिनिदाघोऽनुष्ठानव्यसनेनतत्त्वंनबुबुधेतृतीयप
र्यायेऽतिक्लेशेनसर्वपरित्यागेनतत्त्वंविज्ञातवान् । अतानुष्ठानव्यसनमपितत्त्वज्ञानप्रतिबंधकमेव । एतदभिप्रेत्यैव नलोकाचित्तग्रहणे
रतस्यनभोजनाच्छादनतत्परस्य ॥ नशब्दशास्त्राभिरतस्यमोक्षोनचातिरम्यावसथप्रियस्येति । यतोयस्यसंन्यासस्याद्यस्यविष्णो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

र्जन्म । वक्ष्यातितत् गृहाश्रमोजघनतोब्रह्मचर्यंहृदोमम ॥ वक्षःस्थलाद्वनेवासोन्यासःशीर्षाणिसंस्थितः ॥ इति । किंचयतोयस्या
न्वयात्सेवनात्अभितोजानातितिनियोजयतिलोकाञ्शास्त्रोपदेशेनस्वस्वकर्मणीत्यभिज्ञोब्राह्मणः ॥ सर्वेभ्यः सर्वधर्माणामुपदेष्टाद्वि
जोत्तमः ॥ इतिस्मृतेः । विप्रस्यैवाधिकारोस्तिधर्ममात्रोपदेशनेइतिसंहितोक्तेश्च । अर्थेष्वैहिकामुष्मिकेषुभोग्येषुतदर्थककर्मसु
चइत्यत्यक्तारतिरभिलाषोयस्यसइतरतस्त्यक्तैहिकामुष्मिकोभवोदित्यर्थः । एतद्वृत्तंप्रैषमंत्रेषुस्फुटतरम् । एतेनाविप्रस्यैवसंन्यासे
धिकारइतिसूचितम् । वक्ष्यत्यपि विप्रस्यैवंसन्यसतोदेवादारादिरूपिणः॥ 'विघ्नान्कुर्वंत्ययंह्यस्मानाक्रम्यसामियात्परामिति । गृहं
वनंचोपविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः ॥ इतिचैकादशे । श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिरपि श्रीभगवद्गीताव्याख्याने कर्मणैवहिसंसिद्धिमा
स्थिताजनकादयइत्यत्रोक्तम् । ब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायभिक्षाचर्यांचरंतीतिसंन्यासविधायके
वाक्येब्राह्मणत्वस्यविवक्षितत्वात् स्वराज्यकामोराजसूयेनयजेतेत्यत्रक्षत्रियत्ववत् चत्वारआश्रमाब्राह्मणस्यत्रयोराजन्यस्यद्वौवै
श्यस्येतिस्मृतेः मुखजानामयंधर्मोयद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ॥ बाहुजातोरुजातानांनायंधर्मःप्रशस्यते ॥ इति देवलोक्तेश्च क्षत्रि
यवैश्ययोर्नसंन्यासाधिकारोऽन्येषांतुदूरानिरस्तस्तदधिकारः । यच्चाग्रेवक्ष्यति प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिवदीश्वर
इत्यादिना युधिष्ठिरं प्रस्तुत्य तत्त्यागाभिप्रायकं नतुदण्डादिग्रहपरमिति । किंच लौगाक्षिभास्करेणाप्यव्याख्युदाहरणे
तर्ककौमुद्यां शिखासूत्रवान्ब्राह्मण इत्युक्तेर्दंडिन्यध्यासिरित्युक्तम् । तेन ज्ञायते दण्डग्रहे विप्रस्यैवाधिकारः ।
विष्णुस्मृतावपि आश्रमास्तु त्रयः प्रोक्ता वैश्यराजन्ययोरपि ॥ पारिव्रज्याश्रमप्राप्तिर्ब्राह्मणस्यैव चोदितेति ।
संवर्त्तेनापि उपित्वैवं वने विप्रो विधिज्ञः सर्वकर्मसु ॥ चतुर्थमाश्रमं गच्छेदित्युक्तम् । किंच येत्वेतत्कालीनास्संन्या

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्याभासा अन्यजातिपरमपि संन्यासं वर्णयंति यथाकथंचित्ते स्वमौढ्यं प्रकटयंति ते शास्त्रानुयायिभिरुपेक्ष्या
एवेत्यन्यत्र बहुधाप्राक्तनैर्निर्णीतमतोस्माभिरत्रोपरम्यते । यः स्वेनैव राजते इति स्वरः परमात्मासोऽ
ट्यतेप्राप्यतेऽस्मिन्निति स्वराट् । क्विबत्राधिकरणे।संन्यासयोगयुक्तात्मापरंब्रह्माधिगच्छतीतिस्मृतेः । तदेवाह यश्चब्रह्मतदवाप्ति
करंज्ञानंतेने । त्वंपदार्थविवेकायसंन्यासःसर्वकर्मणामित्यादिनाब्रह्मावाप्तिकरंज्ञानंसंन्यासेनभवतीत्यन्यत्रप्रपंचितमतउपरम्यते ।
यद्यस्मिन्ब्रह्मणितदवाप्तिकरेज्ञानेसूरयोप्यन्येशास्त्रिणोमुह्यंति । अन्यथासदन्यथावर्णयन्ति । तच्चभागवतपक्षेकिंचिद्वर्णितमेव ।
कस्मैसंन्यासाश्रमध्यानंक्रियतेतत्राहादिकवयेआदिसनातनंचयत्कंसुखंमोक्षरूपंतदादिकंतद्वातिप्राप्तोत्यनेनेत्यादिकविः । किंत्र
करणे । तस्मै । नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छतीतिश्रीमुखोक्तेः । नैष्कर्म्यसिद्धिंजीवन्मुक्तिरूपामित्यर्थः । जीवन्मु
क्तिस्तुतत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयैरेककालीनैर्भवतिनान्यथा । तदुक्तंयोगवासिष्ठे तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच ॥ जीव
न्मुक्तिकराश्चैतेसमाभ्यस्ताहिराघव ॥ त्रयएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः ॥ तावन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैरिति । एकै
कशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरयत्नतः ॥ तन्नसिद्धिंप्रयच्छंतिमंत्राःसंकीलिताइवेति । यथासंध्यावंदनमार्जनेसहनियुक्तानामापोहिष्टे
त्यादीनांतिसृणामृचांमध्येप्रतिदिनमेकैकस्याऋचःपाठेशास्त्रीयानुष्ठानंनसिध्यति । यथावालोकेशाकसूपौदनादीनामेकैकेनभोज
नासिद्धिस्तद्वत् । चिराभ्यासस्यप्रयोजनमाह त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयोदृढाः ॥ निःशंकमेवत्रुटयंतेबिसच्छेदेगुणाइव ॥
व्यतिरेकमाह जन्मांतरशताभ्यस्तारामसंसारसंस्थितिः ॥ साचिराभ्यासयोगेनावनानक्षीयतेक्वचिदिति । नकेवलमेकैकाभ्यासे
फलाभावः किंतुतत्स्वरूपमपिनसिध्यतीत्याह तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच ॥ मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितानि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

हीति । त्रयाणामेतेषांमध्येद्वयोर्मेलनेनत्रीणिद्वंद्वानिभवंति । तत्रमनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वंव्यतिरेकमुखेनाह यावद्विलीनंनमनोनतावद्वासनाक्षयः ॥ नक्षीणावासनायावत्तावच्चित्तंनशाम्यतीति । प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेणपरिणममानमंतःकरणद्रव्यंमननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते । तस्यनाशोनामवृत्तिरूपपरिणामंपरित्यज्यानिरुद्धाकारेणपरिणामः । तथाचपतंजलिर्योगशास्त्रेसूत्रयामास व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामः ॥इति । व्युत्थानसंस्काराअभिभूयंते निरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंतीतिनिरोधयुक्तःक्षणश्चित्तेनान्वीययदास्तेसोयंमनोनाशइत्यवगंतव्यम् । पूर्वापरपरामर्शमंतरेणसहसोत्पद्यमानस्यक्रोधादिवृत्तिशेषस्यहेतुश्चित्तगतसंस्कारोवासना । पूर्वाभ्यासेनचित्तेवास्यमानत्वात् । तस्याश्चवासनायाःक्षयोनामविवेकजन्यायांशांत्यादिवासनायांदृढायांसत्यपिबाह्यनिमित्तेक्रोधाद्यनुत्पत्तिः । तत्रमनोनाशाभावे वृत्तिषूत्पद्यमानासुकदाचिद्बाह्यनिमित्तेनक्रोधाद्युत्पत्तेर्नास्तिवासनाक्षयः । अक्षीणायांतुवासनायांतथैववृत्त्युत्पादान्नास्तिमनोनाशः ॥ तत्त्वज्ञानमनोनाशयोःपरस्परकरणत्वंव्यतिरकमुखेनाहयावन्नतत्त्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः ॥ यावन्नचित्तोपरमोनतावत्तत्त्ववेदनमिति । इदंसर्वमात्मैवप्रतीयमानंरूपरसादिकंजगन्मायैवनत्वेतद्वस्तुतोस्तीतिनिश्चयस्तत्त्वज्ञानम् । तस्यानुत्पत्तौरूपरसादिविषयाणांसद्भावेसतितद्गोचराश्चित्तवृत्तयोननिवारयितुंशक्यंते ॥ यथाप्रक्षिप्यमाणेष्विंधनादिषुवह्निज्वालाननिवार्यंतेतद्वदसतिचित्तोपरमेवृत्तिभिर्गृह्यमाणेषुरूपादिषुनेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेर्यजमानः प्रस्तरइत्यादेरिवप्रत्यक्षविरोधशंकयाब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्तत्त्वनिश्चयोनोदियात् । वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोःपरस्परकारणत्वंव्यतिरेकमुखेनाहयावन्नवासनानाशस्तावत्तत्त्वागमःकुतः ॥ यावन्नतत्त्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः ॥इतिक्रोधादिवासनास्वनष्टासुशमदमादिसाधनाभावान्नतत्त्वज्ञानमुदेति।अज्ञाते

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वेक्रोधादिनिमित्तस्यसत्यत्वभ्रमस्यानपायान्नवासनाक्षीयते ।यथोक्तानांत्रयाणांद्वंद्वानामन्योन्यकारणत्वमन्वय
मुखेनवयमुदाहरामःमनसिनष्टेसतिसंस्कारोद्बोधकस्यवाह्यनिमित्तस्याप्रतीतौवासनाक्षीयते । क्षीणायांवासनायांहेत्वभावेक्रोधा
दिवृत्त्यनुदयान्मनोनश्यति । तदिदंमनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वम्।दृश्यतेत्वप्रयाबुद्ध्येतिश्रुतेरात्मैक्याभिमुखवृत्तेर्दर्शनहेतुत्वादितर
कृत्स्नवृत्तिनाशस्यत्वज्ञानहेतुत्वमवगम्यते । सतिचतत्त्वज्ञानेमिथ्याभूतेजगतिनरविषाणादाविवधीवृत्त्यनुदयादात्मनश्चदृष्टत्वेनपु
नर्वृत्त्यनुपयोगान्निरंधनाग्निवन्मनोनश्यति । तदिदंमनोनाशतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वम् । तत्त्वज्ञानस्यक्रोधादिवासनाक्षयहेतुतांवार्त्ति
ककारआह । रिपौबंधौस्वदेहेचसमैकात्म्यंप्रपश्यतः॥विवेकिनःकुतःकोपःस्वदेहावयेवीष्वेवीतक्रोधादिवासनाक्षयरूपस्यशमोदर्श
नहेतुत्वंप्रसिद्धम् । वसिष्ठोपि गुणाःशमादयोज्ञानात्शमादिभ्यस्तथाज्ञता॥ परस्परंविवर्द्धेतेद्वेपद्मसरसीइवेतिवासनाक्षयतत्त्वज्ञान
योर्द्वंद्वम् ॥ तत्त्वंज्ञानादीनांत्रयाणांसंपादनेसाधनमाह । तस्माद्राघवयत्नेनपौरुषेणविवेकिना ॥ भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वात्रयमे
तत्समाश्रयेत् ॥ पौरुषोयत्नःकेनाप्युपायेनावश्यंसंपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहानुरूपोनिर्वंधः । विवेकोनामाविभज्यानिश्चयः ।
तत्त्वज्ञानस्यश्रवणादिकंसाधनम् । मनोनाशस्ययोगः । वासनाक्षयस्यप्रतिकूलवासनोत्पादः । भोगेच्छायाः स्वल्पायाअप्यभ्यु
पगमेहविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धेतइतिन्यायेनातिप्रसंगस्यदुर्वारत्वाद्दूरतइत्युक्तम् ॥ इहमनोनाशस्ययोगउपायउक्तः ।
सचचित्तवृत्तिनिरोधरूपस्तस्यत्वष्टांगानि । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदात् ॥ तत्रास्तेयकरुणा
जवशांतिशौचधृतिमिताहारसत्याहिंसाब्रह्मचर्यभेदाद्दशयमाः । आस्तिक्यहर्षतपःसुराचनदानलज्जासज्ज्ञानहोमसच्छ्रवणजपभे
दात् । दशनियमाःपद्मकस्वस्तिकभद्रवीरासनादीनिकरचरणादिसंस्थाविशेषलक्षणानिवहून्यासनानिसंति । प्राणायामस्तुपूरक

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कुंभकरेचकभेदात्त्रिधा याज्ञवल्क्येनैषांस्वरूपमप्युक्तम् । नासिकोत्कृष्टउच्छ्वासोध्मानः पूरकउच्यते ॥ कुंभकोनिश्चलश्वासो
मुच्यमानस्तुरेचकः ॥ इति ॥ इंद्रियाणांस्वस्वविषयेभ्यःप्रत्याहरणंप्रत्याहारः । अद्वितीयवस्तुन्यंतरिंद्रियधारणंधारणा ।
विच्छिद्याविच्छिद्यप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानम् । सावधानेनाविच्छिद्याविच्छिद्यप्रत्ययावृत्तिरंगघटकसंप्रज्ञाताख्यसाधनंसमाधिः ।
निरवधानेनाविच्छिद्याविच्छिद्यप्रत्ययावृत्तिरंगिस्वरूपसंप्रज्ञाताख्यसाध्यसमाधिरिति । विशेषस्त्वत्रपातंजलशास्त्रादवसेयः ।
ब्रह्मचर्यंतु । दर्शनंस्पर्शनंकेलिःकीर्त्तनंगुह्यभाषणम्॥संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तिरेवच ॥ एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः।
विपरीतंब्रह्मचर्यमनुष्ठेयंमनीषिभिरिति । रागपूर्वकंस्त्र्यादिविषयकंज्ञानंदर्शनम् । तत्पूर्वकक्रियादिविशेषजन्यंज्ञानंस्पर्शनम् । तथैव
परिहासादिव्यवहारःकेलिःस्त्र्यादेरनुरागपूर्वकंसौंदर्यादिवर्णनंकीर्तनम् । अनुरागेणरहसिसंभाषणंगुह्यभाषणम् । स्त्र्यादिविषय
इदंमेस्त्वितिदृढेच्छाविशेषःसंकल्पः । अनयारमइतिनिश्चियोध्यवसायः रागपूर्वकंस्त्र्यादिविषयकानुभवविशेषःक्रियानिवृत्तिरिति
विवेकइत्यलंप्रपंचेन । प्रकृतमनुसरामः । किंभूतंसंन्यासाश्रमंस्वेनात्मजेनधात्राप्रभावेणनिरस्तःकुहकःसंसृतिरूपोयेनतम् ।
नविद्ययानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमापुरीतिश्रुतेः । पुनःकिंभूतंसत्यंपरंसत्यश्चसमदर्शनमितिश्रीमुखोक्तेःसत्येनसमदर्शने
नपूर्यतेपूर्णोभवतीतिसत्यंपरस्तम् । पिपर्त्तेःखःखित्वान्मुम् । समदर्शनंविनासंन्यासपूर्त्तिर्नभवतीतिभावः । अथकदासंन्यासः
कार्यःकीदृशःकतिधाचेतिप्रश्नेउत्तरमाह । जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापि
तृभ्यएषवाअनृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारीवासीदितिश्रुतेः अनृणोब्राह्मणःपरिव्रजेदितिश्रुतेरनृणेनसंन्यासोविधेयः तदुक्तंमनुनापि
दशलक्षणकंधर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ॥ वेदांतंविधिवच्छ्रुत्वासंन्यसेदनृणोद्विजः ॥ इति । दशधर्माअपितत्रैव धृतिः क्षमादमोस्तेयं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शौचामिंद्रियनिग्रहः ॥ धीर्विद्यासत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणम् ॥ दशलक्षणानिधर्मस्ययेविप्राःसमधीयते ॥ अधीत्यचानुवर्त्तते
तेयांतिपरमांगतिमिति । विप्राइत्युक्तेर्गृहीतदशधर्मश्रुतवेदांतविप्रस्यैवसंन्यासाधिकारइतिस्फुटमेव । किंच ऋणानित्रीण्यपा
कृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् ॥ अनयाकृतमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधः ॥ इति । त्रिभिर्ऋणैर्द्विजोजातोदेवर्षिपितृणांप्रभो॥यज्ञाध्ययन
पुत्रैस्तान्यनिस्तीर्यत्रजत्यधः ॥ इति । प्रजावान्वापरिव्रजेदितिवक्ष्यत्यपि । प्रजावान्वेत्यत्रवाशब्देनयज्ञाध्ययनवत्त्वंग्राह्य
मिति । संन्यासलक्षणंतुभगवतैवोक्तम् काम्यानांकर्मणांत्यागंसंन्यासंकवयोविदुरिति । किंचअनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्म
करोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः ॥ इति । ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षतीतिच । यज्ञोदानंतपः
कर्मनत्याज्यंकार्यमेवहीति । तद्विपरीतंचोक्तमथात्रनिर्णयः । ननुकर्मणान्यासोनन्याय्यः यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतियावज्जीवंदर्श
पूर्णमासाभ्यांयजेत् । वीरहावाएषदेवानांयोग्निमुद्वासयते । आचार्यायप्रियंधनमाहृत्यप्रजातंतुंमाव्यवच्छेत्सीः ॥ कुर्वन्नेवेह
कर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइत्यादिश्रुतिभिः नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते ॥ मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्त्तितः ।
यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत् ॥ नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुतइत्यादिस्मृतिभिश्च नित्यनैमित्तिककर्मत्यागस्य
निषिद्धत्वात् । संन्यासशास्त्रंतुकर्मानधिकृतविधुरादिविषयंकाम्यकर्मत्यागविषयंसर्वकर्मफलत्यागविषयंवा । तथाचोक्तंभगवता
काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ॥ इति । नचसंन्यासमंतरेणश्रवणाद्यसम्भ
वात्तदावश्यकत्वं गृहस्थादिभिरपिकर्मानवरुद्धकालेश्रवणादेःकर्तुंशक्यत्वात् । प्रतदनादिगार्हस्थ्यदशायामेवश्रवणादेर्जनकयाज्ञव
ल्क्याजातशत्रुप्रभृतीनांगृहस्थानामेवब्रह्मनिष्ठत्वस्यचश्रवणादितिचेन्नैवम् । छांदोग्येत्रयोधर्मस्कंधाइत्याश्रमत्रयंप्रस्तुत्यसर्वे

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एतेपुण्यलोकाभवंतिब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति गृहस्थाद्याश्रमत्रयस्यपुण्यलोकावाप्तिरेवब्रह्मसंस्थशब्दितसंन्यासिनएवामृतत्व
मितिविस्पष्टमभिधानात् । नचब्रह्मसंस्थशब्दोयौगिकःकथंसंन्यासिनमेवविशिष्याभिदध्यादितिवाच्यम् । ब्रह्मसंस्थइतिहिब्रह्म
णिपरिसमाप्तिरनन्यव्यापाररूपंतन्निष्ठत्वमभिधीयते । तच्चत्रयाणामाश्रमिणांनसंभवतितेषांस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानेप्रत्यवाय
श्रवणात् । परिव्राजकस्यतुविधिनासर्वकर्मत्यागान्नप्रत्यवायः । शमादिसहितंब्रह्मनिष्ठत्वमेवतस्यस्वाश्रमानुरूपंकर्मेति । तथाहुः
आसुप्तेरामृतेःकालंनयेद्वेदांतचिंतया ॥ दद्यान्नावसरंकिंचित्कामादीनांमनागपीति । त्रयोधर्मस्कंधाइत्यादिनाधर्ममात्राधिकृत
त्वेनप्रस्तुतानांत्रयाणामाश्रमाणांसर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीतिनिरवशेषंपरामृश्यपुण्यलोकभाक्त्वेनाविनियुक्तानांनिराकांक्षाणांन
पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्देनपरामर्शःसंभवतीतिपारिशेषादाकांक्षितत्वाच्चसंन्यासिनःपरामर्शः । एतेनगृहस्थानांश्रवणादिसंभवप्रत्याशा
निरस्ता । आख्यायिकासुप्रतर्दनप्रभृतिगृहस्थानांश्रवणादिदर्शनलिंगंतुप्राप्तिसापेक्षंनप्रापकशास्त्रविरुद्धम् । तेषांज्ञानाधिका
रंकल्पयितुंक्षमतेऽन्यथागावोवैसत्रमासतेत्यादिलिंगाद्गवादीनामपिकर्माकारकल्पनाप्रसंगात् । तथाचोक्तंवार्तिके त्यक्ताशेषाक्रि
यस्यैवसंसारंप्रजिहासतः ॥ जिज्ञासोरेवचैकात्म्यंत्रय्यंतेष्वधिकारितेति ॥ अस्तुवाजन्मांतरेसंन्यासपूर्वकंश्रवणाद्यनुष्ठितमेवप्र
तिबंधकवशात्तुतदाज्ञानंनाभूदिहजन्मनितुतेषांप्रतिबंधकापगमाद्गार्हस्थ्येपिसकृच्छ्रवणमात्रेणज्ञानमुत्पन्नमितिकल्पनम् । तथा
चस्मृतिः पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसः ॥ इति । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिमितिच ॥ तस्मात्संन्यासोदर
पह्नवः । तथान्यासइतिब्रह्मब्रह्माहिपरःपरोहिब्रह्मतानिवाएतान्यवराणितपांसिन्यासएवात्परंचयत् । वेदांतविज्ञानसुनिश्चि
तार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाः ॥ नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः ॥ एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतः

प्रव्रजंति । त्यजतैवहिविज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमित्यादयोविविदिषासंन्यासविधायिन्यः । एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांस आहुर्ऋषयः
कावषेयाः किमर्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहेएतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसोग्निहोत्रंनजुहवांचक्रिरेएतमेवैतमात्मानंविदित्वा
ब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति । एतावदरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वायाज्ञवल्क्यः
प्रवव्राजेत्यादयोविद्वत्संन्यासपराः । तत्रापिकाश्चिद्ब्रह्मचर्यंसमाप्यगृहीभवेद्गृहाद्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिक्रमिकसंन्यासाविधिपराः ।
अन्याश्चयदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वावनाद्वायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत्खलुवेदार्थयोविद्वांसोपनयनादूर्ध्वंसतानिप्राग्वा
त्यजेत्पितरंपुत्रमग्न्युपवीतंकर्मकलत्रंकुटीचको ब्रह्मचारीकुटुंबंविसृजेत् त्रिदंडकमंडलुंशिक्यंपात्रंजलपवित्रंशिखांयज्ञोपवीतंचे
त्येतत्सर्वंभूः स्वाहेत्यप्सुपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्याश्रमक्रमंविनास्मार्त्तसंन्यासोत्तरंचोत्कटवैराग्योदयोत्तरकालमेवपारमहंस्य
विधिपराश्श्रुतयोद्रष्टव्याः । नचासांतत्रैवंशक्यतेवक्तुंयेंधपंग्वादयोनराः ॥ गृहस्थत्वंनशक्ष्यंतिकर्त्तुंतेषामयंविधिः । नैष्ठिकं
ब्रह्मचर्यंवापरिव्राजकतापिवा । तैरवश्यंगृहीतव्यातेनादावेतदुच्यते ॥ इतिभट्टोक्तेर्विधुरादिविषयत्वंन्याय्यम् । अथपुनर
व्रतीवाव्रतीवास्नातकोवावास्नातकोवाउत्सन्नाग्निरनग्निकोवेतितेषांपृथक्संन्यासविधानात् । भगवतापिनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसं
न्यासेनाधिगच्छतीत्यादिनाविविदिषासंन्यासः ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ॥ सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्ते
सुखंवशी । नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चनेत्यादिनाविद्वत्संन्यासश्चदर्शितएव । बृहस्पतिरपि । संसारमेवनिस्सारंदृष्ट्वासा
रादिदक्षया ॥ प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाःपरवैराग्यमाश्रिताः ॥ अंगिराश्च प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्यंणप्रव्रजेद्वागृहादपि । वनस्थःप्रव्रजेद्विद्वाना
तुरोवापिदुःखितः ॥ मनुरपि । प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य गृहस्थः प्रव्रजेद्गृहात् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

व्यासः ब्रह्मचर्येणवाकालंकुर्यात्संकल्पपूर्वकम् ॥ वानप्रस्थोवापि भवेत्परिव्राडथवेच्छयेति । अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेरिति सूत्रं च । पारिव्रज्यमनुष्ठेयं बादरायणोमन्यते त्रयोधर्मस्कंधा इत्यत्रब्रह्मसंस्थपदेनाश्रमत्रयतुल्यश्रुतेरितितदर्थः । संन्यासं दर्शयति । तस्माद्बहुतरश्रुतिविरोधात्कुर्वन्नेवेहेतिश्रुतिवचनं नियतस्य त्वित्यादिभगवद्वचनंचाविरक्ताविषयंमंदविरक्तविषयंवेत्यवसीयते ॥ अतएवाविरक्तस्य चित्तशुद्ध्यर्थफलत्यागसहितं कर्मानुष्ठानं काम्यानां कर्मणामित्यादिना भगवता प्रसिद्धसंन्याससाम्येन स्तूयते । दुःखमित्येवयत्कर्मेत्यादिनाप्ययमेवार्थःस्फुटीकृतः । त्रिभिर्ऋणवानितिश्रुतिस्तुपश्ववदानविधिशेषार्थवादांतर्गतानस्वतंत्रब्रह्मचर्यादिसंन्यासविधिविरुद्धमृणत्रयसद्भावं साधयितुं क्षमते इति सुरेश्वरवार्त्तिके प्रपञ्चितम् । अविरक्तस्यसंन्यासस्तुभगवताप्येकादशस्कंधेनिंदितएव । यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचंडेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितास्त्रिदंडमनुजीवति । सुरानात्मानमात्मस्थंनिहुतेमांसधर्महा ॥ अविपक्वकषायोस्मादमुष्माच्चविहीयते ॥ इति । विरक्तस्यतूक्तएव । यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्तदेति । किंचविविदिषासंन्यासे त्रिदंडादिग्रहणंनतुविद्वत्संन्यासे । तत्रत्वेकदंडमेवगृह्यते । यदातुविदितंतत्स्यात्परंब्रह्मसनातनम् ॥ तदैकदंडंसंगृह्यसोपवीतां शिखांत्यजेत् । ज्ञात्वासम्यक्परंब्रह्मसर्वंत्यक्त्वापरंव्रजेदितिविद्यारण्योक्तेः । यस्त्वग्रेचतुर्द्धान्यासेकुटीचकःपूर्ववद्ब्रह्मदोहंसानिष्क्रियावित्यादिनावक्ष्यतेसोप्यनयोरेवांतर्भूतइति । एषांस्वरूपमाह । यस्तुयात्राद्यशक्तएकस्मिन्नेवतीर्थेवसन्प्रत्यहंद्वादशसहस्रंप्रणवंजपन्यथोक्तकालेभैक्ष्यमाहरन्कुटीचकापर्णशालायांचकास्तिब्रह्मध्यानेनसकुटीचकः । यस्तुतीर्थयात्रासुशक्तोग्रामेएकरात्रंनगरेत्रिरात्रंतीर्थेसप्तरात्रंवसंस्त्रिकालस्नायीमाधुकरींवृत्तिमाश्रितोनिजाश्रमधर्मरतः प्रणवमनुस्मरन्दण्डादिकंपरिगृह्यतीर्थात्तीर्था

Digitized by eGangotri

न्तरंव्रजतिबहून्युदकानितीर्थजलानियस्यसबहूदकः । यस्तुयथाजातस्तथारूपधरोनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहोब्रह्मध्याननिष्ठश्चतुर्थभूमिकारूढोभवतिसहंसः । यस्तुदण्डकौपीनविधिनिषेधहीनःसप्तभूमिकारूढोध्यातृध्येयविभागरहितोब्रह्मानंदेलीनवृत्तिवाच्छरीरमपिनानुसंधत्तेसपरमहंसोनिष्क्रियइतिचोच्यते । आचारमयूखेपि चतुर्विधोभिक्षुकःस्यात्कुटीचकबहूदकौ ॥ हंसःपरमहंसश्चयोयःपश्चात्सउत्तमः ॥ तत्राद्ययोर्द्वयोःशिखासूत्रधारणंपुत्रदत्तान्नभोजनंभवति । परंतुसर्वव्यासंगान्विहायाध्यात्मविद्याभ्यासः । हंसस्तुपुत्रादीनांत्यागंकृत्वावनादौवसेत् । शिखासूत्रेवैकल्पिके ॥ परमहंसोमुण्डःसूत्ररहितश्च । सर्वेषांब्रह्मविद्याभ्यासस्तुल्यएव । परमहंसस्यैकएवदण्डस्त्रिदण्डादिकं हंसादीनामिति । ज्ञानस्यसप्तभूमिकास्तु ॥ ज्ञानभूमिःशुभेच्छाख्याप्रथमासमुदाहृता ॥ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयातनुमानसा ॥ सत्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिमामिका ॥ पदार्थाभाविनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृतेतियोगवासिष्ठे । भूमिकानामचित्तस्यावस्थाविशेषः । अत्रभूमिकात्रितयंब्रह्मविद्यासाधनमेवनतुब्रह्मविद्याकोटावंतर्भवति । भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवृत्तत्वात् । यस्तुचतुर्थभूमिकांप्राप्तःसब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चमभूमौनिर्विकल्पात्तदास्वयमेवव्युत्तिष्ठतेसोयंयोगीब्रह्मविद्वरः । षष्ठभूमौपार्श्वस्थबोधितोव्युत्तिष्ठतिसोयंब्रह्मविद्वरीयान् । तदेतद्भूमिद्वयंसुषुप्तिरितिवाभिधीयते । असंप्रज्ञातप्रतिपादिकानिवाक्यानियोगशास्त्राणिसप्तमभूमिकांप्राप्तेयोगिन्येवपर्यवस्यंति । सोयमीदृशोयोगीव्युत्थानरहितःनिर्विकल्पकसमाधिस्थःपरमहंसः सप्तमभूमौब्रह्मविद्वरिष्ठ इतिचोच्यते । तत्रनित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसराफलपर्यवसायिनीमोक्षेच्छाप्रथमा १ । यतोगुरुतोवेदांतविचारःश्रवणमननात्मकाद्वितीया २ । ततोनिदिध्यासनाभ्यासेनमनसएकाग्रतयासूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वंतृतीया ३ । ततोवेदांतवाक्यान्निर्विकल्पकोब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काररूपश्चतुर्थी ४ । सविकल्पकसमाध्यभ्या

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

सेननिरुद्धेमनसियानिर्विकल्पकसमाध्यवस्थाऽसंसक्तिः ५ । ततस्तदभ्यासपरिपाकेतयाचिरकालावस्थायिनीसापदार्थाभावि
नीगूढसुषुप्तिश्च ६ । सर्वदान्यैःपरिपोष्यमाणःसच्चिदानंदैकनिष्ठोयदातिष्ठतितदातुर्य्यगोतिमधुसूदनः । संन्यासिनोधर्मास्त्वेकाद
शेकृष्णेन विभृयाच्चेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनंपरम् ॥ त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि । दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपि
बेज्जलम् ॥ सत्यपूतंवदेद्वाक्यंमनःपूतंसमाचरेत् ॥ मौनानीहानिलायामादंडावाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्य
तिः ॥ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धोनतावतेत्यादिनायावदध्यायसमाप्ति । वक्ष्यंतेसप्तमे
पिकल्पस्त्वेवंपरिव्रज्यदेहमात्रावशेषितः । ग्रामैकरात्रविधिनेत्यादिना ।वक्ष्यंतेमनुनापि एकएवचरेन्नित्यंसिद्ध्यर्थमसहायवानित्या
रभ्ययावदध्यायसमाप्तिषष्ठेऽध्यायेउक्ताः । पराशरेणापि कमंडल्वक्षमालाचभिक्षापात्रमथापरम्॥'काषायवासाःकौपीनीत्यादिना
द्वादशाध्यायेउक्ताः।इहतुविस्तरभियातत्रत्यतत्रत्यवाक्यानिनोक्तानि।नन्वश्वालंभंगवालंभंसंन्यासंपलपैतृकम् ॥ देवराच्चसुतोत्प
त्तिंकलौपंचविवर्जयेदितिस्मृतेस्संन्यासःकलौनकार्यएवकिंतस्याधर्माधर्मविचारेणेतिचेन्न।यावद्वर्णविभागोस्तियावद्गंगामहीतले ॥
अग्निहोत्रंचसंन्यासंतावत्कुर्यात्कलौयुगे॥इतिदेवलस्मृतेः । कलावपिकिञ्चित्कालंकार्यएवसइति । सचातुरसंन्यस्तस्यपुनर्जीवन
विषयएवसंन्यस्यार्तोयदाजीवेत्तदादंडग्रहीभवेत् । अन्यथातुकलौनैवग्राह्योदंडोद्विजोत्तमैरितिसंहितोक्तेः । पूर्वमुक्तमपिस्थू
णानिखननन्यायेनपुनराह । ब्राह्मणेनैवायंकार्योनान्यवर्णेन । परीत्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतः
कृतेनेतिश्रुतेः । तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्यबाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पांडित्यं निर्विद्याथमुनिरमौनंचमौनं
चनिर्विद्याथब्राह्मणाइतिश्रुतेश्च । अस्यार्थस्तु । यस्मात्पूर्वेब्राह्मणाआत्मानंविदित्वापुत्राद्येषणाभ्योव्युत्थायभिक्षाचर्यंचरंति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तस्मादधुनातनोपिब्राह्मणोब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पंडाध्ययनजायाधीस्तद्वान्पंडितस्तस्यकृत्यंपांडित्यंश्रवणंतान्निर्विद्यानिश्चयेन लब्ध्वाबाल्येनज्ञानबलभावेनमननेनशुद्धांतःकरणेनवास्थातुमिच्छेत् । तद्द्वयंलब्ध्वाऽथश्रवणमननानंतरंमुनिर्मननशीलोनिदिध्यासनशीलो भवेत् । अमौनंश्रवणमनने । मौनंचनिदिध्यासनंलब्ध्वाउक्तत्रयस्यब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्त्रयानंतरंब्रह्मावगच्छतीति ब्राह्मणःसाक्षात्कृतब्रह्माभवतीत्यर्थः । द्विजोत्तमोयदापश्येद्वलीपालितमात्मनः ॥ उपरामंतथाक्षाणांक्षैण्यंकामस्यसद्विजः ॥ समीक्ष्यपुत्रंपौत्रंवादृष्ट्वावादुहितुःसुतम् ॥ अधीत्यविधिवद्वेदान्कृत्वायागान्विधानतः ॥ निश्चयंमनसःकृत्वाचतुर्थाश्रममाविशेदिति बृहत्पाराशरस्मृतेश्च । अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्यधर्मतः ॥ इष्ट्वातुशक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षेनिवेशयेत् ॥ अनधीत्यद्विजोवेदाननुत्पाद्यतथात्मजान् ॥ अनिष्ट्वाचैव यज्ञैश्चमोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥ प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिंसर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्रह्मणःप्रव्रजेद्गृहादितिमानवोक्तेश्च । शतंकुलानांपुरतोवभूवतथापराणांत्रिशतंसमग्रम् ॥ एतेभवंतिसुकृतस्यलोकेयेषांकुलेसंन्यसतीहविप्रः ॥ इत्याचारमयूखेस्मृत्यंतराच्च । नैष्ठिक्यंचैवगार्हस्थ्यंवानस्थ्यंभैक्षवंतथा॥ चत्वारआश्रमाविप्रात्क्रमेणैकैकहीनता ॥ चत्वारोमुखजेप्रोक्ताआश्रमाबाहुजेत्रयः ॥ द्वावाश्रमावूरूद्भूतेपादजेत्वेकएवहि ॥ विप्रेतरःपतत्येवप्रव्रज्याश्रमसंग्रहात् ॥ तस्माद्विप्रेणकर्त्तव्याप्रव्रज्यानान्यवर्णजैरितिकौशिकसंहितोक्तेश्च । तस्माद्ब्राह्मणस्यैवसंन्यासाधिकारोनान्यवर्णस्येति इहान्यवर्णस्यसंन्यासेपातित्याभिधानात्तद्दर्शनसंगादिशुभेप्सुनानकार्यमितिराद्धांतः । किञ्चात्रविचारोस्ति । सचविस्तरभियानकृतइति ॥ वस्तुतस्तुप्रव्रज्याधर्माणामतिदुष्करत्वादपि कलौवैराग्यासमर्थेनसंन्यासोनकार्यएवकेवलंदेवलोक्तिमाश्रित्यैवसंन्यासोनकार्यः । तदुक्तं कलौयदिभवेद्विप्रःसंन्यासीसंततिंविना ॥ वैराग्येनाविनाचापिसज्ञेयश्चांत्यजोधमः ॥ तंदृष्ट्वाकश्मलंतोये

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सवासाः प्रविशेत्पुमान् ॥ रौरवादिषुघोरेषुनरकेषुवसेत्सवै ॥ कलौविधायसंन्यासंतदाचारस्यदुर्घटात् ॥ कलौकृत्वातुसंन्यासं प्रायश्चित्तेनशुध्यति ॥ तच्चपुनरुपनयनादिरूपमेतत्सर्वंवारतांतविनोक्तंसंहितायाम् । अतएवोक्तंब्रह्मवैवर्त्ते कलौभवेत्ससंन्यासी विषस्तैन्यंकरोतियः ॥ इतिमुनिकृतशपथेआतुरसंन्यासस्तुप्राणप्रयाणसमयेकुर्यादनशनंखग ॥ दद्यादातुरसंन्यासंविरक्तस्य द्विजन्मनः ॥संन्यस्तमितियोब्रूयात्प्राणैःकण्ठगतैरपि॥ मृतोविष्णुपुरींयातिनपुनर्जायतेभुवीतिभगवदुक्तेःकार्यएव । सचब्राह्मण त्रयात्पृथक्पृथक्प्रैषानुच्चारयित्वादण्डधारणमंतराकार्यः । दण्डधारणेतुदाहृतिलोदकपिंडदानादिनस्याद्धहिः संन्यस्तस्यतुरी याश्रमत्वादस्याहंब्रह्मास्मीत्यंतःसंन्यस्तस्यतुसर्वेसांपरायिकंकार्यमेवाद्विजन्मनइतिवदताभगवता बाहुजातोरुजातानांत्रिदण्डंनवि धीयते ॥ इतिस्मृतेर्दंडधारणमंतरात्रयाणांवेदमधीत्याश्रमाचरणमितिसूत्रकारवचनाच्च । क्षत्रियवैश्ययोःकेवलंप्रैषोच्चारणमात्रेण संन्यासाधिकारः । परंसोपवीतयोरधीतवेदयोर्विरक्तयोरेवनत्वन्यथेति । स्वीकृतःयदिप्रारब्धवशाज्जीवेत्तदादण्डंधृत्वागृहात्प्रव्र जेत् । क्षत्रियवैश्यौतूपशमादिसंन्यासधर्मान्स्वीकृत्यप्रव्रजेताम् ॥ इतिसंन्यासपक्षः ॥ १०० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

श्रीमद्भागवताद्यपद्यविषयंव्याख्याशतंश्रीगुरोर्विद्याबुद्धिप्रदस्यानित्यकृपयासर्वार्थबोधप्रदम् ॥ श्रीवंशीधरशर्मणाकृतमिदंगौ डान्वयेनाद्भुतंनिष्कारामसुतेनखर्डनगरोद्भूतेननाभ्यंबुजे ॥ यशस्विसिंहनृपतेर्यशोदानंदनालये ॥यशोदानंदनप्रीत्यैयशोदासूनुव्रज हात् ॥ चातुर्य्यंग्रंथसंदर्भेगुरूणामेवमेनहि॥यदत्राचारुतातन्मेगुरूणांनैवसर्वथा ॥ यदत्रस्खलितंतन्मेविद्वांसः पूरयंतुवै ॥ मय्यल्प ज्ञेकृपांकृत्वास्वस्थासूयांविहायच ॥गुणग्राहिपूर्णेवस्तुनिर्विवेकाभिजहृदयस्वभावाद्दोषमेवाकलंति ॥ विविधरसफलाद्यैःशाखि भिःपूरितेपिविपिनइववराहागूथमेवाश्रयंति॥अल्पंगुणंपरेषांप्रथितंकुर्वंतिसाधवोलोके॥तेषामेषस्वभावस्तृप्ताःस्युःपरोदयेनैते ॥६॥

धर्मःप्रोज्झितकैतवोत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनम् ॥
श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृते किंवापरैरीश्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥२॥

अथद्वितीयश्लोकमपिव्याख्यास्यामः॥श्रीव्यासदेवोनिजशिष्येभ्योवदति ।पूर्वंब्राह्मणपक्षेपूर्वश्लोकस्यव्याख्यातत्वादधुनाद्वितीयमपितत्रैवयोजयति।भोशिष्याःअत्रेत्यनेनविप्रसंघःपरामृश्यते।त्यदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वमितिभाष्यात् ।अत्रविप्रसंघेधरातिनरकेपतंतमितिधर्मोस्ति।किंभूतःप्रकर्षेणोज्झितंत्यक्तंकैतवंपाखण्डलक्षणंयस्मिन्सतथात्रेदविहितइत्यर्थः।तत्रहेतुःपरउत्कृष्टो मायस्मात्सपरमःसर्वोत्कृष्टःश्रीकृष्णभक्तिलक्षणः । तविनामोक्षासिद्धेः । तद्वक्ष्यतिश्रीदशमेब्रह्माश्रेयःस्सृतिंभक्तिमुदस्यतेविमोक्ष्यिंतियेकेवलबोधलब्धये॥तेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यद्यथास्थूलतुषावघातिनामिति । सतांसदाचारपराणांवास्तवंपरमार्थभूतंवस्तुब्रह्मात्रैवब्रह्मकुलादेववेद्यंज्ञातुंयोग्यम् । ब्रह्मकुलस्यैवाचार्यत्वात् । क्वचित्पश्चम्यर्थेपित्रलस्यात् । आचार्यत्वमाद्यवर्णेमयासंस्थापितंधरे ॥ इतिवाराहोक्तेः । तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेच्छ्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठामितिश्रुतेश्चश्रोत्रियत्वंब्राह्मणएवपर्यवस्यति । जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयःसंस्काराद्द्विजउच्यते ॥ विद्ययायातिविप्रत्वंत्रिभिःश्रोत्रियशब्दभागितिस्मृतेः । किंभूतानांसतांपरोत्कर्षासहनंमत्सरस्तद्रहितानाम् । पाखण्डानुगाविप्रोत्कर्षेनसहंते । तेचेत्थंवदंतियथान्येप्राणिनस्तथाविप्रानतेषुकिंचिदाधिक्यंकिमर्थावयंतान्नाश्रयामइतियेमत्सरिणस्तद्भिन्नानांशास्त्रमार्गानुयायिनामित्यर्थः । किंभूतंवस्तुशिवंपरमानंदंददातीतिशिवदंमोक्षदमित्यर्थः ॥ प्रकाशदत्ववच्छिवरूपरूपस्यापिब्रह्मणश्शिवदत्वंनविरुद्धमिति । पुनःअध्यात्माधिदैवाधिभूतरूपतापत्रयाणामुन्मूलन

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सुत्पाटनकरम् । अध्यात्मतापाःकामादयःअधिभूतास्सर्पव्याघ्रादिजन्याआधिदैवास्तुवाय्वग्नितडित्पातादिजन्याइतिविवेकः ।
किंभूतेऽत्रकोर्थःसंघेश्रीमद्भागवते । ऋचःसामानियजूंषिसाहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेर्वेदाभ्यासएवश्रीःसाविद्यतेऽस्यास्मिन्वेति
श्रीमान् । ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतींगनेतिस्मृतेर्भगःषड्विधैश्वर्यसोस्यास्तीतिभ
गवान्कृष्णस्तंभगवंतमुपास्तइतिभागवतः । अत्रकारकादण् । श्रीमांश्चासौभागवतश्चेतिश्रीमद्भागवतस्तस्मिंस्तथाश्रोत्रियेब्रह्म
निष्ठेचेत्यर्थः । पुनःमह्यतेपूज्यतेसर्वैरितिमहान्मन्यतेजानातिसर्वमितिमुनिः । महतेरतृमन्यतोरिश्चप्रत्ययः । महांश्चासौमुनिर्म
हामुनिःमहाबन्धोमहामुनिरितिगोपालसहस्रनामसुपठितत्वान्महामुनिःकृष्णस्तेनकीर्त्यतेस्तूयतेइतिमहामुनिकृतस्तस्मिंस्तथा ।
कृतसंशब्दइत्यतःकर्मणिकःधातोरुपधायाह्रस्वश्चनिपातनादुणादौवोध्यः । ब्राह्मणेभ्योनमस्यामोयेस्मद्रूपंत्रयीमयम् ॥ विभ्र
त्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैरित्यादिवाक्यैर्हरिणाश्रीदशमेविप्राःस्तुताद्दश्यंते । अन्यत्रापि इयंब्राह्मणनौराजन्विपरीता
भवार्णवे ॥ तरंत्यधोगतायस्यांमज्जंत्युपरिवर्त्तिनः ॥ इत्यादिवाक्यैस्तथादृश्यंते । ननुश्रीमद्भागवतइत्यत्रतुब्राह्मणाविष्णोरु
पासकाउक्तामहामुनिकृतइत्यत्रविष्णुब्राह्मणोपासकउक्तइतश्चविरोधःप्रतीयते । नहिस्तोतैवस्तुत्यःस्तुत्यश्चस्तोतालोकेकुत्रचिद्द
रीदृश्यते इतिचेच्छृणु । ब्रह्माविष्णुःशिवोविप्राःसर्वैर्देवैश्चपूजिताः ॥ परस्परंस्तुवंत्येतेलीलयाभेदभावनादितिपुराणांतरात् ।
किंचपरैर्विप्रद्विड्भिःकिमीश्वरोहृद्यवरुध्यतेकिंतुनकदापिअत्रविप्रसंघेशुश्रूषुभिःशुश्रूषांकुर्वद्भिस्तत्क्षणादेवावरुध्यते स्थिरीक्रिय
ते । विप्रद्विपंनरंदृष्ट्वादूराद्विष्णुःपलायते॥ विप्राणांसेवनादाशुहरिस्तिष्ठतिमानसे॥ इतिसाहितोक्तेः । येनाग्निनासहवर्त्ततइतिस
द्यःजलशायीत्यर्थः । तर्हिसर्वेविप्रानेवकथंनसेवंतेइतिचेत्तत्राह कृतिभिर्जन्मांतरेकृतपुण्यपुंजैःजन्मांतरीयपुण्यंविनातत्रविश्वा

सानजायते ॥ तदुक्तं तीर्थेदेवेगुरौविप्रेईशनाम्निचपार्थिव ॥ स्वल्पपुण्यवतालोकेविश्वासोनैवजायते ॥ इतियुधिष्ठिरंप्रतिकृष्णेन ॥ इतिब्राह्मणपक्षः ॥ १ ॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥

एतच्छास्त्रस्यश्रीकृष्णभक्तिप्रतिपादकत्वाद्भक्तियोगेप्येनंश्लोकंयोजयति । भोशिष्याइतिसंबोध्यव्यासोवदति । भागवते भगवतोविष्णोरयंभागवतोभक्तियोगस्तस्मिन्धर्मोस्ति । तत्रश्रीविष्णुपूजनादिरूपधर्मस्यविद्यमानत्वात् । किंभूतोधर्मःनविद्य तेत्रपानामोच्चारणदण्डवत्प्रणत्यादिषुयेपांतेऽत्रपावैष्णवास्तेरमंतेक्रीडंत्यत्रेत्यत्रपरमः । वैष्णवेतरास्तुनामोच्चारणादौलज्जते मृषाभाषणपरस्युपरिपतनादौतुनलज्जंते ॥ तदुक्तम् । नामोच्चारेथसाष्टांगप्रणतौश्रीहरेर्नृणाम् ॥ अभक्तामांयथालज्जाजायतेन तथाध्रुवम् ॥ मृषोक्तौव्यभिचारादौभक्तानांत्वन्यथाततः ॥ इत्यादिनाबहुप्रपञ्चितं श्रीहरिभक्तिप्रदीपे । इत्यभिप्रेत्यैवभगवंतं कुंतीवक्ष्यति जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् ॥ नैवार्हत्यभिधातुंवैत्वामाकिंचनगोचरमिति । एकादशेपिवक्ष्यतिभगवान् रजःसत्त्वतमोनिष्टारजःसत्त्वतमोजुषः ॥ उपासतइंद्रमुख्यान्देवादीन्नतथैवमाम् ॥ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांते इहभूयास्ममहाशालामहाकुलाः ॥ एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणाम् ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमद्वार्त्तापिनरोचते ॥ इति । पुनःप्रोज्झितंप्रकर्षेणत्यक्तंकैतवंफलाभिसंधिलक्षणंयत्रसतथा । फलेच्छायत्रजायेतससद्धर्मःसकैतवः ॥ निष्कामोयोभवेद्धर्मःसशुद्धःपारिकीर्तितः ॥ इतिस्मृतेः । यद्वाप्रकर्षेणोज्झितंकैतवंवैषम्यलक्षणंयत्रेति । तद्वक्ष्यति । जितमजिततदाभगवताय दाहभागवतंधर्ममनवद्यम् ॥ निष्किञ्चनायेमुनयआत्मारामायमुपासतेपवर्गाय ॥ विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमितिममतवेतियद न्यत्र ॥ विषमधियाराचितायःसद्यविशुद्धःक्षायष्णुरधमवहुलः ॥ इति । इत्यभिप्रायेणवकर्मशुद्धिर्मदर्पणमितिवक्ष्यत्युद्धवं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

श्रीहरिः । सतासदाचारतत्पराणांवास्तवंसत्यभूतवस्तुपरमात्मात्रभगवद्भक्तियोगेएववेद्यम् । भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतइतिश्रीमुखोक्तेः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः परमात्मैवसत्यः । ज्ञानकारणसामग्र्यांभक्तिरेवगरीयसीतिशिष्टोक्तेश्च । किंभूतंवस्तुनिर्मत्सराणामनसूयूनांशिवदंमोक्षफलदंसासूयानांतुजातमपितत्त्वज्ञानंनफलपर्यवसायि । नैःश्रेयसकरंज्ञानंसुवृत्तानाप्रजायते ॥ दुर्वृत्तानांकथमपिजातमप्यन्यथाभवेदितिपुराणात् । पुनःकिंभूतंतापत्रयाणामुन्मूलनंतापयंतिक्लेशयंतीतितापाः कामक्रोधालोभास्तएवत्रयास्तापत्रयास्तेषामुत्पाटनकरम् । तपंतिविविधास्तापानैतान्मद्गतचेतसः॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात्। पुनः श्रीमत्श्रीशब्दोदिताराधातद्युतामित्यर्थः । एतेनश्रीराधाकृष्णएवपरमार्थवस्तुतद्भिन्नंसर्वमवस्त्वेव । यस्मिन्सर्वंविलीयेतवस्तुतत्परमार्थकम् । एतादृशंपरंब्रह्मराधाकृष्णोनसंशयः ॥ इतिजीवगोस्वामिवचनात् ॥ किंभूतेभागवतेमहामुनयोनारदादयस्तैः कृतेप्रवर्तिते । यद्वामहामुनिर्विष्णुरेवतेनप्रवर्तितेउद्धवादिभ्यउपदिष्टेपरैर्भक्तियोगेतरैःसाधनैरीश्वरःकिंसद्योहृद्यवरुध्यतेस्थाप्यतेवेतिविलंबेनअत्रशुश्रूषुभिर्भक्तियोगंसेवद्भिस्तत्क्षणादेवावरुध्यते । नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जितेतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वाकिंभूतईश्वरःपरमःब्रह्मरुद्रादिसेव्यत्वेनोत्कृष्टतमःश्रीकृष्णइतिभावः । श्रीकृष्णस्यपरमत्वंपूर्वाचार्यैर्भागवतामृतेवर्णितम्।तद्यथासर्वप्रधानानन्यापेक्षिमहैश्वर्यमाधुर्यःश्रीकृष्णएवस्वयंरूपःप्रायस्तस्यतुल्यशक्तिधारीयःसतस्यविलासःयथावैकुंठनाथःन्यूनशक्तिधारीयः सस्वांशःयथामत्स्यकूर्मादिः यत्रैकशक्तिसंचारमात्रंसआवेशःयथापृथुनारदादिः । पुरुषावतारगुणावतारलीलावतारभेदादवतारास्त्रिधा । महत्स्रष्टाकारणोदशायीप्रकृत्यंतर्यामीसंकर्षणांशः पुरुषः प्रथमः । गर्भोदशायीसमष्टिविराडंतर्यामीप्रद्युम्नांशोद्वितीयःपुरुषः । क्षीरोदशायीव्यष्टिविराडंतर्याम्यनिरुद्धांशस्तृतीयः पुरुष

इतिपुरुषावताराः । सत्त्वगुणेनाविष्णुःपालनकर्ताक्षीरोदनाथएव । रजोगुणेनब्रह्मासृष्टिकर्तागर्भोदशायिनाभिपद्माद्भवः ।क्वचित्क
ल्पेतुतादृशपुण्यकारीजीवएवब्रह्मा।तदातत्रेश्वरस्यसृष्टिशक्तिसंचारेणावेशादावेशावतारएवरजोगुणयोगाद्गुणावतारत्वमपि । विष्णु
नातस्यसाम्यंतुक्वचित्कल्पेस्वयमेवब्रह्माभवतियथायज्ञः स्वयमेवेंद्रोजातइति । पातालादिसत्यलोकांतःसमष्टिविराट्स्थूलोब्रह्मण
एवविग्रहःप्राकृतः । सोपिब्रह्माशुद्धोजीवःहिरण्यगर्भस्तस्यांतर्यामीतुगर्भोदशायीश्वरएव । अथतमोगुणेनाशिवःसंहारकर्त्ताक्वचित्
स्वयंविष्णुरेवसदाशिवः । किंचसदाशिवःस्वयंरूपांगाविशेषस्वरूपोनिर्गुणएवसगुणाशिवश्चांशः । ब्रह्मातुशिवान्नाधिकः । सगु
णत्वेप्यस्यविष्णुनासाम्यमेवेतिगुणावताराः । लीलावतारास्तुचतुःसननारदवराहमत्स्ययज्ञनरनारायणकपिलदत्तहयग्रीवहंस
पृश्निगर्भर्षभपृथुनृसिंहकूर्मधन्वंतरिमोहिनीवामनपरशुरामरघुनाथव्यासबलभद्रकृष्णबुद्धकल्कीत्यादयः । एतेप्रतिकल्पंप्रादुर्भ
वंति । मन्वंतरावतारास्तुयज्ञविभुसत्यसेनहरिवैकुण्ठाजितवामनसार्वभौमर्षभविष्वक्सेनधर्मसेतुसुधामयोगेश्वरबृहद्भानवः । युगा
वतारास्तुशुक्लरक्तपीतकृष्णाः । एषांमध्येकेचिदावेशाःकेचित्प्रभावाःकेचिद्विभवाःकेचित्परावस्थाः ।चतुःसननारदहरिविभुपृथुप्र
भृतयआवेशाः।ततोधिकशक्तिमंतःप्रभावामोहिनीधन्वंतर्यृषभव्यासदत्तशुक्लादयः । ततोधिकशक्तिप्रकाशाविभवाःमत्स्यकूर्मनरना
रायणवराहहयग्रीवपृश्निगर्भबलदेवयज्ञादयः।ततोप्यधिकशक्तिमंतःपरावस्थाःउत्तरोत्तरश्रेष्ठास्त्रयःनृसिंहरामकृष्णाश्च । तत्रापिश्री
कृष्णएवस्वयंभगवान्नततोधिकःकोप्यस्ति।तस्यवासस्थानानिपूर्वपूर्वमुख्यानिचत्वारि ।व्रजमधुपुरद्वारावतीगोलोकाख्यानिसपरि
वारोबलदेवसहितोव्रजेपूर्णतमःमथुरायांपूर्णतरःद्वारिकायांप्रद्युम्नानिरुद्धसहितःसपरिवारः पूर्णः गोलोकेपूर्णकल्पोपिवृंदावनीयली
लत्वात्पूर्णतमसजातीयः । पूर्वपूर्वंप्रमाधुर्याधिक्यतारतम्यादैश्वर्याच्छादनतारतम्यम् । उत्तरोत्तरप्रमाधुर्यह्रासतारतम्यादैश्वर्य

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रकाशतारतम्यम्।यस्याजलेऽनेककोटिब्रह्मांडानिमहाविष्णुरोमकूपगतानि तस्याविरजायामहावैकुण्ठलोकपरिखीभूतायाउपरिम
हावैकुण्ठलोकःतदूर्ध्वभागेगोलोकःतत्रगोलोकनाथःश्रीकृष्णोदेवलीलःसपरिवारोवर्त्तते । तस्यविलासोमहावैकुण्ठनाथःपरव्योमना
मातस्यविलासोवासुदेवःतस्यविलासः परमात्मा । ब्रह्मचनिर्विशेषरूपम् । गोलोकनाथस्यद्वितीयव्यूहोबलदेवस्तस्यविलासोमहावै
कुण्ठेसंकर्षणःतस्यांशःकारणार्णवशायीतस्यविलासोगर्भोदशायीब्रह्मांडांतर्यामित्वेनप्रद्युम्नांशः तस्यविलासः क्षीरोदशायीअनिरु
द्धाशःतस्यविलासोन्तर्यामी।मत्स्याद्यवतारास्तुगर्भोदशायिविलासाः द्वारकामथुरावृन्दावनाख्येधामत्रयेश्रीकृष्णस्यनरलीलत्वात्
ऐश्वर्याधिक्यतारतम्यात्क्रमेणमाधुर्याधिक्यतारतम्यम् । सालीलाद्विधाप्रकटाऽप्रकटाच । याबाल्यपौगण्डविलाससहस्रस्यसप
रिकरस्यकृष्णस्यानंतप्रकाशेननित्यमेवाप्रकटालीलावर्तंतेताएवएकेनैवप्रकाशेनसपरिकरेणकृष्णेनयदाप्रपञ्चेक्रमात्प्रकाश्यंतेतदा
प्रकटाइति । गमनागमनेतुतत्तद्धामतःप्रकटलीलायामेवेतिविशेषः । एकमेववृंदावनमेकैवमथुराएकैवद्वारावतीब्रह्मांडसमूहकोटि
मध्यगतभारतभूमौतत्तदंडवासिजनैर्दृश्यते । प्रकटलीलाचजन्मादिमौशलांताप्रत्येकब्रह्मांडसमूहेतत्रतत्रस्थैर्दृश्या । यथाज्यो
तिश्चक्रस्थएवसूर्यैकिरणावलीति । यथाज्योतिश्चक्रस्थएवसूर्यएकस्मिन्वर्षेपूर्वाह्णादिकंसामाप्यान्यास्मिन्प्रकाशयातिचएवमेव
कृष्णः प्रटकप्रकाशोनिजधामस्थएवएकस्मिन्ब्रह्माण्डेबाल्यादिलीलाः समाप्यान्यस्मिन्प्रकटयतिअन्यस्मिन्किमपिनप्राक
टयेत ॥ बाल्यादिलीलानित्याएवसच्चिदानन्दरूपाःमौशलमाहिषीहरणलीलास्तुकृत्रिमाएवेन्द्रजालवत् ॥ लीलांतरस्यानित्यत्व
संगोपनार्थत्वमेतयोरुपासकाभावात् । किंचप्रकटलीलायामपिश्रीवृन्दावनस्थमणिमयभूम्यादिकल्पवृक्षादिमत्त्वंतत्परिवारेण
केनचिदपिनदृश्यते । दृश्यतेचकेनचित्तदिच्छावशात् ॥ प्रकटलीलासमाप्त्यनन्तरंतुतत्रस्थजनेनभजनाधिक्येनात्युत्कंठायां

Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

जातायामेवदृश्यते । तत्रापिस्ववासनातादिच्छानुसाराभ्यामितिविवेकः । एवंचसर्वरूपेभ्योव्रजेन्द्रनन्दनस्यमुख्यत्वं सर्वधाम
तोगोकुलस्यमुख्यत्वम् । तत्रापिचतुर्द्धामाधुरीतस्यव्रजएवविराजते ॥ ऐश्वर्यक्रीडयोर्वेणोस्तथाश्रीविग्रहस्यच ॥ भागव
तास्तु मार्कंडेयोम्बरीषश्चवसुर्व्यासोविभीषणः ॥ पुंडरीकोबलिःशम्भुःप्रह्लादोविदुरोद्धवौ ॥ दाल्भ्यःपराशरोभीष्मोनार
दाद्याश्चवैष्णवाः ॥ एषुप्रह्लादःश्रेष्ठःततोपिपांडवास्तेभ्योपिकेचिद्यादवास्तेष्वप्युद्धवस्तस्मादपिव्रजदेव्यस्ताभ्योपिराधेति ।
तदुक्तं त्रैलोक्येपृथिवींधन्यायत्रवृन्दावनंपुरम् ॥ तत्रराधासखीवर्गस्तत्रराधाप्रियाममेति कृष्णवाक्यमितिभागवतामृतेब
हुशः श्रीकृष्णस्यमहत्त्वमुक्तम् । किंभूतैःकृतिभिर्जन्मांतरेकृतपुण्यैःनहिपूर्वपुण्यंविनाभगवद्भक्तियोगोस्ति । दुरापाह्यल्पतपसः
सेवावैकुण्ठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः ॥ इतिवक्ष्यमाणत्वात् । पश्चमेपिभक्तियोगस्यदुर्लभत्वंसूक्तम् ॥ राज
न्यतिर्गुरुरलंभवतांयदूनादैवंप्रियःकुलपतिःक्वचाकिंकरोवः ॥ अस्त्येवमंगभगवान्भजतांमुकुन्दोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मन
भक्तियोगमितिभगवत्प्राप्तिहेतुत्वादपिभक्तियोगएवन्याय्यः। यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः भक्तियोगस्यमद्गतिरित्येकादशोक्ते
श्चत्वंभक्तियोगपरिभावितहृत्सरोजआस्तेश्रुतेक्षितपथोननुनाथपुंसामितिवक्ष्यमाणत्वादपिनाहिभक्तेः प्रभावोवर्णयितुं शक्यो
यतःपतितानापिपावयतिभक्तिः । तदुक्तं भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवादिति । मद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनातीतिबहुशस्त
त्रतत्रोक्तत्वात् । नचैवंतमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपन्थाविद्यतेऽयनायेतिश्रुतिविरोधःशंकनीयः । भक्त्यवांतरव्यापारत्वा
ज्ज्ञानस्यनहिकाष्ठिःपचतीत्युक्तेर्ज्वालानामसाधनत्वमुक्तंभवति । किंबहुनाभक्तियोगोप्यनन्तरूपःसचापिसर्वशःकर्तुमशक्य
स्तदपियथाकथंचित्स्वल्पोपिसर्वार्थसाधकएवभक्तानामिति ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् । तत्सर्वंभक्तियोगेनम
द्भक्तोलभतेञ्जसेतिश्रीमुखोक्तेरित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ इतिभगवद्भक्तियोगपक्षः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥

अथप्रसंगात्तृतीयश्लोकमपिश्रीकृष्णपक्षेयोजयिष्यामः॥भोभावुकाःभवंतीत्येवंशीलाभावुकाःभवनशीलाःपुमांसःयद्वाभोभावुकाविद्वांसःभावयंतिचिंतयंतिसदसद्रूपामितिव्युत्पत्तेः। भूमिश्रीकरणचिंतनयोरतउकण्।यूयंभागवतंभगवतोमुकुंदस्यश्रीनन्दनंदनस्यरूपंवंशीविभूषितकरनवनीरदाभपीतांबरारुणबिंबफलाधरोष्ठपूर्णेंदुसुन्दरमुखारविंदलोचनंवल्लवीवृंदवंदितपदतामरसंमुहुःपौनःपुन्येनभजतश्रद्धातिशयेनसेवध्वम् । किंभूतंनितरांगमयतिबोधयतिपुरुषार्थंचतुष्टयमितिनिगमोवेदःसएवकल्पतरुस्सर्वार्थपूरणसमर्थद्रुमस्तस्यफलंफलवत्प्रकाश्यंवेदाध्ययनश्रवणादेःश्रीकृष्णरूपभजनमेवफलमन्यथातद्वृथैवेतिभावः। तदुक्तमपि वेदानांचेहसांगानामितिहासपुराणयोः ॥ अध्यापनादिसाफल्यंश्रीकृष्णंभजतांभवेत् ॥ अधीत्यचतुरोवेदान्योनध्यायेतकेशवम् ॥वृथाश्रमोभवेत्तस्यपिष्टंपिष्टवतोयथेत्यादिपुराणात् ॥ द्वितीयोपितदुक्तम् । भगवान्ब्रह्मकात्स्न्र्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया ॥ तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेदिति । दशमेपि दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ॥ श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैःकृष्णेभक्तिर्हिसाध्यतेइति । यद्वानितरांगम्यतेप्राप्यतेबहुपुण्येनेतिनिगमोनृदेहःसचासौकल्पतरुस्तस्यफलम् । मनुष्यदेहस्यहरिभक्तिरेवफलमित्यभिप्रायेणवक्ष्यति । दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरः ॥ तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुण्ठप्रियदर्शनमिति । वैकुण्ठप्रियदर्शनादेवहरिभक्तिःप्राप्यतेइतिभावः। किंचसर्वेषामेवनीङ्गनाभगवत्पूर्वार्चयैवसाफल्यमन्यथावैफल्यमितिवक्ष्यतिद्वितीये । विलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य ॥ जिह्वासतीदार्दुरिकेवसूतनचोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ भारःपरंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं

Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha Vast Shastra Collection, New Delhi

ननमेन्मुकुंदामित्यादिभिःश्लोकैः । किंचाभियुक्तैरप्युक्तं शरीरंसुरूपंतथावाकलत्रंधनंमेरुतुल्यंवचःकाकुचित्रम् ॥ हरेरंघ्रियुग्मे मनश्चेन्नदत्तंततःकिंततःकिंततःकिंततःकिमिति । ब्रह्माप्यग्रेवक्ष्यति येभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानञ्चनत्वाविषयंसहधर्म यत्र ॥ नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहितावितततयाबतमाययाते ॥ इति । कपिलोपिमात्रेवक्ष्यति एतावानेवलोकेस्मिन्पुं सांनिःश्रेयसोदयः ॥ तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरमिति । नारदोपि तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवचः ॥ नृणां येनेहविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वरः ॥ इति । पञ्चमेपि प्राप्तानृजातित्विहयेचजंतवोद्रव्यक्रियाज्ञानकलापसंभृताम् ॥ नवैयतेरन्स पुन्र्भवायतेभूयोवनौकाइवयांतिवन्धनमिति । श्रीशेषेणापि लब्ध्वेहमानुषींयोनिंज्ञानविज्ञानसंभवाम् ॥ आत्मानंयोनबुध्येतन क्वचित्क्षेममाप्नुयादिति । आत्मानंश्रीकृष्णं कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनामित्युक्तेः । प्रल्हादोपि एतावानेवलोकेस्मिन् पुंसःस्वार्थः परः स्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्रतदीक्षणमिति । किंबहुनाहरिभक्तिरेवनृदेहफलम् । पुनः किंशुकमुखे नबादरायण्यास्येनाद्यतआस्वाद्यतेवर्णनीयत्वेनेतिशुकमुखात् । तच्चाग्रेविशेषतोध्रुवचरितादौप्रकटीभविष्यत्येव । यद्वाशुकः मुखंप्रेष्ठंयस्यसःशुकमुखोव्यासस्तेनाद्यतइतितथा । मुखमुपायेप्रारंभेप्रेष्ठेनिस्सरणास्ययोरितिविश्वः । शुकोव्याससुतेप्रो क्तोरावणस्यचमंत्रिणीतिच । यद्वाशुकःमुखमादिर्येषांतेशुकमुखानारदादयोमुनयस्तैरद्यतेवर्णनविषयतयास्वाद्यते इतितथा । अत्रात्तिरास्वादनेऽनेकार्थत्वाद्धातुनामिति । क्विवत्रप्रत्ययःकर्मणि । पुनः किंभूतं अमृतद्रवेणनवनीतेनसंयुतंहस्तधृतन वनीतपिंडमितिभावः । अमृतंयज्ञशेषेस्यात्पीयूषेसलिलेघृते ॥ अयाचितेचमोक्षेचनाधन्वंतरिदेवयोरितिहारिदीक्षितः । यद्वाऽमृतेननवनीतेनहेतुनाद्रवोधावनंतेनसंयुतंनवनीतंहृत्वाधावमानमित्यर्थः । यद्वानमभक्तैः प्रणश्यतीत्युक्तेरमृताभक्ता

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्तेषुद्रवोनुरागस्तेनसंयुतंभक्तप्रियमित्यर्थः । द्रवोविद्रवणेप्रोक्तोनुरागेरसनर्मणोः ॥ आसवेगमनेज्ञानेतोयेप्राप्तौविचारणे ॥
इतिनाममालायाम् । भक्तिमान्मेप्रियोनरइतिश्रीमुखोक्तेः । पुनःकिंभूतंअहोअद्भुतंभुविश्रीव्रजभूमौगलितंप्राप्तम् । गलअ
दनगत्योरितिक्तः । किंभूतायूयंरसिकाःरसज्ञाः । पुनःकिंभूतंरसंरसकदंबमूर्तिम् । रसाश्च रौद्रोद्भुतश्चशृंगारोहास्यंवीरोदया
तथा ॥ भयानकश्चबीभत्सःशांतःसप्रेमभक्तिकः ॥ इति । रसमूर्तित्वंश्रीदशमे । मल्लानामशनिर्नृणांनरवरः स्त्रीणांस्म
रोमूर्त्तिमान्गोपानांस्वजनोऽसतांक्षितिभुजांशास्ता स्वपित्रोः शिशुः । मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णी
नांपरदेवतेतिविदितोरंगंगतः साग्रजः ॥ इति भगवद्भक्तास्तुभक्तिरसमेव मुख्यं मन्यंते । अथ भक्तिरसप्रपञ्चः । भक्तिर्द्विधा
वैधीरागानुगाच । यदि शास्त्रशासनभयेन श्रवणकीर्तनादीनि क्रियंते तदावैधीभक्तिः । निजाभिमतव्रजवासिजनानुसारिसे
वाप्राप्तिलोभेन यदि श्रवणादीनि क्रियंते तदा रागानुगाभक्तिः । तदुक्तं सेवासाधकरूपेण सिद्धरूपेण चात्रहि । तद्भावलि
प्सुना कार्याव्रजलोकानुसारतः ॥ कृष्णंस्मरन्जनंचास्यप्रेष्ठंनिजसमीहितम् ॥ तत्तत्कथारतश्चासौकुर्याद्वासंव्रजेसदेति । तत्ररा
गानुरागायांस्मरणस्यमुख्यत्वं तच्चस्मरणं निजभावोचितलीलावेषस्वभावस्यश्रीकृष्णस्यतत्प्रियजनस्यच तथैवश्रवणंतथैवकीर्त्त
नादिकमितिअर्चनादावपिमुद्रान्यासादिद्वारकाध्यानादिरुक्मिण्यादिपूजादिकमपिनिजभावप्रातिकूल्यादागमादिशास्त्रविहितमपि
नकार्यम् । भक्तिमार्गेकिञ्चिदंगवैकल्येपिदोषाभावस्मरणात् । तद्वक्ष्यतिनह्यंगोपक्रमेध्वंसोमद्धर्मस्योद्धवाण्वपि ॥इत्यादि। अंगि
वैकल्येत्वस्त्येवदोषः । तदुक्तं श्रुतिस्मृतिपुराणादिपञ्चरात्रविधिंविना ॥ ऐकांतिकीहरेर्भक्तिरुत्पातायैवकल्पते ॥ इति । यदि
चांतरेरागोवर्त्ततेऽथचसर्वमेव विधिदृष्ट्यैवकरोतितदाद्वारकायांरुक्मिण्यादिमतंप्राप्नोति । अत्रायंविवेकः । व्रजलीलापरिकरस्थ

Copyright © Vrindavan Research Institute

शृंगारादिभावमाधुर्येश्रुतेइदंममापिभूयादितिलोभोत्पत्तिकालेशास्त्रयुक्त्यपेक्षानस्यात् । सत्यांचतस्यांलोभत्वस्यैवासिद्धेः । नहि केनचिच्छास्त्रदृष्ट्यालोभःक्रियतेकिंतुलोभ्ये वस्तुनिश्रुतेदृष्टेवास्वतएवलोभउत्पद्यते । ततश्चतद्भावप्राप्त्युपायाजिज्ञासायांशास्त्रापेक्षाभवेत् । शास्त्रएवतत्प्राप्त्युपायलिखनात् । नान्यत्र । तच्चशास्त्रंभजनप्रतिपादकंभागवतमेव । तेषुतेष्वपिमध्येकानीचित्तद्भावमयानिकानिचित्तद्भावसंबंधीनिकानिचित्तद्भावानुकूल्यानि कानिचित्तद्भावाविरुद्धानिकानिचित्तद्भावप्रतिकूलानीतिपञ्चविधानिसाधनानि । तत्रदास्यसख्यादीनिभावमयान्येव १ । गुरुपादाश्रयतोमंत्रजपादीनितथाप्रेष्टस्यश्रीकृष्णस्यनिजसमीहितस्यतत्प्रियजनस्यसमयोचितानांलीलागुणरूपनाम्नांश्रवणकीर्तनस्मरणानिविविधपरिचरणानिचभावसंबंधीनि २ । तत्प्राप्त्युत्कंठायामेकादशीजन्माष्टमीकार्तिकव्रतभोगादित्यागादीनितयोरूपाणितथाश्वत्थतुलस्यादिसंमानादीनितद्भावानुकूल्यान्येव ३ । नामाक्षरमाल्यनिर्माल्यादिधारणप्रणत्यादीनितद्भावाविरुद्धानि ४ । उक्तान्येतानिसर्वाणिकर्तव्यानिन्यासमुद्राद्वारकादिध्यानादीनितद्भावप्रतिकूलानि ५ । एतानिरागानुगायांवर्जनीयानि । अथसाधनपरिपाकेनकृष्णकृपयाभक्तकृपयावाभावभक्तिर्भवति तस्यचिह्नानिनव । क्षांतिरव्यर्थकालत्वंविरक्तिर्मानशून्यता ॥ आशाबंधःसमुत्कंठानामगानेसदारुचिः ॥ आसक्तिस्तद्गुणाख्यानेप्रीतिस्तद्वसतिस्थले । इत्यादयोनुभावाःस्युर्जातभावांकुरेजने ॥ तदाकृष्णसाक्षात्कारेयोग्यताभवतिभावभक्तिपरिपाकएवप्रेमातस्यचिह्नंविघ्नादिसंभवेपिकिञ्चिन्मात्रस्यापिनह्रासः । ममतातिशयःप्रेम्णएवोपरितनोऽवस्थाविशेषःस्नेहः । तस्यचिह्नंचित्तद्रवीभावोनिविडःततोरागःतस्यलक्षणंकृष्णसंबंधेमहादुःखमपिसुखमेवतत्संबंधिनामहासुखमपिदुःखमेवततः प्रणयस्तस्यलक्षणंगाढविश्वासः स्वस्वाम्यदृष्ट्यासंभ्रमाभावेनसख्यंमुमुक्षुप्रभृतिषुयदिभावाचिह्नंदृश्यतेतदाभावप्रतिबिंबएव । ननुभावःअज्ञजनेषु

भावच्छाया । अथस्थायी ॥ श्रीकृष्णविषयारतिःस्थायीभावः । सविभावनुभावसात्विकसंचारिभिर्मिलनेनरसोभवति । यत्रविषये भावोभवतिसविषयालंबनविभावःकृष्णः । योभावयुक्तोभवतिसआश्रयालंबनविभावोभक्तः । येकृष्णंस्मारयंतिभूषणवस्त्रालंकारादयस्तेउद्दीपनविभावाः । येभावंज्ञापयंतितेनुभावानृत्यगीतवाद्यादयस्तत्रयेचित्तंतनुंवाक्षोभयंतितेसात्विकाःअष्ट । स्तंभःस्वेदोथरोमाश्चोवेपथुःस्वरभेदकः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलयाइत्यष्टौसात्विकाःस्मृताः ॥ एतेधूमायिताज्वलितादीप्ताउद्दीप्ताःसुदीप्ताइतिपञ्चविधायथोत्तरंमुख्याःस्युः । एतेयदिस्थायिभावोत्पन्नास्तदास्निग्धाः॥ जातरतिजनेयदिव्यभिचारभावोत्पन्नास्तदादिग्धाः ॥ भावशून्यभक्तजनेयदिजातास्तदारूक्षाः । मुमुक्षुजनेयदिजातास्तदारत्याभासजाः । कर्मिजनेविषयिणिचजनेयदिजातास्तदासत्वाभासजाः । पिच्छिलचित्तजनेतदभ्यासपरेवायदिजातास्तदानिःसत्त्वाः । भगवद्द्वेषिजनेयदिजातास्तदाप्रतीपाः । अथस्थायिभावपोषकायेतेव्यभिचारिणस्त्रयस्त्रिंशत् ॥ निर्वेदोथविषादोदैन्यग्लानिश्रमौचमदगर्वौ । शंकात्रासोद्वेगाउन्मादापस्मृतीतथाव्याधिः । मोहोमृतिरालस्यंजाड्यंव्रीडावहित्थाच । स्मृतिरथवितर्कचिंतामातिधृतयोहर्षउत्सुकत्वञ्च । औग्र्यामर्षासूयाचापल्यंचैवनिद्राच । सुप्तिर्बोधइतीमेभावाव्यभिचारिणःसमाख्याताः ॥ ३३ ॥ अथैषांलक्षणानि । आत्मनिंदा निर्वेदः । अनुतापो विषादः । आत्मन्ययोग्यत्वबुद्धिर्दैन्यम् । ग्लानिःश्रमजन्यदौर्बल्यम् । श्रमःस्पष्टएव । मदोमधुपानादिमत्तता । गर्वोहंकारः । अनिष्टाशंकनं शंका । अकस्मादेवभयं त्रासः । चित्तसंभ्रम उद्वेगः । उन्मत्तता उन्मादः । अपस्मारव्याधिरपस्मृतिः । ज्वरतापो व्याधिः । मूर्च्छैव मोहः । मरणं मृतिः । आलस्यं स्पष्टम् । जाड्यंजडता । लज्जैव व्रीडा । आकारगोपनमवहित्था । पूर्वानुभूतवस्तुस्मरणंस्मृतिः । अनुमानंवितर्कः । किंभविष्यतीतिभावनैवचिंता । शास्त्रार्थ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

निर्द्धारणंमतिः । धृतिर्धैर्यम् । हर्षआनंदः । उत्कंठैवौत्सुक्यम् ॥ तीक्ष्णंस्वभावतौग्र्यम् । असहिष्णुतामर्षः । गुणेपि दोषा
रोपोऽसूया । स्थैर्येऽशक्तिश्चापल्यम् । सुषुप्तिरेव निद्रा । स्वप्नदर्शनं सुप्तिः । जागरणं बोधः । अविद्याक्षयश्च ।
किंचभक्तानांचित्तानुसारेणैवभावानांप्राकट्यतारतम्यंभवति । समुद्रवद्गंभीरेचित्तेऽप्राकट्यमल्पप्राकट्यंवा । अल्पखातजलव
त्तरलेचित्तेऽतिशयप्राकट्यंकतिचिद्गंभीरेचित्तेप्यतिप्राकट्यंभवतीतिनायमात्यंतिकोनियमइतिनतत्प्रपञ्चोलिखितः । अथस्था
यीभावः । सचसामान्यरूपःस्वच्छरूपःशांत्यादिपञ्चविधरूपश्च । एकैकरसनिष्ठभक्तसंगरहितस्यजनस्यसामान्यभजनपरिपाके
नसामान्यरतिरूपःस्थायीभावःसामान्यरूपोभवति । शांतादिकपंचविधभक्तेष्वपिअविशेषेणकृतसंगस्यभक्तजनस्यतत्तद्भजनप
रिपाकेनपंचविधैवरतिःतत्तद्भक्तसंगवशात्स्वच्छारतिर्भवति। यत्रशांतदास्यसख्यवात्सल्यादिकमपि।तथाकदाचिच्छांतिःकदाचि
द्दास्यंकदाचित्सख्यंकदाचिद्वात्सल्यंकदाचित्कांतभावश्चनत्वेकत्रनैष्ठिकत्वंतदास्वच्छारतिरूपः । अथपृथक्पृथक्रसैकनिष्ठेषुभक्ते
षुशांत्यादित्रिविधमप्युदयते।अथपञ्चविधरूपः।शांतभक्तानांशांतिःदास्यभक्तानांरतिः।सख्यभक्तानांसख्यम् । वात्सल्यभक्ता
नांवात्सल्यम्।उज्ज्वलभक्तानांप्रियता । एवमेतेस्थायीभावाःविभावादिमिलनेनशांतदास्यसख्यवात्सल्योज्ज्वलाःपंचमुखरसायथो
त्तरश्रेष्ठाः । शांतेश्रीकृष्णनिष्ठबुद्धिवृत्तिता । दास्येसेवा । सख्येनिःसंभ्रमता । वात्सल्येस्नेहः । उज्ज्वलेस्वांगसंगदानेनसुखो
त्पादनम् । एवंपूर्वपूर्वगुणउत्तरोत्तरस्थाःस्युः । अथशांतरसेनराकृतिपरब्रह्मचतुर्भुजःपरमात्माइत्यादिगुणःश्रीकृष्णोविषयालं
बनः । सनकसनातनादिर्यस्तपस्विमश्चज्ञानिनोमुमुक्षास्त्यक्त्वाकृष्णभक्तिकृष्णभक्तिवासनायुक्तायादिस्युस्तदातेआश्रयालंब
नाः । तत्त्वविचारवनशैलादिवासिजनसंगसिद्धक्षेत्राद्याउद्दीपनविभावाः । नासिकाग्रदृष्टिःअवधूतचेष्टानिर्ममताभगवद्द्वेषिजनेपिन

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

द्वेषःतद्भक्तजनेपिनातिभक्तिःमौनंज्ञानशास्त्रेऽभिनिवेशइत्यादयोऽनुभावाः । अश्रुपुलकरोमांचाद्याःप्रलयवर्जिताःसात्त्विकाः । निर्वेदमतिधृत्यादयःसंचारिणः । शांतिःस्थायी । इतिशांतरसः । अथदास्यरसः । ईश्वरःप्रभुःसर्वज्ञःशरणागतपालकःभक्तवत्सल इत्यादिगुणःश्रीकृष्णोविषयालंबनःआश्रयालम्बनादासाश्चतुर्विधाःअधिकृतभक्ताआश्रितभक्ताःपार्षदाअनुगाइति । ब्रह्मशंकरेन्द्रादयोधितकृतभक्ताः । आश्रितास्त्रिधाशरण्याज्ञानिचराःसेवानिष्ठाश्च । कालियमागधवृद्धराजादयःशरण्याः । प्रथमतोज्ञानिनोपिमुमुक्षांत्यक्त्वायेदास्येप्रवृत्तास्तेशौनकादयोज्ञानिचराः । येप्रथमतएवभजनेरतास्तेचंद्रध्वजहरिहरबहुलाश्वाद्यःसेवानिष्ठाः। उद्धवदारुकश्रुतदेवादयःपार्षदाः । रक्तकपत्रकमधुकण्ठपयोदादयोव्रजेऽनुगाः । एषांमध्येसपरिवाराएवश्रीकृष्णेयथोचितंभक्तिमंतोयेतेधुर्यभक्ताः । येकृष्णप्रेयसीवर्गेआदरयुक्तास्तेधीरभक्ताः । येतुतत्कृपाप्राप्यवर्गेणकमपिनगणयंतितेवीरभक्ताः। एतेसर्वेसम्भ्रमप्रीतियुक्ताःगौरवप्रीतियुक्तास्तुप्रद्युम्नसांवगदादयःश्रीकृष्णस्यलाल्यास्तेसर्वेकेचिन्नित्यसिद्धाःकेचित्साधनसिद्धाःकेचित्साधकाःश्रीकृष्णानुग्रहचरणधूलिमहाप्रसादादयउद्दीपनविभावाःश्रीकृष्णस्याज्ञाकरणादयोऽनुभावाः । स्तम्भादयोऽष्टसात्विकाः । हर्षादयःसंचारिणः । प्रभुताज्ञानेनात्मनश्चेतिसंभ्रमः । पितृत्वादिभावादादरश्चस्थायीभावः । प्रेमारागःस्नेहश्चात्ररसेर्भवति । अधिकृतेआश्रितेचभक्तेप्रेमपर्यंतोभवतिस्थायी । पार्षदेस्नेहपर्यंतः । परीक्षितिदारुकेउद्धवेचरागःप्रकटएव । व्रजानुगेरक्तकादौसर्वएव । प्रद्युम्नादावपिसर्वएव । यावत्पर्यंतंश्रीकृष्णदर्शनंप्रथमतोनभवतितावत्कालमयोगः । दर्शनानंतरंयदिविच्छेदस्तदावियोगः । तत्रदशदशाः अंगेषुतापःकृशताअंगर्यालेवशून्यता ॥ अधृतिर्जडताव्याधिरुन्मादोमूर्च्छितंमृतिरिति । इति दास्यरसः । अथसख्यरसः । विदग्धोबुद्धिमान्सुवेशःसुखीत्यादिगुणःश्रीकृष्णोत्रविषयालंबनः । आश्रयालम्बनाः सखायश्चतु

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

र्द्धासुहृदःसखायःप्रियसखाःप्रियनर्मसखाश्च । येकृष्णस्यवयसाधिकास्तेसुहृदःकिंचिद्वात्सल्यवन्तःसुभद्रमंडलीभद्रबलभद्राद्याः।
येकिंचिद्वयसान्यूनास्तेकिञ्चिद्दास्यमिश्रिताःसखायःविशालर्षभदेवप्रस्थादयः ।येवयसातुल्यास्तेप्रियसखाः श्रीदामाचसुदामाच
दामाचवसुदामकइत्याद्याः । येतुप्रेयसीरहस्यसहायाःशृंगारभावानुमोदकास्तेप्रियनर्मसखाः सुबलमधुमंगलोज्ज्वलार्जुनादयः।
कृष्णस्यकौमारपौगंडकैशोराणिवयांसिशृंगवेणुदलवाद्यादयश्चोद्दीपनविभावाः । कौमारंपंचमाब्दांतंपौगंडंदशमावधि ॥
कैशोरमापंचदशाद्यौवनंतुततःपरम् ॥ अष्टमासाधिकदशवर्षपर्यंतंश्रीकृष्णस्यव्रजेप्रकटविहारः । अतएवकृष्णस्याल्पका
लतएववृद्धत्वामासचतुष्टयाधिकवत्सरत्रयपर्यन्तंकौमारम् । ततःपरमष्टमासाधिकपञ्चवर्षपर्यंतं पौगण्डम् । ततःपरंदशवर्ष
पर्यंतंकैशोरम् । ततःपरमपिसर्वकालंव्याप्यदशवर्षकैशोरंतत्रैवसदास्थितिः । एवं च सप्तमे वर्षे वैशाखे मासिकैशोरारंभः।
तत्रवैशाख्यांपूर्णिमायांप्रेयसीवृन्दमुख्ययाप्राथमिकः संगमः । सोयंवसंतसमयः समियाययस्मिन्पूर्णतमीश्वरमुपोढनवानु
रागम् ॥ गूढग्रहारुचिरया सहराधयासौ रंगायसंगमयितानिशिपौर्णमासीतिविग्धमाधवप्रसिद्धेः । अतएव प्रसिद्ध
पौगण्डमध्यएवप्रेयसीभिर्विहारस्तदपितादृशसमयभूतत्वादितिप्रसंगाल्लिखितम् । बाहुयुद्धखेलाएकत्रशयनादयोऽनुभावाः
सर्वएवात्रसात्विकाः । हर्षगर्वाद्याःसंचारिणः । साम्यदृष्ट्यानिःसंभ्रमतामयविश्वासविशेषःसख्यरतिः । स्थायीभावः
रतिःप्रणयःप्रेमास्नेहोरागश्चेतिपञ्चविधः । अर्जुनभीमसेनद्रौपदीश्रीदामाविप्राद्याअन्यत्रसखायः । अत्रापियोगेदशदशाःपूर्व
वत् । इतिसख्यरसः । अथवात्सल्यरसः । कौमारावस्थेभिमथीसर्वलक्षणयुक्तइत्यादिमुखःश्रीकृष्णोविषयालंबनःकृष्णेभाववंतो
मातापित्रादयोऽत्रव्रजेश्वरीव्रजराजरोहिण्युपनन्दपत्न्यादयश्च । तथादेवकीकुन्तीवसुदेवादयश्चाश्रयालम्बनाः । स्मितजल्पित

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

बाल्यचेष्टाद्याउद्दीपनाः । मस्तकघ्राणाशीर्वादलालनपालनादयोऽनुभावाःसात्विकाःसर्वेस्तनस्रवश्चेतिनवसंख्याः । हर्षशंकाद्या व्यभिचारिणः । वात्सल्यंस्थायीभावः प्रेमस्नेहरागाअत्रभवंतिवियोगेदशदशाःपूर्ववदितिवात्सल्यरसः । अथमधुररसः । रूप माधुर्यवेणुमाधुर्यलीलामाधुर्यप्रेममाधुर्यसिंधुःश्रीकृष्णोविषयालम्बनः । मुरलीरववसंतकोकिलादयउद्दीपनाः । कटाक्षस्मिता दयोनुभावाः सात्विकाःसर्वेसुदीप्तपर्यंताः निर्वेदाद्याःसर्वेआलस्यौग्र्यरहिताव्यभिचारिणः । प्रियतारतिस्थायीभावः प्रेमस्नेहरा गाद्याउज्ज्वलनीलमण्युक्ताःसर्वेभवंति । इतिमधुररसः॥ अथैषां वैरेमैत्रीस्थितिः । शांतस्यदास्यस्यचपरस्परंमैत्री । सख्यवत्स लौतटस्थौ । उज्ज्वलःशत्रुः । सख्यस्योज्ज्वलस्यचपरस्परंमैत्री । उज्ज्वलस्यशांतवत्सलौशत्रू । सख्यस्यतुउज्ज्वलशांतौ तटस्थौ । वत्सलस्यचनकेनापिमैत्री । उज्ज्वलदासौमित्रेइतिवैरमैत्र्यादिः । अथभावमिश्रणम् । बलदेवादीनांसख्यंवात्सल्यं दास्यञ्च । सुखराप्रभृतीनांवात्सल्यंसख्यंच । युधिष्ठिरस्यवात्सल्यंदास्यंसख्यञ्च । भीमस्यसख्यंदास्यंवात्सल्यञ्च । नकुलसह देवयोर्दास्यंसख्यञ्च । उद्धवस्यदास्यंसख्यञ्च । अक्रूरोग्रसेनादीनांदास्यंवात्सल्यञ्च । अनिरुद्धादिनृणांदास्यंसख्यंचेति । एवं पञ्चमुख्यरसाः । अथहास्याद्भुतवीरकरुणरौद्रभयानकबीभत्साःसप्तगौणभक्तिरसाःपञ्च विधभक्तेष्वेवोदयंते । तएवाश्रयालम्बना हास्यादीनांषण्णांकृष्णः । कृष्णसंबंधिनश्चाविषयालम्बनाः । बीभत्सस्यतुघृणास्पदामेध्यमांसशोणितादयोविषयालंबनाः । रौद्रभयानकयोःश्रीकृष्णशत्रवोपिविषयाः । गंडविकासनेत्रविस्तारादयोयथासम्भवमनुभावाः । सात्विकाअपियथासंभवंद्वित्राः हर्षविमर्षाद्याव्यभिचारिणः । हासोविस्मयउत्साहः शोकक्रोधौभयंतथा ॥ जुगुप्सा चेत्यथभावविशेषःसप्तधोदितः । एतेस्थायिः भावाः । किंचवीररसेयुद्धदानदयाधर्मेषुउत्साहवशात् युद्धवीरदानवीरदयावीरधर्मवीराइतिचतुर्द्धावीररसः । इतिसप्तगौणरसः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एवंमिलित्वाद्वादशरसाभवंति । अथैपांसप्तानांगौणानांपंचमुख्येष्वेवांतर्भावोयथाहास्ययुद्धवीरयोः सख्ये अद्भुतस्यसर्वत्रकरु
णादानवीरदयावीराणांवात्सल्ये । भयानकवत्सलेदास्येच । वीभत्सस्यशांते । रौद्रस्यतुक्रोधवातिवत्सलेउज्ज्वलपारिवारेषुएकां
शेनेत्यनैवपरस्परमैत्रीज्ञेया । वैरंचयुक्तयाज्ञेयम् । वैररसस्यस्मरणेवाबाध्येवाविषयाश्रयाभेदेवोपमायांवारसांतरव्यवधानेवावर्ण
नेसतिनरसाभासः । यदिपरस्परमैत्रयोर्योगस्तदासुरसता । मुख्यानांपञ्चानांतुविषयाश्रयभेदेपिवैरयोगेरसाभासएव । अधि
रूढमहाभावेकेवलंराधायास्तुवैरयोगेपिवर्णनपारिपाट्यानरसाभासः । किंचकृष्णोयादिस्वयमेकदैवसर्वरसानांविषयोवाआश्रयोवा
तदापिनरसाभासः । अथान्येपिरसाभासाः केचिदसह्यप्रायाः । कृष्णेयदिब्रह्मतश्चमत्काराधिक्यंनभवतितदाशांतरसाभासः ।
कृष्णाग्रेयदिदासस्यातिधाष्टर्यंभवतितदादास्यरसाभासः । पुत्रादीनांबलाधिक्यज्ञानदृष्ट्यालालनाद्यकरणंवात्सल्यरसाभासः ।
द्वयोर्मध्येएकस्यरमणेच्छाऽन्यस्यनास्तिप्रकटमेवसंभोगप्रार्थनंवातदोज्ज्वलरसाभासः । कृष्णसम्बन्धवर्जिताश्चेद्धास्यादयस्त
दाते हास्यादिरसाभासाः । यदिकृष्णवैरिषुभवंतितदातिरसाभासः । अथोज्ज्वलरसमप्याह । विशेषतोमुख्यत्वादिति । तत्रविष
यालबंनोपिनायकचूडामणिःश्रीकृष्णः सगोकुलमथुराद्वारकासुक्रमेणपूर्णतमःपूर्णतरःपूर्णइतित्रिविधः । पूर्णतमत्वादीनांलक्ष
णानि पूर्वमुक्तानिकृष्णपक्षव्याख्याने । सचधीरोदात्तोधीरललितोधीरोद्धतोधीरशांतइतिप्रत्येकंचतुर्विधएवंकृत्वाद्वादशधा ।
तत्ररघुनाथवद्गांभीर्यविनयंसर्वजनसन्मानकारित्वादिगुणवान्धीरोदात्तः । कन्दर्पवत्प्रेयसीवशोनिश्चिन्तोविदग्धोधीरललितः ।
भीमसेनवदौद्धत्यात्मश्लाघारोपकैतवादियुक्तोधीरोद्धतः । युधिष्ठिरवद्धर्मिकोजितेन्द्रियः शास्त्रदर्शीधीरशांतः । सचपत्युप
पतिभेदात्पुनर्द्विधा । एवंकृत्वाचतुर्विंशतिधास्यात् । पुनश्चसोप्यनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदाच्चतुर्द्धा । एवंकृत्वाषण्णवतिभेद

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

वान्भवति । तत्रैकस्यामेवनायिकायामनुरागग्यनुकूलः । सर्वत्रसमोदक्षिणः ॥ साक्षात्प्रियंवाक्तिपरोक्षेऽप्रियंकरोतियःसशठः ॥ अन्यसंभोगादिचिह्नयुक्तोनिर्भयोमिथ्यावादीयःसधृष्टः ॥ अथाश्रयालम्बननायिकापिप्रथमंस्वकीयापरकीयेतिद्विधा । कात्यायनीव्रतकन्यानांमध्येयागांधर्वेणाविवाहिताःप्रच्छन्नतयाताः स्वकीयाः तदन्याधन्याधान्यादयः कन्याः परकीयाः । श्रीराधिकाद्यास्तुपरोढाःपरकीयाएव । किञ्चगोकुलेस्वकीयाअपिपित्रादिशंकयापरकीयाएव । द्वारकायांरुक्मिण्याद्याःस्वकीयाएव । ताश्चमुग्धामध्याप्रगल्भाइतित्रिविधाः । मध्यातुमानसमयेधीरमध्याऽधीरमध्याधीराधीरमध्येतित्रिधा । वक्रोक्तिपवित्रभर्त्सनकारिणीयासाधीरमध्या । निष्ठुरवाक्यायासाऽधीरमध्या। मिश्रितवाक्यासाधीराधीरमध्या । राधाप्रगल्भापिधीरप्रगल्भाऽधीरप्रगल्भाधीराधीरप्रगल्भेतित्रिधा । निजरोषगोपनपरासुरतेप्युदासीनायासाधीरप्रगल्भा । चंद्रावलीभद्रानिष्ठुरतर्जनेनकर्णोत्पलेनचयाकृष्णंताडयेत्साधीरप्रगल्भा । श्यामलारोषसंगोपनंभंग्याकिंचित्तर्जनंचयाकरोतिसाधीराधीरप्रगल्भा मंगला । मुग्धातुरोषेणमौनमात्रपरैकविधैव । मध्यात्रिधाप्रगल्भात्रिधाएवंकृत्वासप्तविधास्ताश्चस्वकीयापरकीयाभेदेनचतुर्दशविधाकन्याचमुग्धैवेत्येकविधेतिपञ्चदशनायिकाभवन्ति । अथाष्टौनायिकाः । अभिसारिकावासकसज्जाविरहोत्कंठिताविप्रलब्धाखंडिताकलहांतरितास्वाधीनभर्तृकाप्रोषितभर्तृकाभेदात् । तत्रयाकृष्णमभिसारयतिसाभिसारिका । कुंजमन्दिरेसुरतशय्यादिकंयासज्जीकरोतिरमणोत्सुकासावासकसज्जा । याकृष्णविलंबेसतिविरहेणोत्कंठितासाविरहोत्कंठिता । यदानायात्येवकृष्णस्तदाविप्रलब्धा । याप्रातरागतमन्यस्त्रीसंभोगांकयुतंकृष्णंरोषेणपश्यत्सासाखण्डिता । मानातियापश्चात्तापंकरोतिसाकलहांतरिता । सुर

१ परैरापाणाद्यैरूढाः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts, New Delhi. Digitized by eGangotri

तांतेवेपाद्यर्थंकृष्णंयाज्ञापयतिसास्वाधीनपतिका । कृष्णस्यमथुरागमनेयादुःखितासाप्रोषितभर्तृका । अथपञ्चदशानामष्टगु
णितत्वेविंशत्युत्तरंशतंभवति । पुनश्चोत्तममध्यमकनिष्ठत्वेनषष्ट्युत्तरशतत्रयभेदामिन्नानायिकाःस्युस्तासुव्रजसुंदरीणांमध्येका
श्चिन्नित्यसिद्धाःश्रीराधाचंद्रावल्याद्याःकाश्चित्साधनसिद्धाःकाश्चिन्मुनिपूर्वाःकाश्चिच्छ्रुतिपूर्वाःकाश्चिद्देव्यइतिज्ञेयाः । अथतासां
स्वभावाः । काश्चित्प्रखराःश्यामलामंगलाद्याः काश्चिन्मध्याःश्रीराधालीलाप्रभृतयः । काश्चिन्मृद्वीतिख्याताश्चंद्रावलीप्रभृतयः ।
अथपक्षाः । स्वपक्षसुहृत्पक्षतटस्थपक्षप्रतिपक्षभेदाच्चतुर्द्धा । श्रीराधायाःस्वपक्षः । ललिताविशाखादीनांसुहृत्पक्षः । श्याम
लायूथेश्वर्यादीनांतटस्थपक्षः । भद्रादीनांप्रतिपक्षः । चंद्रावलीश्रीराधाचवामामध्यानीलवस्त्रारक्तवस्त्राच । ललितावामाप्रख
राशिखिपिच्छवसना । विशाखावामामध्यातारावलीवसना । चंपकलतावामामध्यानीलवसना ॥ चित्रादक्षिणा मृद्वीनीलव
सना । तुंगविधादक्षिणाप्रखराशुक्लवस्त्राचंदनगौरीच । इंदुलेखावामाप्रखराऽरुणवस्त्रा । रंगदेवीसुदेवीचवामामध्यारक्तवस्त्रा
भद्रादक्षिणामृद्वीचित्रवसना । अस्याःसखीपद्माद्दक्षिणाप्रखरा । शैव्यादक्षिणामृद्वी । दूतीद्विधा स्वयंदूत्याप्तदूती च ।
अंत्यात्रिधा मितार्थानिसृष्टार्थापत्रहारिणीच ॥ वाक्यंविनेङ्गितेनयादौत्यंकरोतिसामितार्था । याज्ञयासमस्तकार्यभारंवहति
सानिसृष्टार्था । या पत्रेण कार्यं साधयति सापत्रहारिणी । ताश्च शिल्पकारिणीदैवज्ञालिंगिनीपरिचारिकाधात्रेयीवनदेवीचे
त्याद्याः । व्रजेयातुस्वयमेव दौत्यं करोति साद्योतिबोध्यम् । वीरावृंदावंशीचेति कृष्णस्य दूतीत्रयम् । प्रगल्भवचनावीराप्रि
यवादिनीवृंदासर्वकार्यसाधिनीवंशी । अथ सखीपक्षासखीनित्यसखीप्राणसखीप्रियसखीपरमेष्ठसखी च । एतासु काचित्सम
स्नेहाकाचिदसमस्नेहा । या कृष्णे स्नेहाधिकासासखी कुसुमिकाविंध्याधनिष्ठाद्यायाराधायांस्नेहाधिकासानित्यसखीकस्तूरिका

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मणिमंजर्याद्या । या तत्र मुख्या सा प्राणसखीशशिमुखीवासंतीलामिकाद्या । द्वयोरेव या समस्नेहासाप्रियसखीकुरंगाक्षी कंदर्पसुंदरीशशिकलाद्या । या तत्र मुख्यासापरनेष्टसखीललिताविशाखाचंपकलताचित्रातुंगविद्येंदुलेखारंगदेवी सुदेवी च यद्यपि समस्नेहा तथापि राधायाः पक्षपातं करोति । यौवनं तु संभिन्नयौवननवयौवनव्यक्तयौवनपूर्णयौवनभेदाच्चतुर्द्धा । कलावत्याद्याः संभिन्नयौवनयौवनसन्धिस्थाः । धन्याद्यानवयौवनस्थाः । श्रीराधाद्याव्यक्तयौवनस्थाः । चंद्रावल्याद्याः पूर्णयौवनस्था इत्यालंबनाविभावाः । अथोद्दीपनाविभावाः । ते च गुणनामतांडववेणुवाद्यगोदोहनाविभूषणगतिचरणचिह्नरंगसौरभ्यनिर्माल्यवर्हगुंजावतंसकालमेघचंद्रदर्शनादिभेदाद्बहुविधाः । अथानुभावाः भावहावहेलाशोभाकांतिदीप्तिमाधुर्यप्रगल्भतौदार्य्यधैर्यलीलाविलासविच्छित्तिविभ्रमाकिलकिंचित्तमोट्टायितकुट्टमितविब्बोकललितविहृताहातिविंशतिरेव । तत्र 'चित्तस्यप्रथमविकारोनेत्रचापल्यसूच्योभावः १ । तिर्यग्ग्रीवाभ्रूनेत्रादिविकाशसूच्योहावः २ । कुचस्फुरणपुलकनीवीस्खलनादिसूच्योहेला ३ । संभोगानंतरंगात्रभूषादीनांसालसत्वमस्तव्यस्तत्वंचशोभा ४ । शोभैवयौवनोद्रेकेकांतिः ५ । कांतिरेवदेशकालसंभोगवैशिष्ट्यदीप्तिः ६ । नृत्यादिश्रमजनितगात्रशैथिल्यंमाधुर्य्यम् ७ । संभोगवैपरीत्यंप्रगल्भता ८ । रोषेपिविनयव्यंजनमौदार्य्यम् ९ दुःखसंभावनायामपिप्रेम्णिनिष्ठाधैर्यम् १० । कांतचेष्टानुकरणंलीला ११ । प्रियसंगेरतिसुखादीनांतात्कालिकीप्रफुल्लताविलासः १२ । अल्पमात्राभरणाधारणेपिशोभाविच्छितिः १३ । अभिसारादावतिसंभ्रमेणहारमाल्यादिस्थानविपर्ययोविभ्रमः १४ ।

१ द्वादशवार्षिकासंभिन्नयौवनापोडशवार्षिकानवयौवनाविंशतिवर्षाव्यक्तयौवनात्रिंशद्वर्षापूर्णयौवनेतिविवेकः । पुरुषस्तुषोडशाब्दस्संभिन्नयौवनस्ततश्चतुर्विंशाब्दांतोनवयौवनस्ततोद्वात्रिंशद्दंतोव्यक्तयौवनस्ततश्चत्वारिंशद्वर्षांतःपूर्णयौवनइतिशृंगाररत्ने ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वर्त्मरोधनादौगर्वाभिलापरुदितस्मितासूयाभयक्रधांसंकरीकरणंहर्षादुच्यतेकिलकिंचितम् १५। कांतवार्त्ताश्रवणेपुलकादिभिरभि
लाषस्यप्राकट्यंमोट्टायितम् । १६ । सुखेदुःखचेष्टाकुट्टमितम् १७ । वांछितेपिवस्तुनिगर्वेणानादरोविब्बोकः १८ । भ्रूभंग्यांग
भंग्याद्यसङ्गणत्कारहस्तेनभ्रमणाविद्रावणादिचेष्टितंललितम् १९ । लज्जादिभिर्यन्निजकार्यंनोच्यतेकिंतुचेष्टयाव्यज्यतेतद्विहृतम्
२० । क्वचिद्द्वयमधिकम् । ज्ञातस्याप्यज्ञवत्प्रश्नोमौग्ध्यम् १ । प्रियस्याग्रेभ्रमरादिकंदृष्ट्वाभयंचकितम् । अथान्येनुभावाः ।
नीव्युत्तरीयधमिल्लस्रंसनंगात्रमोटनम् ॥ जंभाघ्राणस्यफुल्लत्वंनिःश्वासाद्याश्चतेमताः ॥ १ ॥ अथ सात्विकाः । स्तंभस्वेदाद
योष्टौधूमायितप्रज्वलितदीप्तौदीप्तसुदीप्ताः । अथव्यभिचारिणोनिर्वेदाद्याभावास्त्रयस्त्रिंशत्तेचपूर्वमुक्ताः । तत्रभावोत्पत्तिर्भावसं
धिर्भावशावल्यंभावशांतिरितिदशाचतुष्टयम् । भावोत्पत्तिःस्पष्टार्था । भावद्वयस्यमिलनंभावसंधिः । पूर्वपूर्वभावस्यपरपरभावे
नोपमर्दोभावशावल्यम् । भावस्यांतर्द्धानंभावशांतिः । अथस्थायीभावाः । मधुररतिः साचत्रिधा साधारणीसमंजसासमर्थेतिमे
दात् । कुब्जायांसाधारणीमणिवत् । पट्टमहिषीषुसमंजसार्चितामणिवत् । व्रजदेवीषुसमर्थाकौस्तुभमणिवत् । सामान्यभावेन
स्वसुखतात्पर्यवतीसाधारणी । कृष्णस्यनिजस्यचसुखतात्पर्यवतीपत्नीभावमयीसमंजसा । केवलंकृष्णस्यसुखतात्पर्यवतीपरां
गनाभावमयीसमर्था । ततःसमर्था । प्रथमदशायारतिर्बीजवत् १ । ततःप्रेमेक्षुवत् २ । ततःस्नेहोरसवत् ३ । ततोमानोगुडवत्
४ । ततःप्रणयःखण्डवत् ५ । ततोरागःशर्करावत् ६ । ततोनुरागःसितावत् ७ । ततोमहाभावःसितोपलवत् ८ । अथैपांलक्ष
णानि । पूर्वसंस्कारतोबाललालनादिनिष्ठास्वरूपाद्वंशश्रवणदर्शनादिभ्योवाकृष्णेप्रीतिमात्रमनोलग्नतारतिः १ । विघ्नसंभवेपिहासा
भावःप्रेमा २ । चित्तस्यद्रवीभावनिदानंस्नेहः ३ । तत्रचंद्रावल्यादौतदीयताभावेनधृतस्नेहआदरमयोभावांतरमिश्रितएव । सुरसो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यथाघृतम् । श्रीराधादौमदीयताभावेनमधुस्नेहआदरशून्यःस्वतएवसुरसोयथामधु । अथमानः । स्नेहाधिक्येनभद्राभद्रहेतुनावा
रोषोहेतुनाविनैववाम्यंमानः । चंद्रावल्यादौदाक्षिण्योदात्तःक्वचिद्वाम्यगंधोदात्तःकिंचिदनादरसूचकमौदासीन्यम् । श्रीराधादौ
कौटिल्यललितम् कुटिलभावोद्वारणंनर्मललितश्चवक्रोक्तिमधुरव्याहारमयः । अथप्रणयः । मनोदेहेन्द्रियैरैक्यभावनामयोवि
स्रंभःप्रणयः । चंद्रावल्यादौविनययुक्तंमैत्र्यंसुमैत्र्यंच । श्रीराधादौस्ववशतामयंसख्यंसुसख्यश्च । अथरागः । श्रीकृष्ण
संबंधेनाधिकंदुःखमपिसुखमेव तत्सम्बंधंविनासुखमपिदुःखमेवेतियतोभवतिसरागः । तत्रचंद्रावल्यादौनीलीरागः स्वलग्नभावा
वरणः । तथैवश्यामारागोभद्रादौचिरसाध्यरूपः । श्रीराधादौतुमंजिष्ठारागोऽनन्यापेक्षः । भावावरणशून्यः । तथैवश्या
मलादौकुसुंभरागः सुखसाध्यत्वात्किंचिदन्यापेक्षः । पात्रसाद्गुण्यास्थिरः । अथानुरागः । याकृष्णेसदानुमतेऽथचनवन
वोऽपूर्वइवेतिबुद्धिर्यतोभवतिसोनुरागः । अत्राप्राणिन्यपिजन्मलालसासप्रेमवैचित्त्यंविच्छेदेपिपूर्त्तिरित्यादिक्रिया । अथम
हाभावः । अनुरागएवनिःसीमवृद्धिंप्राप्तःसूर्यइवरविकांतेप्रियसंबंधिजन्ममात्रएवस्वभावसमर्पकोयादिभवतितदासमहाभावः ।
सोपिरूढाधिरूढभेदाद्द्विधा । कृष्णस्यसुखेपिपीडाशंकयाखेदः । निमेषस्याप्यसहिष्णुत्वादिकंयत्रसरूढोमहाभावः । कोटि
ब्रह्मांडगतसमस्तसुखमपियस्यसुखस्यलेशोपिनभवतिसमस्तवृश्चिकसर्पादिदंशकृतमापिदुःखमपि यस्यदुःखस्यलेशोपिनभवति
कृष्णसंयोगविसोगत एतेसुखदुःखेयतोभवतः सोधिरूढोमहाभावः । सोधिरूढएवमोदनमादनभेदाद्द्विधा । यस्योदयेकृष्णतत्प्रेयसी
नामन्यासामपिमहाविक्षोभचमत्कारोभवेत् सुदीप्तसात्त्विकविकारदर्शनात् समोदनाराधकायूथएवभवतिनान्यत्र । मोदनोयंप्र
तिश्लेषेमोहनोभवेत् । यस्योदयेसति पट्टमहिषीगणालिंगितस्यापि कृष्णस्य मूर्च्छाराधाविरहतापेन ब्रह्मांडक्षोभकारित्वं तिर

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पुराण-इतिहासग्रन्थाः ।

	की. रु. आ.
श्रीवाल्मीकीयरामायण संस्कृत मूल और अत्युत्तम भाषाटीकासहित जिसमें कथाके सिवाय अनेक ज्ञान भक्तिमार्गी दृष्टांत हैं, माहात्म्य और अनुक्रमणिकासहित	३०–०
वाल्मीकीयरामायण–तनिश्लोकी, रामानुजी भूषण संस्कृतटीका सहित.	३०–०
वाल्मीकीयरामायण–सुन्दरकाण्ड भाषाटीकासमेत । नित्य पढने योग्य है.	३–०
श्रीमद्भागतव्रजभाषाटीका व माहात्म्यसह जिसमें कथाके सिवाय इस पंचम आवृत्तिमें ५०० दृष्टांतभी हैं	२५–०
श्रीमद्भागवतसचूर्णिका ग्लेज	१५–०
तथा रफ	१४–०
श्रीमहाभारत सटीक अति उत्तम अक्षरका मजबूत कागज अनुक्रमणिकासहित	४०–०
श्रीमद्भागवत अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहित नूनत छपा है देखनेही योग्य है.	२०–०
दशमस्कंध अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्या	५–०
श्रीमद्भागवत श्रीधरीटीका और टिप्पणीसहित परमोत्तम ग्लेज कागज	२०–०
तथा रफ	२०–०
श्रीमद्भागवत–नवीन सुबोधिनीटीका समेत, पढनवाला व सप्ताह वाचनवालोंको अतीव उपयोगी है. इसमें प्रत्येक श्लोकके अन्वय	

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रन्मिते ॥ गतेकलियुगेखर्डनामकंपत्तनंशुभम् ॥ तत्रोवासद्विजश्रेष्ठःसर्वधर्मविदांवरः ॥ बलरामशर्मातस्माच्चभूधरोभूद्विचक्षणः॥
गौरिप्रसादशर्माहुतत्पुत्रःशैवधर्मयुक् ॥ सुखदेवस्ततोजातउदारोहारिभक्तियुक् ॥ गजरामस्ततोजातोनिक्कारामस्ततोभवत् ॥
ततोवंशीधरोजातस्तेनायंरचितःशुभः ॥ निबंधआद्यपद्यानांश्रीमद्भागवतस्यच ॥ त्रयाणांसुज्ञमोदायप्रीतयेराधिकापतेः ॥
पुष्पवंशजनेराज्येहीरासिंहस्यभूपतेः ॥ नाभिकंजपुरेनेनप्रीयतांराधिकापतिः ॥ इयन्मात्रानविज्ञेयाव्याख्यासर्वापरापिच ॥
स्कंधानांद्वादशानांहिकृतासुज्ञप्रमोददा॥ श्रीधरस्वामिभावार्थदीपिकायाप्रकाशिका ॥ नंदसूनोर्यदेच्छास्यात्तस्यामुद्रापणंतदा ॥
भविष्यतिनसंदेहःप्रभोर्भक्तार्थकारिणः ॥ इतिश्रीमद्भागवताद्यपद्यत्रयीव्याख्याश्रीवंशीधरशर्मकृताश्रीकृष्णचंद्रपदपंकजार्पिता
श्रोतृवक्तृकर्तृसुखदास्तुसदा ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इदं श्रीमद्भागवताद्यपद्यव्याख्याशतकं कल्याणनगर्यां गङ्गाविष्णु
श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना स्वकीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्)
मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् १९८३, शके १८४८.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मानातसूयामात्सर्यरोषभाषणमिश्रितःसंकीर्णःकिंचिद्दूरप्रवासांतेसंपन्नःस्पष्टः।सुदूरप्रवासांतेसमृद्धिमानतिस्पष्टः । संभोगप्रपंच
स्तुदर्शनकथनवर्त्मरोधरासवनविहारजलकेलिवंशीचौर्यनौखेलादानलीलालुक्कायनलीलामधुपानादिरूपोबहुधोतिप्रपंचितमुज्ज्वल
नीलमणिग्रंथेऽतोऽस्माभिरुपरम्यतइति । पुनःकिंभूतं आलयंआलीनांसखीनामर्थाद्राधायाललिताप्रभृतीनांसमूहआलम् । स
मूहेपीत्यण । तद्यातिप्राप्नोतीत्यालयस्तंगोपीकदम्बमध्यगमित्यर्थः । यद्वाऽऽलीयतेसर्वमत्रेत्यालयस्तम् । तच्चब्रह्मस्तुतौप्रकटी
भविष्यति । श्रीगीतास्वप्येकादशेविश्वरूपाध्यायेपिस्फुटम् । वाक्यानिविस्तरभियानोक्तानि ॥ श्रीमद्भागवतीयस्यकृष्णपक्षे
सुशोभना ॥ व्याख्यातृतीयपद्यस्यकृताविद्वन्मुदेमया ॥ १ ॥ अत्रार्थाबहवःसंतियथारत्नानिचार्णवे ॥ सुबुद्धिभिःप्रलभ्या
स्तेमंदैर्नचकदाचन ॥ २ ॥ गुरूणामनुकंपातःश्रीवंशीधरशर्मणा ॥ व्याख्यांकृतांबुधजनास्स्वीकुर्वंत्वनुकंपया ॥ ३ ॥ तीर्थं
शोभितमम्बुजैर्बहुविधैराज्ञोस्त्ययोध्यापतेर्नाम्नाजस्यत्रियोजनंगिरिवराच्छ्रीमानसायादिशि ॥ वारुण्यांखलुपापतापहरणासंसे
विनांयान्नृणांतत्तीरेचनिवत्स्यतिकालियुगेखर्डाह्वयंपत्तनम् ॥ १ ॥ रघोःसूनुरजोराजाचकाराव्रतपःक्वचित् ॥ ब्रह्मातत्तपसातुष्टआ
गत्यात्रददौवरम् ॥ मन्नाम्नाब्रह्मकासारस्त्वन्नाम्नाजसरोवरम् ॥ तीर्थमेतन्महाराजभविष्यतिनसंशयः ॥ स्नास्यंतिचात्रयेमर्त्या
स्त्रिसंध्यंश्रद्धयान्विताः ॥ तेमत्पदंप्रयास्यंतिनात्रकार्याविचारणा ॥ स्नानंदानंजपंहोमंस्वाध्यायंश्राद्धतर्पणे ॥ येत्रकुर्वंतिराजेंद्र
तेषांफलमनंतकम् ॥ स्मरणाद्दर्शनादस्यसर्वाःसिध्यंतिसिद्धयः ॥ आपदश्चलयंयांतिसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ आजंसरोवरंचैतत्सर्व
तीर्थोत्तमंनृप ॥ भविष्यतिनसंदेहइत्युक्त्वातदधोविधः ॥ ततोराजापिसपयोयोध्यारघुनंदनः ॥ इत्यौतिह्यादवगतं स्वपूर्वे
भ्यःश्रुतंयथा ॥ लिखितंनमयाबुद्ध्याकल्पनेयंगिरोनमे ॥ ततःप्रथांययौतीर्थमजनाम्नाथतद्भवि ॥ तस्योपकंठेन्यवसाद्विसहस्रश

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

श्यामपि रोदनम् । प्रायो वृन्दावनेश्वर्यां मोहनोयमुदंचति ॥ मोहनस्य वृत्तिभेद एव दिव्योन्मादः यत्र भ्रममय्यव स्थायत्रोद्वर्ण्याश्चित्रपत्न्यादयः संति । अथमादनः । यत्रानंतभावोद्गमः अत्र वनमालायामपीर्ष्यापुलिंदीष्वपि श्लाघा कालस्पर्शिन्यामालत्यापिभाग्यवर्णनमेषमादनःसर्वश्रेष्ठोराधायामेवनान्यत्र । अथैषामाश्रयनिर्णयः । कुब्जायांसाधारणीर तिःप्रेमपर्यंता । पट्टमहिषीणांसमंजसारतिरनुरागपर्यंता । तत्रसत्यभामाराधिकाभावानुसारिणीलक्ष्मणाच ॥ रुक्मिणीतुचंद्राव लीभावानुसारिणी । अन्याश्चव्रजस्थप्रियनर्मसखीनांचानुरागपर्यंता । व्रजसुंदरीणांतुसमर्थारतिर्महाभावपर्यंता सुबलादीनांच॥ तत्रापिमोदनोराधायूथएवनान्यत्र । तत्रापिमोहनोराधायांललिताविशाखयोश्चनान्यत्र । तद्यूथेपि । तत्रापिमादनोराधायामेव नतुललिताविशाखयोरपीतिस्थायीभावः । सएवविप्रलंभसंभोगभेदाद्विधा । तत्राद्यश्चतुर्द्धा पूर्वरागमानप्रेमवैचित्यप्रवासभेदात् अङ्गसङ्गात्पूर्वमुत्कण्ठामयीरतिःसपूर्वरागः । अत्रदशादश । लालसोद्वेगजागर्य्यास्तानवंजडिमात्रतु ॥ वैयग्र्यंव्याधिरुन्मादो मोहोमृत्युर्दशादशेति । मानोद्विधासहेतुकर्निर्हेतुकभेदात् । निर्हेतुकःस्वयमेवशाम्यति । सहेतुकस्यतुशांतिःसामभेदक्रियादान नत्युपेक्षारसांतरैरिति । प्रियवाक्यंसाम । निजैश्वर्यंश्रावयित्वातस्याअयोग्यत्वज्ञापनेभेदः । वयस्यादिद्वाराभयप्रदर्शनंत्वभेदः । दानंवस्त्रमाल्यादीनम् । नतिर्नमस्कारः । औदासीन्यप्रकटनमुपेक्षामयकष्टादिप्रस्तावः । मानशांतिचिह्नानि । अश्रुस्मितादी नि । अथप्रेमवैचित्यम् । सत्यपिकृष्णनैकट्येऽनुरागाधिक्याद्यत्रविरहोभवतितदेवतत् ॥ अथप्रवासःकिंचिद्दूरनिष्ठसुदूरनिष्ठभे दाद्विधा । सःगोचारणाद्यनुरोधादाद्यस्तुनित्यमेव ॥ द्वितीयस्तुश्रीकृष्णेमथुरादिगतेस्यात् । तत्रपूर्वोक्तादशदशाअतिप्रबला भवंति ॥ अथसंभोगः । ससंक्षिप्तसंकीर्णसंपन्नसमृद्धिमद्भेदाच्चतुर्द्धा । पूर्वरागांतेकुचाधरनखक्षतादीनामल्पाल्पत्वेसंक्षिप्तः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

	की. रु. आ.
और अन्वयानुसार पर्यायशब्द होनेसे यह ग्रंथसाधारण विद्यार्थियोंसे वृद्ध महापंडितोंतक सर्व सज्जन विद्वज्जनोंको परमादरणीय हुआ है	.... २०–०
भागवत दशमस्कन्ध भाषाटीका दृष्टांतसह	.... ६–०
भगवद्गुणदर्पणाख्य विष्णुसहस्रनामभाष्यसंपूर्ण ग्रंथसंख्या १२००० है	.... ५–०
श्रावणमाहात्म्य मूल	.... ०–१२
श्रावणमाहात्म्य भा० टी०....	.... १–०
श्रीमद्भागवतका एकादशस्कंध अन्वितार्थप्रकाशिका टीकासहित इस एकादशमें श्रीकृष्णका और उद्धवजीका ज्ञान देना, दत्तात्रेय भगवान्‌ने चौवीस गुरुसे उपदेश लेना जनकविदेहीका ज्ञान वर्णन और द्वारकाजीमें यादवोंको दुर्वासाका शाप होना और समस्त भूमिका भार उतारकर यादवोंको यात्रार्थ द्वारकाजीसे प्रभासमें लाना आदि लीला वर्णित है	.... १–८
श्रीरामानन्दजन्मोत्सव–भाषाटीका–श्रीवैष्णवादि चारों संप्रदायी वैष्णवोपयोगी.	.... ०–८
श्रीरामानन्दस्वामीकी रामरक्षा और रामकबीरकी रामरक्षा	.... ०–१
आत्मपुराण–भाषामें दशोपनिषद्‌का भावार्थ श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य चिद्घनानन्द स्वामीकृत	.... १६–०

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

			कीं. रु. आ.
अध्यात्मरामायणसटीक चिकना कागज	....	....	४–०
अध्यात्मरामायण मूल गुटका	....	....	१–४
अध्यात्मरामायण भाषाटीका	....	....	७–०
अयोध्यामाहात्म्य	....	....	०–१४
अनन्तकथा मूल	....	....	०–३
अनन्तकथा भाषाटीका	....	....	०–६
अद्भुतरामायण मूल	....	....	०–१२
अद्भुतरामायण भाषाटीका	....	....	१–८
उत्तर वारणसी माहात्म्य	....	....	०–३
उग्रसेन अश्वमेध खंड	....	....	१–४
ऋषिपञ्चमी भा० टी०	....	....	०–३
एकादशीमाहात्म्य भाषाटीकासह	....	....	१–४

			कीं. रु. आ.
एकादशीमाहात्म्य टिप्पणी सहित	....	....	०–१०
कालिकापुराणशाक्तजनोंको अवश्य ग्राह्य		....	५–०
कार्तिकमाहात्म्य पद्मपुराणका बडा मूल		....	०–१२
कार्तिकमाहात्म्य भाषाटीकासह	....	....	१–४
कोकिलामाहात्म्य अधिक आषाढका	....	....	०–१२
गर्गसंहिता उग्रसेनकी अश्वमेधादिसहित १० खण्ड और माहात्म्यसहित मूल	....	....	६–०
गर्गसंहिता भाषाटीकासमेत ग्लेज	....	....	१०–०
गरुडपुराणसटीक प्रेतकल्प १६ अध्याय		....	१–४
गरुडपुराण भाषाटीका अतिउत्तम	....	....	१–८
गरुडमहापुराण–बडा-ग्रन्थ संख्या १९०००			

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by eGangotri

	की० रु० आ०
हजार संपूर्ण, यही महापुराण परममान्य अद्भुत ग्रन्थ है	७-७
गयामाहात्म्य मूल	०-८
गयामाहात्म्य तथा गयापद्धति भाषाटीकासमेत	१-०
गोवर्द्धनोद्धारण कथा भा० टी०	०-१२
चातुर्मास्य माहात्म्य	०-१२
चित्रगुप्तकथा भाषाटीका और छन्दबद्ध	०-४
जयन्तीमाहात्म्य (रामजयन्ती, कृष्णजयन्ती, वामनजयन्ती, नृसिंहजयन्ती)	०-३
जन्माष्टमी भाषाटीका	०-३
जगन्नाथमाहात्म्य छोटा	०-६
जगन्नाथमाहात्म्य बडा ४९ अध्यायका.	१-८

	की० रु० आ०
जैमिनीअश्वमेध मूल	२-८
जैमिनी अश्वमेध भाषाटीका	६-०
देवीभागवतसटीक संस्कृत	१०-०
द्वारकामाहात्म्य	०-५
द्वारकामाहात्म्य-बडा स्कन्दमहापुराणान्तर्गत	१-४
नन्दमहोत्सव कथा कहनेवालोंको अवश्य लेने योग्य भाषा	०-८
नासिकेतोपाख्यान संस्कृत	०-५
नासिकेतोपाख्यान भाषाटीका	०-१०
नृसिंहपुराणोक्त रामचरित्र	०-६
पतिव्रतामाहात्म्य और मातापितासेवामाहात्म्य भाषाटीका	१-०

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

	को. रु. आ.
पद्मपुराणान्तर्गतरामचरित्र	०--६
पद्मपुराण मूल सम्पूर्ण ५५०००, ग्रंथ बहुत पुस्तकोंके द्वारा शुद्ध होकर छपा है	२०--०
पुरुषोत्तममाहात्म्य मूल ब्रह्मनारदीय पु०	०--१२
" भाषाटीका (प० पु०)	१--४
पौषमाहात्म्य मूल	०--६
प्रयागमाहात्म्य मूल	०--७

	की. रु. आ.
बदरीनारायणमाहात्म्य मूल	०--८
बदरीनारायण यात्राप्रकाश भाषा	०--५
ब्रह्मोत्तरखण्ड मूल	१--०
ब्रह्मवैवर्त्तपुराण संपूर्ण चारों खंड	१०--०
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणका कृष्णजन्मखण्ड	५--०
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणका ब्रह्म, प्रकृति और गणेश खण्ड	५--०

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना—

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेंकटेश्वर" स्टीम प्रेस,
कल्याण—मुंबई.

खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम प्रेस,
खेतवाडी—मुंबई.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अत्रेयमभ्यर्थना ।

अस्माकं मुद्रणालये वेद-वेदान्त-धर्मशास्त्र-प्रयोग-योग-सांख्य-ज्योतिष-पुराणेतिहास-वैद्यक-मंत्र-स्तोत्र-कोश-काव्य-चम्पू-नाटका-ऽलंकार-संगीत-नीति-कथाग्रंथाः, बहवः स्त्रीणां चोपयुक्ता ग्रंथाः, बृहज्ज्योतिषार्णवनामा बहुविचित्राचित्रितोऽयमपूर्वग्रन्थः संस्कृतभाषया, हिन्दीमार्वाड्यादिभाषाग्रन्थास्तत्तच्छास्त्राद्यर्थानुवादकाः, चित्राणि, पुस्तकमुद्रणोपयोगिन्यो यावत्यस्सामग्र्यः,स्वस्वलौकिकव्यवहारोपयोगिचित्राचित्रितालिखितपत्रवत्पुस्तकानि च, मुद्रयित्वा प्रकाश्यन्ते सुलभेन मूल्येन विक्रयाय । येषां यत्राभिरुचिस्तत्तत्पुस्तकाद्युपलब्धये एवं नव्यतया स्वस्वपुस्तकानि मुमुद्रयिषुभिः सुलभयोग्यमौल्येन सीसकाक्षरैः स्वच्छोत्तमोत्तमपत्रेषु मुद्रिततत्पुस्तकानां स्वस्वसमयानुसारेणोपलब्धये च पत्रिकाद्वारा बोधनीयोऽस्मि ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, "लक्ष्मीवेंकटेश्वर" स्टीम् प्रेस, कल्याण ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इति श्रीमद्भागवताद्यपद्यव्याख्याशतकं समाप्तम्।

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Digitized by Google